

UiT Norges arktiske universitet

Institutt for arkeologi, historie, religionsvitenskap og teologi

Mellom Solferino og Berlin

Norges Røde Kors under andre verdenskrig

Gaute Lund Rønnebu

Avhandling levert for graden philosophiae doctor – september 2021

Mellom Solferino og Berlin

Norges Røde Kors under andre verdenskrig

Gaute Lund Rønnebu

Sammendrag

Den totale krigens karakter satte sitt klare preg på den humanitære virksomheten i Norge mellom 1940 og 1945. Men knappe ressurser og måten utnyttelsen av dem hvilte på sivilsamfunnets frivillige krefter, åpnet for at Norges Røde Kors under den tyske invasjonen og okkupasjonen av landet, kunne operere innenfor et humanitært «rom» organisasjonen selv kunne påvirke.

Norges Røde Kors måtte hele veien forholde seg til Quislings mistenksomme kollaborasjonsregime og en uforutsigbar tysk okkupasjonsregime, samtidig som Røde Kors-bevegelsens grunnleggende prinsipper ble utfordret internt i organisasjonen.

Sivilbefolkningens impuls til å slutte opp om det selvstendige, nøytrale og upartiske humanitære arbeidet i krisetider, og en utvidelse av aktivitetsporteføljen, skaffet Norges Røde Kors et bredt folkelig fundament i løpet av okkupasjonstiden. Men veien fra å hjelpe hverandre til aktivt motstandsarbeid kunne også være kort.

I et komplekst og dynamisk samspill mellom okkupasjonsregimet, organisasjonene og sivilsamfunnet, med folkeretten og de humanitære grunnprinsippene som sentrale omdreiningspunkter, utnyttet Norges Røde Kors mulighetene som det humanitære rommet åpnet for til å underbygge egen selvstendighet. Organisasjonen kom styrket ut av krigsårene, noe som også var del av en større utvikling rundt ideen om «humanitarianism».

Innhold

Kapittel 1 INNLEDNING.....	9
Problemstillinger.....	11
Teoretisk perspektiv.....	12
Historiografi og avgrensninger.....	15
«Humanitarianism» og Røde Kors-bevegelsen.....	15
Røde Kors og andre verdenskrig.....	17
Norges Røde Kors og okkupasjonen.....	24
Norsk okkupasjonshistorie.....	29
Sammenhenger.....	35
Kilder og metodiske tilnærminger.....	36
Aktører og strukturer.....	37
Kildemateriale.....	38
Komparasjon og det transnasjonale perspektivet.....	41
Det nordlige fokuset.....	44
Avhandlingens struktur.....	44
Kapittel 2 BAKGRUNN ICRC, IHR og Norges Røde Kors.....	47
Henri Dunant og opprettelsen av Røde Kors og Genève-konvensjonen.....	47
Haag-konvensjonene.....	52
Første verdenskrig og den tredje Genève-konvensjonen om krigsfanger.....	53
Mellomkrigsårene – fra fredssatsning til kollektiv kollaps.....	56
ICRC og det humanitære arbeidet under andre verdenskrig.....	60
Historien om Norges Røde Kors.....	64
Konklusjoner.....	74
Kapittel 3 FELTTOGET «Inter arma caritas – barmhjertighet mellom våpnene».....	77
Hærens sanitet.....	78
Sør-Norge.....	78
Nord-Norge.....	81
Perspektiver.....	83
De humanitære organisasjonenes rolle rundt den militære saniteten.....	86
Norges Røde Kors og arbeidet for sivile.....	91
Et selvernærende humanitært engasjement.....	95
Barmhjertigheten mellom våpnene.....	97
Brudd på folkeretten.....	102
Konklusjoner.....	113

Kapittel 4 ORGANISASJONEN Vilkår og virksomhet	117
Nasjonalhjelpen – det humanitære arbeidet synliggjort.....	118
Organisasjonsforordningen i juni 1941	120
Unntakstilstanden i Oslo i september 1941 – den tyske linjen trumfer.....	122
Humanitære innførsler – overordnet bilde.....	125
Rekruttering, virksomhet og forholdet til Nasjonal Samling.....	132
Hjelpekorpsene.....	134
Arbeidet for barna.....	136
Opplysningskontoret	138
Utdanning og medlemstall.....	139
Forholdet til Nasjonal Samling	141
Hjelpen til krigens utpekte ofre	144
Arbeidet for politiske fanger og aksjoner fra tyskerne	145
Norske politiske fanger i utlandet.....	150
Utenlandske fanger i Norge.....	153
Jødene.....	159
Tvangsevakueringen 1944.....	163
Konklusjoner.....	170
Kapittel 5 LEDELSEN Spillet om selvstendigheten	173
Fridtjof Heyerdahls bakgrunn.....	174
1940 – en «særlig aktiv» mellommann	177
Den humanitære tillitsmann.....	180
Den industriell-økonomiske aktøren	182
Den humanitære strategen.....	188
Tilrettelegger for humanitære leveranser	191
Arbeidet for norske fanger.....	192
De utenlandske fangene i Norge	195
Jødene.....	197
Skjebnefellesskapet.....	201
Mellom Quisling, Hagelin og det tyske sikkerhetspolitiet	203
Olaf W. Fermann	204
Visepresident fra Nasjonal Samling.....	207
Motstandsmann?	214
Konklusjoner.....	216

Kapittel 6 MOTSTAND Sanorg, Milorg og Norges Røde Kors	221
Hjemmefronten.....	221
Sanorg, Milorg og Norges Røde Kors.....	223
Milorg og Norges Røde Kors	228
Ledelsens kunnskap	233
Johannes Heimbeck – motstandspioner og Røde Kors-lege.....	235
I Hjemmefronten	235
Bruk av Røde Kors i motstandsarbeidet	237
Erling Borch-Johnsen – motstandsnav i Ofoten.....	243
Ekstern utnyttelse av symbolet.....	246
Konklusjoner	248
Kapittel 7 FRIGJØRING Prinsippenes rasjonale	251
En overveldende jubel for Røde Kors	256
Eksklusjonsvedtak om NS-medlemmer.....	258
Heyerdahls exit.....	261
Frontsøstrene.....	266
Fridtjof Heyerdahl – fra spøkelse til æresmedlem.....	271
Den naturaliserte myten.....	276
Konklusjoner.....	279
Kapittel 8 KONKLUSJON	281
Litteratur og kilder	291

Forord

Å få bruke fire år på å skrive en ph.d.-avhandling har mest av alt vært et stort privilegium. Mange har bidratt til akkurat det.

Tom Kristiansen og Stian Bones har vært stødige veiledere med sine konstruktive tilbakemeldinger og evne til å åpne opp stadig nye perspektiver.

Jeg har også vært så heldig å få være del av ikke bare ett, men to arbeidsmiljø gjennom stipendiatperioden. Mitt daglige arbeidssted har vært ved Narviksenteret, i et dyktig kollegium med bred tverrfaglig kompetanse. Det historiefaglige miljøet ved Institutt for arkeologi, historie, religionsvitenskap og teologi ved UiT Norges arktiske universitet har jeg hatt god kontakt med hele veien, ikke minst gjennom deltakelse i forskningsprosjektene «I en verden av total krig: Norge 1939–1945» og «Den andre verdenskrigen i nord».

Flere har hjulpet til med kilder og råd og tips til avhandlingen, noe som har vært uvurderlig når coronarestriksjoner det siste halvannet året har begrenset mulighetene for å oppsøke en del arkiver. Spesielt mine to kollegaer Gunnar D. Hatlehol og Kristoffer Østnes må takkes for å ha gravd fram bærende kildemateriale. Steinar Aas ved Nord universitet har som alltid vært engasjert i diskusjoner om prosjektet og kommet med viktige innspill.

Takk også til familie og venner som har vist interesse for og oppmuntret arbeidet underveis.

Narvik/Kvarv, september 2021
Gaute Lund Rønnebu

Forkortelser

DHK = Deutsche Handelskammer
DRK = Deutsches Rotes Kreuz
HL = Hjemmefrontens ledelse
ICRC = International Committee of the Red Cross
IHR = Internasjonal humanitær rett
NGO = Non-governmental organisation
NKS = Norske Kvinners Sanitetsforening
NLRK = Nederland Røde Kors
NSB = Nationaal-Sochialistische Beweging der Nederlanden
NS = Nasjonal Samling
NSH = Nasjonal Samling Hjelpeorganisasjon
NTH = Norges tekniske høiskole
NTB = Norsk Telegrambyrå
OT = Organisation Todt
RA = Riksarkivet
USSC = United States Sanitary Commission
SD = Sicherheitsdienst
SNS = Stiftelsen Narviksenteret

Kapittel 1

INNLEDNING

Høsten 1945 skrev representantskapet i Norges Røde Kors en rapport om organisasjonens virksomhet under andre verdenskrig. Konklusjonen var at den kom seg helskinnet gjennom okkupasjonsårene, og etter frigjøringen tok imot nærmest unison applaus fra det norske samfunnet for sin humanitære innsats:

Vi har hatt gleder og sorger, skuffelser og triumfer, og vi tror å kunne si at Norges Røde Kors nu står sterkere enn det gjorde for 5 år siden og at det har oppfylt sin misjon.¹

Med «sin misjon» refererte representantskapet til organisasjonens humanitære formål – å hjelpe mennesker i nød gjennom prinsippene om selvstendighet, nøytralitet og upartiskhet. Disse gikk tilbake til den internasjonale Røde Kors-bevegelsens grunnleggelse i 1863. Prinsippene utgjorde en intern normativ struktur – «komplekset av verdier og normer som oppfattes som bindende» for den enkelte, for å låne sosiologen Robert K. Mertons beskrivelse av det han kaller «vitenskapens etos».²

Røde Kors baserte også sin virksomhet på Genève-konvensjonene i den internasjonale humanitærretten (IHR), som var innrettet mot beskyttelse av krigens ofre. Det var imidlertid *statene* som var tilsluttet krigens folkerett, ikke enkeltpersoner eller organisasjoner.³ Røde Kors som organisasjon var heller ikke eksplisitt nevnt i de to første versjonene av Genève-konvensjonen fra 1864 og 1906. Det samme symbolet, det røde korset på hvit bunn, var derimot med fra de første avtalene som beskyttet tegn for nøytralt militært medisinsk personell og materiell. Røde Kors-bevegelsen var fra begynnelsen av regnet som konvensjonens vokter, men først med den tredje Genève-konvensjonen om krigsfanger fra 1929 ble den internasjonale Røde Kors-komiteen (ICRC) i Sveits spesifikt omtalt og fikk inspeksjonsrett til krigsfangeleirer.

---

¹ Stiftelsen Narviksenterets arkiver (heretter SNS), Norges Røde Kors, «Representantskapets beretning om Norges Røde Kors' virksomhet 1940–1945», 1.

² Robert K. Merton, «Vitenskapens normative struktur», i Eivind Balsvik og Susanna Maria Solli (red.), *Introduksjon til samfunnsvitenskapene*, bind 2 (Oslo: Universitetsforlaget, 2011), 255.

³ Frede Castberg, *Folkerett* (Oslo: O. Christiansen Boktrykkeri, 1937), 55.

Selv om folkerettsavtalene var ment å dempe krigens konsekvenser, forutså de ikke omfanget og skadevirkningene som verdenskrigene i første halvdel av 1900-tallet fikk for sivile.⁴ De tok ikke høyde for potensialet til moderne våpenteknologi, og måten det endret krigens karakter og ødeleggelseeffekt på. Nazi-Tysklands erobring og dominans i Europa fra slutten av 1930-årene utsatte okkuperte stater for ideologisk, sosialt og økonomisk samfunnsomveltende prosesser i en helt annen skala og tempo enn noen gang før.⁵ Japans herjinger i Sørøst-Asia ble kun overgått i brutalitet av marerittet Holocaust. Massehenrettelser, arrestasjoner og deportasjoner, bombing og parallelle interne konflikter herjet med befolkningene, og flyktingestrømmene var enorme. Varemangel, rasjonering og sult rammet i varierende grad – «from France to Russia and from Norway to Greece».⁶

Den internasjonale Røde Kors-komiteen kunne etter andre verdenskrigs avslutning likevel vise til følgende statistikk: Over 11 000 besøk til internerte, mer enn 445 000 tonn levnettsmidler levert til ulike land og rundt 30 millioner registrerte personer som hadde fått hjelp i en eller annen form.⁷ Når Røde Kors oppnådde så mye under krigen, kunne den eneste forklaringen, ifølge ICRC selv, ligge i at talløse personer i nasjonale foreninger, regjeringer, blant de militære og i befolkningene generelt var aktive støttespillere for bevegelsens humanitære arbeid.⁸ Aktiviteten var dermed fundert på en blanding av folkerettslig legitimitet og filantropisk instinkt.

Også i Norge satte den tyske invasjonen og okkupasjonen fra april 1940 Røde Kors i en situasjon ledelsen og medlemmene aldri før hadde møtt. Hvilken utstrekning Norges Røde Kors sin humanitære virksomhet hadde under krigen, hvilken rolle organisasjonen spilte i det okkuperte landet og hvordan og hvorfor dette endret seg underveis, er denne avhandlingens hovedtemaer.

---

⁴ Jean-Claude Favez, *The Red Cross and the Holocaust* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 2.

⁵ Odd-Bjørn Fure, *Resultatrapport til Forskningsrådet. Demokratiets institusjoner i møte med en nazistisk okkupasjonsmakt: Norge i et komparativt perspektiv* (HL-senteret, 2017).

⁶ Tatjana Tönsmeier, «Supply Situations: National Socialist Policies of Exploitation and Economies of Shortage in Occupied Societies During World War II», i Tatjana Tönsmeier, Peter Haslinger og Agnes Laba (red.), *Coping With Hunger under German Occupation in World War II* (London: Palgrave Macmillan, 2018), 3.

⁷ ICRC, *Report of the International Committee of the Red Cross on its activities during the Second World War (September 1, 1939–June 30, 1947. Volume 1)*, 83; David Forsythe, *The Humanitarians. The international committee of the Red Cross* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 42.

⁸ ICRC, *Report of the International Committee of the Red Cross. Volume 1*, 31.

Problemstillinger

Norges Røde Kors var en av flere humanitære organisasjoner som deltok i hjelpearbeidet ved krigsutbruddet på norsk jord våren 1940. Etter felttoget fulgte et fem år langt tysk okkupasjonsstyre av landet. I denne perioden holdt det frivillig baserte organisasjonsapparatet i gang store krefter for å bøte på potensielle humanitære kriser.

Denne studien kartlegger, rekonstruerer og analyserer Norges Røde Kors sin virksomhet. Avhandlingens hovedtese er at Norges Røde Kors kunne utnytte og virke i et humanitært «rom» under okkupasjonen, og at dette bidrar til å forklare at organisasjonen kom styrket ut av krigsårene.

I studien blir en rekke underspørsmål belyst: Hvilke vilkår opererte de humanitære organisasjonene generelt og Norges Røde Kors spesielt under? I hvilken grad var det mulig å drive nøytral humanitær virksomhet i et nazi-okkupert land?

Et sentralt punkt i representantskapets rapport fra 1945 var:

Det spørsmål som da hele tiden under okkupasjonen dukket op, og som måtte avgjøres, var hvor steil skal man være, eller på hvilke punkter man kan gi etter, uten å komme i konflikt med Røde Kors' prinsipper, slik som ledelsen nu engang oppfattet dem.⁹

Hva mente representantskapet med «slik som ledelsen nu engang oppfattet dem» når de så tilbake på Røde Kors-prinsippene under okkupasjonen? Hadde prinsippene tyngde nok til å binde sammen aktiviteten gjennom de omveltningene og påkjenningene den totale krigen medførte, der «sivilbefolkningen gjøres til mål for militære handlinger»?¹⁰ Hvor langt gikk Norges Røde Kors i å tilpasse seg maktstrukturene? Hvilke aktører fra norsk, NS-norsk og tysk side var aktivt med på å avgjøre det humanitære arbeidets betingelser? Hvilke motiver drev disse aktørenes berøring med og syn på Norges Røde Kors?

Det finnes fra før indikasjoner på at det innad i Norges Røde Kors foregikk skjult kontakt med motstandsbevegelsen. Var denne forbindelsen systematisk og koordinert eller tilfeldig og spredt? Til slutt gjenstår spørsmålet om Norges Røde Kors sin vei ut av krigen, om hvordan organisasjonen håndterte landssvikoppgjøret og hvordan dens krigshistoriske fortelling formet seg i de første etterkrigsårene.

---

⁹ SNS, Norges Røde Kors, «Representantskapets beretning... 1940–1945», 22.

¹⁰ Rolf Hobson, *Krig og strategisk tenkning i Europa 1500–1945* (Oslo: Cappelen Damm Akademisk, 2005), 264. Total krig: «hvor moderne vitenskap, det moderne industrialiserte samfunnsmaskineriet og det moderne statsbyråkratiet ble mobilisert til fulle for å vinne krigen» – Harald Hoiback, *Krigskunstens historie. Fra 1500 til i dag* (Oslo: Cappelen Damm Akademisk, 2014), 180.

Teoretisk perspektiv

Begrepet «humanitarian space» kom spesielt fra tidlig på 1990-tallet i bruk blant humanitære aktører om «hjelparbeidets operative omgivelser» i pågående krig- og konfliktsituasjoner.¹¹ Det humanitære rommet har blitt forstått og definert på flere måter i den juridiske og statsvitenskapelige litteraturen om humanitært arbeid, men i denne sammenhengen er målet å anvende «det humanitære rommet» som analytisk konsept i en spesifikk *historisk* kontekst – den tyske invasjonen og okkupasjonen av Norge under andre verdenskrig.

Metaforen om et «humanitært rom» favner ikke bare om internasjonale aktørers fysiske tilgang til å drive humanitær hjelp: «It also includes the principles of humanitarian action, nature of the operating environment as well as the capabilities of local populations».¹² Det er summen av flere faktorer – praktiske og politiske vilkår, holdninger og handlinger – som til sammen utgjør det humanitære rommet. Dette «rommet» utvikles og påvirkes av endringer i stedlige omstendigheter, internasjonale forhold og aktørenes roller.¹³ Undersøkelsen dreier seg om hvordan Norges Røde Kors sin aktivitet formet seg både etter strukturelle faktorer og de ulike aktørenes valg i det *nasjonale* humanitære rommet under andre verdenskrig.

Som Ketil Gjørme Andersen skriver, var romtenkning blant nazistenes «aller mest sentrale konsepter og la føringer ikke bare på bevegelsens selvforståelse, men også på den faktiske politikken Hitler la opp til».¹⁴ Den nasjonalsosialistiske ideologien la stor vekt ikke bare på en geografisk basert visjon om «Lebensraum» i Øst-Europa, men også på andre «forestilte rom».¹⁵ «Grossraum» representerte drømmen om «an expanded spatial sphere of German influence», og reflekterte både økonomiske og geopolitiske interesser.¹⁶

---

¹¹ Kjersti Lohne og Kristin Bergtora Sandvik, «Bringing Law into the Political Sociology of Humanitarianism», i *Oslo Law Review*, vol. 4, no. 1 (2017), 5; Sarah Collinson og Samir Elhaway, *Humanitarian space: a review of trends and issues* (London: Overseas Development Institute, 2012), 1.

¹² Sana Ahmad, «Rethinking humanitarian space. An Analysis of Human Rights and Humanitarianism in Myanmar», masteroppgave (Tromsø: UiT, 2016), 5.

¹³ Ahmad, «Rethinking humanitarian space», 5; Cynthia Brassard-Boudreau og Don Hubert, «Shrinking Humanitarian Space?», i *The Journal of Humanitarian Assistance* (2010). <https://gsdrc.org/document-library/shrinking-humanitarian-space-trends-and-prospects-on-security-and-access/> (hentet 10. september 2020).

¹⁴ Ketil Gjørme Andersen, *Hitlers byggherrer. Fritz Todt og Albert Speer i Norge* (Bergen: Fagbokforlaget, 2021), 42.

¹⁵ Andersen, *Hitlers byggherrer*, 44.

¹⁶ Despina Stratigakos, *Hitler's Northern Utopia* (New Jersey: Princeton University Press, 2020), 53; Andersen, *Hitlers byggherrer*, 43.

Verken Hitler-Tyskland, andre stater eller ICRC brukte imidlertid *begrepet* «humanitært rom», men under andre verdenskrig, som i dag, eksisterte det humanitære rom i abstrakt forstand i forskjellige utstrekninger og sammenhenger. Aksemaktene hadde sine oppfatninger av det humanitæres plass internasjonalt og innenfor ulike land, mens de allierte hadde sine. Noen ganger var disse forståelseshorizontene sammenfallende og i andre tilfeller uforsonlige.

Det nasjonale humanitære rommet var en dynamisk størrelse, og dets utstrekning og utforming i Norge var resultatet av en kompleks og kontinuerlig prosess med mange deltakere og strukturer. Denne undersøkelsen fokuserer på noen utvalgte faktorer. Den tyske invasjons- og okkupasjonsmakten var uunngåelig den overordnede premissleggeren. Nasjonal Samling som tyskernes politiske partner var et grep som kanskje enda mer enn den tyske militære tilstedeværelsen opprørte og polariserte den norske sivilbefolkningen, og partiet hadde sin egne målsetninger. Det norske sivilsamfunnet sto i fare for å bryte sammen under trykket av uønskede makthavere med både kortsiktige militære tiltak og langsiktige ideologiske planer. Ambisjonene ble filtrert gjennom okkupasjonsregimets sivile (og militære) institusjoner, og samfunnets respons reflektert blant annet i oppslutning rundt og aktiviteten til de humanitære organisasjonene. Kontakten mellom disse instansene står dermed sentralt i undersøkelsen av Norges Røde Kors sin plass i det humanitære rommet.

Røde Kors hadde siden starten på 1860-tallet utgjort et internasjonalt fellesskap med en egen identitet: «It works as a privileged network, held together by a shared understanding of (some) common ideals, institutions, and a real or imagined history», forklarer historikerne Neville Wylie, Melanie Oppenheimer og James Crossland.¹⁷ Røde Kors-identiteten sentrerer i dag rundt syv prinsipper, men dreide seg før 1965 om de tre grunnleggende av dem: *Selvstendighet* sikrer at arbeidet er uten politiske, religiøse eller andre former for ekstern påvirkning; *upartiskhet* er at hjelpen er basert utelukkende på behov; mens *nøytralitet* innebærer å avstå fra handlinger som tjener den ene partens interesser eller fordel i en konflikt.¹⁸ Prinsippene spilte også en rolle i den offentlige bevisstheten langt

---

¹⁷ Neville Wylie, Melanie Oppenheimer og James Crossland, «The Red Cross Movement: Continuities, changes and challenges», i Wylie, Oppenheimer og Crossland (red.), *The Red Cross Movement*, 8.

¹⁸ Fiona Terry, *Condemned to Repeat? The Paradox of Humanitarian Action* (Ithaca/London: Cornell University Press, 2002), 19. De fire andre prinsippene, fastslått på den internasjonale Røde Kors-kongressen i 1965, er humanitet, universalitet, enhet og frivillighet – <https://www.rodekors.no/om/om-rode-kors-bevegelsen/> (hentet 24. mai 2021).

utover organisasjonen selv, ikke minst ved at de representerte verdier kodifisert i folkeretten.¹⁹ De var dermed ikke bare knyttet til det humanitære rommet som Norges Røde Kors sin interne normative struktur, men også gjennom de eksterne kreftenes oppfatning av prinsippenes gyldighet og rekkevidde. Det gjaldt ikke minst det sivilsamfunnet organisasjonen virket i, for og gjennom, og dermed var uløselig knyttet til.

Et konstant usikkerhetsmoment var NS' iver for å «nyordne» det norske samfunnet og tyskernes kyniske forhold til internasjonale avtaler, her i første rekke Genève-konvensjonene. Det nære forholdet til humanitærretten var noe som opprettholdt Røde Kors sin posisjon i krig, men også avgrenset den. Under andre verdenskrig strakk ikke Genève-konvensjonene seg langt ut over kamphandlingene og krigsfangenes behandling. Røde Kors' prinsipper overlappet Genève-konvensjonenes, men sto alene igjen i det humanitære rommet når folkeretten ikke lenger var involvert.

I denne undersøkelsen om Norges Røde Kors under andre verdenskrig utgjør det tyske og norske okkupasjonsregimet, de humanitære grunnprinsippene (det humanitære etos), sivilsamfunnet og folkeretten faktorene som konstituerer og danner rammene for det humanitære rommet. Norges Røde Kors selv besto av kollektivet med ledelse og medlemmer, det nasjonale fellesnivået og regionale og lokale foreninger, sykehus, klinikker og hjelpekorps. Organisasjonen var på den ene siden dominert av frivillige, med flest kvinner i verv og funksjoner. På den andre var organisasjonen preget av leger, autoritetspersoner med en særegen posisjon og tillit i lokalsamfunnene, som de tok med seg inn i Røde Kors-arbeidet. Det var disse som utgjorde den «alt overveiende del» av Norges Røde Kors.²⁰ Mellom disse strukturene virket *aktørene*, som dermed er enda et hovedelement.

En historiografisk gjennomgang i neste delkapittel vil identifisere sammenhenger rundt Røde Kors-bevegelsen og den norske krigs- og okkupasjonshistorien, som gir videre retning og avgrensninger for denne studien.

---

¹⁹ Michael Barnett og Thomas G. Weiss, *Humanitarianism Contested. Where angels fear to tread* (London/ New York: Routledge, 2011), 46.

²⁰ Martin Sæter, *Over alle grenser. Norges Røde Kors 100 år* (Oslo: H. Aschehoug & Co., 1965), 181.

Historiografi og avgrensninger

«Humanitarianism» og Røde Kors-bevegelsen

I det norske språket finnes det ikke noen leksikalsk ekvivalent til begrepet «humanitarianism» (eller tysk «Humanitarismus») – engasjementet for å hjelpe medmennesker i nød. Det internasjonale forskningsmiljøet på «humanitarianism» og humanitære organisasjoner som Røde Kors, domineres av jurister og statsvitere, med navn som Michael Barnett og Thomas G. Weiss hyppig nevnt. Selv om statsvitenskapen og jussen ofte forholder seg til kontemporære problemstillinger, har de også lange tradisjoner for å undersøke og vise til krigshistoriens sakskomplekser.

I 2011 kom det som regnes som den første oversikten over det moderne humanitære arbeidets historie ut – Barnetts *Empire of Humanity*.²¹ Barnett er opptatt av det strukturelle nivået og har en teoretisk innfallsvinkel. Han deler «[the] history of humanitarianism» i tre perioder etter dominerende ideologiske strømninger, der den første, den *imperialistiske* perioden, varte fra midten av 1800-tallet helt frem til slutten av andre verdenskrig. Bokens tittel henspiller på de siste tiårenes utvikling på feltet, slik at brorparten av innholdet faller på tidsrommet etter andre verdenskrig.

Der Barnett altså setter det første periodiske skillet i 1945, har andre markert begynnelsen av mellomkrigsårene som et epokeskifte. Fra 1920-tallet vokste det for alvor frem et permanent internasjonalt humanitært system med Folkeforbundspakten, høykommissæren for flyktninger, Røde Kors-ligaen og nye humanitære «non-governmental organisations» (NGO) som Redd Barna.²²

Den internasjonale faghistoriske litteraturen om det humanitære feltet er generelt sett relativt fersk, slik den tyske historikeren Johannes Paulmann skrev i 2012: «It is only recently that scholars have discovered the history of humanitarian aid».²³ Forskningen har også vært preget av et fokus på organisasjoner, ledende aktører og et – i alle fall tidvis – hagiografisk-aktig master-narrativ.²⁴

---

²¹ Michael Barnett, *Empire of Humanity. A History of Humanitarianism* (Ithaca: Cornell University Press, 2011).

²² Eleanor Davey, John Borton og Matthew Fowler, «A History of the Humanitarian System. Western Origins and Foundations» (London: Humanitarian Policy Group, 2013).

²³ Johannes Paulmann, «Conjunctures in the History of International Humanitarian Aid during the Twentieth Century», i *Humanity* vol. 4, no. 2 (2013), 218. doi: doi.org/10.1352/hum.2013.0016.

²⁴ Katherine Davies, «Continuity, Change and Contest» (London: Humanitarian Policy Group, 2012), 7.

Forskningen på Røde Kors-historie er et eget felt og det er i vekst. I 2020 kom antologien *The Red Cross Movement*, som tar for seg flere av bevegelsens myter, praksiser og faser.²⁵ Blant verkene som utforsker Røde Kors og humanitærrettens tidlige historie er John F. Hutchinsons *Champions of Charity* (1996) og James Crosslands *War, Law and Humanity* (2018).²⁶ Selv om ingen av dem går helt frem til andre verdenskrig, er de verdifulle for å forstå Røde Kors sin historie og egenart. Begge bøkene er opptatt av å nyansere Røde Kors sin «rosespekkede» genese og dogmatiske fortelling om egne grunnprinsipper. Den lange historien viser at vilkårene og statusen til Røde Kors helt siden starten og konsiperingen av den første Genève-konvensjonen om «behandling av syke og sårede soldater i felt» i 1864, har vært avhengig av rådende myndigheters innstilling til hvordan det humanitære arbeidet best kunne utnyttes også til militære fordeler. Ikke minst er dette knyttet opp mot de nasjonale Røde Kors-foreningenes historiske rolle som støtteorganisasjoner for sine lands forsvar.

Det overordnede målet – «misjonen» – for bevegelsen er å hjelpe medmennesker i nød. Der de fleste andre humanitære organisasjoner har sluttet seg til prinsippene om selvstendighet og upartiskhet, har Røde Kors skilt seg ut med sin avgjørende vekt på *nøytraliteten* – den er «a defining element».²⁷ Nøytralitet ble ikke offisielt erklært som et Røde Kors-prinsipp før 1921, men var oppfattet som en sentral del av Røde Kors-bevegelsens virke gjennom symbolets omtale i den første Genève-konvensjonen.²⁸ Røde Kors har slik hatt en særskilt signatur, og det har formet aktiviteten og vært en samlende faktor for både ansatte, ledere og frivillige: «Indeed, their activities are often described as ‘Red Crossing’».²⁹

Bevegelsen har likevel alltid vært preget av spenningen mellom de nasjonale perspektivene til de nasjonale foreningene og de transnasjonale, universelle verdiene.³⁰ En av årsakene til den kontinuerlige dragkampen ligger ifølge Wylie, Oppenheimer og Crossland i konkurrerende oppfatninger rundt det humanitære arbeidets grunnleggende

---

²⁵ Neville Wylie, Melanie Oppenheimer og James Crossland (red.), *The Red Cross Movement. Myths, practices and turning points* (Manchester: Manchester University Press, 2020).

²⁶ John F. Hutchinson, *Champions of Charity: War and the Rise of the Red Cross* (Boulder: Westview Press, 1996); James Crossland, *War, Law and Humanity. The Campaign to Control Warfare, 1853–1914* (London: Bloomsbury, 2018).

²⁷ Daniel Thürer, «Dunant’s pyramid: thoughts on the ‘humanitarian space’» i *International Review of the Red Cross*, vol. 89 no. 865 (2007), 54. doi: [10.1017/S1816383107001038](https://doi.org/10.1017/S1816383107001038) (hentet 12. januar 2021).

²⁸ ICRC, «Conference. Connecting with the past. The fundamental principles of the International Red Cross and the Red Crescent movement: a critical historical perspective» (Genève, 2015), 5.

²⁹ Wylie, Oppenheimer og Crossland, «The Red Cross Movement», 2.

³⁰ Wylie, Oppenheimer og Crossland, «The Red Cross Movement», 5.

konsept.³¹ Det finnes ingen konsensusdefinisjon, men Barnett og Weiss viser til at ICRC forklarer «humanitarianism» som «i sum ønsket om å gi livreddende hjelp under prinsippene om humanitet, nøytralitet, upartiskhet og uavhengighet».³² Men å gå ut fra at «humanitært» er synonymt med disse, er en absolutisme som utvilsomt kolliderer med virkeligheten. Det har derimot vært et konstant kjennetegn ved det humanitære feltet at de grunnleggende prinsippene – det humanitære etos – aldri har vært immune.³³ Til tross for den særmerkede identiteten, har også Røde Kors alltid vært en arena for prinsipielt divergerende handlinger grunnet ulike oppfatninger og interessekonflikter innenfra og utenfra rundt hvor grenselinjene for virksomheten skal gå.

Det humanitære engasjementet er heller ikke utelukkende altruistisk, det er også til en viss grad selvsentrert – det handler om å skape *mening* ut av lidelsen. Det understreket den fransk-sveitsiske kirurgen Louis Appia på den aller første Røde Kors-konferansen i Genève høsten 1863. Han viste til entusiasmen forsamlingen hadde som oppgave å legge til rette for: «the charitable impulse; the desire to sacrifice oneself for others, and in doing so to find meaning and worth in one's own life».³⁴ Det er hele tiden essensielt at det handler både om å møte andres behov *og* å møte sine egne. «Simply put, the international community has tended to rally around humanitarianism at precisely the moment that its humanity is most suspect», poengterer Michael Barnett.³⁵

Røde Kors og andre verdenskrig

Den andre verdenskrigen var den største utfordringen mot egen kapasitet og integritet Røde Kors-bevegelsen til da hadde møtt. Omfanget bevegelsen nådde, egenskapene Røde Kors utviklet og betydningen ICRC og de mange titalls nasjonale foreningene fikk er en uensartet historie, som langt fra alltid samsvarer med det ofte promoterte bildet av en organisasjon trofast mot det humanitære etos. Flere bøker om internasjonale og nasjonale

---

³¹ Det samme fenomenet har Weiss og Peter J. Hoffman pekt på: «The absence of agreement about genuine humanitarianism contributes to ontological insecurity». Peter J. Hoffmann og Thomas G. Weiss, *Humanitarianism, War and Politics. Solferino to Syria and beyond* (London: Rowman & Littlefield, 2018), 26.

³² Barnett og Weiss, *Humanitarianism Contested*, 10. [Min overs.]

³³ Barnett og Weiss, *Humanitarianism Contested*, 12.

³⁴ Hutchinson, *Champions of Charity*, 34.

³⁵ Barnett, *Empire of Humanity*, 15.

forhold tangerer diskusjonen om grenseoppgangene for Røde Kors sin virksomhet under krigen.

James Crosslands *Britain and the International Committee of the Red Cross, 1939–1945* (2014) viser hvordan det fantes en spenning mellom ICRC sine hovedmål – «to expand, respond and adapt within the limits of its principles, as it always had, to the changing conditions of war» – og den britiske regjeringens interesser og strategiske hensyn, spesielt med tanke på blokadepolitikken.³⁶ Boken viser hvordan det humanitære systemet potensielt kunne brukes som et krigens middel, ikke minst i propagandaens tegn. Ved å ikke tillate humanitær hjelp kunne de menneskelige konsekvensene av motpartens gjerninger tydeliggjøres. Samtidig var britiske myndigheter helt avhengige av et ICRC de ikke stolte helt på for å støtte sine landsmenn som hadde havnet i tysk fangenskap. I dette spillet var det sentrale aktører som påvirket den humanitære gjennomslagskraften, spesielt ICRCs visepresident Carl J. Burckhardt. Han var i lange perioder av krigen også komiteens fungerende president, og hadde en «pragmatisk tilnærming» til Røde Kors-arbeidet.³⁷ Hans mål var å holde seg inne med alle parter og helst spille en aktiv rolle. Han var kontroversiell, men balanserte samtidig ICRCs posisjon mellom stormaktene.

I mange år holdt den internasjonale Røde Kors-komiteen sine historiske arkiver hemmelige, men åpnet i løpet av 1990- og 2000-tallet store deler av det for forskere. Et banebrytende verk som forstyrret bevegelsens selvoppfatning og rennompé, var den sveitsiske historikeren Jean Claude Favez' arbeid om ICRC og Holocaust.³⁸ Han avdekket komiteens reaksjoner da den i løpet av 1942 mottok informasjon om nazistenes pågående jødedeportasjoner og massedrapene i Øst-Europa. ICRC valgte ikke å protestere. I juni 1944 fikk ICRC via sin delegat til Berlin, Roland Marti, informasjon om nazistenes medisinske forsøk på fanger i konsentrasjonsleiren Ravensbrück. På omtrent samme tid fremmet det britiske og det eksil-polske Røde Kors bekymringsmeldinger til Genève rundt behandlingen av fanger i Tyskland. Komiteens reaksjon var igjen at det ikke var det rette tidspunktet å ta opp spørsmålet på.³⁹ Favez mener ICRC forholdt seg strengt og kanskje blindt til sine 1800-tallsrøtter og nøytralitetsprinsippet, men at komiteen

---

³⁶ James Crossland, *Britain and the International Committee of the Red Cross, 1939–1945* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014), 196.

³⁷ Crossland, *Britain and the International Committee of the Red Cross*, 201. [Min overs.]

³⁸ Jean-Claude Favez, *The Red Cross and the Holocaust* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999) [først utgitt på fransk i 1989].

³⁹ Paul Julian Weindling, *Nazi medicine and the Nuremberg trials* (New York: Palgrave Macmillan, 2004), 17.

umiddelbart etter Nazi-Tysklands kapitulasjon i 1945 vurderte hvordan den skulle håndtere det uunngåelige spørsmålet om hva den hadde gjort for å hjelpe forfulgte grupper.⁴⁰

Også den østerrikske historikeren Gerald Steinacher undersøker i *Humanitarians at War* (2017) spørsmålet om hvordan ICRC «survived its ambiguous relationship with the Nazis during the Second World War».⁴¹ Han viser at den internasjonale Røde Kors-komiteen raskt forsto at det var begrenset hva den kunne gjøre for de politiske fangene Nazi-Tyskland tok, fordi disse ikke var omfavnet av humanitærretten og fordi ICRC var avhengige av å ha et samarbeid med det nazifiserte tyske Røde Kors for å fortsette med hovedoppgavene sine: formidling av informasjon og koordinering av humanitære forsendelser til krigsfanger på tvers av landegrensene.

David Forsythe, som i sin statsvitenskapelige produksjon har hatt et gjennomgående humanitært fokus, har skrevet over 20 bøker og artikler om den internasjonale Røde Kors-komiteens rolle gjennom flere tidsperioder.⁴² Han har omtalt bevegelsen som en «dysfunksjonell familie» på grunn av dens løse indre struktur og spesielt ICRCs kroniske aversjon mot å blande seg inn i statenes affærer.⁴³ De siste årenes forskning har også kastet lys over nærheten mellom ICRCs lederskap og det sveitsiske føderale rådet samt komiteens aksept for sveitsiske myndigheters ofte imøtekommende holdning overfor Nazi-Tyskland.⁴⁴ James Crossland er en som har tatt til orde for å nyansere bildet og fremheve ICRCs lange rekke av tiltak som respons på de mange utfordringene andre verdenskrig bragte med seg.⁴⁵

I Tyskland har det blitt skrevet noen få monografier om det tyske Røde Kors (DRK) i nazi-æraen.⁴⁶ Verket *Das Deutsche Rote Kreuz unter der NS-Diktatur 1933–1945* fra

---

⁴⁰ Favez, *The Red Cross and the Holocaust*, 13.

⁴¹ Gerald Steinacher, *Humanitarians at War. The Red Cross in the Shadow of the Holocaust* (Oxford: Oxford University Press, 2017). Også kommunikasjonsforskeren Marouf Hasian jr. diskuterer temaet i sin bok *Communicating During Medical Crises. The Consequences of Silence or “Témoignage”* (London: Lexington Books, 2019).

⁴² Barbara Ann J. Rieffer-Flanagan, «David Forsythe’s Contribution to the Study of the International Committee of the Red Cross and Humanitarian Politics», i *Journal of Human Rights* Vol. 11. No.3 (2012), doi: [10.1080/14754835.2012.702021](https://doi.org/10.1080/14754835.2012.702021) (hentet 19. januar 2021).

⁴³ Forsythe, *The Humanitarians*, 27.

⁴⁴ Crossland, *Britain and the International Committee of the Red Cross*; James Crossland, «A man of peaceable intent: Burckhardt, the British and Red Cross neutrality during the Second World War», i *Historical Research* 84. no. 223 (2011): 165–182.

⁴⁵ James Crossland, «Expansion, Suspicion and the Development of the International Committee of the Red Cross: 1939–1945», i *Australian Journal of Politics and History*, vol. 56, no. 3 (2010), 381.

⁴⁶ Se Peter Roguntke, *Gleichgeschaltet. Rotkreuzgemeinschaften im NS-Staat* (Köln/Weimar/Wien: Böhlau Verlag, 2010) og Markus Wicke, *SS und DRK. Das Präsidium des Deutschen Rote Kreuzes im nationalsozialistischen Herrschaftssystem 1937–1945* (Potsdam: Books on Demand, 2002).

2008 var produktet av den nasjonale foreningens initiativ til et oppgjør med egen fortid.⁴⁷ Forfatterne viser frem DRKs utsatte posisjon mellom det internasjonale Røde Kors-samarbeidet foreningen faktisk deltok i (blant annet med formidlingen av brev til utlandet fra okkuperte land og pakker til vestlige lands fanger) og dens avhengighets- og underordningsforhold til nazi-staten.

Den tyske Røde Kors-organisasjonen var med sine 1,4 millioner medlemmer den største i Europa, og utdannet i Hitler-epoken over 600 000 sykepleiere, hvorav over 400 000 kom i aktiv tjeneste under andre verdenskrig.⁴⁸ Mange deltok i hjelpeinnsatsen på Østfronten, som var bygget på ekskluderende og ikke universelle humanitære prinsipper. Et stort antall Røde Kors-sykepleiere var tilknyttet SS-avdelinger i okkuperte områder. Mange av dem fikk paramilitær opptrening, og flere vitneutsagn om DRK-personells handlinger og holdninger viser at det var vanlig å agere i tråd med nazistenes raseideologiske hensynsløshet overfor sovjetiske soldater fremfor å følge Røde Kors-normene. Avsløringer rundt tysk Røde Kors-personell sin deltakelse i nazistenes medisinske og kirurgiske eksperimenter har hengt ved organisasjonen som dystre skygger.⁴⁹

DRK er et åpenbart spesialtilfelle, men kan heller ikke fullt ut og i alle ledd betegnes som en rendyrket nazistisk institusjon på linje med SS. Et mer sammenlignbart organ fra Det tredje riket er den paramilitære Organisation Todt (OT), som forfulgte sine egne sivile mål – skape infrastruktur –, men hele veien «skulle realisere Førerens vilje så effektivt som mulig».⁵⁰ Verken OT eller DRK gjennomgikk en fullstendig nazistisk palingenese, men ble begge verktøy i den tyske statens tjeneste. DRK handlet innenfor nazismens institusjonelle rammeverk selv om den ikke hadde noen systematisk rolle i forbrytelsene som fant sted. Historikeren Timothy Snyders definisjon av begrepet *Gleichschaltung* (ensretting) passer på mutasjonen DRK gikk gjennom: de tyske institusjonene ble fratatt oppgaver og vitalitet, slik at «de blir et skyggebilde av det de en gang var, og ender opp med å beskytte det nye systemet snarere enn å gi det motstand».⁵¹

---

⁴⁷ Birgit Morgenbrod og Stephanie Merkenich, *Das Deutsche Rote Kreuz unter der NS-Diktatur 1933–1945* (Paderborn/München: Ferdinand Schöningh, 2008).

⁴⁸ Ludger Heid, «Dem Staat zu Diensten», <https://www.juedische-allgemeine.de/kultur/dem-staat-zu-diensten/> (hentet 10. november 2020); Eirik Gripp Bay, *Himmels valkyrier. De norske frontsostrere på Østfronten* (Oslo: Cappelen Damm, 2017), 98.

⁴⁹ Weindling, *Nazi medicine and the Nuremberg trials*.

⁵⁰ Hans Otto Frøland, «Organisation Todt som byggherre i Norge», i *Historisk Tidsskrift* 3/2018, 168.

⁵¹ Timothy Snyder, *Om tyranni. 20 ting vi kan lære av det 20. århundre* (Oslo: Gyldendal, 2017), 22.

Da det tyske Røde Kors etablerte seg i Norge i 1940, var det med helt andre oppgaver og instruksjoner enn på de store krigsfrontene. Reichskommissar Josef Terboven foretrakk generelt å ha kontroll over tyske ikke-militære parti- og statsinstitusjoner i Norge, deriblant DRK, som i likhet med flere andre instanser hadde en fullmektig i apparatet hans. Det tyske Røde Kors utgjorde ingen represjonsinstans, men var mer i retning av en velferdsorganisasjon som hadde sine avgrensede og tekniske oppgaver som støtte for de tyske militære i Norge.⁵² Den offisielle DRK-historien nevner så vidt foreningens virke i Norge, mens de mest anerkjente studiene på det tyske okkupasjonsregimet i Norge – av tyskere – ikke er opptatt av Røde Kors. Organisasjonen omtales omtrent ikke i standardverk som Robert Bohns *Reichskommissariat Norwegen* (2000) og Arnim Langs omarbeidede doktoravhandling *Strukturelemente der Besatzungsherrschaft in Norwegen 1940–1945* (1996).⁵³ Gjennom sine representanter var DRK likevel med på å påvirke det norske Røde Kors sin rolle.

De fleste lands nasjonale Røde Kors-foreninger hadde før andre verdenskrig et nokså tett forhold til staten, blant annet gjennom subsidiering og rollen i den utvidede militære saniteten, slik tilfellet i høyeste grad også var i Norge. Det gjorde Røde Kors-foreningene til kvasi-offentlige organisasjoner selv om de prinsipielt og retorisk fremsto som uavhengige. Av spesiell relevans for dette prosjektet, er historien til Nederland Røde Kors (NLRK) under andre verdenskrig. Nederland ble i likhet med Norge invadert og okkupert av Nazi-Tyskland våren 1940. Begge landene var konstitusjonelle monarkier med demokratiske tradisjoner, men ble nå underlagt et Reichskommissariat med en tysk politiker som øverste sivile myndighet og som svarte direkte til Hitler. Men (østerrikeren) Arthur Seyss-Inquart var en «erfaren statsødelegger» og evnet ikke på samme måte som Terboven «å hevde seg som ubestridt territoriell hersker, men måtte se på at både SS og NSDAP tilvant seg betydelig autonomi i Nederland», slik historikeren Gunnar D. Hatlehol har vist.⁵⁴ Som SS- og politileder i Nederland ble den «nådeløse og formidable» Hanns-Albin Rauter utpekt.⁵⁵ I Norge var den samme posisjonen fylt av den mindre

---

⁵² Morgenbrod og Merkenich, *Das Deutsche Rote Kreuz*, 310.

⁵³ Robert Bohn, *Reichskommissariat Norwegen. Nationalsozialistische Neuordnung und Kriegswirtschaft* (München: R. Oldenburg Verlag, 2000); Arnim Lang, *Strukturelemente der Besatzungsherrschaft in Norwegen 1940–1945* (Potsdam: 1996).

⁵⁴ Timothy Snyder, *Svart jord. Holocaust som historie og advarsel* (Oslo: Gyldendal, 2015), 269; intervju med Gunnar D. Hatlehol om Josef Terboven, www.totalkrig.no (hentet 24. november 2020).

⁵⁵ Øystein Hetland, «In the Shadow of the SS. Three Norwegian Police Districts 1940–1945», ph.d.-avhandling (Oslo: UiO, 2020), 327. [Min overs.]

ruvende Wilhelm Rediess, som «lot seg dominere av Terboven».⁵⁶ I tillegg spilte det hjemlige fascistpartiet Nationaal-Sochialistische Beweging der Nederlanden (NSB) en mindre politisk rolle i Nederland enn Nasjonal Samling gjorde i Norge, der det skulle være det «statsbærende» parti.

Nederland Røde Kors sine medlemmer og frivillige deltok i hjelpearbeidet for soldater og sivile under den tyske invasjonen i 1940, et felttog som varte i bare fem dager før landet kapitulerte 15. mai. Helt fra begynnelsen av okkupasjonen blandet tyskerne seg sterkt inn i Røde Kors-arbeidet.⁵⁷ I byen Maastricht avsatte tyskerne Røde Kors-foreningens styre vinteren 1941 etter to påfølgende episoder – en der foreningen nektet å samarbeide med NSB-organisasjonen «Nederlandse Volksdienst» og avsløringen av at en jøde fremdeles var aktiv i det lokale Røde Kors, noe som det var innført forbud mot.⁵⁸ I 1942 utnevnte okkupasjonsregimet et NSB-medlem som president i organisasjonen.⁵⁹

NLRK opprettholdt sin virksomhet, kom til unnsetning ved bombeangrep og hjalp tusenvis av syke og trengende under hele okkupasjonen. Resten av styret fortsatte virksomheten helt til november 1944 da også generalsekretæren ble skiftet ut med tvang. Styret besluttet da at grensen for samarbeid var nådd.⁶⁰ Selv lenge før dette hadde styret blitt presset til å ekskludere jøder fra organisasjonen, og finansiere en feltambulanseløp for å «bekjempe verdensbolsjevismen».⁶¹

Historikeren Regina Grüter uttalte i et intervju i 2017 at styret i NLRK «fryktet å motsette seg tyskerne i tilfelle dets tillatte oppgaver, som å sende pakker til nederlandske krigsfanger, ville bli avskåret» og at «den generelle holdningen var å akseptere de tyske tiltakene mot jøder og forbudet mot å hjelpe dem».⁶² Hun har også kommet frem til at politiske fanger i leirer utenom Nederland for det meste måtte klare seg uten hjelp fra sitt hjemlands Røde Kors.⁶³ Resultatene fra Regina Grütters avhandling har riktig nok kun

---

⁵⁶ Bjarte Bruland, *Holocaust i Norge. Registrering – deportasjon – tilintetgjørelse* (Oslo: Dreyers forlag, 2017), 51. Stillingen som Höhere SS- und Polizeiführer Nord-stillingen var ikke formelt underordnet Reichskommissar, men ble «tydelig stilt til Terbovens disposisjon» – se intervju med Gunnar D. Hatlehol om Josef Terboven, total Krieg.no (hentet 24. november 2020).

⁵⁷ Leo van Bergen, «A humanitarian and national obligation: A comparison between the Dutch Red Cross, 1940–5, and the Dutch Red Cross, 1942–50», i Wylie, Oppenheimer og Crossland (red.), *The Red Cross Movement*, 283.

⁵⁸ Regina Grüter, «The scattered archives of the Netherlands Red Cross and their significance for research on the Second World War», i Els Herrebout (red.), *Internationales Archivsymposium in Koblenz, Besatzungszeit* (Brüssel, 2018), 106.

⁵⁹ Grüter, «The scattered archives», 91.

⁶⁰ Regina Grüter i e-post 6. november 2018.

⁶¹ van Bergen, «A humanitarian and national obligation», 284.

⁶² <https://www.israelnationalnews.com/Articles/Article.aspx/22549> (hentet 20. januar 2021). [Min overs.]

⁶³ <https://www.france24.com/en/20171101-dutch-red-cross-apologies-failing-jews-wwii> (hentet 20. januar 2021).

vært mulig å benytte delvis, og etter korrespondanse med forfatteren, fordi monografien er skrevet på nederlandsk.

«When does trying to prevent the worst evolve into utter failure for a humanitarian organisation? When is a line crossed, that from a humanitarian point of view and from a Red Cross point of view, should never have been crossed?», spør medisinhistorikeren Leo van Bergen. Han mener målet til NLRKs styre var å bli værende i vervene heller enn å drive humanitært arbeid for folk som trengte det – «even if this meant taking decisions contrary to what it thought was in accordance with its humanitarian mission».⁶⁴

Selvstendigheten til det nederlandske Røde Kors var i realiteten svært begrenset allerede fra begynnelsen av okkupasjonen. Leo van Bergen forklarer det med at NLRK hadde en historisk sett særdeles sterk militær tilknytning – den var også ifølge Regina Grüter en «semi-militær organisasjon» – som langt på vei forringet uavhengigheten under tysk styre.⁶⁵ Organisasjonen valgte å godta et nært og påtregende samarbeid med okkupanten. Da styret til slutt valgte å trekke seg, på et tidspunkt krigens gang hadde fått en tydelig retning, tolket det inaktivitet som en nøytralitetens utvei. Den muligheten var ikke tilstede for det brede laget av Røde Kors-organisasjonen, som igjen var havnet i en krigs- og nødssituasjon. Etter styrets avgang, fortsatte de fleste lokale foreningene å drive under kontrollen til NSB. På dette tidspunktet i krigen var de humanitære forholdene i deler av Nederland blitt katastrofale etter D-dagen og gjenåpningen av en vestfront på kontinentet. Men mange av Nederlands innbyggere opplevde at de fikk hjelp fra organisasjonen under den nazistiske okkupasjonen, og som en følge økte den nasjonale Røde Kors-foreningens popularitet etter krigen.⁶⁶

Den internasjonale litteraturen viser at det organiserte humanitære arbeidet, i hvert fall i historiefaglig sammenheng, er et relativt nytt forskningsfelt, drevet frem gjennom uavhengig forskning på normer og prinsipper, men i mindre grad på nasjonale Røde Kors-foreninger og nasjonale forhold under andre verdenskrig. I den siste sammenhengen ser heller ikke «det humanitære rommet» ut til å ha vært tatt i bruk som analytisk konsept.

---

⁶⁴ van Bergen, «A humanitarian and national obligation», 285.

⁶⁵ Grüter, «The scattered archives», 91.

⁶⁶ <https://www.niod.nl/en/projects/netherlands-red-cross-during-nazi-occupation> (hentet 20. januar 2021). Regina Grüter, «Kwesties van leven en dood: Het Nederlandse Rode Kruis in de Tweede Wereldoorlog» [Spørsmål om liv og død: Nederland Røde Kors under andre verdenskrig] (Amsterdam: NIOD, 2017).

Norges Røde Kors og okkupasjonen

Fra et helsefaglig perspektiv foreligger det flere studier som tar for seg aspekter ved frivillige humanitære organisasjoners arbeid i Norge under okkupasjonen, blant annet forskningsprosjektet «Living the war», ledet av Ingunn Elstad og Åshild Fause ved UiT Norges arktiske universitet.⁶⁷ Førstnevnte ga i 2020 ut en ny bok om tvangsevakueringen av Nord-Troms og Finnmark høsten 1944, som forteller om det organiserte hjelpearbeidets rolle.⁶⁸ Også de andre forfatterne har sett nærmere på blant annet medisinalberetningene, og dekker dermed en viktig del av feltet. Det samme gjelder professor i medisin, Anders Chr. Gogstad, som i sin tid kom med substansielle bidrag til kunnskapen om norske medisinske forhold og befolkningens helsetilstand under okkupasjonen.⁶⁹ Problemstillingene disse forskerne har tatt for seg handler likevel for det meste om noe annet enn organisasjonenes posisjon overfor okkupanten og sivilsamfunnet, eller folkeretten og sentrale aktører.

Det finnes flere fremstillinger av Norges Røde Kors sin virksomhet under okkupasjonen, både som egne bøker og som del av mer omfattende jubileumsverk. De mest utfyllende eksemplene på det første er de to med samme tittel, *Barmhjertighetsfronten*, som kom ut med 45 års mellomrom (1950 og 1995) og med ulike forfattere.⁷⁰ Begge disse bøkene er deskriptive i formen, lite problematiserende og som en hovedtendens opptatt av å fremheve det ideelle ved organisasjonens krigshistorie. Martin Sæters hundreårshistorie om Norges Røde Kors fra 1965 har flere kapitler om krigsårene.⁷¹ Forfatteren hadde tilgang til (i det minste store deler av) organisasjonsarkivene, og får blant annet frem at det tyske Røde Kors på mange felt var samarbeidsvillige.⁷²

Den siste i rekken av jubileumsbøker er Eldrid Magelis 150-årshistorie om Norges Røde Kors fra 2014. *Med rett til å hjelpe* er en oppdatert og faglig fundert «biografi» over

---

⁶⁷ UiT, *Nordlit* nr. 37/2015: <https://septentrio.uit.no/index.php/nordlit/issue/view/308> (hentet 3. august 2019).

⁶⁸ Ingunn Elstad, *Tvangsevakueringa. Finnmark og Nord-Troms 1944 – bakgrunn, gjennomføring og overleving* (Stamsund: Orkana Akademisk, 2020).

⁶⁹ Anders Chr. Gogstad, *Helse og hakekors. Helsetjeneste og helse under okkupasjonsstyret i Norge 1940–45* (Bergen: Alma Mater Forlag, 1991). For et øvrig sykepleierperspektiv, se også Ole Georg Moseng, *Framvekst og profesjonalisering*, bind 2 i *Norske sykepleierforbund gjennom 100 år* (Oslo: Akribe forlag, 2012); Åshild Fause og Anne Micaelsen, *Et fag i kamp for livet. Sykepleiefagets historie i Norge* (Oslo: Fagbokforlaget, 2001); Ruth Andresen, *Fra norsk sanitets historie* (Oslo: NKS-forlaget, 1986).

⁷⁰ Sigurd Rasmussen (red.), *Barmhjertighetsfronten. Norges Røde Kors under krigen 1940–1945* (Oslo: Halvorsen & Larsen Forlag, 1950); Dag Fr. Chr. Schilling og Kåre Ottersen, *Barmhjertighetsfronten. Norges Røde Kors under krigen 1940–1945* (Oslo: Norges Røde Kors, 1995).

⁷¹ Martin Sæter, *Over alle grenser. Norges Røde Kors 100 år* (Oslo: H. Aschehoug & Co., 1965).

⁷² Sæter, *Over alle grenser*, 161.

organisasjonens langvarige virke. Boken har ett kapittel om okkupasjonstiden, og Mageli viser at noen sider ved Norges Røde Kors sin aktivitet under krigen beveget seg i prinsipielle gråsoner. Hun nevner både Røde Kors-presidenten Fridtjof Heyerdahls mellomposisjon som «tyskvennlig ikke-nazist» og hvordan personer innenfor organisasjonen samarbeidet med motstandsbevegelsen.⁷³ Ingen av sakene er viet noen dyptgående undersøkelse i boken. Mageli konkluderer slik om organisasjonens strategi: «Ved hjelp av enkeltpersoner, kløktige manøvreringstaktikker og gode forbindelser greide Røde Kors langt på vei å forene hensynet til nøytralitet med hensynet til organisasjonens overlevelse».⁷⁴

Litteraturen om felttoget i Norge har først og fremst vært fokusert på de militære handlingene. Sanitetsavdelingene til Forsvaret er beskrevet i egne rapporter og artikler, blant annet i et spesialnummer av *Sanitetsnytt* fra 1965, der offiserer fortalte om sine erfaringer fra felten. Det er skrevet noe om det humanitære arbeidet bak fronten i 1940 i andre fremstillinger, blant annet Ruth Andresens *Fra norske sanitets historie* (1986) og Grethe Værnø og Elisabeth Sverris *Kvinnenes forsvarshistorie* (1990).⁷⁵ Tor-Jørgen Meliens bok om historien til Forsvarets sanitet fra 2016 berører både den militære og sivile siden ved hjelpearbeidet og sammenhengen mellom dem. Mari Jonassens *Norske kvinner i krig 1939–1945* (2020) har et eget kapittel om felttoget, som fremhever enkeltpersoners innsats.⁷⁶

De norske kvinnene som frivillig reiste som sykepleiere i tysk tjeneste til Østfronten, er et av få direkte Røde Kors-relaterte temaer fra andre verdenskrig som har fått relativt stor oppmerksomhet. Fra Sigurd Senje på 1980-tallet, via Egil Ulateig og Anders Chr. Gogstad, og det siste tiåret til Vegard Sæther og Eirik Gripp Bays bøker, har denne gruppens handlinger og motiver blitt beskrevet og analysert.⁷⁷ Samtlige av historikerne har primært forholdt seg til individenes bakgrunn og opplevelser, og i mindre grad til den organisatoriske tilknytningen. Spesielt Gripp Bay har vært opptatt av å koble frontøstrene til en ideologisk drivkraft, og gått i rette med tidligere skribenters hang til et

---

⁷³ Eldrid Mageli, *Med rett til å hjelpe. Norges Røde Kors 150 år* (Oslo: Pax Forlag, 2014).

⁷⁴ Mageli, *Med rett til å hjelpe* 193.

⁷⁵ Ruth Andresen, *Fra norske sanitets historie* (Oslo: NKS-forlaget, 1986). Grethe Værnø og Elisabeth Sveri, *Kvinnenes forsvarshistorie* (Oslo: Kvinners Frivillige Beredskap, 1990).

⁷⁶ Mari Jonassen, *Norske kvinner i krig 1940–1945* (Oslo: Aschehoug, 2020).

⁷⁷ Sigurd Senje, *Dømte kvinner. Tyskerjenter og frontøstre 1940–1945* (Oslo: Pax Forlag, 1986); Hanna Kvanmo, *Dommen* (Oslo: Gyldendal, 1990); Egil Ulateig, *Fordømte engler* (Oslo: Forl. Reportasje, 2004); Anders Chr. Gogstad, «Gjemt eller glemt? Norske kvinner i tysk sanitetstjeneste under Den annen verdenskrig» i *Michael* 4/2008 (Oslo: Det Norske Medicinske Selskab), 305–344; Vegard Sæther, *Frontøstre. Norske kvinner under hakekors* (Oslo: Cappelen Damm, 2015); Eirik Gripp Bay, *Himmlers valkyrjer. De norske frontøstrene på Østfronten* (Oslo: Cappelen Damm, 2017).

apologetisk syn på kvinnenes valg. Han stiller spørsmålet om de norske front søstrene under krigen skal betraktes som tysk Røde Kors- eller SS-personell. Det var det tyske nazi-partiets paramilitære terror- og undertrykkelsesorganisasjon som rekrutterte og ga dem opplæring: «Det er lite som tyder på at dette var et DRK-initiativ», skriver Gripp Bay, men mener at det ikke finnes noe klart svar på problemstillingen.⁷⁸ Alle forfatterne har imidlertid landet på at Norges Røde Kors hadde lite med front søstrene å gjøre. Det var et tysk-initiert og gjennomført prosjekt, og den norske organisasjonens syn og holdning har det vært gravd forholdsvis lite i.⁷⁹ Front søstrenes krigshistorie er ikke et hovedtema i denne avhandlingen, men gruppens rolle etter krigen dukker opp som et moment som analyseres.⁸⁰

Et annet felt er de humanitære forbindelsene til Sverige og Danmark, kanaler for forsyninger av levnetsmidler, som utover i okkupasjonen ble viktige for å unngå en prekær ernærings- og boligsituasjon. Både det vidtrekkende svenske initiativet, og danskenes effektive hjelpeapparat, er delvis dokumentert av dem selv. Det nettverket av hjelpeorganer som etter hvert ble etablert i Sverige, er blant annet diskutert i Anders Berges artikkel «Hämmat bistånd» i den norsk-svenske antologien *Broderfolk i ufredstid* fra 1991.⁸¹ Emma Israelssons studie «Den svenska Norgeshjälpen i Grängesberg och Tunabygden» fra Högskolan Dalarna (2008) og Thomas Sehesteds *Norgeshjälpen: den danske bistand til Norge under 2. verdenskrig* (2000) er to respektive eksempler. Med journalisten og forfatteren Niels J. Mürers grundige *Boken om Danskehjälpen* (1947) som ett av unntakene, er dette i vesentlig mindre grad tilfellet på norsk side.⁸² Mye av den grensekryssende humanitære hjelpen er fremdeles en «hvit flekk» i historiografien, og av et potensielt massivt empirisk omfang det har vært vanskelig å finne en tilfredsstillende avgrensning på

---

⁷⁸ Gripp Bay, *Himmlers valkyrjer*, 30 og 247; Terje Emberland og Matthew Kott, *Himmlers Norge. Nordmenn i det storgermanske prosjekt* (Oslo: Aschehoug, 2012).

⁷⁹ Utenom generalsekretæren Arnold Rørholts signering av legitimasjonskort, som han selv benektet var en del av saken. Sæther, *Front søstre*, 54.

⁸⁰ I 2020 ga den tyske historikeren Ludwig Tewes ut boken *Rotkreuzschwestern*, der målet er å belyse arbeidsbetingelsene så vel som de individuelle erfaringene til Røde Kors-søstrene, med tyngdepunkt på det okkuperte Frankrike og den sovjetiske krigsskueplassen.

⁸¹ Anders Berge, «Hämmat bistånd», i Stig Ekman og Ole Kristian Grimnes (red.), *Broderfolk i ufredstid* (Oslo: Universitetsforlaget, 1991), 170–226.

⁸² Emma Israelsson, «Den svenska Norgeshjälpen i Grängesberg och Tunabygden», hovedoppgave (Högskolan Dalarna, 2008); Thomas Sehested, *Norgeshjälpen: den danske bistand til Norge under 2. verdenskrig* (Gentofte: Fondet for Dansk-Norske Samarbejde, 2000); Thomas Sehested, «Om Norgeshjälpen» i *50-året for befrielsen. Schæffergården 4. maj 1995. Rapport* (Fondet for dansk-norsk samarbeid, 1995); Niels J. Mürer, *Boken om Danskehjälpen* (Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1947).

til denne avhandlingen. Derfor er denne siden ved det humanitære arbeidet i hovedsak kun omtalt der det krysser andre diskusjoner.

De større faghistoriske verkene om Norge og andre verdenskrig nevner Røde Kors iblant, men nesten uten unntak som en del av tidens kulisser. Det gjelder blant annet trebindsverket *Norges krig*, redigert av Sverre Steen, som kom ut i årene rett etter okkupasjonen; åttebindsverket *Norge i krig* (1984–1987) med Magne Skodvin som hovedredaktør; Skodvins egen monografi *Norsk historie 1939–1945. Krig og okkupasjon* (1991); og Ole Kristian Grimnes' tilsvarende oversiktsblikk i *Norge under andre verdenskrig* (2018). Grimnes har med et eget delkapittel med tittelen «Humanitær hjelp», som strekker seg over knappe tre sider og kursorisk redegjør for hjelpen som kom utenfra til nordmenn i løpet av okkupasjonsårene, hovedsakelig om den fra Sverige.⁸³ I bind 5 av *Norge i krig – Hverdagsliv* fra 1986, utgitt som selvstendig verk året etter – skriver historikeren Guri Hjeltnes om dagliglivet under krigen, som griper inn i samme tematikk. Arbeidet er blant annet fulgt opp av Hjeltnes i en artikkel i antologien *Coping with Hunger and Shortage under German Occupation in World War II* (2018).⁸⁴

Det er få av de involverte aktørene som figurerer i denne studien som har fått tilsvarende oppmerksomhet andre steder. Forretningsmannen og Røde Kors-president fra høsten 1940, Fridtjof Heyerdahl, fortjener utvilsomt et nærmere blikk. Ut fra hans mange sentrale roller, virker han å ha gått litt under radaren til norske okkupasjonshistorikere.⁸⁵ Også NS-mannen Olaf W. Fermann, som i likhet med Heyerdahl forekommer i bakgrunnen i flere krigshistoriske bøker, har aldri blitt dratt ordentlig frem fra skyggen.⁸⁶

---

⁸³ Sverre Steen (red.), *Norges krig I–III* (Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1947–1950); Magne Skodvin (red.), *Norge i krig 1–8* (Oslo: Aschehoug, 1984–1987); Magne Skodvin, *Norsk historie 1939–1945. Krig og okkupasjon* (Oslo: Det Norske Samlaget, 1991); Ole Kristian Grimnes, *Norge under andre verdenskrig. 1939–1945* (Oslo: Aschehoug, 2018). I verk som Anders Kjær (red.), *Vi vil oss et land* (Oslo: Skandinavisk Kulturforlag, 1946) og Hans Fredrik Dahl (red.), *Krigen i Norge* (Oslo: Pax Forlag, 1974) er hverken den militære saniteten eller Norges Røde Kors direkte omtalt.

⁸⁴ Guri Hjeltnes, «Supplies under Pressure. Survival in a Fully Rationed Society: Experiences, Cases and Innovation in Rural and Urban Regions in Occupied Norway», i Tönsmeier, Haslinger og Laba (red.), *Coping With Hunger under German Occupation in World War II* (London: Palgrave Macmillan, 2018).

⁸⁵ Heyerdahl er en av biaktørene i de aller fleste fremstillinger om riksrådsforhandlingene i 1940: Undersøkelseskommissjonen; Magne Skodvin, *Striden om okkupasjonsstyret i Norge. Fram til 25. september 1940* (Oslo: Det norske samlaget, 1956); Tor Bomann-Larsen, *Svaret* (Oslo: Cappelen Damm, 2013); m.fl., men hans videre rolle er ikke blitt vurdert i noen særlig grad utenom i bedriftshistorien om Siemens Norsk AS hvor Heyerdahl var direktør: Ole M. Hoemsnes, *Vannkraft var starten. Siemens. 100 år i Norge 1898–1998. Bind 1* (Oslo: Siemens, 1997).

⁸⁶ Fermann dukker opp i blant andre Hans Fredrik Dahls Quisling-biografi, Emberland og Kott, *Himmlers Norge, Vegard Sæther, «En av oss». Norske frontkjemper i krig og fred* (Oslo: Cappelen Damm, 2010), Ola Karlsen, *Profitorene. De ukjente landsvikene* (Oslo: Gyldendal, 2017), og Bernt Roughtvedt, *Norges verste nazister. Nordmenn og tyskere i Hitlers tjeneste 1940–1945* (Oslo: Spartacus forlag, 2015).

Relevante publiserte biografier om viktige personer som det trekkes veksler på her, er Per E. Hems verk om juristen og den sivile motstandslederen Paal Berg, Nina D. Kroglunds *Hagelin. Quislings høyre hånd* om NS' innenriksminister og Hans Fredriks Dahls studie i to bind om den norske føreren selv.⁸⁷ Samtlige omtaler hoved- og bi-aktører som hadde direkte eller indirekte berøring med Røde Kors under okkupasjonen. De avtegner et nettverk av interessante forbindelser. Heyerdahl og Fermann hadde et visst bekjentskap fra før krigen, mens Hagelin, Quisling og den samme Fermann hadde et påfallende fellestrekk – de kunne alle vise til et tidligere humanitært engasjement, som også var noe av det som først brakte dem i kontakt med hverandre. Alle var involvert i forhandlinger som angikk Røde Kors i krigstidens Norge.

Røde Kors sin tilstedeværelse virker å ha vært automatisk anerkjent i litteraturen, som en selvforklarende bestanddel av det sivile samfunn – noe som bare *var* der. Historikeren John F. Hutchinson peker på dette fenomenet i personlig forstand i innledningen til sin bok om Røde Kors sin tidlige historie: «One knew that the Red Cross existed and that its existence was a good thing, but one took it and its goodness for granted».⁸⁸ Dette faller inn i bildet av Røde Kors sin institusjonaliserte kredibilitet, og er trolig en del av årsaken til den begrensede forskningen som foreligger på organisasjonens rolle i Norge under krigen.

En annen mulig delforklaring ligger i en mytisk uangripelighet.⁸⁹ Den franske litteraturforskeren og skribenten Roland Barthes beskriver i essayet «Myten i dag» hvordan noen sosiale fenomener oppnår en elevert status i kraft av seg selv og uten å legge krav på å være mer enn det det er. Slik Barthes forklarer myten, er den en ytring som «sløyfer den komplekse karakter de menneskelige handlinger har» og «organiserer en verden som er uten motsigelser fordi den er uten dybde [...] den innstifter en lykkelig klarhet».⁹⁰ Verden forsyner myten med «en historisk virkelighet [...] og det myten leverer i gjengjeld, er et bilde av denne virkelighet som *natur*».⁹¹ Røde Kors var langt ifra den

---

⁸⁷ Per E. Hem, *Megleren Paal Berg. 1873–1968* (Oslo: Aschehoug, 2012); Nina D. Kroglund, *Hagelin. Quislings høyre hånd* (Oslo: Historie & Kultur, 2016). Hans Fredrik Dahl, *En fører blir til* (1991) og *En fører for fall* (1992) (Oslo: Aschehoug). Nevnes må også Erle Marie Sorheim, *Til Berlin faller. Nordmenn i Det tredje riket* (Oslo: Kagge forlag, 2018).

⁸⁸ Hutchinson, *Champions of Charity*, 1.

⁸⁹ James Crossland og Gaute Lund Rønnebu, «Symbol or Shield? The semiotic duality of the Red Cross during the Invasion and Occupation of Norway, 1940–1945», i Frank Jacob (red.), *War and Semiotics. Signs, Communication Systems, and the Preparation, Legitimization and Commemoration of Collective Mass Violence* (London: Routledge, 2020).

⁹⁰ Roland Barthes, *Mytologier* (Oslo: De norske Bokklubbene, 2002), 331–333.

⁹¹ Barthes, *Mytologier*, 333.

største av de humanitære organisasjonene i Norge i forhold til medlemstall, men symboliserte bokstavelig talt hele det humanitære feltet. Røde Kors-merket i seg selv var et kjennetegn som folk forbandt med hjelp og håp og koblet nært til de grunnleggende humanitære prinsippene. Symbolets «moralske kraft»⁹² kan ha bidratt til en slik mytedannelse, som åpnet for å utnytte det til fordel for ulike og til dels motstridende strategier. En slik semiotisk – «læren om tegn» – tilnærming til å forklare Røde Kors sin utbredte tillit kan gi fruktbare tillegg til diskusjonen om Norges Røde Kors sin rolle, betydning og nimbus.⁹³ Hvordan Norges Røde Kors fremsto og fremstilte seg i den allmenne fortellingen – narrativet – om krigen berøres også kort i løpet av avhandlingen som et tilleggsmoment.

Noen inngående historiefaglig analyse av Norges Røde Kors sin krigs- og okkupasjonshistorie har så langt ikke vært gjort, men til sammen gir den foreliggende litteraturen et utgangspunkt for videre undersøkelse. I kombinasjon med kildemateriale gir det grunnlag for å gjennomføre en kritisk vurdering av organisasjonens plass i det humanitære rommet i perioden.

Norsk okkupasjonshistorie

I Norge har det spesielt de siste femten årene vært gjennomført flere omfattende forskningsprosjekter på andre verdenskrig, med ulike tilnærminger og perspektiver. Disse prosjektene har tilført norsk krigshistorisk forskning metodiske og teoretiske nyvinninger ved å sette fokus på dynamikken i relasjonene mellom ulike aktører og nivåer, og vist at «okkupasjonens virkelighet var langt mer kompleks enn den klassiske fortellingen om motstand eller kollaborasjon».⁹⁴ Med prosjekter initiert av historikeren Odd-Bjørn Fure har Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter (HL-senteret) vært navet for forskning på både norske frontkjempere og SS i Norge samt en rekke undersøkelser av

---

⁹² Mageli, *Med rett til å hjelpe*, 166.

⁹³ Frank Jacob, «Introduction», i Jacob (red.), *War and Semiotics*, 1.

⁹⁴ Maria Fritsche, «Spaces of encounter. Relations between the occupier and the occupied in Norway during the Second World War», i *Social history* 3 (2020); <https://forskning.no/historie-krig-og-fred-narviksenteret/okkupasjonens-virkelighet-var-langt-mer-kompleks-enn-den-klassiske-fortellingen-om-motstand-eller-kollaborasjon/1732353> (hentet 28. januar 2021).

demokratiske institusjoners (skolen, politiet og statsforvaltningen) møte med okkupasjon og nazifiseringspress (DIMNO).⁹⁵

Fure har studert nazistenes strategi for å omvelte samfunnene i de okkuperte landene i Europa. Han skriver om nyordningen: «I vest skulle den foregå ved at man endret majoritetsbefolkningens og stats- og samfunnsinstitusjonenes verdsett og grunnholdninger slik at de ble i tråd med nazistiske prinsipper». ⁹⁶ Som Berit Nøkleby også har påpekt, skulle denne «kontrollen med samfunnet for en stor del gå gjennom organisasjonene». ⁹⁷ Fure mener nyordningsfremstøtene i Norge møtte uoverkommelige hindringer i form av skjult, undergravende motstand og åpne aksjoner, men også at «[r]obustheten i ugjennomtrengelighet varierte etter sektor og institusjonstype». ⁹⁸

Det norske organisasjonssamfunnet var en nokså autonom sosial struktur med sterkt samhold, og idrettsstreiken fra høsten 1940 ble en tidlig «spydspiss i kampen mot nyordningen av det norske samfunnet». ⁹⁹ Biskopenes «hyrdebrev» til Kirke- og undervisningsdepartementet i januar 1941 befestet for alvor at store deler av folket var i direkte konflikt med okkupasjonsmyndighetene og var «den første store fellesaksjon av offensiv art rettet mot de nye makthaverne». ¹⁰⁰ Den norske statsviteren Thomas Chr. Wyllers bok og doktorgradsarbeid fra 1958 om de norske organisasjonenes politiske funksjon under det tyske regimet er fremdeles et okkupasjonshistorisk standardverk. ¹⁰¹ Det konsentrerer seg om et utvalg av organisasjonsvesenet, og deres potensiale som «politiske organer». De humanitære foreningene faller i hovedsak utenfor bokens analyse siden det var deres credo å være apolitiske.

Selv om okkupasjonsregimets hierarki og felles overordnede målsetninger var fastlagte, var de indre rivningene like fullt til stede. Gunnar D. Hatlehols forskning på den

---

⁹⁵ Emberland og Kott, *Himmlers Norge*; Sigurd Sørli, *Solkors eller hakekors. Nordmenn i Waffen-SS 1941–1945* (Oslo: Dreyers forlag, 2015). Fra DIMNO-prosjektet («Demokratiets institusjoner i møte med en nazistisk okkupasjonsmakt: Norge i et komparativt perspektiv») kan nevnes: Kjetil Braut Simonsen, «Nazifisering, kollaborasjon, motstand. En analyse av Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) 25. september 1940–8. mai 1945», ph.d.-avhandling (Oslo: UiO, 2016); Ane Støen, «Justisdepartementet under okkupasjonen», masteroppgave (Oslo: UiO, 2013); Nicola Karcher, *Kampen om skolen. Nazifisering og lærernes motstand i det okkuperte Norge* (Oslo: Dreyers forlag, 2018); Øystein Hetland, «In the Shadow of the SS. Three Norwegian Police Districts 1940–1945», ph.d.-avhandling (Oslo: UiO, 2020).

⁹⁶ Fure, *Resultatrapport*, 18.

⁹⁷ Berit Nøkleby, *Josef Terboven. Hitlers mann i Norge* (Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1992), 162.

⁹⁸ Fure, *Resultatrapport*, 9.

⁹⁹ Matti Goksøyr og Finn Olstad, *Skjebnekamp. Norsk idrett under okkupasjonen 1940–1945* (Oslo: Aschehoug, 2017), 74.

¹⁰⁰ Thomas Chr. Wyller, *Nyordning og motstand. Organisasjonenes politiske rolle under den tyske okkupasjonen* (Oslo: Universitetsforlaget, 1958), 20.

¹⁰¹ Wyller, *Nyordning og motstand*.

tyske sivilforvaltningens polykratiske struktur har gitt nye perspektiver på okkupasjonsregimets indre dynamikk, og inneholder informative synspunkter på prioriteringer og aktører.¹⁰² Etter at Reichskommissar Terboven 25. september 1940 innsatte sin norske marionettregjering – de kommissariske statsrådene –, iverksatte okkupasjonsregimet sitt nazistiske revolusjonsforsøk. Det norske samfunnet skulle overtales eller tvinges til å følge fører- og lojalitetsprinsippene det norske fascistpartiet Nasjonal Samling (NS) vedkjente seg til, og som okkupanten forventet at partiet implementerte i alle ledd. NS skulle tjene okkupantens sak gjennom selv å ensrette det norske samfunnet, men klarte aldri å oppnå den ønskede politiske autoriteten. En kompliserende faktor, slik Øystein Hetland peker på, er at aktører som identifiserte seg med nasjonalsosialismen hadde ulike syn på hvordan det nyordnede samfunn skulle være og hvordan det skulle oppnås.¹⁰³ Allerede i Hitlers utnevning av Terboven i april 1940, lå det til grunn et «kvasilegalitetsprinsipp» – okkupantens mål var å vinne det norske folkets tillit til deres sak, og det skulle skje gjennom «liksom-lovlege former», ifølge Magne Skodvin.¹⁰⁴ Realitetene var slik Fure beskriver: «Med forsøkene på å vinne majoritetsbefolkningene for den nazistiske stats- og samfunnsoppfatning beveget de nazistiske lederne seg inn i et politisk og kulturelt fremmed landskap de ikke kjente, og aldri forsto».¹⁰⁵

Tyskerne hadde instruksjoner om ikke å skape unødvendig uro i det norske samfunnet, mens Quisling og hans parti var opptatt av å raskt styrke sin stilling for å kunne få overta reell makt i landet. Spenningen mellom NS-norske og tyske interesser fikk ulike utslag for de humanitære organisasjonene. Tyskerne la ned både Norsk Folkehjelp i 1941 og Norske Kvinners Frivillige Verneplikt (det senere Norges Lotteforbund) i 1943, mens nyordningspresset på Norges Røde Kors vekslet i intensitet, noe som må forsøkes forklares både ved å se på årsakene til det som virker som halvhjertede fremstøt og graden av institusjonell avvisning. Norges Røde Kors sin posisjon i dette feltet fremstår som uavklart når vi vet at organisasjonen tidlig kom i det tyske sikkerhetspolitiets søkelys, og fra 1942 av fikk en visepresident fra NS i Olaf W. Fermann.¹⁰⁶

---

¹⁰² Gunnar D. Hatlehol, «Polycracy and Common Interests in the German Occupation Regime: Studies of Cooperation and Conflict between Wehrmacht, Reich Commissariat, SS and OT», upubl. manuskript; Gunnar D. Hatlehol, «Josef Terboven – den tyske diktator i Norge 1940–1945», «Rikskommissariatet» og intervju om Josef Terboven på totalkrig.no.

¹⁰³ Hetland, «In the Shadow of the SS», 13.

¹⁰⁴ Skodvin, *Krig og okkupasjon*, 77.

¹⁰⁵ Fure, *Resultatrapport*, 9.

¹⁰⁶ Wyller, *Nyordning og motstand*, 354 og 358.

Et annet forskningsmiljø med spisskompetanse på sentrale sider ved okkupasjonen, regimets oppbygning og funksjoner i tillegg til tvangsarbeidersystemet og okkupasjonsøkonomien, har blitt utviklet ved NTNU under ledelse av professor Hans Otto Frøland.¹⁰⁷ Det har satset på et forskningsfelt som først ble åpnet av historikere som Helge Paulsen og Jan Didriksen, og utenlandske forskere som Alan Milward og Robert Bohn.¹⁰⁸ Studiene av Organisation Todts (OT) rolle under krigen har vært med på å fylle ut helt grunnleggende aspekter ved okkupasjonstidens Norge. Problemstillingene har kretset rundt temaer som tysk utnyttelse og fordeling av ressurser, kampen om arbeidskraft og tyske byggefirmaers rolle i Norge.

Prosjektet «Tvangsarbeidets politiske økonomi» tok i bruk begrepsparet reaktiv og proaktiv adferd for å forklare norske entreprenørers respons til tyskernes byggeaktivitet under krigen.¹⁰⁹ I møte med okkupantens behov for å skaffe lokal arbeidskraft reagerte bedriftseiere på ulike måter. Noen stilte firmaet sitt aktivt til disposisjon fordi det var den mest effektive strategien for å opprettholde egen selvstendighet og inntekt på, andre søkte i det lengste å unngå å bli involvert i okkupantens økonomiske system, men risikerte da å bli tvunget inn i det. Men bedriftsledere fant også et manøvreringsrom fordi næringslivet ble sett på som en mer eller mindre fredet sone der «tyskerne var tilbakeholdne med nyordningsfremstøt», og den byråkratiske kapasiteten var begrenset.¹¹⁰ Hvis Norges Røde Kors bevarte sin selvstendighet under okkupasjonen, er det grunn til å anta at noe av den samme fredningsmekanismen lå bak.

Men også for Røde Kors var det å lete etter effektive strategier for å bevare selvstendigheten et viktig element. I organisasjonen fantes det åpenbart personer som var nært forbundet med okkupanten og NS, ikke minst i organisasjonens øverste ledd.

---

¹⁰⁷ «Tvangsarbeidets politiske økonomi: *Organisation Todt* i Norge under andre verdenskrig»: Hans Otto Frøland, Mats Ingulstad og Jonas Scherner, *Industrial Collaboration in Nazi-Occupied Europe* (London: Palgrave Macmillan, 2016); Gunnar D. Hatlehol, «'Norwegeneinsatz' 1940–1945. Organisation Todts arbeidere i Norge og gradene av tvang», ph.d.-avhandling (Trondheim: NTNU, 2015); Torgeir E. Sævaraas, «'Beton macht geschichte.' Organisation Todt og utbyggingen av Festung Norwegen», ph.d.-avhandling (Trondheim: NTNU, 2017); Simon Gogl, «Laying the Foundations of Occupation. Organisation Todt and the German Construction Industry in Occupied Norway», ph.d.-avhandling (Trondheim: NTNU, 2019). Se også temanummeret av *Historisk Tidsskrift* 3/2018 om Organisation Todt i Norge og Anette H. Storeide, *Norske krigsprofitorer. Nazi-Tysklands velvillige medløpere* (Oslo: Gyldendal, 2014).

¹⁰⁸ Helge Paulsen, «Tysk økonomisk politikk i Norge 1940–45», i Dahl (red.), *Krigen i Norge*, Jan Didriksen, *Industrien under bakekorset* (Oslo: Universitetsforlaget, 1987); Alan S. Milward, *The Fascist Economy in Norway* (Oxford, 1972). For grundig historiografisk gjennomgang, se Gunnar D. Hatlehols ph.d.-avhandling, side 3–27 og Simon Gogls ph.d.-avhandling, side 11–34.

¹⁰⁹ Se tidligere note om delprosjektene til Todt-forskerne. E-post fra Hans Otto Frøland 11. oktober 2017.

¹¹⁰ Mats Ingulstad, «I nyordningens tegn. Organisation Todt og reguleringen av den norske byggebransjen», i *Historisk Tidsskrift* 3/2018, 258.

Samtidig var det humanitære arbeidet til stede over praktisk talt hele landet, og det var uunngåelig at det ble trukket tråder fra det humanitære arbeidet til den militære og sivile motstanden, både den passive og den aktive.¹¹¹ Det kommer blant annet frem i studier som Ole Kristian Grimnes' *Hjemmefrontens ledelse* (1977), Magelis *Med rett til å hjelpe* og gjennom flere lokale fortellinger.¹¹² Det aktualiserer kollaborasjons- og motstandsbegrepene også for Røde Kors sin del.

Kollaborasjon, etter det latinske verbet «collaborare», betyr opprinnelig «å samarbeide», men gjennom okkupasjons erfaringen i Frankrike ble det der forbundet med samarbeid med fienden. Den betydningen ble etter krigen tatt i bruk også i den norske diskursen.¹¹³ På 1990-tallet delte Ole Kristian Grimnes begrepet i fire i artikkelen «Kollaborasjon og oppgjør». Han skilte mellom *ideologisk*, *politisk*, *administrativ* og *økonomisk* kollaborasjon, for å beskrive de ulike formene for samkvem med okkupanten.¹¹⁴ DIMNO-prosjektet videreutviklet denne firedelte modellen, ved å differensiere mellom *tvangsbasert*, *frivillig* og *pragmatisk* kollaborasjon, for slik å komme nærmere årsakene bak de ulike formene Grimnes hadde lansert. Den tredje variabelen – den pragmatiske – «sprang ut av behovet for å opprettholde visse samfunnsfunksjoner» og handlet for mange om å velge «the lesser evil».¹¹⁵

Fokuset på ulike former for aktiv norsk motstand mot okkupasjonsregimet dominerte lenge i norsk historieforskning, men har blitt utfordret de siste tiårene.¹¹⁶ Motstanden tok flere former av militær karakter: oppbyggingen av hemmelige etterretningsnettverk, undergrunnshæren Milorg og mer aktivistiske sabotasjegrupper. Det var likevel den sivile «holdningskampen» som var og ble den norske motstandens fremste kjennetegn. Den gikk ikke bare ut på å unngå nye krigshandlinger på norsk jord,¹¹⁷ men inkluderte et bredt spekter av handlinger som «søkte å bremse eller stanse

---

¹¹¹ Goksøyr og Olstad, *Skjebnekamp*; 59; Anders Chr. Gogstad, *Slange og sverd. Hjemmefront og utefront – leger og helsetjenester 1940–1945* (Bergen: Alma Mater forlag, 1995); Wyller, *Nyordning og motstand*, 299.

¹¹² Ole Kristian Grimnes, *Hjemmefrontens ledelse* (Oslo: Universitetsforlaget, 1977); Mageli, *Med rett til å hjelpe*; Gunnar Kristiansen (red.), *Kristiansand Røde Kors gjennom 50 år. 1917–1967* (Kristiansand 1967), 37;

¹¹³ Ole Kristian Grimnes, «Kollaborasjon», i Hans Fredrik Dahl, Guri Hjeltnes, Berit Nøkleby, Nils Johan Ringdal og Øystein Sørensen (red.), *Norsk krigsleksikon* (Oslo: Cappelen, 1995), 218; Martin Steffensen, «Kollaborasjon, rettsoppgjør og krigsviktig bistand», masteroppgave (Trondheim: NTNU, 2018), 3.

¹¹⁴ Ole Kristian Grimnes, «Kollaborasjon og oppgjør», i Stein Ugelvik Larsen (red.), *I krigens kjølvann. Nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid* (Oslo: Universitetsforlaget, 1999), 48–49.

¹¹⁵ HL-senteret, prosjektbeskrivelse DIMNO; Hetland, «In the Shadow of the SS», 14.

¹¹⁶ Stein Ugelvik Larsen, «Innledning», i Ugelvik Larsen (red.), *I krigens kjølvann*, 9–30: 20.

¹¹⁷ Lars Borgersrud, «Motstandsbevegelsen i Norge», i Hans Fredrik Dahl, Hans Kirchhoff, Joachim Lund og Lars-Erik Vaale, *Danske tilstander. Norske tilstander. Forskjeller og likheter under tysk okkupasjon 1940–45* (Oslo: Forlaget Press, 2010), 198.

okkupasjonsmaktens [og NS-statens] forbud, påbud og planer», slik Kjetil Braut Simonsen skriver.¹¹⁸ Hovedmålet var «å beskytte det man oppfattet som det okkuperte samfunnets kollektive identitet og forhindre utilbørlig kollaborasjon med okkupasjonsmakten».¹¹⁹

Den grundigste undersøkelsen så langt om forbindelsen mellom helsetjenestene og motstandsbevegelsen, er Anders Chr. Gogstads *Slange og Sverd*. Den er i første rekke opptatt av legestandens sterke representasjon i motstandskretsene og oppbyggingen av de hemmelige sanitetslagrene- og mannskapene.¹²⁰ Gogstad nevner som ett av mange spørsmål «om Røde Kors-konvensjonens krav til våpenfri innsats og bistand til begge parter ble overholdt i retningslinjene for Sanitetet?», men utforsker det ikke. DIMNOs prosjektbeskrivelse nevner «individuell humanitær bistand» som en form for sivil motstand, men det er ikke gjort noen nærmere undersøkelser av de humanitære organisasjonenes forbindelse til motstandsstrukturene.

Som for andre undersøkte tilfeller av kollaborasjon og motstand, kan også grensene og motivene for det humanitæres berøring med disse ha vært «glidende».¹²¹ Ikke minst kunne ulike former for kollaborasjon og motstand finnes side om side under okkupasjonen, slik Braut Simonsen viser i sin ph.d.-avhandling.¹²² DIMNOs definisjon av kollaborasjon er basert på en oppfatning av at *alle* drev med kollaborasjon i en eller annen form: «et spekter av asymmetriske samhandlingsrelasjoner mellom stater og institusjoner, kollektive aktører, og mellom grupper og individer i okkuperte samfunn».¹²³ Historikeren Maria Fritsche tar i sin artikkel «Spaces of encounter» (2020) til orde for at begrepene konflikt, samarbeid og solidaritet må legges til relasjonsspekteret for å analysere de mange forbindelsene mellom okkupant og okkupert.¹²⁴ Ifølge hennes studie av tyske militære domstoler i Norge, fremgår det at det også fant sted midlertidige maktforskyvninger i forholdet mellom okkupasjonsoldatene og den norske befolkningen i tilfeller hvor tyskerne ble avhengige av nordmennenes kunnskaper og kontakter. En slik tilnærming er i høyeste grad relevant for konstellasjonene som påvirket de humanitære organisasjonene.

---

¹¹⁸ Braut Simonsen, «Nazifisering, kollaborasjon, motstand», 28.

¹¹⁹ HL-senteret, DIMNO prosjektbeskrivelse, 2. Braut Simonsen, «Nazifisering, kollaborasjon, motstand», 31.

¹²⁰ Gogstad, *Slange og Sverd*.

¹²¹ Braut Simonsen, «Nazifisering, kollaborasjon, motstand», 28.

¹²² Braut Simonsen, «Nazifisering, kollaborasjon, motstand», 1.

¹²³ HL-senteret, prosjektbeskrivelse DIMNO, <https://www.hlsenteret.no/forskning/nazismen-fascismen-og-europeiske-okkupasjonsregimer/okkupasjonsprosjekt/> (hentet 8. november 2019),

¹²⁴ Maria Fritsche, «Spaces of encounter».

Sammenhenger

Representantskapet i Norges Røde Kors mente i 1945 at organisasjonen hadde lyktes i å komme «gjennom okkupasjonstiden som en selvstendig forening», og anerkjente sentralt plasserte aktører for det gode resultatet.¹²⁵ Denne avhandlingen er et forsøk på å grave dypere i materien og undersøke premissene og mekanismene bak denne «overlevelsen». Basert på hovedlinjene i den tidligere forskningen på organisasjonen og okkupasjonen, kan det settes opp en tese om sammenhengene rundt Norges Røde Kors sin virksomhet under andre verdenskrig.

Det hersker konsensus blant historikerne om at tysk okkupasjonspolitik og hensynet til krigføringen var overordnet det nasjonalsosialistiske revolusjonsprosjektet Nasjonal Samling var satt til å lede. Det norske samfunnet måtte fungere så normalt som mulig. I dette bildet kom de humanitære organisasjonene til å spille en rolle. Det skjedde ikke noe sammenbrudd i 1940 og okkupasjonstidens Norge gjennomgikk ikke en sivilisatorisk kollaps som lignet det som skjedde på Østfronten eller i andre krigssteder i og utenfor Europa. Det humanitære arbeidet i landet foregikk innenfor rammene til en funksjonell sivilforvaltning, og organisasjonene kom i sentrum for et maktpolitisk spill om knappe ressurser og befolkningens tillit.

Som del av en internasjonal bevegelse med forankring i folkeretten og en spesielt synlig posisjon i det humanitære landskapet, og uløselig knyttet til folkeopinionen, ville Norges Røde Kors dermed bli utsatt for press fra flere hold. Samtidig som Norges Røde Kors måtte forholde seg til et mistenksomt NS-regime og en uforutsigbar invasjon- og okkupasjonsmakt, ville Røde Kors' grunnleggende prinsipper bli utfordret internt.

Når Norges Røde Kors i motsetning til store deler av det øvrige organisasjonslivet verken ble lagt ned eller selv gikk i dvale, er det trolig riktig at den beholdt en stor grad av selvstendighet. Der upartiskhet var et lite kontroversielt prinsipp, måtte nøytraliteten i større grad kontinuerlig veies opp mot å beholde denne selvstendigheten. Men som del av et bredere organisasjonsliv, kunne Norges Røde Kors heller ikke unngå å bli dratt med i det Thomas Chr. Wyller har kalt «den samlede norske organisasjonsfronten» som sto imot

---

¹²⁵ SNS, Norges Røde Kors, «Representantskapets beretning... 1940–1945», 22.

nyordning.¹²⁶ Det gjorde veien til motstandsaktivitet kort og satte normene på prøve på flere nivåer.

Norges Røde Kors måtte finne en *modus operandi* som ikke bare bevarte organisasjonens autonomi, men styrket organisasjonens stilling innad og utad. Dette foregikk i og gjennom samspillet og forhandlingene mellom organisasjonen, okkupasjonsregimet og sivilsamfunnet, med folkeretten og det humanitære etos som omdreiningspunkter. Resultatet var avhengig av hvilke strategier sentralt plasserte aktører valgte for å utnytte mulighetene som lå i det humanitære rommet. Røde Kors kom til å spille både en praktisk og symbolsk betydning i Norge under andre verdenskrig – som et bindeledd som bidro til å stabilisere forholdet mellom okkupasjonens motstridende krefter.

Kilder og metodiske tilnæringer

Tidsperspektivet i denne avhandlingen strekker seg helt fra den nære førkrigstiden til den tyske okkupasjonens slutt i 1945 og den umiddelbare etterkrigstiden. Norges Røde Kors sin virksomhet var mangfoldig og ikke alle aktivitetene kan behandles innenfor rammene av denne ph.d.-avhandlingen. Den ser på det overordnede organisasjonsarbeidet fremfor å forfølge emner, som for eksempel svenskehjelpen, i detalj. Det er en metodisk tilnærming som går på bekostning av dybdeundersøkelser, men bringer inn eksempler fra et bredt geografisk og tematisk utvalg. Av samme årsak er det en klar mangel på mottakerperspektiv. Stemmene til de som fikk hjelp av det humanitære arbeidet er ofte få eller fraværende, men også lite tilgjengelig.¹²⁷ Det er totalt sett gjort avgrensninger ut fra ulike kriterier: hva som er en hensiktsmessig tilnærming til problemstillingene, omfanget og utvalget av tilgjengelige kilder, hva tidligere forskning har dekket og rammene til det tverrinstitusjonelle prosjektet «I en verden av total krig: Norge 1939–1945», som arbeidet med avhandlingen har hørt inn under.¹²⁸

---

¹²⁶ Wyller, *Nyordning og motstand*, 299.

¹²⁷ Wylie, Oppenheimer og Crossland, «The Red Cross Movement», 21.

¹²⁸ «I en verden av total krig: Norge 1939–1945» er tittelen på det NFR-finansierte nasjonale forskningsprosjektet på Norge under andre verdenskrig, som har løpt fra 2016 til 2021 og vært ledet fra UiT Norges arktiske universitet i

Aktører og strukturer

Røde Kors omtales som regel som en bevegelse og en organisasjon. Det knyttes sjeldnere til hva det også er – handlende personer. Magne Skodvin pekte i forbindelse med utgivelsen av Thomas Chr. Wyllers bok fra 1958 på forholdet mellom person og organisasjon. Han mente det var enkeltpersonene som måtte være det faglige studieobjektet: «Desse einskildmenn og handlande mindretal står i så fall, for eit historisk syn, som primære forskningsobjekt, organisasjonen som ei handlingsramme, eit instrument, eit forum, eit middel, – i alle disse tilfelle gjerne sekundære, jamført med personane».¹²⁹ En analyse av organisasjonen Norges Røde Kors må derfor nødvendigvis ta utgangspunkt i de individuelle aktørenes holdninger og avgjørelser og følgene de fikk for realiseringen av det humanitære arbeidet.

Denne analytiske prosessen må kobles til de sosiale og politiske strukturene som omga enkeltpersonene.¹³⁰ De ulike individenes handlinger må vurderes opp mot deres plasseringer. Sentrale personer som Fridtjof Heyerdahl, Olaf W. Fermann og Johannes Heimbeck blir i denne studien forsøkt analysert ut fra rollene de hadde i Røde Kors, men også hvordan de deltok i andre kontekster. De hadde flere posisjoner, som av og til ble flettet inn i hverandre, men hvor de klare motivene og koblingene for hvorfor og hvordan ofte fremstår som uklare. Heyerdahl som direktør og forretningsmann, Fermann som aktivt NS-medlem og Heimbeck som sentral motstandsmann i Oslo, og alle som Røde Kors-representanter. Hensikten er å «ikkje berre tolke og forstå aktørane sine motiv, men også behandle dei som årsaker til handling».¹³¹ Jo lenger ned og ut i Røde Kors-organisasjonen denne studien går, jo mer øker antallet aktører som isolert sett blir mindre betydningsfulle, men som kollektivt bidrar til å tegne et bilde av organisasjonen.

Vekselvirkningen mellom aktører og strukturer var det som drev utviklingen fremover.

---

samarbeid med NTNU, Institutt for forsvarsstudier og Narviksenteret. Se mer på prosjektets nettsider https://uit.no/prosjekter/prosjekt?p_document_id=590210 og <https://www.totalkrig.no/>.

¹²⁹ Magne Skodvin, «Opposisjonsinnlegg ved Thomas Chr. Wyllers doktordisputas ved Universitetet i Oslo den 29. oktober 1958» i *Historisk Tidsskrift* 1958/60, 201.

¹³⁰ Knut Kjeldstadli, *Fortida er ikkje hva den engang var. En innføring i historiefaget* (Oslo: Universitetsforlaget, 1999), 34.

¹³¹ Nils Gilje, *Hermeneutikk som metode. En historisk introduksjon* (Oslo: Det Norske Samlaget, 2019), 122.

Kildemateriale

Avhandlingen bygger på tidligere forskning og publisering knyttet til humanitære organisasjoner, men ser på nye problemstillinger og anvender både kjent og tidligere ubenyttet kildemateriale. Siden det humanitære feltet sett samlet er relativt utforsket i norsk okkupasjonslitteratur, består en stor del av avhandlingen av en empirisk undersøkelse av primærkilder for å undersøke sammenhenger. Noen nye tilskudd til materialet er brakt til veie, som bidrar til å kaste mer lys over de aktuelle temaene.

Utgangspunktet for denne undersøkelsen har vært arkivet til Norges Røde Kors i Riksarkivet.¹³² Det er omfangsrikt og med en kronologisk noe rotete struktur, men gir en oversikt over det meste av den formelle virksomheten, hva de regulære møtene diskuterte og hvilke tiltak landsforeningen brukte ressurser på underveis i okkupasjonen. Den hektiske aktiviteten under felttoget er også forholdsvis godt dokumentert her. En del korrespondanse gir innblikk i debatter og diskusjoner som foregikk internt i organisasjonen. Den løpende relasjonen til den tyske okkupanten, særlig etter september 1940, er mer mangelfullt dekket. Denne ser i stor grad ut til å ha vært i form av personlig kommunikasjon mellom ledelsen og Reichskommissariats utpekte Røde Kors-kontakter. Etter krigen ble lederen for Reichskommissariats forvaltningsavdeling, Hans Reinhard Koch, avhørt. Rapporten Koch skrev, samt andre enkeltstående kilder fra tysk og norsk hold og avhør av tyske representanter i Norge, har gitt opplysninger om forholdet mellom okkupasjonsmyndighetene og det norske Røde Kors.¹³³

En del personarkiver har vært viktige for å skaffe et grundigere bilde av presidentskapets forhold til den tyske og norske delen av okkupasjonsregimet. President Fridtjof Heyerdahls landssviksak har vært en sentral kilde – han ble etterforsket for utilbørlig økonomisk hjelp til fienden i roller han hadde utenfor Røde Kors.¹³⁴ Mappen inneholder likevel interessante og hittil relativt utforskede betraktninger om Røde Kors-arbeidet fra andre og ikke minst fra hans egen hånd – en vinkling som ellers er nesten fraværende. Også Olaf W. Fermanns landssviksak har tilført mye informasjon.¹³⁵ Landssvikmappene representerer en kildekategori med implisitte forbehold fordi dokumentsamlingene er skapt i en spesifikk kontekst – det juridiske rettsoppgjøret etter

---

¹³² RA/PA-0250. Norges Røde Kors-arkivet.

¹³³ RA/RAFA-3915/D/Db/L0017/0016.

¹³⁴ RA/S-3138/0001/D/Dg/L0535/0002. Fridtjof Heyerdahls landssviksak.

¹³⁵ RA/S-3138/0001/D/Da/L1041/0003. Olaf W. Fermanns landssviksak.

krigen og med den hensikt å avgjøre et skyldspørsmål – og som inneholder materiale fra selve okkupasjonen, men i stor grad også fra etter krigen. Antallet landssviksaker brukt i denne avhandlingen er få, men i mangel av andre kilder bærende for deler av fremstillingen.

Mange av dokumentene analysen baserer seg på er utarbeidet på tidspunkter hvor legalitetens grenser var omskiftende og Røde Kors-organisasjonen og/eller individene var under sterkt press – enten mistenkt eller under trussel fra okkupasjonsregimet eller i den kritiske norske offentlighetens søkelys og det juridiske oppgjøret i krigens kjølvann. Utelatt eller forvrenget informasjon, underdrivelser og hyperboler er alle faktorer som kan påvirke kildenes reliabilitet.

Et korrespondanse- og sakarkiv etter Fermann har også vært tilgjengelig på Riksarkivet.¹³⁶ Fermann skrev i tillegg i 1959 et personlig forsvarsskrift etter landssvikdommen mot ham ti år før, der han går i rette med vurderingen av rollen hans som visepresident i Norges Røde Kors i drøye tre år fra vinteren 1942. Dokumentet har vært kjent, men knapt nok brukt av de få historikerne som har beskjeftiget seg med Røde Kors sin krigshistorie.¹³⁷ Heyerdahl skrev aldri ned noen slike memoarer, så vidt kjent.

En del andre personlige perspektiver har også vært viktige. Det gjelder spesielt dagboken til sjefen for Røde Kors sin klinikk i Oslo, Johannes Heimbeck, som dekker store deler av krigsårene og gir sjeldne innblikk i ferske refleksjoner på viktige tidspunkter. Rapportene til reisesekretærene i Norges Røde Kors har vært en viktig kilde til bredden i det humanitære arbeidet, med sine fortløpende skildringer fra bygder og tettsteder rundt om i landet. Organisasjonen ansatte reisesekretærene vinteren 1941, de skulle oppmuntre og hjelpe til med rekruttering og etablering av nye lokale Røde Kors-foreninger. Rapportene fremstår som personlige synspunkter på omstendigheter og stemning i lokalbefolkningen, som gjør dem til potensielt mindre objektive kilder, men interessante som individuelle samtidige nærbilder. Som verifisering av fakta gir de begrenset utbytte, men som nøkkelhull inn til Røde Kors-fenomenets projeksjon ut i befolkningen er de informative.

Til et lignende formål er også en god del avismateriale brukt som barometer på Røde Kors sin rolle i samfunnet under og like etter okkupasjonen. Avisene tok «tidas

---

¹³⁶ RA/P-16991. Olaf W. Fermanns privatarkiv.

¹³⁷ Olaf W. Fermann, «Barmhjertighetsfronten bak kulissene» (1959). Takk til Eldrid Mageli for denne kilden.

puls» og både reflekterte og skapte oppfatninger i opinionen.¹³⁸ Avisoppslag benyttes dermed både som kilder til konkrete hendelser og for å skaffe innblikk i omstendighetene de skjedde under. Pressen er dermed noen ganger en primærkilde, som for eksempel gjengir aktørers uttalelser, mens de andre ganger er sekundærkilder historikeren kan «innhente forskjellige synspunkter» fra.¹³⁹ Okkupasjonstidens presse var strengt styrt av et propagandabevisst regime, men det utelukker ikke at innholdet i avisene også i denne perioden kan fungere som «kjelde til tankar, haldningar, verdiar og mentalitet».¹⁴⁰ Oppslagene som er brukt i denne avhandlingen viser hvordan Røde Kors var en viktig del av den offentlige bevisstheten, men sjelden spilte hovedrollen og samtidig brakte med seg en viss reservasjon mot «ensrettende» omtale av organisasjonen.

En del memoarlitteratur står sentralt som ledetråder i avhandlingen. Jens Meinichs *Mitt liv med Røde Kors* fra 1975 må nevnes.¹⁴¹ Jens Meinich (jr.) må ikke forveksles med sin far Jens Christian Meinich, president i Norges Røde Kors fra 1930 til senhøsten 1940 (da han ble etterfulgt av Fridtjof Heyerdahl). Meinich jr. er sentral siden han overtok som generalsekretær i Norges Røde Kors i 1942 da tyskerne arresterte og krevde hans forgjenger, Arnold Rørholt, avsatt. I samme kategori inngår *Damen fra Røde Kors* av Agnes Kjøning, som var en viktig støttespiller for fengslede nordmenn under okkupasjonen.¹⁴² Denne erindringslitteraturen har en flersidig funksjon som kilde, den brukes både som grunnlag for historisk rekonstruksjon, men også til å påvise tendensene i samtidens oppfatning av Røde Kors og aktørenes valgte fremstilling. Det samme gjelder beretningen representantskapet i Norges Røde Kors utga i 1945 om organisasjonens virksomhet under okkupasjonen, og den publiserte rapporten til den internasjonale Røde Kors-komiteen i 1948. Disse er førstehånds vitnemål om organisasjonens selvforståelse rett etter krigen.

Lokal- og amatørhistoriske fremstillinger om lokale Røde Kors-foreninger over store deler av landet er brukt som supplement. Disse forekommer gjerne i form av små

---

¹³⁸ Hallvard Tjelmeland, «Aviser som historisk kilde», foredragsmanus Mo i Rana, 2003. Upubl. manuskript.

¹³⁹ Umberto Eco, *Kunsten å skrive en akademisk oppgave* (Oslo: Idem forlag, 2010), 90.

¹⁴⁰ Astri Andresen, Sissel Rosland, Teemu Ryymin, Svein Atle Skålevåg, *Å gripe fortida. Innføring i historisk forståing og metode* (Oslo: Det Norske Samlaget, 2015), 69.

¹⁴¹ Jens Meinich (jr.), *Mitt liv med Røde Kors* (Oslo: Dreyer forlag, 1975); Bjørn A. Rørholt, *Amatørsjionen «Lerken»* (Oslo: Hjemmenes forlag, 1985).

¹⁴² Peter Martin Anker, *Frihetens gisler. Fra hjelpearbeidet for de norske fangene 1940–1945* (Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1971); Agni Kjøning, *Damen fra Røde Kors* (Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1975).

jubileumsskrift eller årboksartikler, men selv om de som regel er kortfattede og gjerne ukritiske, gir de verdifulle innblikk i bevegelsens grasrot-nivå.¹⁴³

Arkivet til Narviksenteret/Narvik krigsmuseum har vært benyttet for å studere den lokale humanitære plattformen. Der befinner det bevarte arkivet etter Nordland Røde Kors seg. Det er langt fra «fullstendig», men inneholder mye dokumentasjon fra den løpende kontakten mellom distriktsformennene i Nord-Norge, og forteller om forbindelsen med organisasjonens landskontor i Oslo fra den regionale siden. Narviksenterets samlinger inkluderer arkiver om militære og sivile forhold under felttoget i nord våren 1940, og en stor bredde av private brev, memoarer og andre nedtegnelser fra okkupasjonsårene.

Etter krigen var det ulike motivasjoner for å knytte egen person tett til Røde Kors. Det ble gjerne sett på som en formildende faktor. Det fremsto som naturlig for flere parter å spinne på den populariteten bevegelsen hadde tilegnet seg under og rett etter okkupasjonen. For okkupasjonsmaktens representanter gjaldt det dermed å understreke sitt humanitære arbeid, mens organisasjonens egne gjerne også ville fremstå som aktive motstandsfolk. For det siste punktet er mangelen på samtidige kilder en utfordring, da den risikofylte aktiviteten gjorde at motstandsaktørene naturlig nok produserte lite arkivmateriale.

Komparasjon og det transnasjonale perspektivet

Den metodologiske nasjonalismen som har preget norsk historieskrivning, har de siste årene blitt utfordret. Det har resultert i nye tilnærminger som plasserer den norske krigserfaringen inn i «en bredere internasjonal kontekst og tar i bruk komparative og transnasjonale perspektiver».¹⁴⁴ Dette er spesielt sentralt innenfor temaer som den norske

---

¹⁴³ Se for eksempel Tor Erik Stensvand m.fl. (red.) *Hordaland Røde Kors gjennom 50 år. Et tilbakeblikk* (Hordaland Røde Kors, 1996); Egon Lilleskare (red.), *Bergen Røde Kors gjennom 100 år. 1984–1994* (Bergen Røde Kors, 1996); *Fauskeboka 2015*; Årbok for Sørfold 2017; Randi Rønning Balsvik, *Vardø. Grensepost og fiskevær 1850–1950*, bind 2 i *Vardøs historie* (Vardø: Vardø kommune, 1989), Tor Aarnes, «1940 – Okkupert», i *Sør-Varanger under 2. verdenskrig. Arena i stormaktskonflikt* (Kirkenes: Sør-Varanger historielag, 1995), 25.

¹⁴⁴ Anette H. Storeide, «Local and National Memories of WWII in a Transnational Age: the Case of Norway», i *International Journal of Politics, Culture and Society*, 2019. Prosjektbeskrivelse «In a world of total war: Norway 1939–1945» (UiT, 2015), 3.

krigs- og sikkerhetspolitikken, økonomiske forhold, norsk deltakelse i Holocaust og behandlingen av etniske minoriteter på tvers av landegrensene.

En relevant aspekt her ville være momenter utenfor Norge som påvirket «det humanitære rommet» i Norge. Både i Sverige og i Danmark holdt de skandinaviske søsterorganisasjonene og myndighetene et øye med Røde Kors og den humanitære tilstanden i nabolandet. Også de norske eksilmyndighetene hadde sin betydning for den humanitære statusen, og befant seg i en stadig forhandlingssituasjon med de vestallierte om strategiske valg.¹⁴⁵ For å kunne føye til den internasjonale dimensjonen i studien av det humanitære arbeidet i Norge, er det imidlertid først nødvendig å skaffe en kunnskapsbase om de indre forholdene. Derfor domineres denne avhandlingen av et nasjonalt hovedfokus. Den empiriske gjennomgangen krysser likevel noen ganger landegrenser der den internasjonale dimensjonen og krigens gang var en direkte del av forholdene som er undersøkt.

Der det har vært mulig å identifisere og etablere nyttige relieff, har sideblikk blitt kastet til situasjonen og utviklingen til Røde Kors i Nederland, et land som hadde et lignende okkupasjonssystem og rolle i den nazistiske visjonen om et storgermansk rike som Norge.¹⁴⁶ Den nevnte litteraturen om NLRK gir et grunnlag for sammenligninger på noen punkter som utvider forståelsen av hvordan Røde Kors forholdt seg til det tyske okkupasjonsregimet, men nasjonale komparasjoner og et mer helhetlig internasjonalt bilde fremstår uansett som nødvendige neste skritt innenfor dette forskningsfeltet.

Timothy Snyder understreker i sin bok *Dødsmerkene. Europa mellom Hitler og Stalin* det metodiske premisset med å unngå eksepsjonalisering – det å basere en historisk redegjørelse på ideen om at fenomenet som studeres er enestående eller tilhører noe utenfor sin historiske opprinnelse.¹⁴⁷ Sakskomplekset historikeren ser nærmere på vil alltid være del av et større bilde. Å beskrive Røde Kors som en alenestående humanitær aktør

---

¹⁴⁵ Stortinget, *Den norske regjerings virksomhet. Fra 9. april 1940–22. juni 1945*, 1 (Oslo: H. Aschehoug & Co., 1948); Det Kgl. Utenriksdepartement, *Norges forhold til Sverige under krigen 1940–1945*, 3 (Oslo: Gyldendal Norsk forlag). Straks etter Weserübung, ble det også opprettet et norsk Røde Kors-kontor i London – Norwegian Red Cross Society British Branch. Avdelingen sto ikke i direkte samarbeid med kontorene i Oslo, men ble anerkjent av både den britiske nasjonale foreningen og ICRC, og ble spesielt viktig for hjelpen til norske fanger i Tyskland under krigen.

¹⁴⁶ Nederland som komparasjonsfaktor var en del av hovedproblemstillingen til Holocaust-senterets DIMNO-prosjekt: «Prosjektets hovedmål har vært å utvikle en ny og dypere innsikt i omfanget, karakteren og den faktiske gjennomføringsgraden til de nazifiseringsframstøtene som ble rettet mot norske samfunnsinstitusjoner i årene 1940–1945, og i mindre systematisk grad mot det nederlandske, og i reaksjonene på disse omformingsframstøtene» – Fure, *Resultatrapport*, 1.

¹⁴⁷ Timothy Snyder, *Dødsmerkene. Europa mellom Hitler og Stalin* (Oslo: Gyldendal, 2011), 18.

ville være en slik feilaktig kontekstualisering. Røde Kors skiller seg ut, men var én av flere frivillige organisasjoner som opererte i delvis relasjon til hverandre, med lokalsamfunnet og folkeopinionen, og hadde et komplekst forhold til okkupasjonsregimet. I denne avhandlingen brukes likevel Norges Røde Kors som prisme for å forstå en side av det norske samfunnet under okkupasjonen som tidligere ikke har hatt noe stort historiefaglig fokus.

Både Røde Kors-bevegelsen de øvrige humanitære organisasjonene var kvinnedominert og kvinnene var aktive deltakere i det humanitære rommet. Likevel har de ikke den tilsvarende plassen i litteraturen om Røde Kors og det humanitære arbeidet, og der de har det, er det ofte med et negativt fortegn, som i forbindelse med frontsøstrenes historie. Årsaken til denne mangelen, i tillegg til Røde Kors' institusjonaliserte kredibilitet, ligger delvis i fasene norsk historieskrivning- og oppfatning om andre verdenskrig har vært gjennom. De første årene etter 1945 var den nasjonale grunnfortellingen dominert av ulike former for aktiv motstand mot okkupasjonsregimet, ofte gjennom heltehistorier. Det klare skillet mellom motstand og landssvik under okkupasjonen var en historisk forenkling, men la også lokk på potensielle konfliktlinjer som kunne ha kommet ut av de veldig forskjellige opplevelsene nordmenn hadde under krigen, slik Anette H. Storeide skriver.¹⁴⁸ Fra slutten av 1960-tallet utfordret en ny generasjon forskere enkelte sider ved den etablerte krigshistorien, og i 1970-årene økte interessen for nazismens forbrytelser.¹⁴⁹ Etter 1990 begynte det dominerende patriotiske narrativet å endre seg. De siste par–tre tiårene har tanker om demokrati og menneskerettigheter i økende grad påvirket forståelsen av krigen, der spesielt de ubehagelige formene for støtte til nazi-systemet har vært i fokus. Denne fremdeles rådende oppgjørsmentaliteten har også gått på bekostning av forskningen på andre sider ved okkupasjonen, inkludert kvinneperspektivet.¹⁵⁰ I *The Red Cross Movement* (2020) tar redaktørene til orde for en tydeligere integrering av sosiale, kulturelle og kjønnsperspektiver i den videre forskningen.¹⁵¹

---

¹⁴⁸ Storeide, «Local and National Memories».

¹⁴⁹ Intervju med Tom Kristiansen, «Forskningsprosjektet, felttoget og fortellingen om krigen», totalrig.no.

¹⁵⁰ Spørsmålet om kvinnes plass i historiografien diskuteres også i Synne Corell, *Krigens ettertid. Okkupasjonshistorien i norske historiebøker* (Oslo: Scandinavian Academic Press, 2010), 215–217; Mari Jonassen, *Norske kvinner i krig 1939–1945* (Oslo: Aschehoug, 2020).

¹⁵¹ Wylie, Oppenheimer og Crossland, «The Red Cross Movement», i Wylie, Oppenheimer og Crossland, *The Red Cross Movement*, 20–21.

Det nordlige fokuset

Dette ph.d.-prosjektet er gjennomført innenfor rammene til det nasjonale forskningsprosjektet «I en verden av total krig: Norge 1939–1945», som de siste årene har foregått med utgangspunkt i historikermiljøet ved UiT Norges arktiske universitet. Ett av de definerte hovedmålene er å se krigshistorien med utkikkspunkt fra Nordkalotten. Langt fra alle i Norge var like berørt av okkupasjonen – for eksempel varierte det tyske sikkerhetspolitiets nærvær over hele landet –, men det kan argumenteres for at det var en merkbar forskjell på okkupasjonen i sør og nord.¹⁵² Den tyske besettelsen av Nord-Norge hadde noen særtrekk, først og fremst gjennom den massive militære tilstedeværelsen og det påfølgende asymmetriske forholdet mellom okkupant og okkupert. Også det frivillige organisasjonslivet måtte forholde seg til det dominerende elementet med potensiale til maktbruk som okkupanten utgjorde, og som var tett innpå på grunn av de mange leirene for krigsfanger og tvangsarbeidere i landsdelen og det strategiske området Nordkalotten utgjorde med tanke på tilgangen til Atlanterhavet, Murmansk-fronten og de allierte ishavskonvoiene. Det var ofte få måter å unngå å bli observert eller kontrollert på. Som Men det er som regel der opplevelsen av makt og avmakt er mest uunngåelig at vesentlige trekk kommer tydeligst frem. Derfor er blant annet hjelpearbeidet i forbindelse med tvangsevakueringen av Nord-Troms og Finnmark i 1944 nærmere belyst fremfor episoder som for eksempel bombingene av Bergen samme år.

Avhandlingens struktur

Resten av avhandlingen er bygget opp rundt seks kapitler, som tar for seg hvordan Norges Røde Kors forholdt seg til konkurrerende forventninger og etableringen og utviklingen av det nasjonale humanitære rommet. Kapittel 2 er en historiografisk utdypning for å belyse den «lange» historien og sammenhengen mellom humanitærretten og Røde Kors, og for å identifisere mulige forklaringsmomenter fra den internasjonale og nasjonalt historiske rammen.

---

¹⁵² Intervju med Fredrik Fagertun, «Den andre verdenskrigen i nord», totalkrig.no (hentet 11. november 2020).

Kapittel 3 utforsker det humanitære arbeidet under felttoget i Norge våren 1940. Kampene satte det humanitære etos', Genève-konvensjonenes og Røde Kors sin stilling på en overraskende og brutal prøve. Det som skjedde med det humanitære rommet under felttoget var med på å legge premissene for det også under okkupasjonen.

I kapittel 4 kartlegges og beskrives Røde Kors sin brede virksomhet under okkupasjonen. Det søker å analysere beveggrunnene for veksten i det humanitære arbeidet som foregikk over hele landet, og svare på spørsmålet om hvem humaniteten omfavnet.

Fridtjof Heyerdahl spiller hovedrollen i kapittel 5. Her analyseres aktørene på Røde Kors sitt toppnivå og de individuelle forbindelsene til okkupasjonsregimets myndighetspersoner. Hvilke motiver lå bak spillet om de humanitære ressursene under krigen, og hvordan ble vilkårene for det humanitære arbeidet til Røde Kors utformet i forholdet mellom organisasjonens ledelse og okkupasjonsregimets ulike institusjoner?

I kapittel 6 settes søkelyset på motstandsdimensjonen. På flere plan i Røde Kors-organisasjonen ble nøytralt humanitært arbeid kombinert med tidvis utstrakt motstandsvirksomhet. Var dette omfattende og organisert eller tilfeldig kontakt? Hvilke mekanismer lå bak denne doble aktiviteten?

Kapittel 7 forsøker å ramme inn analysen av Norges Røde Kors under andre verdenskrig ved å undersøke organisasjonens stilling og rolle ved og rett etter frigjøringen. Hvordan viste organisasjonens styrkede stilling seg da freden kom? Og hvordan holdt Norges Røde Kors sin posisjon seg i de første etterkrigsårene?

I avslutningskapitlet vil hovedfunnene oppsummeres og overordnede konklusjoner trekkes samt forslag til videre forskning legges frem.

Kapittel 2

BAKGRUNN

ICRC, IHR og Norges Røde Kors

Det var møtet med slagmarkens *cri de coeur* som litt over midtveis i det nittende århundret førte til Røde Kors-bevegelsens fødsel. 24. juni 1859 sto slaget ved Solferino i Lombardia i dagens Nord-Italia. Det var det største i Europa på nesten 50 år og hadde 200 000 deltakere.¹⁵³ Både den fransk-sardinske og den østerrikske keiserlige armeen hadde sine egne sanitetsavdelinger og lasaretter, men mannskapene hadde utilstrekkelig kapasitet og fikk heller ikke utrettet mye uten selv å havne under ild. De europeiske militærmaktene sørget for «flere veterinærer til hestene enn leger til skadde soldater», slik det er blitt sagt.¹⁵⁴

Slaget førte til over 30 000 døde og sårede.¹⁵⁵ Mange lå lemlestet igjen på bakken: «I nattens stillhet høres jamring, dempede stønn fylt av angst og smerte og stemmer som roper om hjelp», fortalte Henri Dunant, den sveitsiske forretningsmannen og filantropen som tilfeldig ankom stedet til kampenes blodige kjølvann.¹⁵⁶

Henri Dunant og opprettelsen av Røde Kors og Genève-konvensjonen

De neste døgnene deltok Dunant i hjelpearbeidet med å flytte og pleie de overlevende på provisoriske sykestuer. Over 9000 sårede ble anbrakt i landsbyen Castiglione, men det var kun noen få medisinere til å behandle dem.¹⁵⁷ De lokales impulsive assistanse overbeviste Dunant om at det måtte finnes en måte å begrense krigens lidelser på. Det skulle skje gjennom å organisere frivillige som kunne hjelpe stridshandlingenes ofre uansett hvilken side de kjempet for og før det var for sent å redde dem: «Skulle det ikke i en rolig

---

¹⁵³ Høiback, *Krigskunstens historie*, 173.

¹⁵⁴ Forsythe, *The Humanitarians*, 15.

¹⁵⁵ Crossland, *War, Law and Humanity*, 58.

¹⁵⁶ Henri Dunant, *Minner fra Solferino* (Oslo: Humanist Forlag, 1999), 41.

¹⁵⁷ Francois Boignier, «Birth of an idea: the founding of the International Committee of the Red Cross and of the International Red Cross and Red Crescent Movement: from Solferino to the original Geneva Convention (1849–1864)», i *International Review of the Red Cross*, Vol. 94, No. 88 (2012), 1302. <https://www.icrc.org/en/international-review/icrc-150-years-humanitarian-action> (hentet 19. september 2019).

fredsperiode være mulig å danne hjelpeforeninger bestående av frivillige og godt kvalifiserte personer som i krigstid skulle stå for pleie og stell av sårede?». ¹⁵⁸

Dunant presenterte erfaringene og tankene sine i *Un souvenir de Solferino* (norsk tittel *Minner fra Solferino*). Boken kom ut i 1862 og ble umiddelbart oversatt til flere språk. Dens patosbaserte budskap fikk positiv resepsjon over store deler av Europa. Allerede i februar året etter satte fem menn seg ned i Genève for å se på mulighetene til å virkeliggjøre Dunants konsept.

På høsten arrangerte femmannskomiteen, med juristen Gustave Moynier i spissen, en uformell konferanse i Sveits. Deltakerne kom fra seksten europeiske stater og et mindre antall filantropiske foreninger. På den siste dagen vedtok forsamlingen å organisere hjelpeforeninger i så mange land som mulig, og gikk inn for at alt medisinsk personell skulle bruke identiske armbånd – med et rødt kors på hvit bunn. ¹⁵⁹ Etter den formelle stiftelsen av Røde Kors 29. oktober 1863, var Belgia, Preussen og flere tyske småstater tidlig ute med å opprette egne foreninger (selv om de gikk under andre navn de første årene), deretter blant annet Sverige, før den norske «Foreningen for Pleie af Syge og Saarede i Feldt og for Understøttelse av Saarede og Faldnes Efterladte» ble stiftet høsten 1865. ¹⁶⁰

Komiteen i Genève – som vokste og fra 1876 kalte seg den internasjonale Røde Kors-komiteen ICRC (International Committee of the Red Cross, fr. Comité international de la Croix-Rouge) – var kommet svært langt i å oppnå sine mål, og den fikk en noe paradoksal drahjelp fra Preussen og Østerrikes angrep på hertugdømmene Slesvig og Holstein våren 1864. Krigen med Danmark varte fra februar til juli, og endte med 1500 drepte og mer enn 700 sårede bare på forsvarernes side. Det aktualiserte det humanitære prosjektet. ¹⁶¹

Bare noen uker etter at krigen var over, var det klart for en ny internasjonal konferanse, denne gangen offisielt innkalt av sveitsiske myndigheter, som la en nødvendig autoritet til forsamlingen. ¹⁶² Den vedtok 22. august den første Genève-konvensjonen «om

---

¹⁵⁸ Henri Dunant, *Minner fra Solferino* (Oslo: Humanist Forlag, 1999), 93.

¹⁵⁹ Røde kors hadde tidligere blitt brukt til å markere sykdom, blant annet som merke på husene der liksamlere kunne hente de døde mens pestepidemiene herjet på det europeiske kontinentet – Peter Englund, *Ufredsår. Om den svenske stormaktstiden og en mann i dens midte* (Oslo: Cappelen Damm, 2010), 54–55.

¹⁶⁰ Hutchinson, *Champions of Charity*, 38–39; Sæter, *Over alle grenser*, 5.

¹⁶¹ Mageli, *Med rett til å hjelpe*, 29.

¹⁶² Crossland, *War, Law and Humanity*, 64.

forbedring av såredes og sykes kår i de væpnede styrker i felten», som inneholdt ti artikler. Militært personell og utstyr som bar det røde korset skulle være beskyttet mot angrep fra de krigførende, og alle sårede skulle motta behandling uansett hvilken side i konflikten de tilhørte.¹⁶³ Kirurger og sykepleiere skulle ikke ansees som stridende. Ble de fanget av fiendens styrker, skulle de returneres til sin hær for å fortsette arbeidet med å redde liv. Sårede soldater skulle repatrieres når omstendighetene tillot det.¹⁶⁴

Dunant led nederlag når det gjaldt hans opprinnelige håp om å slippe de frivillige løs i krigssonen med spontan iver. Konvensjonen slo fast at «kun med samtykke fra militære myndigheter kan komiteer sende frivillige sykepleiere til slagmarken, hvor de vil bli plassert under militær kommando».¹⁶⁵ Det var dermed statene selv som skulle ha full kontroll om det skulle sendes frivillige i nærheten av kampene og hvilken opplæring de var nødt til å ha.

Flere historikere har korrigert «master-narrativet» om Røde Kors og Genève-konvensjonen som en humanitær revolusjon – det var ikke bare et edelt medlidende motiv som lå bak statenes utbredte oppslutning om initiativene fra Sveits, men også en nysgjerrighet rundt hvordan de kunne hjelpe militærmaktene med å legitimere krigføring og sikre soldatenes stridsevne. «Realpolitik was every bit as important as humanitarianism», skriver John F. Hutchinson.¹⁶⁶ Helt fra rundt 1860 hadde det tyske (preussiske) militæret gått inn for et effektivt sanitetsvesen, som skulle redusere egne tap og få soldatene tilbake på slagmarken etter endt behandling. De omfavnet tidlig Røde Kors som en viktig del av denne satsningen.¹⁶⁷

Dunants barmhjertighetsvisjoner var heller ikke de første av sitt slag. Genève-fødte Jean-Jacques Rousseau hadde midt på 1700-tallet pekt på at så snart soldater ikke lenger var sin stats instrument fordi de var syke, skadet eller fanget, ble de på nytt individer med rettigheter som trengte beskyttelse.¹⁶⁸ Tankene om et organisert humanitært engasjement hadde sirkulert en stund i Europa og allerede blitt realitet i USA.¹⁶⁹ Etter utbruddet av den

---

¹⁶³ *Resolutions of the Geneva International Conference, 26–29 October 1863*. <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/vwTreatiesHistoricalByDate.xsp> (hentet 1. oktober 2019).

¹⁶⁴ *Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded in Armies in the Field, Geneva, 22 August 1864*. <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/Article.xsp?action=openDocument&documentId=1A60DC7BD5ED4FB6C12563CD00515301> (hentet 19. september 2019).

¹⁶⁵ Crossland, *War, Law and Humanity*, 64. [Min overs.]

¹⁶⁶ Hutchinson, *Champions of Charity*, 29; Barnett, *Empire of Humanity*, 79–80.

¹⁶⁷ Hutchinson, *Champions of Charity*; Crossland, *War, Law and Humanity*.

¹⁶⁸ Barnett, *Empire of Humanity*, 78.

¹⁶⁹ Crossland, *War, Law and Humanity*, 63.

amerikanske borgerkrigen i april 1861, ble United States Sanitary Commission (USSC) etablert, på privat initiativ og bestående av frivillige. De sørget for utstrakt medisinsk hjelp til nordstatenes tropper under krigen, som var preget av dårlige sanitetsforberedelser og mye sykdom blant soldatene. På andre siden av Atlanteren var arbeidet til USSC kun kjent hos enkelte da *Minner fra Solferino* kom ut. USSC tok likevel en annen retning enn den Dunants hengivenhetsvisjon pekte i, og fulgte heller Florence Nightingale-linjen – den humanitære reformen skulle inngå i moderniseringen av det militærmedisinske apparatet, og var også direkte ment for å effektivisere troppenes kampevne.¹⁷⁰

Genève-konvensjonen, slik den ble ferdigstilt første gang i 1864, la frem en avgrenset visjon for humanitært arbeid i krigstid.¹⁷¹ Avtalen inneholdt ingen oppfordringer om å stanse eller redusere krigføring. Etter at en krigstilstand var inntruffet, skulle reglene begrense lidelsene, ikke forby selve krigen, understreker den amerikanske statsviteren Christopher Greenwood.¹⁷² Genève-konvensjonen var fra begynnelsen av ikke noe pasifistisk manifest – den var ment nettopp *for* krig. Det fantes fra begynnelsen heller ingen reell håndhever av krigens folkerett selv om Røde Kors tok på seg å være Genève-konvensjonens vokter. Verken den internasjonale Røde Kors-komiteen (ICRC) eller de nasjonale foreningene kunne påberope seg en juridisk status.¹⁷³ Tilslutning til Genève-konvensjonen var frivillig, å følge den i realiteten det samme. Det var ingen straff for å undertegne og deretter bryte den.¹⁷⁴ Respekten for reglene var basert på gjensidig tillit mellom de krigførende parter.

---

¹⁷⁰ Crossland, *War, Law and Humanity*, 43. Dunant og Røde Kors ble også «slått» av USSC i å utstyre hjelpearbeidere med et eget kjennetegn, og europeerne i å formalisere regler for landkrig av «Lieber-koden» – en manual utstedt til nordstatenes styrker 24. april 1863. Den satte krav til soldatenes oppførsel og dedikasjon, men igjen til forskjell fra Dunants visjon, var formålet å disiplinere soldatene for å optimalisere stridsdyktigheten: «If that meant that the act of war itself became more humane than so be it, but humanizing state-sanctioned violence was never Lieber's main priority». I tillegg var håndboken «a bloated, sprawling mess of 157 articles», og konstaterte at humanitære hensyn alltid måtte vike for militær suksess – Crossland, *War, Law and Humanity*, 67–68. Dessuten var folkeretten allerede etablert gjennom Paris-deklarasjonen fra 16. april 1856, som kom etter avslutningen av Krim-krigen. Den mellomstatlige avtalen inneholdt grunnleggende regler for sjøkrig, basert på tidligere sedvane – Thorvald Boye, *Haandbok i folkeret* (Kristiania: Grøndahl og Søn, 1918), 13. Deklarasjonen avskaffet kapervirksomhet, understreket at fiendtlig gods ikke kunne beslaglegges om bord på nøytrale skip – unntatt var krigskontrabande som kunne inndras; fiendtlige skips nøytrale gods kunne ikke beslaglegges – igjen unntatt krigskontrabande; og at blokader effektivt måtte være i stand til å hindre adkomst for å være bindende – Bue Wigernes, «Krigens krav og krigens rett. Krigens folkerett og militæretikk blant norske offiserer og jurister 1880–1900», masteroppgave (Oslo: UiO, 2016), 19.

¹⁷¹ Crossland, *War, Law and Humanity*, 74. Nettopp Florence Nightingale var blant dem som ikke likte Dunants ideer. Hun mente det var statens ansvar å sørge for de såredes stell, og at veien gikk gjennom et profesjonalisert militærmedisinsk apparat, ikke et frivillig basert system – Crossland, *War, Law and Humanity*, 72.

¹⁷² Christopher Greenwood, «The relationship between ius ad bellum and ius in bello», i *Review of International Studies*, Vol. 9 (1983), 228.

¹⁷³ Davey m.fl., «A History of the Humanitarian System», 7.

¹⁷⁴ Barnett, *Empire of Humanity*, 80.

Konvensjonens realisering på slagmarken var en blandet suksess de neste årene. Den fransk-preussiske krig i 1870–71 ble en ambivalent milepæl både for folkerettsavtalen og Røde Kors-bevegelsen. Krigen var den første store testen på om Genève-konvensjonen hadde noen virkelig sjanse, og fikk slik sett et positivt utfall. Det var «gjennombruddet for organisert hjelpearbeid», skriver Eldrid Mageli i *Med rett til å hjelpe*.¹⁷⁵ Likevel fikk konvensjonens praktiske omsetning kun et vellykket utslag på den preussiske siden. Franskmennenes sanitet hadde en betydelig svakere logistikk, og frivillige spilte en langt fra adekvat rolle sett opp mot hensikten. Røde Kors-symbolets beskyttelse ble heller ikke respektert, og frivillige humanitære ble beskutt ved flere anledninger, noen til og med henrettet for påstått spionasje.¹⁷⁶ Krigen forårsaket en intern krise for bevegelsen, ifølge David Forsythe: «In fact, the Red Cross idea almost perished during the Franco-Prussian war».¹⁷⁷ Det neste internasjonale møtet i Røde Kors ble ikke avholdt før bortimot et tiår senere, i 1880.

Heller ikke andre initiativer for å humanisere krig var noen umiddelbar suksess, verken opprettelsen av Institute of International Law i Belgia i september 1873 eller utformingen av det første Landkrigsreglementet året etter. Brüssel-konferansen i 1874 tok seg vann over hodet og oppnådde ikke mer enn en uratifisert avtale, som presenterte synspunkter på regulering av krigføring.

I 1884 slo ICRC selv fast at den preussiske modellen for hjelpearbeid i krig, med sterk militær tilknytning og tilnærmet nasjonal autonomi, var den beste strukturen for bevegelsen. Den mer systematiske tilnærmingen i nært samarbeid med nasjonale forsvar hadde paradoksalt nok oppnådd de tydeligste humanitære resultatene. Saniteten hadde fått en sterkere plass i den militære doktrinen, og noe av årsaken til det var at det nye stortyske keiserriket hadde «plassert en katt blant Europas duer».¹⁷⁸ Frykten for en ny krig vokste sterkt og i takt med våpenopprustningen.

Kursendringen betød at ICRC distanserte seg fra rollen som samlende kraft i bevegelsen, og som komiteen heller ikke ønsket å ha.¹⁷⁹ De påfølgende årene ble de

---

¹⁷⁵ Mageli, *Med rett til å hjelpe*, 45. Under den preussisk-østerrikske krigen i 1866, hadde ikke Østerrike signert Genève-konvensjonen. Utfallet av slaget ved Königgrätz i juli, som avgjorde krigen, fikk keiser Franz Josef til å endre mening.

¹⁷⁶ Crossland, *War, Law and Humanity*, 113.

¹⁷⁷ Forsythe, *The Humanitarians*, 24.

¹⁷⁸ Crossland, *War, Law and Humanity*, 139. [Min overs.]

¹⁷⁹ Forsythe, *The Humanitarians*, 26.

nasjonale foreningene «nesten uten unntak hjelpeorganisasjoner for forsvarsmyndigheter», slik Eldrid Mageli skriver, og noen av dem anklaget for å bli til militaristiske agenter.¹⁸⁰

Haag-konvensjonene

I siste halvdel av 1800-tallet foregikk det en dragkamp rundt om i Europa mellom de fredssøkende kreftene og de som ønsket å regulere krigføringen. Fredsbevegelsen hadde gått på kraftige skuffelser gjennom 1860- og 70-tallet, men fikk nytt momentum mot slutten av århundret. Dens talspersoner var derfor svært optimistiske da det etter et initiativ fra den russiske tsaren ble innkalt til en ny fredskonferanse i Nederland i 1899, med mål om å oppnå «the most effective means of ensuring to all peoples the benefits of real and lasting peace, and above all of limiting the progressive development of existing armaments».¹⁸¹

Den første Haag-konferansen lyktes i å samle stater fra hele verden, blant dem Kina, Japan, USA og Mexico. Det resulterte imidlertid ikke i noen nedrustningstraktat eller håp om slutten på væpnede konflikter. Et japansk keiserrike med ekspansjonsplaner, en fransk republikk med en langsiktig drøm om å ta hevn på Tyskland etter nederlaget i 1871 og en lunken amerikansk tiltro til varig fred, var blant det som sto i veien. Ikke minst myndighetene i Berlin hadde lite interesse av slike avtaler. Spesielt forslaget om en voldgiftsdomstol, som skulle forebygge krig, var uinteressant for de militært suverene tyskerne.¹⁸² Den ble likevel vedtatt, og var en i øyeblikket stor, men i praksis nærmest bare symbolsk seier for fredskreftene.

Det det ble enighet om var et sett kriterier for krigføring, en formalisert og justert utgave av Landkriksreglementet fra 1874, inkludert en humanitær klausul – i krigstider måtte alle krigførende følge «siviliserte normer».¹⁸³ 1899-konferansen kom i tillegg frem til en delkonvensjon som sa at Genève-konvensjonen også gjaldt for sjøkrig, i tillegg til en

---

¹⁸⁰ Mageli, *Med rett til å hjelpe*, 51.

¹⁸¹ Crossland, *War, Law and Humanity*, 173.

¹⁸² Crossland, *War, Law and Humanity*, 180.

¹⁸³ Crossland, *War, Law and Humanity*, 182 [Min overs.] Dette var den såkalte Martens-klausulen.

deklarasjon om forbud mot å avfyre prosjektiler fra luftballonger eller lignende, mot ekspanderende (dumdum-)kuler og bruk av skadelig eller dødelig gass som våpen.¹⁸⁴

Oppfølgeren fra 1907 innførte også krav om *casus belli* – begrunnede krigserklæringer, og innskrenket ytterligere valgmulighetene for skadelige angrepsmidler.¹⁸⁵ Det var lange forhandlinger før det ble enighet om nøytrale staters rolle, men det ble stadfestet at deres territorium var ukrenkelig og at Genève-konvensjonene også gjaldt for syke og sårede internert på nøytral grunn.¹⁸⁶

For at Genève-konvensjonen fra 1864 skulle kunne hevde sin status, måtte også den tilpasses krigføringens og politikken utvikling. Den første større revisjonen kom derfor i 1906. Noe av det praktiske problemet med den gamle konvensjonen var at den var diffus når det gjaldt hvem som skulle regnes som frivillig mannskap og hvilken status de faktisk hadde. Dette ble nå definert som personell fra nasjonalt autoriserte hjelpeforeninger.¹⁸⁷ Til sammen ble over tjue artikler føyet til avtalen, til totalt 33, fordelt på åtte kapitler og med en mer presis terminologi. Nye poster ble lagt til angående gravlegging av omkomne og håndteringen av informasjon mellom partene.

Haag- og Genève-konvensjonene utgjorde sammen krigens folkerett da spenningsnivået i Europa et drøyt tiår inn i 1900-tallet gikk i enda en ny, alarmerende retning.

Første verdenskrig og den tredje Genève-konvensjonen om krigsfanger

Frem til 1914 fortsatte det meste av Røde Kors-aktiviteten å være opp til de nasjonale foreningene selv. Første verdenskrig fikk derimot ICRC til å innta en mer aktiv rolle. «La grande guerre» avslørte ny dødelig våpenteknologi og den totale krigens raserende dimensjoner. Et annet problem som vokste seg større enn noen gang før var antallet krigsfanger. Komiteen i Genève opprettet et krigsfangekontor som håndterte

---

¹⁸⁴ *Final Act Of the International Peace Conference. The Hague, 29 July 1899.*

<https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/vwTreatiesHistoricalByDate.xsp> (hentet 25. september 2019).

¹⁸⁵ Boye, *Haandbok i folkeret*, 128.

¹⁸⁶ Boye, *Haandbok i folkeret*, 173.

¹⁸⁷ «Art. 10. The personnel of volunteer aid societies, duly recognized and authorized by their own governments, who are employed in the sanitary formations and establishments of armies, are assimilated to the personnel contemplated in the preceding article, upon the condition that the said personnel shall be subject to military laws and regulations» – *Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armies in the Field. Geneva, 6 July 1906.* <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/vwTreatiesHistoricalByDate.xsp> (hentet 28. oktober 2019).

etterlysninger og opplysninger fra hele Europa. Haag-konvensjonene fra 1907 omtalte krigsfanger og fungerte som insentivet til ICRCs omfavning av denne tjenesten.¹⁸⁸ Da krigen gikk inn i sitt siste år, hadde ICRC allerede gått ut med nesten 800 000 meddelelser til pårørende i krigførende land.¹⁸⁹

Den internasjonale Røde Kors-komiteen vant Nobels fredspris i 1917 for sin rolle under konflikten. Begrunnelsen var forankret i dens arbeid for å fremme humanitærretten og omsorgen for krigsfanger. Men likevel hadde store deler av krigens folkerett blitt bevisst satt til side av krigens aktører, og mange av de nasjonale Røde Kors-foreningene knyttet seg igjen nært opp til sine staters militære og var langt på vei støtteaktører preget av «patriotisk entusiasme og nasjonal hengivenhet».¹⁹⁰ Det var på nytt to skritt frem og ett tilbake for Røde Kors-idealene, men bevegelsen kom ut av verdenskrigen med et revitalisert rykte.

Verdenskrigens rystende inntrykk skapte en holdningsendring. Versailles-avtalen, de tre andre fredstraktatene og Folkeforbundspakten fra 1919 var det første omfattende og oppriktige mellomstatlige forsøket på å forebygge fremtidig krigføring. Det skulle oppnås gjennom å etablere et liberalt statssystem med nasjonalstater, begrenset militærmakt og «siviliserte mellomstatlige omgangsformer» basert på internasjonale avtaler og institusjoner.¹⁹¹ Folkeforbundets mål om varig fred forutsatte imidlertid at det ikke var «uforsonlige motsetninger mellom stormaktene», og dets virksomhet ble kraftig svekket av at USA valgte å stå utenfor organisasjonen, mens verken Tyskland eller Sovjetunionen var inkludert.¹⁹²

Relasjonen mellom den internasjonale Røde Kors-komiteen i Sveits og de nasjonale foreningene fortsatte å være distansepreget.¹⁹³ I stedet ble det i 1919 opprettet et forum for mer samarbeid i fredstid mellom de nasjonale foreningene – Røde Kors-ligaen. De første medlemslandene var USA, Storbritannia, Frankrike, Italia og Japan. Ideen til ligaen kom fra Henry P. Davidson, lederen for det amerikanske Røde Kors. Ifølge historikeren Gerald Steinacher hadde initiativet bakgrunn i et amerikansk ønske om

---

¹⁸⁸ Forsythe, *The Humanitarians*, 71.

¹⁸⁹ Øivind Stenersen, Ivar Libæk, og Asle Sveen, *Nobels fredspris. Hundre år for fred* (Oslo: Cappelen, 2001), 77.

¹⁹⁰ Mageli, *Med rett til å hjelpe*, 91.

¹⁹¹ Tom Kristiansen, «De europeiske småstatene på vei mot storkrigen», i *IFS Info* nr. 6/2003, 9.

<https://forsvaret.no/ifs/IFS-Info-62003-Europeiske-smaastater-og-storkrig> (hentet 25. september 2019).

¹⁹² Odd-Bjørn Fure, *Mellomkrigstid 1920–1940*, bind 3 av *Norsk utenrikspolitikkens historie* (Oslo: Universitetsforlaget, 1996), 181 og 184. Tyskland kom inn i Folkeforbundet i 1926.

¹⁹³ Forsythe, *The Humanitarians*, 37.

å være i føringen i internasjonalt humanitært arbeid, og ligaen var en mulighet til å oppnå akkurat det. Davidson hadde president Woodrow Wilsons støtte til å følge opp planene.¹⁹⁴

Utvidelsen av Røde Kors-porteføljen ble fulgt opp det neste tiåret, og fokuset dreid mot andre typer konflikter og katastrofer, ikke bare mellomstatlige kriger. Det humanitære arbeidet fikk også økt oppmerksomhet i Europa.¹⁹⁵ ICRC ba nordmannen Fridtjof Nansen om å administrere hjelpearbeidet for rundt to millioner flyktninger fra den russiske borgerkrigen. I 1921 utnevnte Folkeforbundet ham til høykommissær for flyktninger, en stilling opprettet etter et initiativ fra Røde Kors-ligaen. I 1922 fikk Nansen Nobels fredspris for å ha reist internasjonal oppmerksomhet om den humanitære saken.¹⁹⁶

I 1929 innkalte ICRC til konferanse for å gjøre nye endringer i Genève-konvensjonen. Det ble likevel ikke gjort drastiske endringer i teksten fra 1906, men det ble lagt til vedtak om beskyttelse av luftfartøy som transporterte medisinsk personell og utstyr og evakuerte syke og sårede.¹⁹⁷ Det ble ikke gjort justeringer som gjenspeilet det moderne arsenalet og militære potensialet for ødeleggelse. Unntaket var behandlingen av krigsfanger, der forsamlingen kunne ta utgangspunkt i ICRC sine tross alt oppløftende erfaringer fra 1914 til 1918.

Resolusjonen om krigsfanger ble regnet som den tredje Genève-konvensjonen. Artiklene slo blant annet fast at krigsfangene hadde krav på at deres personlighet og ære ble respektert, at de skulle innkvarteres i bygninger eller brakker som garanterte for sunnhet og helse, at maten i mengde og innhold skulle tilsvare ordinære militære rasjoner og at ingen krigsfanger skulle brukes til arbeide de var fysisk uskikket til eller som understøttet krigføring.¹⁹⁸ Ifølge ICRC erstattet konvensjonen ikke det ufullstendige Haag-regulativet om krigsfanger fra 1907, men supplerte korpuset.¹⁹⁹ Som historikeren Marianne Neerland Soleim påpeker, var det fremdeles en utfordring med Genève-konvensjonen fra 1929 «at den ikke var presis nok når det gjaldt behandlingen av

---

¹⁹⁴ Steinacher, *Humanitarians at war*, 20.

¹⁹⁵ Davey m.fl., «A History of the Humanitarian System», 7.

¹⁹⁶ Carl Emil Vogt, *Nansens kamp mot hungersnøden i Russland 1921–23* (Oslo: Aschehoug, 2007), 258–259.

¹⁹⁷ *Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armies in the Field. Geneva, 26 July 1929.* <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/vwTreatiesHistoricalByDate.xsp> (hentet 25. september 2019).

¹⁹⁸ *Convention relative to the Treatment of Prisoners of War. Geneva 27 July 1929.*

<https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/vwTreatiesHistoricalByDate.xsp> (hentet 25. september 2019).

¹⁹⁹ Art. 89: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/Treaty.xsp?documentId=0BDEDDD046FDEBA9C12563CD002D69B1&action=openDocument> (hentet 1. april 2021).

krigsfanger. Den nøyde seg med å slå fast at krigsfangene skulle behandles med medmenneskelighet». ²⁰⁰

Et annet hodebry var om bestemmelsene var gjeldende mellom to parter der kun den ene hadde signert. Artikkel 82 i den tredje Genève-konvensjonen lød: «The provisions of the present Convention shall be respected by the High Contracting Parties in all circumstances./ In time of war if one of the belligerents is not a party to the Convention, its provisions shall, nevertheless, remain binding as between the belligerents who are parties thereto». Den vanligste tolkningen er dermed at krigførende var bundet til konvensjonen selv om bare motparten var kontraherende. ²⁰¹

Folkeretten var og ble en avtale mellom *statene*. Røde Kors selv var ikke en part i konvensjonen og dermed ikke folkerettslig forpliktet til å utføre oppgaver for ulike kategorier av krigens ofre. Genève-konvensjonene ga Røde Kors *muligheten* til å drive humanitært arbeid. Artikkel 79 ga bevegelsen anledning til å samle og viderefremme informasjon om krigsfangene, og artikkel 88 sier: «The foregoing provisions do not constitute any obstacle to the humanitarian work which the International Committee may perform for the protection of prisoners of war with the consent of the belligerents concerned». ²⁰² Realiteten var at komiteens og de nasjonale foreningenes arbeid var prisgitt statenes samarbeid og vilje til å åpne for humanitær virksomhet.

Mellomkrigsårene – fra fredssatsning til kollektiv kollaps

Røde Kors sitt arbeid med å behandle sårede, syke og etter hvert fokuset på krigsfangers behandling, bidro til å underbygge legitimiteten til krigens folkerett nettopp fordi den tilførte krigen et menneskelig element, og behovet var blitt forsterket av den første verdenskrigs herjinger. Erfaringene fra storkrigen førte i det sivile samfunnet til en internasjonal bølge av støtte til Røde Kors, andre frivillige hjelpeforeninger og selve ideen om å humanisere krig.

---

²⁰⁰ Marianne Neerland Soleim, «Sovjetiske krigsfanger. Antall, organisering, repatriering», dr.art-avhandling (Tromsø: UiT, 2004), 113.

²⁰¹ Nicholas Benthell, *Den siste hemmelighet. Trangs-hjemsendelsen til Sovjet-Unionen 1944–47* (Oslo: H. Aschehoug & Co., 1975), 7.

²⁰² *Convention relative to the Treatment of Prisoners of War, Geneva 27 July 1929*, <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/vwTreatiesHistoricalByDate.xsp> (hentet 5. juli 2020).

Der flere land nølte med å undertegne de reviderte Haag-konvensjonene i 1907, deriblant Tyskland, Frankrike og Japan, hadde den andre Genève-konvensjonen året før så å si umiddelbart blitt signert av «omtrent alle civiliserte stater». ²⁰³ Med noen få unntak gjaldt det samme den tredje konvensjonen fra 1929. Sovjetunionen var ett av dem, men de uttalte senere «at de følte seg bundet av Haag-konvensjonenes regler på samme punkt». ²⁰⁴ I 1934, ett år inn i Hitlers styre, signerte også Tyskland konvensjonen. Tidspunktet peker fremover til den kvasi-legale tenkningen nazistene sto for under andre verdenskrig. For statenes del var realpolitikken fremdeles ikke tatt ut av ligningen – å prioritere humanitære hensyn ville paradoksalt nok skaffe statene mer støtte blant folket for å gå til krig.

Det var de nasjonale foreningene som spilte den viktigste rollen i å forplante idealene Røde Kors-bevegelsen og Genève-konvensjonene var bygget på. De nasjonale foreningene sto nokså fritt i forhold til ICRC, og den isolerte strukturen medførte en stadig mer introvert orientering – «Their aim is primarily to assist their own people, their field is mainly their own territory». ²⁰⁵ De europeiske statenes imperialistiske krampetrekk i mellomkrigsårene, fanget i mange tilfeller de nasjonale Røde Kors-foreningene i en uavklart posisjon mellom forholdet til staten og forpliktelsen til de humanitære normene. I en tidsalder hvor ekstrem nasjonalisme var i sitt klimaks, ble dette en stor utfordring.

Det første åpenbare eksempelet på at statene overkjørte de humanitære normene om selvstendighet, upartiskhet og nøytralitet, lå langt borte fra Genève. Japan hadde de siste tiårene tatt syvmilssteg i retning av et moderne samfunn, var etablert som militær-industriell innovatør og ønsket å bli en imperialistisk stormakt i Øst-Asia. Parallelt hadde det japanske Røde Kors blitt bygget opp som en offentlig organisasjon fullstendig underlagt krigsministeriets hånd. «Alt hjelpearbeid var integrert i et militært disiplinerings- og underordningssystem for å gjøre hjelpen så effektiv som mulig», skriver Eldrid Mageli. ²⁰⁶ I 1931 besatte keiserriket store deler av Mandsjuria i Kina, og trakk seg to år senere fra alle traktater om militære begrensninger.

---

²⁰³ Boye, *Haandbok i folkeret*, 131.

²⁰⁴ Soleim, «Sovjetiske krigsfanger i Norge», 109.

²⁰⁵ ICRC, *Report of the International Committee of the Red Cross, volume 1*, 14. <https://library.icrc.org/library/search/notice?noticeNr=6962> (hentet 7.oktober 2019).

²⁰⁶ Mageli, *Med rett til å hjelpe*, 102.

I 1934 var Japan likevel vert for den 15. internasjonale Røde Kors-konferansen, og holdt i gang et flere dager langt skuespill om sin tro på viktigheten av krigens folkerett. Tre år senere gikk de til full krig mot Kina, og med hæren fulgte landets Røde Kors – ikke som nøytrale og upartiske hjelpere, men som militarisert mannskap utelukkende satt inn for å støtte egne tropper. Det røde korset var i praksis byttet ut med krysantemum-seglet. «In the land of the rising sun [...] fanatical patriotism trumped global humanitarianism», forklarer David Forsythe.²⁰⁷ Det åpenbare hykleriet svekket likevel ikke den internasjonale tiltroen til Røde Kors.

Den samme tendensen forflyttet seg til Europa. Forsmaken kom i Mussolinis Italia. Etter noen spede forsøk på å unngå det, måtte ICRC til slutt innse at de ikke kunne hindre den fascistiske statens fullstendige annektering av den nasjonale Røde Kors-foreningen, forteller Gerald Steinacher.²⁰⁸ Også i Tyskland skjedde mye av det samme som i Japan. Hitler trakk landet ut av Folkeforbundet like etter at han kom til makten – men signerte krigsfange-konvensjonen – og integrerte raskt det tyske Røde Kors i det nazistiske apparatet. En egen lov fra desember 1937 dannet grunnlaget for «den fullstendige innlemmelse i det nasjonale stats- og militærapparatet».²⁰⁹ Det tyske Røde Kors forkastet åpenlyst selvstendighetsprinsippet gjennom å tilføye fellessymbolet det tyske riksvåpenet – ørnen og svastikaen.²¹⁰ De tyske medlemmene av DRK måtte avleggelse eden: «Jeg sverger troskap til Adolf Hitler, Føreren av Det tyske riket og det tyske folket. Jeg lover å adlyde ordre fra mine overordnede og opptre pliktoppfyllende i mitt arbeid i Det tyske Røde Kors. Så sant hjelpe meg Gud».²¹¹

Aksemaktenes Røde Kors-foreninger var særskilte anomalier, men få nasjonale Røde Kors-foreninger levde opp til parolen om full selvstendighet mot slutten av mellomkrigstiden. Men ICRC holdt seg stille i båten og opprettholdt dermed den offisielle og internasjonale statusen til Røde Kors-prinsippene, mens de nasjonale foreningene kunne skli ut – i Japan, Italia og Tysklands tilfeller gikk de bokstavelig talt fra å være nasjonale foreninger til å bli nasjonalforeninger.

---

²⁰⁷ Forsythe, *The Humanitarians*, 41.

²⁰⁸ Steinacher, *Humanitarians at war*, 22.

²⁰⁹ Gogstad, «Gjemt eller glemt?», 315.

²¹⁰ Morgenbrod og Merkenich, *Das Deutsche Rote Kreuz*, 101.

²¹¹ Sæther, *Frontsøstre*, 26.

Midten av 1930-tallet ble et veiskille i den politiske situasjonen i Europa.²¹² Den dalende respekten for de internasjonale traktatene og institusjonene kom for fullt til syne med Italias krenkelser av Etiopias grenser og deretter invasjonen av landet i oktober 1935. Folkeforbundet klarte ikke å oppfylle noen rolle som mekler, og hemmelige forhandlinger førte heller ikke frem. Den internasjonale Røde Kors-komiteen var heller ikke i stand til å protestere på vegne av krigens folkerett: «ICRC headquarters decided not to pursue vigorously certain Italian violations of humanitarian standards».²¹³ Telegrammer fra Røde Kors sine egne representanter om italienernes bruk av kjemiske våpen – «Wake up Geneva!» –, fremkalte ingen reaksjoner fra ICRC.²¹⁴ Heller ikke bevisste angrep på Røde Kors sine feltsykehus, nok en åpenbar overtredelse av humanitærretten, fikk den internasjonale komiteen til å heve stemmen. Men – det internasjonale samfunnet reagerte likevel. Blant annet Norges Røde Kors sendte mannskap og utstyr til Etiopia. Det samme skjedde under den spanske borgerkrigen og under Vinterkrigen fra november 1939.

ICRCs selvpålagte rolle var å ivareta humanitærretten, men komiteen hadde en kronisk aversjon mot å blande seg inn i statenes affærer. ICRC inviterte minimalt til samhandlende prosesser, og unngikk i det store og hele å ha et forhold til de ulike myndighetene. Siden det ikke fantes noen vitale internasjonale rettslige konsekvenser, slapp statene i stor grad unna med væpnede handlinger i fjerntliggende land.²¹⁵ Komiteen var avhengig av å ikke fremstå som et irritasjonsmoment, og en god måte å ivareta en troverdig nøytralitet på var å begrense kontakten utad utover det formelt nødvendige. ICRC satset på å oppnå kredibilitet for sin idealistiske hengivenhet, mer enn evnen til håndhevelse av konvensjonene komiteen skulle passe på.²¹⁶ Mens Genève fremsto som pålitelig nøytralt, fremsto de nasjonale Røde Kors-foreningene først og fremst som humanitære ressurser.

Da sterke aktører flyttet spillet om imperiale ambisjoner til sin proksimale sone og begynte å true nabolandene, økte polariseringen mellom demokratiske og totalitære stater.²¹⁷ En mulig sovjetisk ekspansjon fremsto som en trussel for Vest-Europa og

---

²¹² Kristiansen, «De europeiske småstatene ...», 11.

²¹³ Forsythe, *The Humanitarians*, 72.

²¹⁴ Mageli, *Med rett til å hjelpe*, 150.

²¹⁵ Cecilie Hellestveit, «Når etikken blir jus. Om det brokete forholdet mellom retten til krig og retten i krig i folkeretten» i *Pacem* 19:12 (2016), 62.

²¹⁶ Forsythe, *The Humanitarians*, 74.

²¹⁷ Kristiansen, «De europeiske småstatene...», 13.

Hitler-Tyskland viste tenner. I tillegg kom det inn en ny antagonist fra det østlige Asia med en rabiat æreskodeks og krigshissig militærledelse. Japan var allerede i gang med utvidelsen inn på kinesisk territorium, terget Stalins østre grense og utfordret USAs interesser i Stillehavet. Det gjorde den internasjonale spenningen global.²¹⁸

Den kollektive sikkerheten som var stablet på bena etter første verdenskrig, brøt sammen etter München-avtalen om Tsjekkoslovakia i 1938. Verdenskrigen som fulgte ble en «flodbølge av blod og katastrofe».²¹⁹ Historikeren Geoffrey Best mener at den totale krigføringen kom som et jordskjelv på en allerede svak humanitærrett, og la deler av den i ruiner. Men som han selv legger til – den overlevde.²²⁰ Det samme gjorde Røde Kors.

ICRC og det humanitære arbeidet under andre verdenskrig

Aksemaktene brøt åpenlyst humanitærretten under andre verdenskrig – tyskerne fingerte et *casus belli* for å kunne starte angrepet på Polen 1. september 1939, tok livet av 3000 krigsfanger fra de franske koloniene etter vestoffensiven våren 1940 og i Østfrontens nådeløse ideologiske oppgjør hadde konvensjonene ingen sjanse. Heller ikke vestallierte styrker overholdt avtalene i alle sammenhenger.²²¹

Hensynet til humaniteten forsvant likevel ikke fullstendig i den totale krigen. Både de vestallierte og Nazi-Tyskland understøttet deler av ICRC sine aktiviteter, og komiteen inntok på nytt en aktiv rolle i det internasjonale samfunnet. Hovedtyngden av arbeidet dreide seg om det samme som under den forrige krigen – formidling av informasjon og koordinering av humanitære forsendelser til krigsfanger.

James Crossland skriver:

The ICRC's three main objectives in the Second World War were to provide humanitarian assistance to as many people as it was able; to respond to the conflict's spread and escalation by extending its operational purview and improving its capabilities; and, finally to maintain its reputation and right to act, by upholding the sanctity of the

---

²¹⁸ Kristiansen, «De europeiske småstatene...», 13.

²¹⁹ Gerhard L. Weinberg, *A World at Arms. A Global History of World War II* (Cambridge/New York: Cambridge University Press, 2005), 43. [Min overs.]

²²⁰ Geoffrey Best, «World War two and the law of war, i *Review of International Studies*, vol. 7, no. 2 (April 1981), 67.

²²¹ Antony Beevor, *Den andre verdenskrig* (Oslo: Cappelen Damm, 2012), 535–536; Antony Beevor, *Ardennene 1944. Hitlers siste sjansespill* (Oslo: Cappelen Damm, 2015), 409.

Geneva and POW Conventions and adhering to the principles of neutrality and impartiality.²²²

Ryktet til de humanitære grunnprinsippene om selvstendighet, nøytralitet og upartiskhet var viktigere enn noen gang. Og det var et tveegget sverd. ICRC hadde allerede i et memorandum fra 12. september 1939 skriftlig forpliktet seg til ikke å ta del i forsøk på å etablere bevisførsel for overtredelser av humanitærretten uten samtykke fra alle stater involvert i det aktuelle spørsmålet.²²³ For den internasjonale Røde Kors-komiteen var det spesielt nødvendig å ha et levelig forhold til Nazi-Tyskland for å opprettholde transporten av varer inn og ut av landet – under store deler av krigen var Sveits omringet av territorium kontrollert av aksemaktene.

ICRC møtte i flere sammenhenger motvilje fra britiske myndigheter, som mistenkte komiteens representanter for å være pro-tyske. Carl J. Burckhardt var som visepresident, og lenge fungerende president, en sentralt plassert aktør i ICRC. Han var «arguably the organization's chief wartime violator of the standard of non-political involvement [...] conspired throughout the war with circles of appeasement in Britain, as well as officials from the Auswärtiges Amt and members of the Widerstand (German opposition to Hitler)».²²⁴ Men til tross for sine tidvis omstridte metoder, var Burckhardt «instrumental in pushing the Committee over its traditional hurdles» der det humanitære etos og politisk skepsis sto i veien for progresjonen i det humanitære arbeidet.²²⁵ Den pragmatiske måten Burckhardt opptrådte på tvang ICRC ikke bare til å henvende seg oftere til aksemaktene for å få gjennom humanitære saker, men også til å insistere på egen selvstendige, nøytrale og upartiske stilling. Det ga en positiv effekt på ICRC sin kredibilitet på lengre sikt.²²⁶

I storpolitisk sammenheng er det åpenbart at Hitler og kretsen rundt ham utøvde en drakonisk kynisme.²²⁷ Krigens krefter la nødvendigvis premisser for utviklingen, og statene hadde vist tydelig vilje til å sette de humanitære grunnprinsippene ut av spill. En sentral forklaring på opprettholdelsen av et internasjonalt humanitært rom under andre verdenskrig, knytter seg til humanitærrettens signaleffekter og statenes frykt for negativ

---

²²² Crossland, *Britain and the international committee of the Red Cross*, 196.

²²³ ICRC, *Report of the International Committee*, volume 1, 174–175.

²²⁴ Crossland, «A man of peaceable intent», 166.

²²⁵ Crossland, *Britain and the International Committee of the Red Cross*, 202.

²²⁶ Crossland, «Expansion, Suspicion and the...», 392.

²²⁷ Ian Kershaw, *Hitler* (London: Penguin Books, 2008), xxxii.

opinionsdannelse. Behandlingen av motstanderens krigsfanger fikk stor oppmerksomhet, og hadde følger for det motsatte forholdet, nemlig egne soldaters fangetilværelse hos fienden. De humanitære forholdene var et propagandavåpen, og sentrale elementer i partenes demonisering av motstanderen og opphøyelse av egen verdighet.

Et annet sentralt moment var nøytrale staters rolle. Sveitserne kunne fremdeles vise til stormaktsavtalen fra Wien-kongressen i 1815, som garanterte for landets nøytralitet.²²⁸ Myndighetenes holdning til krigen var mer «pragmatisk enn idealistisk», og Bern tilpasset seg mer enn de prøvde å stoppe eller endre den.²²⁹ Som ICRCs vertsland hadde den sveitsiske føderasjonen et grep om komiteens aktivitet. I en lignende situasjon befant Sverige seg. Under trusselen om invasjon, ga svenskene etter for mange av Det tredje rikets krav rundt handel og transport. Nøytralitet er moralsk kontroversielt, slik den svenske historikeren Klas Åmark har skrevet, fordi «den neutrale överlåter på andra att föra den gemensamma kampen».²³⁰ Men Sverige fant en motvekt i Røde Kors-arbeidet, og utfordret det sveitsiske humanitære hegemoniet. Strategien kom utvilsomt ut av ønsket om å hjelpe rammede sivilbefolkninger, men det aktive humanitære engasjementet førte også med seg et profilert nøytralitetsimage med stor symboleffekt i internasjonal politikk. Under krigen ble nøytraliteten et middel for å bevare egen selvstendighet, og Røde Kors spilte en viktig rolle i denne posisjoneringen.

De enkelte landenes humanitære situasjon under andre verdenskrig var likevel sterkt avhengig av krigens gang, geografiske og geopolitiske forhold og majoritetsbefolkningens raseideologiske plassering i det nazistiske verdensbildet. Finland var i tre år en tysk alliert, men ikke en fullstendig underlegen partner av Hitler, og samfunnet måtte holdes oppe for å holde krigen i nord i gang.²³¹ Vinteren 1941/42 førte tyskerne store mengder levnettsmidler til Finland for å unngå at tusenvis av finner sultet i hjel.²³² Hungersnøden som oppsto i Hellas etter aksemaktenes okkupasjon i 1941, førte til at Mussolini i frykt for sivil uro, godtok en britisk hjelpeoperasjon. Den ble en fiasko, mye på grunn av en manglende tysk interesse for landet og okkupasjonsstyrkenes plyndring av

---

²²⁸ Kristiansen, «De europeiske småstatene ...», 6.

²²⁹ Forsythe, *The Humanitarians*, 158.

²³⁰ Klas Åmark, *Att bo granne med ondskan. Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen* (Stockholm: Albert Bonniers Forlag, 2016), 659.

²³¹ Lundemo, «Engineering, resources and nature».

²³² Marianne Junila, «Wars on the Home Front: Mobilization, Economy and Everyday Experiences», i Tiina Kinnunen og Ville Kivimäki (red.), *Finland in World War II* (Leiden: Brill, 2012), 205.

varene. Et felles svensk-sveitsisk hjelpeprogram og lettelser i den britiske blokaden i 1942 opprettholdt visse leveranser til sultende grekere.²³³ Nederland klarte seg rimelig bra under okkupasjonen, men led seg vinteren 1944/45 gjennom en hungersnød, som kom som følge av den allierte invasjonen og at tyskerne tømte landet for matreserver.²³⁴ I de tysk-okkuperte skandinaviske landene var den humanitære situasjonen aldri kritisk. Norge (og Danmark) var ansett som rasemessig likeverdige og biologiske ressurser i det fremtidige stortyske riket, var oppmarsjområdet til Murmansk-fronten og «krigens skjebnesone»²³⁵, og den sivile orden kunne ikke settes på spill.

Okkupasjonssystemet varierte også. Hvordan de enkelte lands humanitære organisasjoner spilte ut sin egen rolle hadde innvirkning. De nasjonale Røde Korsforeningene havnet i en mellomposisjon som hadde stor betydning for situasjonen i eget land. Det kunne utnyttes av aktørene til fordel for ulike strategier, og Røde Korsorganisasjonenes evne, vilje og egenskaper hadde noe å si for det humanitære rommet.

Håndteringen av informasjonen om deportasjonene av jødene og deres skjebne i Øst-Europa, har forfulgt ICRC etter krigen. Komiteen baserte seg på tre argumenter for at de ikke foretok seg noe: offentlige protester kunne ende med å 1) ikke tjene noen hensikt, 2) forverre situasjonen eller 3) sette ICRCs øvrige hjelpearbeid i fare for å bli avvist.²³⁶ Da nazistene ville iverksette deportasjonen av ungarske jøder i 1944, en sak som skapte internasjonalt oppstyr, tok ICRC grep for å evakuere dem til Sveits, på et tidspunkt krigens utfall i stor grad var gitt. Jean-Claude Favez skriver i innledningen til sin bok om ICRC og Holocaust at komiteen allerede da våpnene stilnet begynte å se på hvordan den skulle håndtere spørsmålet om hva den hadde visst om de mest forfulgte gruppene.²³⁷ Ønsket om «å beskytte ryktet som uavhengig humanitært byrå» var sterkt, mener David Forsythe.²³⁸

ICRC fikk en håndsrekning fra den norske Nobelkomiteen. Den svenske juristen Birger Ekeberg la i sitt forslag til vinner vekt på ICRCs «verksamhet under krigsåren i

---

²³³ Crossland, *Britain and the international committee of the Red Cross*, 112–116; Violetta Hionidou, «'Choosing' between the Children and the Elderly in the Greek Famine (1941–1944)», i Tönsmeier, Haslinger og Laba (red.), *Coping with hunger*, 204.

²³⁴ Weinberg, *A World at Arms*, 512–513.

²³⁵ Torgeir E. Sæveraas, *Wehrmacht i Norge. På vakt i krigens skjebnesone* (Oslo: Pax forlag, 2021), 180.

²³⁶ Marouf Hasian jr., *Communicating During Humanitarian Medical Crises. The Consequences of Silence or "Témoignage"* (London: Lexington Books, 2019), 79.

²³⁷ Favez, *The Red Cross and the Holocaust*, 13.

²³⁸ Forsythe, *The Humanitarians*, 49. [Min overs.]

humanitetens och folkförsoningens tjänst». ²³⁹ Juristen Frede Castberg fikk oppdraget med å skrive en rapport om ICRC til Nobelkomiteen. Der vurderte han ICRCs syn på nazistatens forfølgelser og forbrytelser slik: «The Red Cross must be assumed to have found it wisest to exercise the utmost caution in order not to risk a breach of relations with Germany, which would have meant a complete halt to ICRC activities in Germany and German-occupied areas». ²⁴⁰ Den internasjonale Røde Kors-komiteen fikk fredsprisen høsten 1945, tildelt for året 1944. Nobelkomiteen vektla ICRCs store innsats for krigsfanger og politiske fanger og opplysningstjenesten, som hadde formidlet millioner av brev og telegrammer mellom fanger og pårørende. Tildelingen forsterket den populære forestillingen om Røde Kors sin ubestikkelige dyd.

I en rapport fra 1947 gjentok ICRC det samme resonnementet rundt bevegelsens grunnleggende og avgjørende prinsipper.

No impartial judgment is possible unless the conviction reached is based on exact and certain knowledge of the circumstances. This involves an impartial enquiry, hardly ever feasible in war-time. [...] The Committee has been compelled to give precedence to the practical work of relief. The Red Cross is essentially a work of aid, not an international tribunal; its decisions must be made in full consciousness of its responsibilities towards the men and women whom it is able – and perhaps alone able – to succour. ²⁴¹

Den institusjonelle holdningen til ICRC var at den fordømte krig på et moralsk grunnlag, men anså at oppgaven med å forhindre det var et politisk anliggende komiteen ikke kunne blande seg inn i. Den tilla de humanitære grunnprinsippene æren for den humanitære suksessen, og anså dem ikke som en hindring for å gjøre mer.

Historien om Norges Røde Kors

I Norge har organisasjonsvesenet sterke tradisjoner. Motkulturene fra siste halvdel av 1800-tallet – avholdsbevegelse, målsak, folkehøyskoler, ungdomslag og skytterlag – ble basis for oppgjøret med den politiske strukturen i det norsk-svenske dobbeltmonarkiet, innføringen av parlamentarismen i 1884 og 21 år senere løsrivelsen fra personalunionen.

---

²³⁹ Stenersen, Libæk og Sveen, *Nobels fredspris*, 133.

²⁴⁰ https://www.nobelprize.org/nobel_prizes/themes/peace/libaek/index.html (hentet 7. oktober 2019).

²⁴¹ ICRC, *Report of the International Committee, volume 1*, 21.

Organisasjonene var samlende miljøer som mobiliserte nasjonale krefter og engasjement i stort monn, og omfattet store deler av befolkningen.

Det fantes foreninger i alle sektorer; politisk, faglig, kulturelt, sportslig og ikke minst humanitært. Norges Røde Kors ble stiftet 27. oktober 1865 under navnet «Foreningen for Pleie af Syge og Saarede i Feldt og for Understøttelse av Saarede og Faldnes Efterladte».²⁴² I motsetning til mange andre organisasjoner grunnlagt i Norge i samme periode, hadde kretsen rundt Norges Røde Kors en «unionsvennlig og forsvarsvennlig grunnholdning», ifølge Eldrid Mageli.²⁴³

Den norske foreningen var, i motsetning til i mange andre land med mer erfaring med krig, ikke så sterkt tilknyttet Forsvaret. Fra 1890 moderniserte imidlertid en norsk hærreform også den mangelfulle militære saniteten, og i 1892 ble det vedtatt en endring i det norske Røde Kors sin formålsparagraf: «Foreningens formaal er i tilfælde af krig at bistaa den offentlige militære sygepleie i omsorg for syge og saarede og understøtte saarede og faldnes efterladte samt under freden forberede midler hertil».²⁴⁴ Rollen som kvasi-offentlig støtteapparat for det norske Forsvaret ble dermed slått fast.

Røde Kors-styrets fortsatt unionsorienterte sammensetning var ikke gunstig i det politiske klimaet rundt det kommende århundreskiftet. I tillegg til forfatningsstriden, var kvinnestemmerettssaken høyt på tidens agenda. På 1890-tallet gjorde det norske Røde Kors et fremstøt for å få med flere kvinner, men mange valgte i stedet å danne sin egen organisasjon – Norske Kvinners Sanitetsforening (NKS). Den støttet Venstres konfronterende linje i unionspolitikken og opparbeidet sanitetsmaterieell med tanke på en mulig krig med Sverige.²⁴⁵ NKS gikk raskt forbi i medlemstall, og Røde Kors forble en forening «godt plantet i de bedrestilte lag i samfunnet».²⁴⁶ I 1907 ble både Norges Røde Kors og NKS autorisert av Forsvarsdepartementet som frivillige hjelpeforeninger for den militære saniteten, og fikk bevilgninger over statsbudsjettet.

Den frivillige humanitære sektoren utgjorde også kjernen i det private helsevesenet som var viktig i det gryende velferdssamfunnet i årene før andre verdenskrig: «Verken

---

²⁴² Mageli, *Med rett til å hjelpe*, 35.

²⁴³ Mageli, *Med rett til å hjelpe*, 40.

²⁴⁴ Norges Røde Kors, *Norges Røde Kors gjennom 75 år. 4. november 1865–4. november 1940* (Oslo: Norges Røde Kors, 1940), 98.

²⁴⁵ Ida Blom, «Hva er en borger? Nasjon, borgerskap og mobilisering i Norden», i *Historisk Tidsskrift* 4/2013 (Oslo: Universitetsforlaget, 2013), 516.

²⁴⁶ Mageli, *Med rett til å hjelpe*, 54.

staten, fylkene eller kommuner var på første del av 1900-tallet lovpålagt å tilby innbyggerne sykehus, men de ble bygget ut fra lokale behov, med lokale midler, i en regi av en rekke lokale aktører – private så vel som offentlige, særlig i de store og mellomstore byene», skriver historikeren Teemu Ryymin.²⁴⁷ De humanitære foreningene var spesielt utbredt på landsbygda på Vestlandet og i Nord-Norge og deres rolle var i stor grad å ta lokalt ansvar – å hjelpe andre var «å hjelpe hverandre».²⁴⁸

Da første verdenskrig var et faktum, måtte den medisinske beredskapen i landet styrkes.²⁴⁹ Både Røde Kors og NKS satte i gang et større arbeid med å skaffe til veie forbindingsmateriell, og selv Stortingsbygningen ble stilt til disposisjon for arbeidet. På rundt halvannet år økte antallet Røde Kors-kretser i landet fra 27 til 41.²⁵⁰ Norges Røde Kors ble trukket inn i det internasjonale hjelpearbeidet i krigens siste halvdel, spesielt rettet mot barn og krigsfanger: «Kvinner strømmet til Røde Kors og Sanitetsforeningen for å tilby sin hjelp til krigens ofre», forteller Eldrid Mageli.²⁵¹ Veksten illustrerer det humanitære arbeidets appellerende karakter. De frivillige organisasjonene ble samlende treffpunkt med meningsfulle formål, og ble en folkebevegelse som vokste frem nedenfra.

Verdenskrigen sådde imidlertid ny skepsis internt i Norges Røde Kors rundt organisasjonens rolle i det å føre krig.²⁵² Hærens sanitetssjef, Hans Daae, «betraktet Røde Kors som del av hærens sanitet», mens Røde Kors-presidenten Hans Jørgen Darre-Jenssen «ikke ville at Røde Kors skulle underordnes forsvaret».²⁵³

Et kompromiss ble inngått – en ny formålsparagraf fra 1920 fastslo at organisasjonen ikke sviktet sin oppgave i forhold til Forsvaret, men markerte en mer selvstendig stilling overfor den militære saniteten og vektla virksomheten i fredstid. Norges Røde Kors skulle være mer enn en hjelpeforening for hæren og marinen, og være med på å løse de sosiale utfordringene som fantes i samfunnet.²⁵⁴

Sykepleierutdanning og etablering av egne sykehus hadde Røde Kors drevet med i flere år allerede, men nå opplevde organisasjonen at medlemsveksten sviktet.²⁵⁵ I 1920

---

²⁴⁷ Teemu Ryymin, «Anarki og kaos – eller funksjonell regionalisme?», i *Historisk Tidskrift* 3/2012, 357.

²⁴⁸ Ingunn Elstad og Torunn Hamran, *Sykdom. Nord-Norge før 1940* (Bergen: Fagbokforlaget, 2006), 183.

²⁴⁹ Sæter, *Over alle grenser*, 77.

²⁵⁰ Sæter, *Over alle grenser*, 78.

²⁵¹ Mageli, *Med rett til å hjelpe*, 92.

²⁵² Mageli, *Med rett til å hjelpe*, 105.

²⁵³ Mageli, *Med rett til å hjelpe*, 93.

²⁵⁴ Sæter, *Over alle grenser*, 88.

²⁵⁵ Mageli, *Med rett til å hjelpe*, 71–72.

hadde Røde Kors 9000 medlemmer mot Norske Kvinners Sanitetsforenings 100 000.²⁵⁶ «Skulle Røde kors fremdeles gjøre seg håp om å vinne tilslutning, måtte det la fredstidens oppgaver tre sterkere i forgrunnen», skriver Martin Sæter.²⁵⁷ Røde Kors erkjente at organisasjonen måtte bort fra overklassestempelet som heftet ved den, og at foreningen måtte bygges «paa et bredt demokratisk grundlag – det maa faa befolkningens store masse med».²⁵⁸ Norges Røde Kors jobbet de neste årene spesielt med å fremme folkehelsen og bedre situasjonen for barn og unge. Et spesielt fokus ble viet til epilepsipasienter, kreftbehandling og barneomsorg.

Den norske nasjonalforeningen mot tuberkulose (Nasjonalforeningen), Norges Røde Kors og NKS var de klart største og mest betydningsfulle av de frivillige organisasjonene. De hadde over flere tiår opparbeidet et solid ankerfeste i befolkningen, og hadde midt på 1920-tallet et samlet medlemstall på 300 000 personer. Tallet inneholdt utvilsomt overlappinger, men viser hvordan et stort antall nordmenn var med i disse organisasjonene.²⁵⁹

Mot slutten av 1920-årene fikk Røde Kors nok en statlig finansiert oppgave i tillegg til sanitetsberedskapen for Forsvaret. I 1928 tok ICRC initiativ til tiltak mot gassangrep fra luften, og Stortinget bevilget midler. Norges Røde Kors utarbeidet informasjonsheftet «Gassoverfall på civilbefolkningen», og i 1931 ble det første gassvernkurset avholdt i Oslo.²⁶⁰ Oppbyggingen av et sivilt luftvern var den direkte årsaken til det første Røde Kors Hjelpekorps, som ble opprettet i Fredrikstad året etter.²⁶¹ Pådriver for organiseringen var offiser i Hæren, August Tobiesen. De første hjelpekorpsene hadde et tydelig militært preg. Mannskapet, som de første årene besto av kun menn, ble delt i tropper med fire til seks bårelag, med en troppsfører, nestfører, ordonnans, lege og materialforvalter. To til fire tropper dannet sammen en kolonne, og alle bar uniform med lyse vindjakker og Røde Kors-merke.²⁶²

---

²⁵⁶ Mageli, *Med rett til å hjelpe*, 111.

²⁵⁷ Sæter, *Over alle grenser*, 85.

²⁵⁸ Sæter, *Over alle grenser*, 87.

²⁵⁹ Jan Erik Grindheim, *I menneskets og samfunnets tjeneste. Nasjonalforeningen for tuberkulose 1910–2010* (Oslo: Universitetsforlaget, 2010), 86.

²⁶⁰ Sæter, *Over alle grenser*, 128.

²⁶¹ Mageli, *Med rett til å hjelpe*, 146.

²⁶² Nina D. Kroglund og Tove Valmøt, *Ute en vinternatt. Røde Kors Hjelpekorps gjennom 75 år* (Oslo: Kagge forlag, 2007), 40.

Røde Kors sin årsberetning for 1932 slo fast at arbeidet med det sivile luftvernet var en del av organisasjonens «første plikt, den som danner grunnlaget for hele Røde Kors' eksistens – å treffe alle forberedelser for å kunne lindre krigens redsler».²⁶³ I 1936 vedtok Stortinget en lov om «foranstaltninger av ikke-militær art mot luftoverfall». Det sivile luftvern ble overtatt av staten, og lagt inn under Justisdepartementet. Arbeidet ble drevet videre frem av de rystende beretningene fra borgerkrigen i Spania, med intens bombing og bruk av kjemiske våpen. Det ble opprettet 27 luftvernkretser, der byer i Nord-Norge med over 5000 innbyggere og over 10 000 i Sør-Norge ble egne kretser.²⁶⁴ Arbeidet inkluderte evakueringsforberedelser og bygging av tilfluktsrom, og foregikk i tett samarbeid mellom de humanitære organisasjonene og Forsvaret. Røde Kors sine hjelpekorps fungerte mange steder som det sivile luftvernets sanitetsavdeling.²⁶⁵ Sten Florelius, stabssjef hos sjefen for Hærens sanitet, ble i 1938 utnevnt til kaptein for Det Civile Luftverns sanitetsutvalg.²⁶⁶ Triaden mellom det sivile luftvernet, Røde Kors og Forsvaret var dermed godt etablert.

Høsten 1938 fikk Norges Røde Kors og Arbeidersaniteten (forløperen til Norsk Folkehjelp, som Landsorganisasjonen opprettet året etter) hovedansvaret for å utdanne rundt 2000 kvinner og menn til det sivile luftvernet.²⁶⁷ I Narvik kunne innbyggerne tidlig i november lese i lokalavisen om Justisdepartementets beslutning, og at det lokale Røde Kors skulle instruere 50 personer, 40 menn og ti kvinner. Mennene skulle utgjøre syketransporttroppene, mens kvinnene skulle være pleiere på hjelpe- og avgassingsstasjoner. Noen dager senere ble Narvik Røde Kors Hjelpekorps opprettet.²⁶⁸ Medlemmene fikk blant annet opplæring i førstehjelp og bruk av gassmasker.

Det oppsto hjelpekorps i nesten tjue byer og tettsteder over hele landet. I 1938 ble også *Håndbok for Røde Kors Hjelpekorps* trykket i ny utgave og delt ut. Innledningen presenterte Røde Kors som «verdensorganisasjonen», og på side 10 sto ordtaket Dunant noterte seg ved Solferino: «Tutti fratelli – vi er jo alle brødre». Rett etter fulgte påminnelsen om symbiosen mellom det humanitære etos og Genève-konvensjonene: «I

---

²⁶³ Kroglund og Valmot, *Ute en vinternatt*, 42.

²⁶⁴ Sigurd Sørli og Helle K. Rønne, *Hele folket i forsvar. Totalforsvaret i Norge frem til 1970* (Oslo: Unipub forlag, 2006), 37.

²⁶⁵ Tor Jørgen Melien, *Forsvarets sanitet 1941–2016. Helse for stridsevne* (Oslo: Dreyers forlag, 2016), 34.

²⁶⁶ Kroglund og Valmot, *Ute en vinternatt*, 41.

²⁶⁷ Sæter, *Over alle grenser*, 130.

²⁶⁸ *Fremover* 7. november 1938.

krig skal alt sanitetsmateriell, alt sanitetspersonell og alle sårede være *noitrale*. [...] Alle syke og sårede skal gis samme gode pleie hvad enten de tilhører eget lands eller det fiendtlige lands hær [...] Et rødt kors på hvit bunn – Genfkorset, skal tjene som merke og som armbind for *alle bærers* sanitetsvesen». Folkedypets naturlige reaksjon ved menneskelige lidelser ble koblet til Røde Kors – som organisasjon og som symbol.

Tidens motsetninger viste seg igjen i diskusjonen på 1930-tallet om Norges Røde Kors sin fremtid. «Krigens ånd» skulle fremdeles nedkjempes, men beredskapsarbeidet for mulig krig kunne ikke ignoreres – «Røde kors' forberedelser for hjelpevirksomhet i krig er visselig den del av krigsberedskapen som man under arbeidet frem mot fred på jorden sist kan gi avkall på var», var filosofien ICRC-presidenten siden 1928, Max Huber, uttrykte.²⁶⁹ I 1930 valgte Norges Røde Kors Jens Christian Meinich som ny president, obersten som samme år ble sjef for Østfold Infanteriregiment nr. 1 og kommandant i Fredrikstad.²⁷⁰ Den fortsatt tydelige militære kontakten, som mange oppfattet som en legitimering av krigføring, kan ha vært en medvirkende årsak til at oppslutningen om akkurat Røde Kors ikke ble større enn det den var i 1930-årene, mener Sæter.²⁷¹

Koblingen mellom den sivile og militære beredskapen ble stadig viktigere. Den nye Forsvarsordningen av 1933 la vekt på å holde en «minimumsorganisasjon», som i første fase kunne mobiliseres til nøytralitetsvakt, deretter til krigsberedskap. For de ikke-stridende avdelinger, som saniteten tilhørte, ble det regnet med de elleve «yngste øvede årsklasser» til mobilisering for nøytralitetsvakt, med begrunnelsen at utskrivningen måtte begrenses til fordel for de stridende avdelingene.²⁷² For sanitetens del ble det gått inn for å redusere mannskapene med blant annet 30 kapteiner i distriktstjeneste, seks vernepliktige kapteins- og løytnantsstillinger, seks sersjanter, 24 fenriker, to håndverksformenn og flere enkeltposter.²⁷³ Det gamle sanitetskorpsset ble lagt ned og sanitetskompaniene lagt inn under Forsyningskorpsset, mot innsigelsene til sjefen for Hærens sanitet.²⁷⁴ I tillegg ble kommanderende general Kristian Laakes ønske om å

---

²⁶⁹ Sæter, *Over alle grenser*, 127.

²⁷⁰ Tore H. Oppegaard, *Østfold regiment. Norsk infanteri gjennom 350 år* (Oslo: Elanders forlag, 1996), 262.

²⁷¹ Sæter, *Over alle grenser*, 127.

²⁷² «Innstilling fra den forsterkede militærkomite om ny forsvarsordning» (St.prp. nr. 6 – 1933), 50.

<https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Storingsforhandlinger/Lesevisning/?p=1933&paid=6&wid=a&psid=DIVL966> (hentet 10. desember 2019)

²⁷³ «Innstilling fra den forsterkede...», 94.

²⁷⁴ Ole J. Malm (red.), *Forsvarets sanitet. 50 år under felles ledelse* (Oslo: Forsvarets overkommando, 1997), 1.

overføre tilsynet med flere sanitetsmagasiner til nærmeste regiment overkjørt av den forsterkede militærkomiteen, som heller ville sette pensjonerte befalingsmenn til oppdraget.²⁷⁵

«Den videre utbygning av minimumsorganisasjonen til et virkelig krigsforsvar vil [...] kreve omfattende forberedelser som helst bør foregå gjennom noen år», konstaterte Laake. Saniteten ble som resten av Forsvaret ikke tilført ressurser, men heller satt i lavmodus. Ellers diskuterte innstillingen til ny forsvarsordning i liten grad den humanitære beredskapen, som imidlertid fikk stadig større oppmerksomhet hos de frivillige organisasjonene.

Som reaksjon på den akselererende internasjonale stemningen de neste årene, sendte Norges Røde Kors i 1935 en delegasjon til Etiopia med to leger, tre sykepleiere og et lasarett med plass til 50 senger. Totalt behandlet feltsykehuset rundt 5000 sårede. Til det borgerkrigsherjede Spania sendte Norges Røde Kors rundt 12 000 kroner via ICRC, og store mengder medikamenter, pleiemateriell, klær og tran.²⁷⁶ I 1937 skrev så president Meinich i Norges Røde Kors sitt tidsskrift om hvordan foreningene her hjemme måtte være forberedt på krigens redsler, og at Røde Kors måtte gjøre seg klare: «Jeg kan ikke sterkt nok holde dette frem for våre kretser og distrikter».²⁷⁷

Når initiativet lå hos foreningene og ikke militæret, hadde det en gunstig effekt på oppslutningen til organisasjonene. På slutten av 1930-tallet ble det gjort tiltak mellom flere av de humanitære organisasjonene for å samordne norske helse- og sanitetsressurser i krig. I 1937 ble Rådet for frivillig sykepleie i felt etablert, og det kjøpte inn farmasøytiske kriselagre. Denne helseberedskapen «var tiltenkt både militære og sivile formål», skriver Tor Jørgen Melien i *Forsvarets sanitet. Helse for stridsevne*.²⁷⁸ Fra februar 1939 kom ytterligere fire foreninger inn i ordningen med «offentlig godkjente» frivillige hjelpeorganisasjoner. Det gjaldt Menighetsøsterforeningen, Diakonissehuset, Betania og Nasjonalforeningen.²⁷⁹

I 1938 skrev Laake: «De militære maktmidler er en side av vernet om vår nøytralitet. En rekke sivile tiltak må også være i orden».²⁸⁰ Sammenfiltringen av den sivile og den militære beredskapen var tydelig, og ikke minst den sistes lit til den første. Den

---

²⁷⁵ «Innstilling fra den forsterkede ...», 95.

²⁷⁶ Sæter, *Over alle grenser*, 129.

²⁷⁷ Sæter, *Over alle grenser*, 130.

²⁷⁸ Melien, *Helse for stridsevne*, 34.

²⁷⁹ Sæter, *Over alle grenser*, 132.

²⁸⁰ Undersøkelseskomisjonen av 1945, bind III, 429.

uklare rollefordelingen og delte ansvarsforholdet mellom de humanitære organisasjonene og Forsvaret, bidro likevel til uro. Rådet for frivillig sykepleie i felt ser ut til å ha fungert dårlig. Til tross for det, besluttet sjefen for Hærens sanitet i oktober 1939 at det var opp til de frivillige organisasjonene å planlegge krigsmobilisering av sykepleiere.

Styret i Norske Kvinners Sanitetsforening uttrykte sin misnøye med den manglende koordineringen allerede måneden etter. «Vi har ment det nødvendig å henlede Regjeringens oppmerksomhet på den planløshet og mangel på samarbeid som for tiden rår [...] At det skaffer unødige vansker og forårsaker tidsspille under forberedelsene er *en* ting. Men skulle krigsulykken ramme vårt land, ville den nå herskende planløshet utvilsomt føre til den største forvirring med skadevirkninger for hele folket».²⁸¹ Det forelå ingen samlet oversikt over hvilke sykehus som skulle brukes til hvilke formål ved et eventuelt krigsutbrudd, og omplassering av sykesøstre var også vanskelig å planlegge fordi mange var tilknyttet sitt lokale sivile luftvern og ikke kunne forlate sin post der uten videre.

De storpolitiske realitetene kom brått nærmere inn på livet da Sovjetunionen reiste krav mot Finland om landområder. Vinterkrigen brøt ut helt i slutten av november 1939, og ved nyttår var et norsk feltsykehus klar til innsats i nabolandet. Lederen for den første Røde Kors-ekspedisjonen som reiste til Finland var legen professor Johan Holst. Han kom noen måneder senere til å spille en sentral rolle under felttoget i Norge. Han hadde verdifull erfaring fra tjeneste ved et tysk militærlasarett i 1916 og som bataljons- og regimentslege under borgerkrigen i Finland i 1918. Returen østover i starten av 1940 bekreftet hans synspunkter på sanitetsarbeid i felten. Feltsykehusene måtte få øyeblikkelig kontroll over de sårede og sette seg «nøie inn i den militære situasjon, og derefter samarbeider med respektive staber om å få de kirurgiske indikasjoner for transport og behandling innpasset til den spesielle militære situasjon [...] Dette er grunnlaget for all effektiv sanitetstjeneste i krig».²⁸²

I Lars Borgersruds artikkel «Nøytralitet i endring. Den pro-finske politikk 1939–40» fremgår det hvordan Røde Kors-merket i forbindelse med Vinterkrigen igjen ble

---

²⁸¹ Constance Wiel Schram m.fl. (red.), *Norske Kvinners sanitetsforening 1896–1946* (Oslo: Norske Kvinners Sanitetsforenings hovedstyre, 1946), 242–244.

²⁸² RA-PA1503/H/L0001, mappe «2. verdenskrig og Røde Kors». «Sammenfattende rapport om opsetning og transport av ambulansen, samt organisasjon av virksomheten i Finland, og virksomheten ved ambulansens sykehuser i første periode».

utnyttet til brudd på nøytralitetsprinsippene gjennom skjulte våpenforsendelser.²⁸³ På den andre siden utførte den frivillige sektoren hjemme i Norge en bemerkelsesverdig innsats. Det norske hjelpearbeidet for den finske befolkningen hadde stor støtte. De fleste av de over 1500 finske flyktningene til Norge kom over grensen i nord, til en landsdel der entusiasmen for hjelpearbeidet var stort.²⁸⁴

Vinterkrigen ble en vekker for norske myndigheter. Ved kongelig resolusjon 13. januar 1940 ble Landsrådet for sanitets- og sykehusberedskap satt ned. Det skulle samordne disponeringen av blant annet leger og sykepleiere samt sykehus ved krigsmobilisering.²⁸⁵ Hjelpeorganisasjonene fikk på nytt i oppgave av Landsrådet å fordele de sykepleierstillingene som det ville bli bruk for ved krig på norsk jord.²⁸⁶ Marinens sanitet ble tildelt 98 sykepleiere, mens Hærens sanitet fikk 793. Disse skulle ikke inn i stridsoppsetninger, men på sykehus og lasarettskip bak og unna fronten.²⁸⁷ Av disse kom de fleste fra Røde Kors, 523, mens Norske Kvinners Sanitetsforening skulle stille med 257, Menighetssøsterhjemmet med 74 og Nasjonalforeningen mot tuberkulose med 38. Forberedelsene var ordnet slik at hver organisasjon skulle sende ut mobiliseringsordren til medlemmer ved krigsutbrudd.²⁸⁸

I tillegg gikk mange hundre frivillige unge kvinner på kurs i førstehjelp og sykepleie den siste fredsvinteren. De fikk trening enten som felthjelp, med tre til seks måneders teoretisk og praktisk øvelse, eller som reservehjelp med et betydelige kortere løp. Ifølge en beretning om Norske Kvinners Sanitetsforening arrangerte organisasjonen fra høsten 1939 og frem til 9. april rundt tusen førstehjelpskurs over hele landet.²⁸⁹ Norske Kvinners Frivillige Verneplikt, bedre kjent som lottene, hadde også stor oppslutning i disse månedene.²⁹⁰

Norges Røde Kors hadde vinteren 1940 rundt 800 sykepleiere i aktiv tjeneste på sykehus og klinikker over hele landet. Røde Kors drev til sammen 19 sykehus med totalt

---

²⁸³ Lars Borgersrud, «Nøytralitet i endring. Den pro-finske politikk 1939–40», i *Internasjonal politikk* 3/1996 (Oslo: Universitetsforlaget, 1996), 359–391: 377.

²⁸⁴ Vidar Eng, «Holdninger i Troms til regjeringens krigspolitikk 9. april til 9. juni 1940», masteroppgave (Tromsø: UiT, 2006), 75.

²⁸⁵ Melien, *Forsvarets sanitet*, 35.

²⁸⁶ Fra Arnold Rørholts «Rapport over Norges Røde Kors' arbeide under krigs- og okkupasjonstiden i Norge» fra mars 1945. RA-PA250, eske 278. Se også *Morgenbladet*, 2. august 1941. Referat av Arnold Rørholts foredrag i Polyteknisk Forening våren 1941.

²⁸⁷ Værnø og Sveri, *Kvinnenes forsvarshistorie*, 29.

²⁸⁸ Andresen, *Fra norske sanitets historie*, 34–35.

²⁸⁹ Schram, *Norske Kvinners Sanitetsforening. Vekst og virke i 50 år*, 246.

²⁹⁰ Berit Nøkleby, *Hitlers Norge* (Oslo: Aschehoug, 2016), 28.

508 sengeplasser, mens NKS drev 36 sykehus med 1268 plasser i alt. Røde Kors sine klinikker i de større byene var i hovedsak beregnet på operasjonspasienter. De hadde i tillegg opprettet en del mindre sykestuer i fiskeridistriktene i Nord-Norge.²⁹¹ På toppen av det var et større antall «uttrådte» sykepleiere forpliktet til innsats i tilfelle av krig. Så sent som én uke før den tyske invasjonen, bekreftet Norges Røde Kors i et brev til sjefen for Marinens sanitet at disse «forhenværende søstrene» ved krigsutbrudd hadde tillatelse til å bruke Røde Kors-nål og armbind.²⁹²

I tillegg kom altså Røde Kors sine hjelpekorps – i april 1940 fantes det rundt 25 ferdig organiserte korps, hovedsakelig i de store (Oslo, Trondheim, Bergen) og mellomstore (f.eks. Kristiansund, Tromsø, Bodø, Narvik, Kirkenes, Ålesund, Hamar) byene med til sammen ca. 1500 medlemmer.²⁹³ På dette feltet var offentlige midler nå blitt av et spesielt betydningsfullt omfang – staten bevilget i årene 1937–1940 til sammen 9,9 millioner kroner til det sivile luftvern. I april 1940 var 7,6 millioner av dem brukt. Det gjenstående var satt av til planlagte utvidelser og allerede bestilt materiell.²⁹⁴ I St.prp. nr.1 – 1939 ble det også gått inn for igjen å øke antallet vernepliktige kaptein- og løytnantsstillinger i Hærens sanitet, men disse økningene viste seg å være sent ute.²⁹⁵

Over hele landet ble det forberedt lasaretter, midlertidige sykehus, blant annet i Harstad der Røde Kors-kretsen kunne melde om klargjøring av 25 sengeposter med fullt tilbehør i februar.²⁹⁶ Private pengedonasjoner finansierte rundt tusen feltsenger som ble distribuert til ulike distrikter, blant annet fikk Stavanger krets 100 senger fra hovedkontoret i Oslo.²⁹⁷ I begynnelsen av mars var det flere presseoppslag fra Elverum, hvor det lokale Røde Kors viste frem sitt moderne utstyr. Publikumsinnrykket var stort hele dagen og utstillingen «avtvinger respekt for de dyktige og flittige damer», kunne *Hamar Stiftstidende* melde. «Samtlige besøkende er imponert over hvad her er skaffet til veie. [...] I går kveld var det demonstrasjon av behandling av sårede i felten, undervisning i forbindelse, alt ved Røde Kors-søstre».²⁹⁸

---

²⁹¹ «Sunnhetstilstanden og medisinalforholdene 1940»: 10. SSB, 88. årgang.

²⁹² RA-PA250, eske 40.

²⁹³ SNS, Norges Røde Kors, 3. distrikts arkiv, mappe 2, «Norges Røde Kors». Månedstidsskrift, nr. 10 1945.

²⁹⁴ Innstilling fra Undersøkelseskommissjonen av 1945, bilag, bind II (Oslo: H. Aschehoug & Co, 1947), 130.

²⁹⁵ Undersøkelseskommissjonen av 1945, bind III, 117.

²⁹⁶ RA-PA250, eske 42, mappe «Norges Røde Kors hederstegn med diplom».

²⁹⁷ RA-PA250, eske 63, mappe «Kretsene». Avisutklipp fra 21. mars 1941 (utdrag fra Stavanger Røde Kors årsberetning for 1940).

²⁹⁸ RA-PA250, eske 130, mappe «Lasaretter». *Hamar stiftstidende* 2. mars 1940.

Det humanitære engasjementet var stort, og de humanitære organisasjonene virker å ha vært materielt og – så langt det lot seg gjøre – mentalt forberedt på krig. De sivilmilitære beredskapstiltakene var likevel ikke ment for den belastningen en fullskala invasjon innebar. Både den militære saniteten og det sivile supplementet var dimensjonert for det man så for seg kunne bli snakk om «*begrensede framstøt mot landet*».²⁹⁹

Konklusjoner

Humanitærretten la opp til at statene måtte godkjenne den humanitære virksomheten i krig, og den internasjonale Røde Kors-komiteen og de nasjonale foreningene hadde gjennom avtalene fordeler, men ikke rettigheter. Folkerettens generelle utilstrekkelige autoritet kom for alvor til syne i 1930-årene, men den første verdenskrigs lidelser hadde skapt en fornyet og forsterket bevissthet rundt det humanitære arbeidet. Dette var også nært knyttet til en verdensomspennende Røde Kors-bevegelse med anerkjente grunnleggende prinsipper om selvstendighet, nøytralitet og upartiskhet, som gjorde seg bemerket på egen hånd i opptakten til andre verdenskrig med sin evne til å mobilisere store ressurser. Ved slutten av tiåret var dermed både Genève-konvensjonene og Røde Kors internasjonale opinionsmarkører de fleste av statene var nødt til å ta hensyn til.

Krigens krefter la nødvendigvis premisser for utviklingen. Det fantes under andre verdenskrig et skiftende internasjonalt humanitært rom og ulike nasjonale humanitære rom. Disse «rommene» ble etablert og konstruert etter de vekslende historiske omstendigheter. Hitler viste tydelig vilje å sette de humanitære grunnprinsippene til side, men Nazi-Tyskland gikk likevel inn for å balansere et kvasi-legalt skinn og hensynet til opinionsdannelse. Det var av betydning for stillingen til Røde Kors i okkuperte områder i Vest- og Nord-Europa. ICRC på sin side praktiserte en situasjonsbetinget nøytralitet. Komiteen forfulgte ikke nye humanitære formål hvis krigførende parter kunne true med å stenge av deler av den ordinære virksomheten. Resultatet ble nødvendigvis kontinuerlig tvetydig.

I Norge var det over mange år uenighet om Røde Kors sin tilknytning til Forsvaret. Organisasjonen var i ferd med å løsrive seg fra et gammelt elitistisk stempel, og

---

²⁹⁹ Sørli og Rønne, *Hele folket i forsvar*, 41.

kom til å bli en del av et bredt organisasjonsliv med sterk demokratisk bevissthet og selvstendige tradisjoner. Norges Røde Kors sine prinsipper om selvstendighet, upartiskhet og nøytralitet var velkjente i en nasjon som var vant med fred.

Under okkupasjonen ville organisasjonens verdier derimot komme til å havne under press fra både interne og eksterne krefter – som hele tiden var i endring. Kombinert med de strukturelle faktorene ville aktørenes påvirkning være avgjørende for retningen og utformingen til det humanitære rommet i Norge. Mens idretten hadde frontfigurer som Olaf Helset og Rolf Hofmo, kirken Eivind Berggrav og Arne Fjellbu, og lærerne Magnus Jensen og Einar Høigård, som tidlig dro organisasjonene sine inn i motstanden,³⁰⁰ var topposisjonen i Norges Røde Kors vinteren 1940 besatt av en sykemeldt og aldrende offiser.

---

³⁰⁰ Dahl m.fl., *Norsk krigsleksikon*, 38; 105; 167; 188; 200.

Kapittel 3

FELTTOGET

«Inter arma caritas – barmhjertighet mellom våpnene»

Operasjon Weserübungs skala og overraskelsesmoment førte til en sjokktilstand hos norske politiske og militære myndigheter. Forsvaret var mobilisert til nøytralitetsvern, men de første døgnene etter den tyske invasjonen 9. april 1940 klarte styrkene som vokste frem i Sør-Norge, sammen med utsendte britiske og franske tropper, å gi det fremrykkende Wehrmacht spredt motstand i en helt avgjørende fase. På det indre Østlandet og nordover til Trøndelag ble det kjempet i bygder og dalstrøk helt til slutten av måneden, så var det slutt for Sør-Norges del. Siste norske avdeling overga seg 5. mai ved Hegra festning, like øst for Stjørdal.

I Nord-Norge fortsatte krigen. Narvik-avsnittet ble et nesten to måneder langt felttog. Tyskerne inntok byen om morgenen 9. april uten store vanskeligheter, men Kriegsmarine gikk i dagene etter på kraftige nederlag i Ofotfjorden mot britenes Royal Navy. General Eduard Dietl og hans soldater ble avskåret fra å motta tilstrekkelige forsyninger og forsterkninger. Den norske hærens 6. divisjon, med base i Troms, mobiliserte til motangrep og startet 23. april en offensiv i fjellene nord for Narvik. En etter hvert desperat tysk styrke var innestengt i det vinterklede og værharde området. Allierte styrker kom også til regionen, med ordre om å ta tilbake byen. Støttet av britenes skipsartilleri og med samtidige fremstøt fra en polsk brigade på Ankenes i sør, ledet den franske Fremmedlegionen 28. mai an i gjenerobringen av Narvik sammen med en norsk bataljon. Da hadde de allierte allerede besluttet å trekke seg ut av Nord-Norge, som følge av tyskernes avansement vestover på kontinentet. Nordmennene sto dermed alene igjen. 6. divisjon fikk ordre om demobilisering 8. juni, og en kapitulasjonsavtale ble signert to dager senere.

Våren 1940 var en dramatisk periode med hendelser som påkalte en stor humanitær innsats. Norges Røde Kors og de andre humanitære organisasjonene havnet i en kaotisk situasjon de aldri før hadde møtt. Hvilke humanitære konsekvenser fikk invasjonen og felttoget? Hvordan reagerte samfunnet på de akutte humanitære

oppgavene? I hvilken grad ble humanitærretten opprettholdt under felttoget? Hvilken rolle spilte Røde Kors-normene? Og hvilke premisser la felttoget for det humanitære rommet under okkupasjonen?

Hærens sanitet

Sør-Norge

Ifølge de norske militære oppsetningsplanene, skulle hver brigade (i utgangspunktet én for hver divisjon) ha et sanitetskompani med to sykebærertropper, en sykehustropp og et tren (forsyningsavdeling).³⁰¹ To mobile feltsykehus skulle etableres bak fronten, i tillegg til nødvendige førstehjelpsstasjoner og sykestuer der mobiliserte sykepleiere fra de frivillige organisasjonene skulle settes inn.³⁰²

Invasjonens overfallselement førte til villrede på norsk side, og de første dagene etter angrepet var mobiliseringen av Hæren preget av improvisering. Mønstringen av saniteten ble «vanskeliggjort ved den sentraliserte rulleføring og det sentraliserte mobiliseringsoppgjør ved Forsyningskorpset». ³⁰³ Sanitetsmannskapet til Østfoldbrigadens feltsykehus skulle opprinnelig møte i Oslo, men både materiell og personell «måtte søkes erstattet i distriktene» i stedet.³⁰⁴ I Sør-Norge var det kun på Voss nordøst for Bergen og i Møre og Romsdal at Hærens sanitet klarte å mobilisere tilnærmet komplette enheter.³⁰⁵

Medisinaldirektør Karl Evang kom seg ut av Oslo 9. april, og fulgte regjeringen oppover Gudbrandsdalen. Sammen med noen få medarbeidere drev han et eget feltkontor, og forsøkte å koordinere innsatsen til den militære saniteten, lokale sykehus, fylkeslegene og de frivillige organisasjonene for å sikre legehjelp, medisinforsyning og

---

³⁰¹ Krigsoppsetningsplaner for den norske hær, approbert av Kommanderende General 17/8-1935. Fra Kommanderende Generals arkiv, boks 100. Fra Generalstabens arkiv I, boks 281. I forenklet versjon besto de norske militære landstyrkene i 1940 av seks divisjoner (øverste kommandonivå i et kommandodistrikt: Nord-Norge var 6. distrikt, Trøndelag og Møre Romsdal 5. distrikt, osv.). Videre inndeling i brigade, regiment, bataljon, kompani, tropp, lag og patrulje. Marinens sanitet omtales ikke her.

³⁰² Andresen, *Fra norsk sanitets historie*, 55.

³⁰³ «Innstilling fra Utvalget om erfaringer fra 1940» (1947, Forsvarets høyskoles arkiver), 77–78.

³⁰⁴ Wilhelm Faye, *Operasjonene i Østfold* (Oslo: Forsvarets krigshistoriske avdeling/ Gyldendal Norsk Forlag, 1963), 297.

³⁰⁵ Melien, *Helse for stridsevne*, 36.

sykehusenes kapasitet. Han konkluderte tidlig med at forarbeidet til Landsrådet for frivillig sykepleie ikke var tilstrekkelig. Mobiliseringsordrene for sykepleierne, som lå hos de ulike humanitære organisasjonene, ble aldri distribuert ved krigsutbruddet. Av de totalt nesten 900 postene for sykepleiere til Hæren og Marinen, ble bare noen få fylt etter planen i Sør-Norge.³⁰⁶ De «helt uventede forhold gjorde det nødvendig i stor utstrekning å improvisere», skrev Evang i sin rapport fra felttoget.³⁰⁷

Sanitetsjefen, oberst Ole Svenneby, samlet staben sin på Midtstuen sanatorium på invasjonsmorgenen før de forflyttet seg videre til Hønefoss, Nordre Land og deretter Lillehammer 13. april. På invasjonens sjettede dag ble den aldrende Svenneby etter eget ønske erstattet av kaptein og lege Johan Holst, mannen med medisinsk erfaring fra flere internasjonale krigsskueplasser.³⁰⁸ I mellomtiden hadde også øverstkommanderende for Hæren blitt byttet ut. Otto Ruge ble forfremmet 11. april etter at regjeringen anså Laake som defaitistisk og ba ham søke avskjed.³⁰⁹

Sanitetskaptein Leiv Kreyberg utarbeidet et promemoria med tittelen «Om organisasjon av Hærens Sanitetstjeneste under den aktuelle stilling», som Ruge godkjente og fikk sirkulert. Meldingen slo fast at sykehusene måtte fungere som utgangspunkt for en ny og hurtig sanitetsorganisering. «Prinsippet er minimal medisinsk behandling i marken, skånsom, varm og fremfor alt hurtig transport til nærmeste sykehus», het det under punkt tre. Ifølge Kreyberg selv, var den overordnede ideen å stimulere det personlige initiativ og motivere videre for det improviserte hjelpearbeidet som allerede var i gang.³¹⁰ Der hvor saniteten var mobilisert etter planen, skulle den opprettholdes «med de etter stillingen i hvert tilfelle nødvendige modifikasjoner».³¹¹

Otto Ruge trekker i sine memoarer, utgitt som boken *Felttoget* i 1989, frem Johan Holsts egenskaper og nettverk som helt avgjørende for det videre arbeidet: «takket være hans praktiske syn på tingene og den spontane støtte han fikk fra alle leger og sykehus ble

---

³⁰⁶ Andresen, *Fra norsk sanitets historie*, 39.

³⁰⁷ Karl Evang, «Beretning for tiden 9/4–7/6 1940». Takk til Jan Sommerfelt-Pettersen og Lyder Amundsen for diskusjon og utveksling av kildemateriale om saniteten og hjelpearbeidet under felttoget.

³⁰⁸ Otto Munthe-Kaas, *Operasjonene gjennom Romerike-Hedemarken-Gudbrandsdalen-Romsdalen. Bind 1* (Oslo: Forsvarets krigshistoriske avdeling/ Gyldendal Norsk Forlag, 1955), 271.

³⁰⁹ Tom Kristiansen, *Otto Ruge. Hærføreren* (Oslo: Aschehoug, 2019), 29–30.

³¹⁰ Kreyberg, *Efter ordre og uten*, 68.

³¹¹ Leiv Kreyberg, *Efter ordre og uten* (Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1976), 53.

en ny sanitetsorganisasjon tryllet frem i en fart».³¹² Holst etablerte seg først på sykehuset på Lillehammer, og fra 19. april på Tretten i Gudbrandsdalen.

De første dagene foregikk det kamper i bygdene nord for Oslo, før Ruge fra 15. april forsøkt å stenge inngangene til de tre store dalførene på det sentrale Østlandet: Østerdalen, Gudbrandsdalen og Hallingdalen-Valdres.³¹³ Planen var å forsinke den fiendtlige fremrykningen lenge nok til at de allierte nådde frem, og videre hindre at tyskerne fikk forbindelse med hverandre fra Oslo til Trondheim. Ruge så seg derfor nødt til å blottlegge Vestlandet, hvor tyske tropper hadde landet i Egersund, Stavanger og Bergen. Viktige deler av Vestlandsbrigaden på Voss ble etter hvert overført til kampene på Østlandet, og med dem fulgte 4. sanitetskompani.³¹⁴

Den seige norske motstanden, som utnyttet terrenget og avstandene, oppholdt inntrengernes styrker lenge nok til at kongehuset og regjeringen ble evakuert videre. Samtidig var de unnsettende britiske troppene i ferd med å gå i land i Namsos og Åndalsnes. Hver av de britiske bataljonene som kom hadde én lege, 16 sykebærere med bærer og noe annet medisinsk materiell, men hadde mistet det de hadde av kjøretøy da et av forsyningsskipene ble senket under overfarten til Norge.³¹⁵ «We were entirely dependent on the Norwegians for road and rail transport, as well as [...] medical services», fortalte senere øverstkommanderende for Sickle-styrken som kjempet sør for Dovre, Bernard Paget.³¹⁶ Mens britenes sanitet befant seg nært fronten der deres egne kjempet, hadde nordmennene ansvaret for å transportere sårede vekk fra kampene.³¹⁷ I Trøndelag fikk allierte lasaretter støtte av norsk medisinsk personell.³¹⁸ Mye av det øvrige militære samarbeidet mellom norske og britiske enheter under felttoget var en fiasko, men sanitetsavdelingene i Sør-Norge klarte derimot i fellesskap å ta hånd om sine sårede.

---

³¹² Otto Ruge, *Felttoget* (Oslo: Aschehoug, 1989), 35.

³¹³ Rolf Hobson og Tom Kristiansen, *Total krig, nøytralitet og splittelse*, bind 3 i *Norsk forsvarspolitikks historie* (Bergen: Eide Forlag, 2001), 283.

³¹⁴ Melien, *Helse for stridsevne*, 39.

³¹⁵ Otto Munthe-Kaas, *Operasjonene gjennom Romerike-Hedemarken-Gudbrandsdalen-Romsdalen. Bind 2* (Oslo: Forsvarets krigshistoriske avdeling/ Gyldendal Norsk Forlag, 1955), 145.

³¹⁶ John Kiszely, *Anatomy of a Campaign. The British fiasco in Norway* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 196; «... , britene fikk alt de trengte av sanitet og bilformasjoner», forklares det også i Sverre Steen (red.). *Norges krig 1940–1945, bind 1* (Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1947), 260.

³¹⁷ Sten Florelius, «Fra Hamar til Romsdalen i april 1940», i *Sanitetsnytt* 4/1965, 273.

³¹⁸ Melien, *Helse for stridsevne*, 37. I Nord-Trøndelag ble sanitetstjenesten blant annet supplert med fem amerikanske leger omdirigert fra Finland til Norge, som satte opp «The American-Scandinavian Field Hospital» i Namdalen med plass til 60 senger – Andresen, *Fra norsk sanitets historie*, 54. Den innsatsen ble kortvarig, «ambulansen ble ødelagt, og besetningen måtte flykte til Sverige» – A.N. Rygg, *American Relief for Norway. En oversikt over Amerikas hjelpearbeid for Norge under og etter den annen verdenskrig* (Chicago, 1947), 31.

Til tross for den innledende forvirringen, ble den militære saniteten utfylt og holdt oppe i en kritisk fase. «Infanteribataljonene og spesialavdelingene som grodde opp, ble forsynt med sanitetstropper under ledelse av leger fra distriktene [...] I løpet av få dager hadde alle stridende oppsetninger fått en lege eller en medisinsk student, og et lag eller en tropp med mer eller mindre utdannede, men høyst innsatsvillige sykebærere», fortalte lege i 2. divisjon, Sten Florelius, i en senere beretning.³¹⁹ Opplegget på norsk side fikk et slags etappesystem hvor stridsenhetene hadde et minimum av militært sanitet med seg, som utførte grunnleggende medisinsk hjelp. Bak dem igjen befant det seg mannskap som sørget for å få de sårede videre til feltsykehus med kirurgisk personale, til midlertidige sykestuer eller til nærmeste sivile sykehus.

Da tropper fra 2. divisjon trakk seg tilbake fra Hamar-området 18. april, hadde Hærens sanitet begynt å komme seg på beina igjen. Den norske forsvarsstyrken var imidlertid hele veien på defensiven, og 23. april brøt tyskerne gjennom de norske hovedstillingene ved inngangene til Gudbrandsdalen og Østerdalen.³²⁰ Fem dager senere begynte de allierte å trekke seg ut av Sør-Norge, og i slutten av måneden oppnådde tyske avdelinger fra Trondheim og Oslo kontakt.³²¹

Nord-Norge

Den mest fullstendige militære mobiliseringen ved invasjonen, inkludert Hærens sanitet, fant sted i Nord-Norge, hos 6. divisjon under ledelse av general Carl Gustav Fleischer.³²² Det nådeløse terrenget og de store snømengdene i Narvik-distriktet gjorde innsatsen utfordrende for alle ledd. Utgangspunktet for saniteten var likevel godt. Da Karl Evang kom nordover i begynnelsen av mai, observerte han at divisjonens sanitetsstab var «fast etablert, med god organisasjon, og hadde allerede gjennom flere uker på ypperlig vis løst de sanitetsmessige oppgaver».³²³ Sanitetskaptein Leiv Kreyberg kom 18. mai til Setermoen i indre Troms og kunne kjapt konstatere at forholdene ved hovedfeltsykehuset, under

---

³¹⁹ Florelius, «Fra Hamar til Romsdalen i april 1940», 250.

³²⁰ Hobson og Kristiansen, *Total krig, nøytralitet og splittelse*, 299.

³²¹ Sæveraas, *Wehrmacht i Norge*, 95.

³²² Melien, *Helse for stridsvne*, 37. 6. divisjon delte seg i to brigader ved Narvik-avsnittet.

³²³ Karl Evang, «Beretning for tiden 9/4–7/6 1940».

benevnelsen Feltsykehus 6, var tilfredsstillende: «Jeg var i et krigsområde hvor [...] alle og enhver kjente sin plass og visste, eller fikk vite hva han hadde å gjøre».³²⁴

20. mai kom gjennombruddet i den allierte offensiven. Åtte dager senere gjenerobret de Narvik etter en dristig overfart fra utstikkeren Øyjord over Rombaksfjorden til Ornes rett utenfor byen. Fra halv elleve på formiddagen strømmet sårede inn til Feltsykehus 6, som hadde etablert seg på nordsiden av Ofotsfjorden. Bukskudd, lungeperforasjoner, hodeskader og en rekke andre lemlestelser måtte tas hånd om: «Kirurgene arbeidet ustanselig utover dagen og kvelden, 37 mann ble operert de påfølgende 15 timene», ifølge sanitetsløytnant Einar G. Schie.³²⁵ Feltsykehuset som trolig var det som fikk de største belastningene under hele felttoget, var godt utstyrt med medisiner og instrumenter. De fikk også støtte av noen få sivile sykepleiere selv om de ikke lå inne i det opprinnelige oppsettet. Et par av dem hadde erfaring fra Ullevål sykehus, og to var fra henholdsvis Nasjonalforeningen mot tuberkulose og Norske Kvinners Sanitetsforening. To «forhenværende» sykepleiere bidro også i perioden 17. april til 4. mai.³²⁶ Schie var ikke i tvil om at for fremtiden måtte kvalifiserte sykepleiere og operasjonssøstre inngå også i feltoppsetningsplanene.³²⁷

Etter gjenerobringen frøs Dietls soldater oppe i fjellene, der de hadde søkt tilflukt opp mot riksgrensen i håp om tidsnok unnsetning fra den såkalte Sorko-bataljonen, som startet sin «bøffelmarsj» nordover fra Salten 2. juni.³²⁸ Den tyske krigs dagbokens innføring to dager senere beskriver mennenes tilstand i uværet: «Det rapporteres stadig at troppene lider tungt under forholdene».³²⁹ Få dager senere snudde situasjonen på nytt. Den allierte tilbaketrekningen fra Nord-Norge gjorde den videre kampen umulig for den gjenstående delen av den norske hæren. Wehrmacht overtok igjen Narvik da 6. divisjon fikk ordre om å demobilisere.

Historikeren Tor-Jørgen Melien skriver at i «nord tyder alt på at saniteten fungerte meget godt. Saniteten hadde stått sin prøve gjennom et felttog på hele to måneder».³³⁰

---

³²⁴ Kreyberg, *Efter ordre og uten*, 93.

³²⁵ Einar G. Schie, «Rapport om feltsykehus 6's virksomhet under felttoget i Ofotenavsnittet 9/4 til 10/6 1940», 27.

³²⁶ Schie, «Rapport om feltsykehus 6», 58 og 67–68.

³²⁷ Schie, «Rapport om feltsykehus 6», 58.

³²⁸ SNS-arkivet, mappe «Böffellunternehmen», dagsrapporter 2. Gebirgs-Division.

³²⁹ RA, Documents Section, V/L0086: Amerikansk mikrofilm «Captured German Documents». Box No. 725. FKa jnr. 601/1954, s. 360. Digitalarkivet, <https://media.digitalarkivet.no/view/66094/360> (hentet 15. desember 2019). [Min overs.]

³³⁰ Melien, *Helse for stridsevne*, 39.

Perspektiver

De militære handlingene i Sør-Norge fra 9. april til månedsskiftet var ikke preget av brutalitet, men av taktiske bevegelser og som regel retrett før det rakk å komme til knusende slag. «Våre tap var da også forbausende små, selv der hvor det var hard og langvarig strid», var en av slutningene til Forsvarets utvalg om erfaringer fra 1940, som i 1947 ferdigstilte en rapport om felttoget.³³¹ For flere norske avdelinger var sykemeldte soldater «på grunn av forkjølelse» en større utfordring enn antallet sårede i kamp.³³² Fra operasjonene i Nord-Trøndelag ble det skrevet: «Når man tar i betraktning det ytterst beskjedne antall syke og sårede under felttoget, vil det sees at de militære avdelinger i distriktet var mer enn tilstrekkelig forsynt med sanitetsutstyr og sanitetshjelp».³³³

Til tross for de harde forholdene ved Narvik-fronten, ble også tapstallene der regnet som moderate.³³⁴ Antall sårede som Feltsykehus 6 behandlet fra 20. april til 9. juni var i alt 279 pasienter, derav 100 såret i kamp. Av disse døde 13.³³⁵ «Kampene her ble som de fleste steder i Norge ført med forsiktig innsats – terreng-forholdene innbød heller ikke til store tap. Behandlingsmetodene var effektive», står det i *Forsvarets sanitet. 50 år under felles ledelse*.³³⁶

Wehrmacht hadde etter felttoget i Norge 1317 falne, 1604 sårede og 2375 savnede.³³⁷ Store deler av tapene skjedde til sjøs etter møter med allierte krigsskip og ubåter. Britene mistet 1900 soldater på land og enda flere enn tyskerne på havet. De norske militære tapene var på 865 døde og omtrent like mange sårede.³³⁸ Sett under ett var forholdene for saniteten og de sårede soldatene i Norge under alle omstendigheter mildere enn på mange andre samtidige krigsteatre. På grunn av den lave temperaturen hadde de som ble alvorlig skadet under Vinterkrigen i Finland små sjanser for å overleve.

---

³³¹ «Innstilling fra Utvalget om erfaringer fra 1940», 4.

³³² Ellefsen, «Med II/IR4 i april 1940», 316.

³³³ Gudbrand Østbye, *Krigen i Norge 1940. Operasjonene i Nord-Trøndelag* (Oslo: Forsvarets krigshistoriske avdeling/Gyldendal Norsk Forlag, 1963), 146.

³³⁴ Unntaket var selvfølgelig senkningen av panserskipene «Norge» og «Eidsvold» om morgenen 9. april, som skjedde før noen virkelig var blitt klar over at det var krig. 282 nordmenn mistet livet (tallet varierer i kildene, men Narvik krigsmuseum bruker 282, fordelt på 177 fra «Eidsvold» og 105 fra «Norge»).

³³⁵ Schie, «Rapport om feltsykehus 6», 44.

³³⁶ Malm, *Forsvarets sanitet*, 10.

³³⁷ Nøkleby, *Hitlers Norge*, 90.

³³⁸ Michael Tamelander og Niklas Zetterling, *Niende april. Nazi-Tysklands invasjon av Norge* (Oslo: Spartacus forlag, 2000), 278. De samlede polske og franske tapene var 530 mann.

Den røde armé hadde et stort antall (230 000–270 000) døde, syke og skadde etter møtet med den finske hæren, som selv mistet 25 000 mann vinteren 1939/40.³³⁹ Også på det mest intense under Operasjon Dynamo, den britisk-franske evakueringen fra Dunkirk samtidig som kampene i Nord-Norge gikk mot slutten, møtte mange av de sårede ved den siste allierte forsvarslommen i kystbyen en trist skjebne – de få sanitetssoldatene og legene som var igjen «kunne ikke gjøre annet enn å trøste de døende».³⁴⁰ I Det fjerne østen, hvor japanerne hadde herjet i Kina i tre år, spurte den amerikanske krigskorrespondenten Agnes Smedley en Røde Kors-lege hva som skjedde med de mange sårede: «Han svarte ikke, og jeg visste svaret».³⁴¹ Likene av Chiang Kai-sheks unge soldater fløt i hopetall nedover elvene.

De militære beretningene og analysene har rett i at felttoget i Norge samlet ikke var noe blodbad, og i at den saniteten som var i virksomhet klarte seg bra. Det var til og med noen som mente at den norske saniteten hadde *for* stor kapasitet under felttoget. Stabssjefen i 6. divisjon, Odd Lindbäck-Larsen, skrev etter krigen at sanitetstjenesten var særdeles effektiv, men også «undertiden overdimensjonert».³⁴² Også forsvarssjef Otto Ruge var i ettertid innom det samme synet – «Det var kanskje til slutt heller for meget enn for lite sanitet her. Vi hadde jo ikke så mange sårete, og alle disse improviserte sanitetsenheter så til dels nokså brogete ut; men det virket ihvertfall meget effektivt».³⁴³

Kanskje var det viktig å fremheve saniteten som en suksessfaktor, der mange andre momenter åpenbart ikke hadde fungert. Det er også et poeng at den militære undersøkelseskommissjonen fra 1945 i svært liten grad var opptatt av hvordan saniteten fungerte under felttoget. Den fremsto med andre ord som lite kritikkverdig. Saniteten var vellykket ikke bare i nord, men også i sør der opplegget ikke ble som planlagt, men hvor den mer enn tilstrekkelig effektive sanitetstjenesten paradoksalt nok også var et resultat av akutt og omfattende kompensering for feilslått mobilisering. Det var en fiasko som snudde til en suksess.

Grensen mellom det militære og sivile ansvaret for den medisinske beredskapen før invasjonen var uklart, og selv om Ole J. Malm, som selv deltok som lege under

---

³³⁹ Richard Overly, «Scandinavia in the Second World War», i John Gilmour og Jill Stephenson (red.), *Hitler's Scandinavian Legacy* (London: Bloomsbury, 2013), 18.

³⁴⁰ Beevor, *Den andre verdenskrig*, 133.

³⁴¹ Beevor, *Den andre verdenskrig*, 161.

³⁴² Odd Lindbäck-Larsen, *Krigen i Norge 1940* (Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1965), 178.

³⁴³ Ruge, *Felttoget*, 35.

felttoget i sør, mener den norske sanitetstjenesten i 1940 var relativt godt forberedt på krig sammenlignet med de øvrige militære avdelingene, ville forsvarrets regulære sanitetsforberedelser alene neppe vært nok til å dekke behovet for hjelp.³⁴⁴ Bemanningen av sykebærere, sykepleiere og leger bak fronten besto av en blanding av mobilisert militært personell, mobiliserte fra de humanitære organisasjonene, sykehuspersonell og frivillige. Ruge var bevisst på at «felttoget slett ikke var et rent militært foretak» og han minnet flere ganger om at sivile, både kvinner og menn, tok del i saniteten og mange andre oppgaver.³⁴⁵

Sykehusenes tilpasning spilte en essensiell rolle i sanitetsarbeidet og langt utover det som var opprinnelig tiltenkt.³⁴⁶ Den normale driften måtte mange steder settes på vent, og personalet tok i bruk reserveløsninger for å takle den akutte situasjonen. For eksempel fungerte Hamar kommunale sykehus som lasarett og etappesykehus under felttoget. Om felttogets dramatiske døgn i nord, skrev distriktslege Øyvind Herstad i avisen *Salten* i oktober 1940: «Ikke en dag, ikke en time, har driften av Fauske sykehus vært nedlagt [...] Vi kan trygt si om sykehusets søstre og piker at de gjorde ære på landet og var en heder for det kjærlighetens Røde kors som vaiet over dem».³⁴⁷ Også overlege Erling Borch-Johnsen i Narvik trakk frem sykepleierne i sitt personale, som uten nervøsit eller klage hadde utført sine plikter og vel så det under krigshandlingene.³⁴⁸ Ifølge en oversikt over innlagte pasienter, behandlet sykehuset i malmbyen våren 1940 over 350 tyske pasienter, rundt tjue allierte soldater og nesten tretti fra den norske hæren.³⁴⁹

Lærdommen den militære saniteten dro av felttoget i 1940 var nettopp betydningen av å forsterke det sivil-militære samarbeidet for hjelpearbeid i krig: «Denne improvisasjon ga oss verdifulle erfaringer om oppbyggingen av beredskapet i fremtiden. Den viste oss at vi måtte knytte vårt beredskap intimt sammen med det sivile sanitetsberedskap», skrev Sten Florelius i en rapport til Forsvarsstaben i 1947.³⁵⁰

---

³⁴⁴ Malm (red.), *Forsvarets sanitet*, 7. Denne undersøkelsen konsentrerer seg om Hærens sanitet og utelater dermed det betydelig mindre Marinens sanitet.

³⁴⁵ Kristiansen, *Otto Ruge*, 28. Ruge, *Felttoget*, 35.

³⁴⁶ Malm, *Forsvarets sanitet*, 8.

³⁴⁷ *Salten* 4. oktober 1940. Gjengitt i Kjell Bakken, *Fauske under 2. verdenskrig. Overfallet* (Fauske: Fauske slektshistorielag, 2017), 181.

³⁴⁸ RA-PA250, eske 55, mappe «Landsmøtet 4.–5. november 1940–45–47–49». «Referat fra det 14de landsmøte i Oslo 4. og 5. nov. 1940».

³⁴⁹ SNS, mappe «Narvik sykehus».

³⁵⁰ «Innstilling fra Utvalget om erfaringer fra 1940», 82.

De fleste sykepleierne som bisto den militære saniteten hadde sitt daglige virke ved en helseinstitusjon, enten ved offentlige sykehus og anstalter eller de humanitære organisasjonenes egne klinikker. Ett av få ankepunkter var at sykehusene på kritiske tidspunkt hadde blitt tappet for personale eller nedprioritert så mye til fordel for den militære saniteten at det kunne gått alvorlig utover sivile pasienter.³⁵¹ En annen konsekvens ved at de militære ble så avhengig av det sivile apparatet var nettopp at ikke-militært personell stadig befant seg i umiddelbar nærhet av kamphandlingene. De utsatte seg dermed for situasjoner de ikke hadde erfaring med eller opptrening i. Dette hadde vært en problemstilling siden den første Genève-konferansen på 1860-tallet. Sivilt mannskap nært fronten var en risiko, men helsepersonellet som ble engasjert under felttoget i Norge opptrådte profesjonelt. Johan Holst skrev etter krigen at sykepleiernes modige innsats viste at samarbeidet måtte bygges videre på i fremtiden.³⁵² Hjelparbeidet ved fronten i 1940 var en vellykket symbiose av Dunants opprinnelige visjon om samaritansk spontanitet i slagmarkens umiddelbare nærhet og Nightingales forutsetninger om faglig kyndighet i militær regi.

Forsvarets hovedkonklusjon var at det var de stasjonære sykehusene som hadde vært mest uunnværlige og at de var det beste utgangspunktet å bygge en ny sanitetsberedskap rundt.³⁵³ Evalueringene fra etter krigen gir bare stykkevis, men ikke fullt ut noe bilde av den sentrale rollen organisasjonssektoren hadde for understøttelsen av de militære under felttoget. Både Røde Kors og andre humanitære organisasjoner sto i tillegg for et mye bredere hjelparbeid.

De humanitære organisasjonenes rolle rundt den militære saniteten

Landsstyret i Norges Røde Kors hadde møte om kvelden 8. april 1940. På dagsorden var den langsiktige beredskapen og det pågående hjelparbeidet i Finland samt mer ordinære emner.³⁵⁴ Samme dag argumenterte luftvernssjefen i Oslo for å gå ut med radiomelding om mobiliseringsforberedelser, men Justisdepartementet ville ikke skape unødig uro. Faren

---

³⁵¹ Karl Evang, *Meddelelsesblad til Helsedirektoratet*, 1949.

³⁵² Melien, *Helse for stridsvenne*, 39.

³⁵³ Florelius, «Fra Hamar til Romsdalen», 276.

³⁵⁴ RA-PA250, eske 55, mappe «Landsmøte», «Program for N.R.K.'s styremøte mandag 8. april».

for krig sto ikke på landsstyrets sakliste, men politimesteren ba Røde Kors om å bemanne førstehjelpsstasjoner og alarmsteder i hovedstaden.³⁵⁵

«Imidlertid kom jo krigen noe annerledes enn man hadde tenkt sig», skrev generalsekretær i Norges Røde Kors, Arnold Rørholt, i en rapport fra 1945.³⁵⁶

Presidenten, oberst Jens Christian Meinich, hadde vært sykemeldt siden høsten 1939, men ble som offiser i den norske hæren tatt til fange av tyskerne.³⁵⁷ Visepresidenten, legen Nicolai Paus, befant seg ved krigsutbruddet i Norge fremdeles i Finland, som leder for den ene norske Røde Kors-ambulansen sendt dit noen uker tidligere. Straks han fikk vite om hendelsene hjemme, kalte han sammen alle kollegene og innen to timer var de på vei tilbake.³⁵⁸ Det var dermed Rørholt som satt igjen med det øverste ansvaret for organisasjonen. Utpå morgenen 9. april fikk han telefonisk kontakt med sanitetssjefen, oberst Svenneby, som fra sin posisjon i utkanten av Oslo ikke hadde noen ordre å gi og henstillet til å avvente. For å redusere faren for å bli bombet, flyttet Rørholt neste dag hovedkontoret midlertidig fra Bankplassen i sentrum til Oslo Røde Kors sin klinikk i Frederik Stangs gate.³⁵⁹

I tillegg til mobiliseringsordren til sykepleierne som aldri gikk ut, dukket det opp andre utfordringer. Tyskerne konfiskerte store militære lagre av sanitetsutstyr i både Oslo og Trondheim. I hovedstaden gikk det tapt over 70 000 enkeltmannspakker for førstehjelp, produsert av Røde Kors og Norske Kvinners Sanitetsforening og donert til Hærens sanitet på nyåret.³⁶⁰ Disse måtte erstattes og de humanitære organisasjonene fikk dermed ekstraordinære oppgaver ved invasjonen og gjennom hele perioden felttoget varte. Den mest prekære var å sørge for tilførselen av medisinsk utstyr og personell til de mange feltsykehusene, førstehjelpsstasjonene og sykestuene i Østlandsområdet.

Det var utfordrende å skaffe oversikt over hvor frontlinjene var, i langt mindre grad hvor det befant seg sårede og eventuelt antallet det dreide seg om. Til tross for usikkerheten, lyktes det de første dagene å sende flere leger, sykepleiere og en del utstyr med bil og skigåere over fylkesgrensen til Buskerud og innover mot områdene ved

---

³⁵⁵ Kroglund og Valmot, *Ute en vinternatt*, 49.

³⁵⁶ RA-PA250, eske 278, mappe «Beretning om NRK's arbeid under krigen».

³⁵⁷ *Rapport fra den militære undersøkelseskommissjonen av 1946, bind 1* (Oslo: Forlaget Oktober, 1978), 94; RA-PA250, eske 278, mappe «Beretning om N.R.K.'s arbeide under krigen».

³⁵⁸ RA-PA250, eske 278, mappe «Beretning om N.R.K.'s arbeide under krigen».

³⁵⁹ Mageli, *Med rett til å hjelpe*, 167. Sæter, *Over alle grenser*, 167. Nevnt også i Rørholt-rapporten, hvor det bare står av «praktiske årsaker».

³⁶⁰ Wiel Schram m.fl. (red.), *Norske Kvinners Sanitetsforening 1896–1946*, 245.

Stryken og Gulsvik. Det ble i tillegg vanskelig å beholde oversikt hvor hjelpemannskapet forflyttet seg. Det var ikke alltid muligheter for dem til å kommunisere tilbake til Røde Kors-kontoret hvor pliktene tok dem. Ofte måtte sykepleierne forlate en post på et øyeblikks varsel og reise videre til neste oppgave et annet sted. For eksempel ble flere av sykepleierne som ble sendt ut fra Oslo fredag 13. april etterlyst noen dager senere. En ekspedisjon som 18. april avsluttet sin runde slet med å finne opplysninger om omstendighetene til tre sykepleiere.

På Vestlandet foregikk det på omtrent samme måte. Langs den eneste veien ut av Bergen det fremdeles var mulig å sende biler, personell og utstyr, foregikk det trefninger mellom norske og tyske styrker. Enkeltvis klarte en del sykepleiere fra Røde Kors å ta seg frem til kamplinjene og få utført elementær medisinsk hjelp.³⁶¹ Røde Kors-apparatet var dessuten mange steder umiddelbart i sving om morgenen 9. april. Ved Narvik ble de to panserskipene «Norge» og «Eidsvold» senket i grålysningen og 282 besetningsmedlemmer omkom, mens mange ble såret. Fra første stund var folk fra det lokale Røde Kors med og plukket dem opp fra sjøen. Alvorlig skadde ble fraktet til sykehuset. Lederen i foreningen, Nora Ebeltoft, ordnet med tre lastebiler fra jernbaneselskapet til hjelpearbeidet. Flere offentlige kontorer ble omgjort til sykestuer.³⁶²

Røde Kors sine hjelpekorps var aktive fra begynnelsen. Opprinnelig var hjelpekorpsene tiltenkt det sivile luftvernets sanitet, men forholdene som oppsto ved invasjonen, gjorde oppgavene mange flere. Både på Hamar og i Ålesund ble hjelpekorpsene med i arbeidet for den militære saniteten.³⁶³ «Hamar Røde Kors' hjelpekorps var allerede 2. mobiliseringsdag i full funksjon med stasjon på sykehuset og etablerte utrykningsvakt dag og natt. [...] Hjelpekorpsset gjorde uvurderlig nytte de kommende 2 uker», skrev overlegen ved Hamar kommunale sykehus.³⁶⁴

Etter en uke i fangenskap ble president Meinich løslatt, og han innkalte umiddelbart til et ad hoc landsstyremøte i organisasjonen. Han samlet varamedlemmene som bodde i Oslo, fru Elinor Bachke og oversøster Anne Pedersen, og besluttet å etablere et midlertidig landsstyre. Meinich rettet en henstilling til tre personer om å tre inn i dette formynderskapet – advokat Nicolay L. Bugge, dr. H.G. Dedichen og direktøren for

---

³⁶¹ Egon Lilleskare, «Bergen Røde Kors gjennom 100 år» (Bergen: Bergen Røde Kors, 1995), 26.

³⁶² SNS, «Beretning over Narvik Røde Kors hjelpekorps arbeide under krigssituasjonen i tiden 9. april–7. juni 1940».

³⁶³ SNS, Norges Røde Kors, «Representantskapets beretning ... 1940–1945», 41.

³⁶⁴ Munthe-Kaas, *Operasjonene i Romerike...* Bind 1, 275.

Siemens Norsk AS, Fridtjof Heyerdahl. Sistnevnte ble konstituert som visepresident 18. april siden Paus var dratt rett ut i felten igjen etter hjemkomsten, og den Trondheims-baserte dommeren Erasmus Bøckman ble også med videre i styret. Disse ledet Norges Røde Kors den neste tiden.

Fra og med etableringen av Administrasjonsrådet fra 15. april, kunne Norges Røde Kors forholde seg til den ansvarlige for sosiale saker i de okkuperte områdene, stadsfysikus i Oslo, Andreas Diesen. Administrasjonsrådet delegerte koordineringen av ettersøk og transport og pleie av syke og sårede samt alt frivillig hjelpearbeid der felttoget foregikk til Norges Røde Kors – «Ingen ambulanse må sendes ut og intet lasarett må opprettes uten etter konferanse med Røde Kors», meldte *Aftenposten* 23. april.³⁶⁵

Provisoriske sykestuer ble opprettet mange steder; tuberkulosehjem, hoteller og skoler ble tatt i bruk. 20 til 25 privatbiler ble stilt til disposisjon for Røde Kors-kontoret i Oslo, og speidere og skoleelever fikk oppdrag som sykkelordonnanser. Disse henvendte seg til sykehus, feltsykehus, leger og apotek, og beskjeder ble sendt videre i etapper. Slik ble det stablet på bena et slags «etterretningsvesen», som Røde Kors selv kalte det, hvor informasjonen etter hvert nådde frem til lokalene i Frederik Stangs gate. Derfra ble det manøvrert ut sanitetspersonell og utstyr, deriblant noen få røntgenapparater, som sykehusene og medisinske varehus stilte til rådighet.³⁶⁶

Blant de som meldte seg til Røde Kors for å tilby hjelp var Helge Ingstad. Han endte opp med å reise rundt til frontavsnittene, «fra Numedal og Hallingdal til traktene øst for Mjøsen», og sendte opplysninger tilbake til Oslo.³⁶⁷ Sammen med overlegen Johannes Heimbeck og sykepleieren Karen Elise Moe på Røde Kors-klinikken i hovedstaden, utgjorde Ingstad «kjernen i hjelpearbeidet denne første, kaotiske tiden», skriver Eldrid Mageli.³⁶⁸ Kartleggingen han sto i spissen for var avgjørende for organisasjonens muligheter til å beregne forsendelser og berge liv. «[V]i støtte på adskillige sårede, som vi hjalp å få transportert ned til Lillehammer sykehus», skrev Ingstad i en rapport til Røde Kors 26. april.³⁶⁹

---

³⁶⁵ RA-PA250, eske 99, «Avisartikler april–desember 1940».

³⁶⁶ RA-PA250, eske 278, mappe «Beretning om NRK's arbeid under krigen».

³⁶⁷ *Aftenposten* 6. november 1940.

³⁶⁸ Mageli, *Med rett til å hjelpe*, 167.

³⁶⁹ RA-PA250, eske 59, «Til Røde Kors». Orientering fra Helge Ingstad, datert 26. april 1940.

Totalt ble det sendt ut 110 «ekspedisjoner» fra Røde Kors-hovedkontoret i løpet av april og mai, og de klarte å nå frem til de fleste kampavsnittene i Sør-Norge.³⁷⁰ Enkelte av ekspedisjonene var organisert av Norske Kvinners Sanitetsforening.³⁷¹ Divisjonslegen i 5. divisjon (Trøndelag og Møre og Romsdal), major Ansgar Øverland, ga de humanitære organisasjonene sine største lovord «for det imponerende arbeid de utførte under felttoget».³⁷² Også 6. divisjons sanitet fikk hjelp av organisasjonsvesenet. Sanitetsmajor Ragnar Andersen skrev: «Et meget verdifullt bidrag var at de lokale hjelpeforeninger og andre på hver sitt sted opprettet mindre sykehus, som de selv drev».³⁷³

Forsvarets egen evaluering av felttoget konkluderte med at «Sanitetsforeningene og Røde Kors hadde naturligvis mest befatning med sykepleien. De utførte et godt arbeide ved opprettelse og drift av en rekke feltlasarett og sykehus».³⁷⁴ Blant de mange kvinnene som ble en del av sanitetsarbeidet på Østlandet, var tretti år gamle Bergljot Vold. Hun fulgte felttoget fra Oslo, Minnesund, via Stange, Hamar, Åsmarka, Lillehammer, Gudbrandsdalen og til Åndalsnes. Sitt første møte med skadde soldater fikk hun 15. april ved Strandlykkja i Hedmark, og hun noterte i dagboken hvordan det kom inn soldater med skuddsår, alvorlige hodeskader, sykdom og dårlige nerver.³⁷⁵ Helge Ingstad mente de mange kvinnene utførte en offervillig tjeneste og «ikke så sjelden ydet sitt arbeide under livsfare».³⁷⁶

Sanitetssjefen Johan Holst uttrykte i et brev fra 24. mai 1940 om den kanskje viktigste av de frivillige humanitære organisasjonene: «Det var i stor grad takket være støtten fra Røde Kors at vi lyktes til slutt i å etablere en sanitetstjeneste under forhold som først virket fullstendig håpløse».³⁷⁷ Både den sentrale Røde Kors-organisasjonen, de lokale kretsene og hjelpekorpsene var av stor betydning for at både den militære saniteten klarte å opprettholde sin virksomhet og at hjelpearbeidet hadde stor effektivitet.

---

³⁷⁰ Mageli, *Med rett til å hjelpe*, 168.

³⁷¹ RA-PA250, eske 59, mappe «Rapporter fra utsendte patruljer april–mai 1940». «Arbeidsoversikt fra Røde Kors Sekretariat». Usignert notat datert 14. mai 1940.

³⁷² Østbye, *Krigen i Norge 1940. Operasjonene i Nord-Trøndelag*, 148.

³⁷³ Andersen, «Med 6. divisjon's sanitet i krig 1940», 29; Trygve Sandvik, *Krigen i Nord-Norge 1940. Operasjonene til lands i Nord-Norge. Bind 2* (Oslo: Forsvarets krigshistoriske avdeling/ Gyldendal Norsk Forlag, 1965), 182.

³⁷⁴ «Innstilling fra utvalget om erfaringer fra 1940», 87.

³⁷⁵ <https://www.arkivverket.no/utforsk-arkivene/andre-verdenskrig/krigen-bryter-ut/sykepleier-i-1940> (hentet 7. februar 2018).

³⁷⁶ RA-PA250, eske 55, mappe «Landsmøtet 4.–5. november 1940», avisutklipp fra *Aftenposten* 5. november 1940.

³⁷⁷ Norges Røde Kors, *The Activities of the Norwegian Red Cross 1938–1948, Report to the XVIIth International Red Cross Conference Stockholm 1948*, 10. [Min overs.]

Norges Røde Kors og arbeidet for sivile

Norges Røde Kors sine arbeidsoppgaver strakk seg langt utover det militære behovet. Felttoget rammet også sivile. Det harde arbeidspresset på Røde Kors-kontoret i Oslo gjorde at det rundt 20. april ble ansatt en midlertidig visegeneralsekretær med myndighet til å administrere. Slik skulle Arnold Rørholt få mest mulig tid til å konferere med de øvrige hjelpeforeningene, styret og andre instanser. Det ble også hentet inn flere medarbeidere, en medisinsk sakkyndig, sekretærer og noen til å ha ansvar for bilparken.³⁷⁸

Norges Røde Kors sitt arbeid under krigen begynte som et slags kommunikasjonscenter, det humanitære arbeidets sentralbord. 16. mai 1940 sammenfattet sekretariatet hovedpunktene for Norges Røde Kors sitt arbeid så langt.

- 1) Opprettelse av feltlasarettet.
- 2) Utsendelse av leger, sykepleiere og medisinske studenter til sykehus og distriktene samt spesialister til sykehus for spesialoppdrag på kort varsel.
- 3) Utsendelse av materiell for til sammen ca. 100 000 kroner.
- 4) Opprettelsen av en «etterretningscentral», som til enhver tid kunne forsyne de ulike foreningene med situasjonsopplysninger om områder som trengte øyeblikkelig hjelp.
- 5) Forsendelse av klær til Kristiansand og kontanter til forskjellige bygder som Elverum, Haugsbygda og flere.³⁷⁹

Det sivile luftvernet og hjelpekorpsene fikk også nok å gjøre. I Stavanger hjalp hjelpekorpsene til med forflytning og evakuering av syke og deltok i hjelpearbeidet da et britisk bombefly ble skutt ned og eksploderte i bydelen Storhaugen 11. april.³⁸⁰ I Bergen organiserte hjelpekorpsene førstehjelps- og matstasjoner, og deltok i brannslukking og ulike transporter. Hjelpekorpsene i Oslo, Ålesund, Kristiansund, Bodø og Narvik fikk særlig tunge oppgaver i april- og maidagene 1940. Lederen for hjelpekorpsene i Narvik uttalte i lokalavisen *Fremover* 20. april at det var «utrolig hva vi måtte henge i i de første dagene, fra besettelsen til etter den engelske og tyske flåtes store sammenstøt her inne i fjorden. Da

---

³⁷⁸ RA-PA250, eske 57, mappe «Organisajon [sic] av R.K. arbeide». «Retningslinjer for vicegeneralsekretærens arbeid», datert 29. mai 1940.

³⁷⁹ RA-PA250, eske 59, mappe «Fellesutvalg for humanitært arbeid i besatte områder».

³⁸⁰ RA-PA250, eske 63, mappe «Kretsene». Utdrag fra Stavanger Røde Kors årsberetning for 1940, avisutklipp fra 21. mars 1941.

var det flere av korpset som ikke sov på 36 timer». Avisen kunne samtidig melde at det var opprettet en «førsteklasses forbiningsstue» i byens rådhus, hvor mange lettere sårede hadde fått behandling.³⁸¹ Bare i Ålesund hadde korpset åtte utrykninger etter bombeangrep i siste halvdel av april.³⁸²

Helge Ingstad var en viktig mann for Røde Kors, men ble også Administrasjonsrådets representant ute i felten.³⁸³ Den dobbelte legitimiteten gjorde at *Dagbladet* kalte ham «mannen med Norges videste mandat».³⁸⁴ Ingstad hadde ifølge Rørholt en «spesiell evne til å komme frem overalt og utførte et uvurderlig arbeide».³⁸⁵ Ingstad berettet om arbeidet for sivilbefolkningen, som flere steder direkte og indirekte ble rammet av krigshandlingene. Kampene foregikk ofte i avsidesliggende områder, og uten de humanitære foreningenes ekspedisjoner ville de vært prisgitt sin skjebne, slik Ingstad uttrykte det: «Ved siden av hjelpen til civilbefolkningen i frontsonen var det tvingende nødvendig å hjelpe dem på annen måte, med mat, transport, etc.. Civilbefolkningen var oftest skrekkslagen og lamslått, visste hverken ut eller inn».³⁸⁶ Blant matvarene som ble delt ut, var gjær, margarin og flesk.³⁸⁷

En annen sentral dimensjon ved Røde Kors-arbeidet, som kanskje mer enn noe annet genererte en bevissthet hos mange med tanke på organisasjonens betydning, var Opplysningskontoret for krigsfanger. Det var en informasjonsordning staten etter den tredje Genève-konvensjonen var pålagt å organisere, og som den internasjonale Røde Kors-komiteen hadde bygd opp et stort system rundt.³⁸⁸ Den tyske invasjonen gjorde det til en prekær tjeneste.

Kontorets primære oppgave var å skaffe oversikt over norske og utenlandske krigsfanger og internerte i Norge, og sørge for forbindelse mellom fangene og pårørte. Personalet utarbeidet lister over falne og sårede under felttoget. Daglig kom folk innom og ba Røde Kors etterlyse familiemedlemmer.³⁸⁹ Falne soldater ble i mange tilfeller

---

³⁸¹ *Fremover* 20. april 1940.

³⁸² SNS, Norges Røde Kors, «Representantskapets beretning... 1940–1945», 41.

³⁸³ RA/S-1566/D/Db/L0011/0017, Undersøkelsskommisjonen av 1945, mappe «Helge Ingstad».

³⁸⁴ *Dagbladet* 5. juni 1940.

³⁸⁵ RA-PA250, eske 278, mappe «Beretning om N.R.K's arbeid under krigen».

³⁸⁶ RA-PA250, eske 42, mappe «Norges Røde Kors hederstegn med diplom».

³⁸⁷ RA-PA250, eske 59, mappe «Rapporter fra utsendte patruljer april-mai 1940». Rapport fra Harriet Berg, datert 22. april 1940.

³⁸⁸ *Geneva Convention on Prisoners of War, 1929, art. 77,*

<https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/vwTreatiesHistoricalByDate.xsp> (hentet 31. august 2020).

³⁸⁹ RA/PA250, eske 61, mappe «Avisutklipp april–desember 1940». Utklipp fra *Bergens Tidende* 15. juli 1940.

begravet der de falt uten at personlige data ble tatt vare på. Eiendeler fra døde havnet hos Røde Kors, uten at navn var oppgitt og som pårørende til savnede soldater ble bedt om se gjennom. Organisasjonen måtte raskt utvide til å behandle opplysninger om savnede sivile.³⁹⁰ I løpet av de neste ukene og månedene kom det titusenvis av henvendelser til Opplysningskontoret, og på det meste sysselsatte det rundt 80 personer.³⁹¹

Folkene på Opplysningskontoret ble under de verste påkjeningene en uunnværlig kilde til visshet for et stort antall nordmenn. En av dem som ble hentet inn for å betjene listene og besvare telefoner var Agnes «Aggi» Kjøning, senere kjent som «Damen fra Røde Kors». Hun fortalte i en memoarbok om belastningen arbeidet innebar, og at de nedslående svarene som regel oversteg antallet oppløftende beskjeder hun kunne gi: «Daglig ramler budskap om nye tragedier innover oss – et slag som er tapt, en båt som er senket, en bombe som har rammet et boligkvartal. [...] Og da det ringer igjen: – Ja, dessverre later det til at Deres sønn er blant de omkomne. [...] Men noen ganger, noen sjeldne ganger: – Å, han? Joda, alt er i orden, gutten Deres er i god behold!».³⁹² Helt frem til mellomkrigsårene hadde Røde Kors hatt en status som borgerskapets forening, og selv om synet på Røde Kors hadde endret seg utover 1920- og 1930-tallet, hang stempelet igjen. Opplysningskontorets arbeid brøt ned ytterligere barrierer hos den allmenne opinion.

Den intense humanitære innsatsen fortsatte så lenge felttoget varte. Fra slutten av april satte de allierte Narvik under ild. Det førte til store skader på befolkning og bygninger. Hjelpekorpsset kom til unnsetning der det var mulig, men var ikke alltid i stand til å redde liv. Den 5. mai slo en granat ned i bydelen Oscarsborg, og drepte tre unge jenter. Fire dager senere var det et voldsomt bombardement mot sentrum av byen, og på torget ble én sivil drept og tre såret.³⁹³ En av dem, som selv var med i hjelpekorpsset, døde senere av skadene.

Om ettermiddagen 31. mai kom ett av mange tyske flyangrep, som drepte én person og skadet tre andre. Flere kvartaler brant ned, og en større evakuering av Narviks befolkning begynte, organisert av blant andre ordfører Theodor Broch og den britiske

---

³⁹⁰ Sæter, *Over alle grenser*, 140–141.

³⁹¹ RA/PA250, eske 61, mappe «Tyske myndigheter», rapport fra Rørholt til Landrat Schmidt, høsten 1940. I Tidens Tegn 8. august 1940 påstås det at antallet i arbeid på det meste var 140 personer. Pr. august var tallet nede i 15.

³⁹² Kjøning, *Damen fra Røde Kors*, 10–11.

³⁹³ SNS, mappe «Narvik sykehus». «Meddelelser fra Narviks sivile administrasjon, 10. mai 1940».

marineløytnanten Patrick Dalzel-Job.³⁹⁴ Hjelpekorpsset stilte med biler til syke og gamle, og deltok i transporter av mat, medisiner og klær. I løpet av et par dager ble over 3500 innbyggere fraktet vekk fra byen.³⁹⁵ I Narvik fortsatte bombingene fra luften, og Røde Kors-mannskapet møtte store utfordringer:

Flyangrep den 2. juni. Denne dag brente ca. 90 hus på Oskarsborg. Mens bombeflyene kretset over byen ble det rykket ut til området ved Folkets Hus. Tre sårede ble hjulpet til sykehuset. Dessverre måtte vi forlate tre døde i ruinene, i det vi ikke rakk å få dem ut før huset ble omsluttet av flammer. To av disse var sivile og den tredje en norsk soldat.³⁹⁶

Mens kampene ved Narvik fremdeles pågikk, hadde Røde Kors-kretsene i nordre Nordland, Troms og Finnmark vanskeligheter med å få koordinert virksomheten. I Finnmark ble det innledet samarbeid om å skaffe sanitetsmateriell mellom Røde Kors, Nasjonalforeningen mot tuberkulose og Norske Kvinners Sanitetsforening – «således at kun en forening hadde ledelsen på hvert sted selv om alle 3 foreninger hadde avdelinger der».³⁹⁷ Kommunikasjonslinjene sørover var ustabile og henvendelser til norske myndigheter både i Tromsø og den norske legasjonen i Stockholm forble lenge ubesvarte.³⁹⁸

22. mai ble det etter anmodning fra Hærens sanitet i Nord-Norge etablert en egen Røde Kors-forening for de frie områdene nord for Narvik. Fylkeslegen i Troms, Bertram Dybwad-Holmboe, ble valgt til president, med et styre på ytterligere fem personer.³⁹⁹ Nestformann i Tromsø Røde Kors, megler Johs Ellis, administrerte foreningskontoret i Tromsø. I juni fikk distriktsformennene en orientering om at det var spesielt vanskelig å få organisert en pålitelig forbindelse mellom Nord- og Sør-Norge «tross henvendelser til Overkommandoen, regjering, den Norske Legasjon i Stockholm og Røde Kors Komiteen i Genève».⁴⁰⁰ Det fant aldri sted noen reelle møter og det var lite interimsstyret fikk utrettet på de få ukene det eksisterte. Etter krigføringens avslutning 10. juni, ble Norges Røde Kors raskt samlet i én organisasjon igjen.

---

³⁹⁴ SNS, mappe «DC Ebeltoft». Distriktsjef i NSB Ebeltofts dagbok: «Det som hendte i Narvik fra 9. april 1940», 5.

³⁹⁵ Asbjørn Jaklin, *Kampen om Narvik. 62 desperate dager* (Oslo: Gyldendal, 2018), 346.

³⁹⁶ SNS, «Beretning over Narvik Røde Kors hjelpekorps arbeide under krigssituasjonen i tiden 9. april–7. juni 1940».

³⁹⁷ RA-PA250, eske 62, mappe «Distriktene».

³⁹⁸ RA-PA250, eske 63, mappe «Kretsene». Rapport fra Bertram Dybwad-Holmboe til Jens Meinich 25. juli 1940.

³⁹⁹ RA-PA250, eske 63, mappe «Kretsene». Telegram til Norges Røde Kors, 17. juni 1940.

⁴⁰⁰ RA-PA250, eske 63, mappe «Kretsene». Avskrift av brev fra Dybwad-Holmboe eller Johs Ellis til distriktsformenn i Norges Røde Kors, datert 14. juni 1940.

Et selvernærende humanitært engasjement

De humanitære organisasjonenes rolle var utvilsomt viktig både militært og sivilt. Generalsekretær Arnold Rørholt mente i retrospekt at Norges Røde Kors, til tross for de innledende hindringene, klarte å gjøre det som var forventet av dem under de ekstraordinære omstendighetene.⁴⁰¹ Han understreket også at Røde Kors var langt fra alene. Både Norske Kvinners Sanitetsforening, Norske Kvinners Frivillige Verneplikt (lottene) og andre organisasjoner deltok.⁴⁰²

Alt tyder på at den personlige viljen til å bistå var overveldende og folk støttet opp om organisasjonenes innsats. «Hjelp så langt du evner, og litt til», er et anekdotisk eksempel på holdningen blant lottene på Elverum.⁴⁰³ Overalt meldte folk seg til diverse oppgaver, blant annet til å lage madrasser til de mange pleiestasjonene som ble opprettet. I Narvik hadde lotteforeningen møtt en vanskelig situasjon i april dagene da formannen, som «viste seg å sympatisere med fienden», valgte å fordufte. En energisk viseformann fikk en håndfull lotter med seg inn i et samarbeid med Røde Kors for å bidra.⁴⁰⁴

Det manglet heller ikke annen frivillig hjelp.⁴⁰⁵ I en rapport fra Røde Kors-ekspedisjonen til Brandbu 23. april heter det: «Stedets folk har vært på ski opover i skogene og brakt ned sårede».⁴⁰⁶ Sanitetsenheten Bergljot Vold havnet i, besto i tillegg til det medisinske personellet også av åtte-ti «vanlige arbeidsfolk» som gjorde det de kunne for å hjelpe.⁴⁰⁷ I Stange hevd medlemmer fra Bondeungdomslaget seg rundt og kom til med muskelkraft for å sette opp et feltsykehus for det lokale Røde Kors. I sin årsberetning uttrykte foreningen beundring for den oppslutningen de møtte fra innbyggerne: «Ja, vil si at folk gjorde så mye, var så imøtekommende og ga så villig at det var dette som ga slik glede og hjelp i arbeidet at det aldri vil bli glemt».⁴⁰⁸

---

⁴⁰¹ *Morgenbladet* 2. august 1941.

⁴⁰² *Morgenbladet* 2. august 1941.

⁴⁰³ Andresen, *Fra norsk sanitets historie*, 40.

⁴⁰⁴ *Lottebevegelsen i Norge. 19. mars 1928–19. mars 1953. Et tilbakeblikk* (Norges Lotteforbund, 1953), 42.

⁴⁰⁵ Florelius, «Fra Hamar til Romsdalen i april 1940», 249.

⁴⁰⁶ RA-PA250, eske 59, mappe «Rapporter fra utsendte patruljer april–mai 1940», rapport fra Oslo kommunale sykehus, datert 25. april 1940.)

⁴⁰⁷ <https://www.arkivverket.no/utforsk-arkivene/andre-verdenskrig/krigen-bryter-ut/sykepleier-i-1940> (hentet 7. februar 2018).

⁴⁰⁸ RA-PA250, eske 53, mappe «Kretsene N-Å». «Stange krets av Norges Røde Kors. Årsmelding for 1940».

Erling Borch-Johnsen, som ble formann i Narvik Røde Kors sommeren 1940, rørte landsmøtet i organisasjonen den påfølgende høsten med å fortelle fra Narvik under felttoget:

Noen evakuerte tvers over på den andre siden kjente vi til var i nød, de bodde så vanskelig til og vi måtte forsøke en mattransport over vannet, selv om den skulde gå i no-man's land. Frivillig meldte det sig vesentlig kvinner, det var de som lettest fikk adgang til å delta, og det blev et båtlag på 7. Ulykkeligvis fikk hele transporten en absolutt fulltreffer. Men neste morgen hadde vi ferdig en ny transport. Dette var kanskje det mest dramatiske eksempel, men der var mange sådanne eksempler på stort mannsmot, kanskje der hvor man minst kunde vente det og absolutt ikke forlange det.⁴⁰⁹

I det som for mange fortonte seg som en dyster tid fikk solidariteten med medmennesker større plass. Når katastrofen inntraff, ga det humanitære engasjementet personlig og kollektiv mening. Borch-Johnsen satte ord på hvordan den allmenne viljen til å hjelpe var latent, men likevel overveldende da den viste seg: «[V]i opdaget at vi hadde et aktivum igjen, et aktivum som kanskje ikke var påaktet tilstrekkelig før, og det var menneskemateriellet».⁴¹⁰ Det samme understreket Narvik-avisen *Fremover* på lederplass allerede 20. april 1940: «Landets natur og folkets karakter legger også nettopp disse egenskaper til rette at vi må hjelpe hverandre når ulykken er ute. [...] I denne tid føler enhver nordmann denne appell i sitt bryst».⁴¹¹

Den allmenne reaksjonen var ikke spesiell for det norske samfunnet. Hans Fredrik Dahl omtaler de samme altruistiske strømningene i *Krigen som aldri tar slutt*, og peker på hvordan denne folkets mobilisering nærmest var et paradoks – og dermed desto mer påfallende:

I utgangspunktet skulle man kanskje trodd at når staten krevde så mye som i årene 1939–1945 [...] da ville det være liten plass for det vi i fredstid forstår som frivillig innsats. Men det var ikke tilfellet. Alle land kunne vise en forbausende grad av frivillig medvirkning utover det som ble formelt krevd av borgerne. Frivillige meldte seg til brannkorps, ambulanselag og sanitet; til nabovakt og hjemmetjeneste, til omsorg for soldatene like fra strøpestopping til innsamling av gavepakker.⁴¹²

---

⁴⁰⁹ RA-PA250, eske 55, mappe «Landsmøtet 1940–45–47–49». «Referat fra det 14de landsmøte i Oslo 4. og 5. nov. 1940».

⁴¹⁰ RA-PA250, eske 55, mappe «Landsmøtet 1940–45–47–49». «Referat fra det 14de landsmøte i Oslo 4. og 5. nov. 1940».

⁴¹¹ *Fremover* 20. april 1940.

⁴¹² Hans Fredrik Dahl, *Krigen som aldri tar slutt* (Oslo: Aschehoug, 2017), 57.

For mange var det nok familie, slektninger eller bekjente som måtte i uniform som var den personlige inngangen til det humanitære engasjementet. For andre lå motivet i behovet for gjøre en innsats for landet når de selv ikke kunne eller ønsket å ta del i den militære kampen. En spredt franktirørvirksomhet innledningsvis i felttoget ble slått hardt ned på, men ingen ble straffet for å yte humanitær hjelp til de som slåss, i form av pleie og transport av sårede og andre oppgaver.⁴¹³ Felttoget viste uansett at det humanitære engasjementet vokste med krisen og det ble kanalisert gjennom organisasjonene.

Men hva med Genève-konvensjonene og Røde Kors sine grunnprinsipper om nøytral og upartisk hjelp?

Barmhjertigheten mellom våpnene

Fra Norges Røde Kors sitt hovedkontor i Oslo prøvde Arnold Rørholt de første dagene av felttoget å oppnå tillatelser fra tyske myndigheter til å sende ekspedisjoner med bil ut av byen, men disse ble flere ganger stoppet og sendt i retur. Generalsekretæren bestemte seg raskt for å sende ut mannskapene uten godkjenning, og det lyktes for flere leger, sykepleiere, lotter, medisinstudenter med en del utstyr å ta seg frem uten at tyskerne fikk vite om det. «Situasjonen var i de første dager nokså forvirret og man kunne derfor foreta sig ting som senere ville vært umulig», skrev Rørholt.⁴¹⁴

Etter at det innledende kaoset var over og Administrasjonsrådet var opprettet, fikk også Norges Røde Kors noe friere hender. Martin Sæter skriver at det fra midten av april «var ingenting som tyder på at tyskerne la hindringer i veien for rødekorsekspedisjonene innen det okkuperte området».⁴¹⁵ Den tyske representanten Norges Røde Kors i hovedsak virker å ha forholdt seg til under felttoget var sjefen for Wehrmachts sanitet, Generalarzt Hans Nikolaus Mantel. Ifølge Rørholt kom det til et dramatisk verbalt sammenstøt mellom Røde Kors-folk og tyske myndigheter 20. april, uten at han går nærmere inn på bakgrunnen for krangelen. Det som kan ha vært den utløsende årsaken var et avslag fra tysk hold om å utlevere sanitetsmateriell til Lillehammer sykehus, som var overfylt av

---

⁴¹³ Ivar Kraglund og Arnfinn Moland, *Hjemmefront* bind 6 i Skodvin (red.), *Norge i krig* (Oslo: Aschehoug, 1987), 12.

⁴¹⁴ RA-PA250, eske 278, mappe «Beretning om N.R.K.'s arbeid under krigen».

⁴¹⁵ Sæter, *Over alle grenser*, 142.

sårede. Etter sin andre henvendelse om saken fikk Norges Røde Kors til svar fra Mantel at organisasjonen sto under observasjon, «mistenkt for å være engelske spioner og at man ikke ønsket å se oss dernede».⁴¹⁶ En diplomatisk inngripen av visepresidenten Fridtjof Heyerdahl roet gemyttene, og etter episoden «viste dr. Mantel sig som en forståelsesfull mann som ved flere anledninger var til nytte» for Norges Røde Kors.⁴¹⁷

Det er likevel tydelig at tyskerne ønsket å holde kontroll over hva Norges Røde Kors foretok seg. 6. mai måtte Rørholt igjen henvende seg til Generalarzt Mantel for å be om tillatelse for legen Carl Semb på Tyin til å sette seg i forbindelse med den tyske sanitetsoffiseren på Lærdalsøra. Hensikten var å organisere transport av sårede.⁴¹⁸ Det altså visse føringer fra tysk side, uten at det i seg selv begrenset det humanitære arbeidet.

Helge Ingstad uttrykte at hans forbindelser med tyske myndigheter var relativt problemfrie – han fikk i sin virksomhet hele tiden effektiv bistand fra både sivile og militære instanser.⁴¹⁹ Ekspedisjonene med sykepleierne og leger forholdt seg til militær kommando, slik den andre Genève-konvensjonens artikkel 10 satte krav om.⁴²⁰ Røde Kors-ambulansene «ble dirigert av Hærens sanitet» og senere forholdt de seg altså til Wehrmacht.⁴²¹ Tyskerne støttet også opp om Opplysningskontorets arbeid i henhold til Genève-konvensjonen, som en representant i Reichskommissariat senere påpekte.⁴²²

Av den tilgjengelige korrespondansen i Røde Kors-arkivet fremgår det ganske klart at okkupanten ikke hadde til hensikt å overta Norges Røde Kors sin virksomhet, men behandle organisasjonen som en ressurs i det hjelpearbeidet som var nødvendig å få gjennomført. Det gjaldt ikke bare pleie av syke og sårede i felten, men også annen humanitær hjelp, som tyskerne vurderte som prekær. Røde Kors påtok seg blant annet forsendelse av klær, medisiner og forsyninger til utsatte sivile, slik vist over. Å motarbeide den norske humanitære innsatsen ville være en effektiv måte irritere folkeopinionen og sabotere egne planer og behov på.

---

⁴¹⁶ RA-PA250, eske 59, mappe «Tyske myndigheter».

⁴¹⁷ RA-PA250, eske 278, mappe «Norges Røde Kors' arbeid under krigs- og okkupasjonstiden i Norge».

⁴¹⁸ RA/PA-250, eske 61, mappe «Tyske myndigheter».

⁴¹⁹ *Dagbladet* 5. juni 1940.

⁴²⁰ *Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armies in the Field. Geneva, 6 July 1906* (hentet 8. januar 2020)

⁴²¹ Rasmussen (red.), *Barmhjertighetsfronten*, 16.

⁴²² Rudolf Schmidt, «Der Einsatz des Deutschen Roten Kreuzes von dem Beauftragten des DRK beim Reichskommissar für die besetzten norwegischen Gebiete», i *Jahrbuch des Deutschen Roten Kreuzes 1941*, 129.

For de tyske soldatene var forholdene i Norge våren 1940 like kaotiske som for de norske og allierte troppene. Hovedtyngden av invasjonsstyrken i Sør-Norge var ikke forberedt på de store snømengdene, som gjorde deler av det innledende felttoget til en vinterkrig og tvang Wehrmacht til å bruke de til dels dårlige innlandsveiene på Østlandet. Ikke alle de tyske avdelingene hadde kommet i land der de skulle, og i de fleste retninger var transporten utfordrende. I tillegg møtte de mange steder på iherdig norsk motstand.⁴²³ Sprengte broer, dårlig vær og ukjent terreng gjorde det i mange tilfeller vanskelig å få evakuert sårede. Av tyske rapporter skal det fremgå at saniteten fra starten av manglet det meste av medisinsk utstyr og mange avdelinger hadde kun med seg noen få leger.⁴²⁴ Disse fulgte troppene «så tett opp til kamplinjen som mulig, tok seg av de sårede, la en nødforbinding og organiserte transporter tilbake til nærmeste norske sykehus, der norske leger overtok behandlingen».⁴²⁵ Senere ble styrkene supplert med sanitetskompanier, og det tyske Røde Kors hadde etter hvert 58 sykepleiere i tjeneste under felttoget.⁴²⁶

Den tyske saniteten ble raskt avhengig av det norske humanitære apparatet for å ta vare på sine skadde. Allerede 9. april hadde Oslo Røde Kors Hjelpekorps vært i stand til å samles raskt og rykke ut etter senkningen av «Blücher» 9. april og begynte med å transportere døde og sårede. Hundrevis lå og skrek i infernoet i Drøbaksundet, og bare i underkant av 1000 av de rundt 2400 tyske soldatene og marinegastene om bord på krysseren overlevde.⁴²⁷ 18. april uttrykte Herman Görings adjutant, Karl Bodenschatz, overfor den svenske regjeringen at den norske befolkningen og fremfor alt de norske legene hadde vist en beundringsverdig vilje til å hjelpe tyske sårede.⁴²⁸

21. april sendte den tyske militære øverstkommanderende i Norge, general Nikolaus von Falkenhorst, en melding til Wehrmachts overkommando hvor han blant annet roste nordmennenes medisinske assistanse: «Ofte imøtekommenhet, særlig fra det norske Røde Kors, som reddet tyskere med fare for eget liv».⁴²⁹ Rapporten var, ifølge Berit Nøkleby, trolig ment for å overbevise en urolig Hitler om at generalene hans i

---

⁴²³ Nøkleby, *Hitlers Norge*, 73.

⁴²⁴ Niels Hertzberg, *Krigen i Norge 1940. Operasjonene på Ringerike og Hadeland* (Oslo: Forsvarets krigshistoriske avdeling/ Gyldendal Norsk Forlag, 1960), 373.

⁴²⁵ Hertzberg, *Operasjonene på Ringerike og Hadeland*, 373.

⁴²⁶ Schmidt, «Der Einsatz des Deutschen Roten Kreuzes», 126.

⁴²⁷ Ole Kristian Grimnes, *Overfall* (Oslo: Aschehoug, 1984), 86.

⁴²⁸ «Transiteringsfrågor och därmed sammanhängande spørsmål april-juni 1940». «Handlingar rörande Sveriges politik under andra världskriget. Aktstycken utgivna av Kungl. Utrikesdepartementet. Stockholm, 1947», 56 (dokument 47).

⁴²⁹ Nøkleby, *Hitlers Norge*, 78.

Norge hadde kontroll på situasjonen, men det er ingenting som tyder på at bemerkingen om Røde Kors var overdrevet.

Et stort antall norske feltsykehus behandlet tyske sårede under kampene på Østlandet.⁴³⁰ Elverum var ett av stedene hvor norsk sanitetspersonell tok seg av skadde tyskere, og norske og tyske leger samarbeidet på lasaretter i blant annet Gudbrandsdalen og Østerdalen.⁴³¹ I et brev til Norges Røde Kors allerede 27. april gjentok tyskerne takksigelsene for hjelpen fra norsk sanitet og de humanitære organisasjonene.⁴³² Fra Fauske sykehus i Nordland fortalte distriktslegen hvordan sykehuset under felttoget «sto selvsagt like åpent for den tyske sanitet som for de foregående [britiske tropper]» og at «forholdet mellom tysk og norsk har vært uten enhver friksjon».⁴³³

I Narvik kom den tyske sanitetsmajoren personlig og takket det lokale Røde Kors for hjelpen etter at krigshandlingene var over i juni.⁴³⁴ Formann og overlege Erling Borch-Johnsen fikk også anerkjennende omtale og takksigelser fra general Dietl i et intervju med svenske *Aftonbladet* høsten 1940, gjengitt i *Helgelendingen* 26. oktober: «En verdig representant for Nansens folk, hvor den menneskelige lidelse ikke kjenner noen nasjonalitet».⁴³⁵

I en artikkel i det tyske magasinet *Zeitschrift für ärztliche Ausbildung* skrøt den tyske stabsoverlegen, dr. Liebisch, nærmest uhemmet av de norske Røde Kors-mannskapenes mot og ferdigheter under kampene. Under tittelen «Ueber Zusammenarbeit von norwegischen Roten Kreuz mit deutscher Wehrmacht», forklarte han hvordan den norske hjelpen overgikk alt han hadde sett før i krig: «Norsk Røde Kors-personell transporterte ham [tysk soldat] til et lite landsens sykehus der han fikk god pleie. En av de norske legene tappet sitt eget blod og ga til soldaten – som kom seg. [...] Det jeg har sett her, er himmelhøyt over det jeg tidligere har erfart».⁴³⁶

Norges Røde Kors vant tyskernes respekt for sanitetsinnsatsen under kampene.⁴³⁷ Det var en ikke ubetydelig faktor. Samtidig utviste det norske samfunnet en spontan vilje

---

⁴³⁰ Gogstad, *Helse og hakekors*, 254.

⁴³¹ Sæter, *Over alle grenser*, 139.

⁴³² RA-PA250, 59, Mappe «Fellesutvalget for humanitært hjelpearbeid i besatte områder», avskrift av brev til Fridtjof Heyerdahl, usignert, datert 27. april 1940. Se også eske 61, mappe «Tyske myndigheter» og brev fra Ingstad til Mantel 26. april 1940.

⁴³³ *Salten* 4. oktober 1940. Gjengitt i Bakken, *Overfallet*, 181.

⁴³⁴ SNS, «Beretning fra Narvik Røde Kors Hjelpekorps 9. april til 7. juni 1940».

⁴³⁵ RA-PA250, eske 42, mappe «Norges Røde Kors hederstegn med diplom».

⁴³⁶ SNS, Norges Røde Kors, 3. distrikts arkiv, mappe 32.

⁴³⁷ Sæveraas, *Wehrmacht i Norge*, 127.

til å hjelpe tyskernes sårede, og hjelpearbeidet fulgte totalt sett i stor grad Røde Kors-prinsippene. De frivillige gikk inn i det humanitære arbeidet med en, etter alt å dømme, utbredt nøytral og upartisk innstilling. I hvert fall ble forakten for angriperne i stor grad fortrent til fordel for individenes sjanse til å overleve. For å snu på David Forsythes ord om den insulære japanske saniteten – den humanitære visjonen trumfet våren 1940 den nasjonale patriotismen.⁴³⁸

For tyskerne ved fronten på Østlandet var det nesten vanskelig å finne norske sårede fordi nordmennene etter skuddvekslinger trakk seg hurtig bakover og fikk med seg de som eventuelt ble skadet. En tysk divisjonslege fikk på et tidspunkt til og med i oppdrag å finne noen norske sårede og ta dem med tilbake til Oslo for å vise hvordan også Wehrmacht tok vare på motstanderens skadde soldater.⁴³⁹ En del mottok likevel behandling av motparten – både på tyskernes feltsykehus på hotellet i Vinstra og «etter all sannsynlighet også på Otta» mottok norske soldater hjelp, ifølge en rapport til Norges Røde Kors angående forholdene i Vestre Gausdal fra begynnelsen av mai.⁴⁴⁰

Krigens brutalitet gikk nødvendigvis hardt ut over enkelte og opplevelsene fra aktiv strid var veldig ulike. Stabstroppsjefen ved 6. sanitetskompani, Ole Tønnet, var blant dem som satt igjen med negative erfaringer: «Stol ikke på at Genevekonvensjonen beskytter dere. [...] Syke, sårede og sanitet må og skal beskyttes. Men for all del, ikke sats på at fienden er like human».⁴⁴¹ Folkerettsstridige episoder fant utvilsomt sted under felttoget, både på norsk og tysk side. Ved Kvænangen etablerte 6. divisjon en leir for tyske krigsfanger, og to fanger ble skutt i løpet av interneringen. Også om de allierte har det vært skrevet om tilfeller av henrettelser av tyske soldater ved Narvik.⁴⁴² Blant de overlagte tyske bruddene på den tredje Genève-konvensjonen var da de tvang norske krigsfanger til å frakte utstyr til bergjegerne ved fronten i Narvik-fjellene, og da de tyske troppene gikk mot de norske mitraljøsestillingene i Gratangsbotn 25. april, som endte med en av de mest alvorlige trefningene under felttoget, førte de norske krigsfanger og sivile foran seg som skjold, noe som var «et eklatant brudd på krigens regler».⁴⁴³

---

⁴³⁸ Se kapittel 2. Forsythe, *The Humanitarians*, 41.

⁴³⁹ RA-PA250, eske 59. Rapport nr. II fra Ole Mustad og Otto Falkenberg til Norges Røde Kors, 23. april 1940.

⁴⁴⁰ RA-PA250, eske 59. Rapport fra Tove Filseth «vedr. forholdene i V. Gausdal under krigssituasjonen april/mai».

⁴⁴¹ Kaare Granaa, *Hærens sanitet* (2002), 335.

⁴⁴² Kurt Henrik Dalmo, «Krig og historie – Narvik 1940» (Tromsø: UiT, 2021), 249–251.

⁴⁴³ Severaas, *Wehrmacht i Norge*, 107. Tyske soldater var skyldige i 60 drap på norske sivile på Østlandet i perioden 13.–22. april – Nøkleby, *Hitlers Norge*, 77. Om trefningen i Gratangsbotn: Deler av en norsk bataljon hadde søkt ly for natten etter å ha omgått den tyske frontlinjen, men ble overfalt i en knipetangsmanøver. Det endte med en flere

Hovedinntrykket er likevel nokså klart – i felten, der det befant seg sårede soldater, samarbeidet norske og tyske sanitetstropper, og bak frontlinjen fortsatte den upartiske humanitære hjelpen på lasaretter og sykehus.⁴⁴⁴ Nordmenn og tyskere hjalp hverandre for å lindre lidelsene og behandlet hverandres sårede. Genève-konvensjonenes formål ble i stor utstrekning oppfylt på den norske slagmarken, og det gamle Røde Kors-mottoet «inter arma caritas» viste seg slitesterkt i felten, slik tanken hadde vært da bevegelsen oppsto 77 år før. Invasjonsmaktens hær viste overveiende den samme holdningen til de humanitære prinsippene som karakteriserte de norske forsvarerne og hjelpernes, men krigen ble ført på flere nivåer og i flere former.

Brudd på folkeretten

Et tydelig eksempel på tysk utnyttelse av Haag-konvensjonene, og samtidig av det humanitære etos under felttoget, var togtransportene gjennom Sverige. 16. april 1940 kom de første henvendelsene til Stockholm om transporter av «livsmedel och vissa andra varor, dock icke krigsmateriel» til Narvik-fronten, der general Dietls tropper var isolert. Svenske myndigheter avsto opprinnelig å inkludere sanitetspersonell med togtransportene, og fikk til svar at dette forbauset Hitler, som mente svenskene var kjent for sin vilje til å handle i Røde Kors sin ånd.⁴⁴⁵ Tillatelse ble gitt til å sende «sjukvårdsmateriel, Röda Kors-bilar och mindre kvantiteter livsmedel».⁴⁴⁶ Ved gjennomgang av den første transitten natten mellom 19. og 20. april, reagerte imidlertid Sven Grafström fra det svenske utenriksdepartementet på misforholdet mellom proviant og sanitetsmateriell. I de 34

---

timer lang kamp, og da skuddene og de siste dagens uvær stilnet samtidig utpå formiddagen, lå 34 norske falne og 64 sårede soldater igjen. Da de tyske styrkene trakk seg tilbake, rykket saniteten deres inn. De klarte ikke å ta seg av alle og ba «om assistanse av norsk sanitet – Trygve Sandvik, *Operasjonene til lands i Nord-Norge. Bind 1* (Oslo: Forsvarets krigshistoriske avdeling/ Gyldendal Norsk Forlag, 1965), 245. Norske sykebærere ble sendt inn og fikk uforstyrret evakuert sårede til en skøyte for videre frakt til sykehus i Harstad – Agner L. Hansen, *Hålogaland sanitetsbataljon's historie 1911–1995* (Hålogaland Sanitetsbataljon, 1995), 3.

⁴⁴⁴ Selvfølgelig fantes unntakene. Ragnvald Roscher-Nielsen forteller blant annet i bind 1 av *Norges krig* om en episode i Gloppedalsuren i Rogaland. Under kamper mellom en norsk jegerbataljon og tyske tropper, ropte tyskerne ved 21-tiden om kvelden på våpenhvile for å hente sine døde og sårede. Den norske kompanikapteinen Houge gikk med på å la tyskerne sende ut to mann, men de sendte i stedet av gårde 14 soldater bærende på en mitraljøre. Utfallet ble at tyskerne ble skutt i senk av nordmennene. Ragnvald Roscher-Nielsen, «Krigen i Norge april-juni 1940», bind 1 i Sverre Steen (red.), *Norges krig* (Oslo: Gyldendal, 1947), 329.

⁴⁴⁵ «Transiteringsfrågor...», side 56, dokument 47. Richert til Hägglöf 18 april 1940. Bilag: «VPM till Sveriges Minister vid Kungl. Maj:ts Beskickning i Berlin, över samtal med generallöjtnant Bodenschatz på förmiddagen den 18. 4. 1940».

⁴⁴⁶ Åmark, *Att bo granne med ondskan*, 92.

godsvognene var det kun 10 % av innholdet som besto av medisinsk utstyr. Grafströmente også at de 40 sykepleierne med Røde Kors-armbind, som svenskene lot seg overtale til å godta, var et alibi for proviantering i stor skala.⁴⁴⁷ Svenskene hadde vært i kontakt med det tyske Røde Kors, som konsekvent omtalte toget som «Sanitätszug» og sykepleierne som «Sanitätspersonal».⁴⁴⁸

Saken var omstridt, men svenske folkerettsjurister mente Haag-konvensjonen av 1907 ikke nektet nøytrale land å eksportere gods til fredelig bruk for en krigførende part. Narvik ble ansett som okkupert tysk område, og ifølge konvensjonen hadde okkupanten forpliktelser til å opprettholde normalt liv. Konvensjonen tok også i bruk ordet «konvoi» for å betegne tilsvarende folkerettsstridige transporter over nøytralt territorium, en ordlegging svenskene kom frem til betydde væpnet eskorte. Det var heller ikke en del av bildet for de aktuelle transittene, og konklusjonen ble at de tyske forsendelsene var forenlige med humanitærretten.⁴⁴⁹ I mai og frem til begynnelsen av juni ble det sendt ytterligere fem grupper påstått Røde Kors-personell med til sammen 230 personer med den svenske jernbanen.⁴⁵⁰ 8. juni noterte tyskerne ved Narvik i krigs dagboken at ytterligere 40 «spesialister» (flere av dem «etterretnings-, sambands-, maskingevær- og bombekasterpersonell»⁴⁵¹) hadde kommet over grensen.⁴⁵²

Blant nordmennene spredte det seg raskt en bitter tone over ryktene om at tysk krigsmateriell var sendt til Narvik gjennom Sverige, og at utslitte marinegaster ble tatt med tilbake samme vei. Men som historikeren Kurt Henrik Dalmo har vist i sin ph.-d.-avhandling, fikk også det norske forsvaret i nord en viss tilstrømming av mannskap via Sverige og i starten av felttoget også noe militært utstyr fra svenske styrker.⁴⁵³ Tyskernes behov for å behandle sårede var reelt,⁴⁵⁴ men transportenes innhold var langt utover det de skulle være etter folkeretten. Sverige befant seg også i en usikker stilling under stadig frykt for tysk invasjon.

---

⁴⁴⁷ «Transiteringsfrågor...», side 71, dokument 60. Se også Espen Eidum, *Blodsporet* (Ankenesstrand: Forlaget Kristiansen, 2012), 21 og Anders Johansson, *De glömda agenterna* (Stockholm: Fischer & Co, 2014), 41.

⁴⁴⁸ «Transiteringsfrågor...», side 61, dokument 50.

⁴⁴⁹ «Transiteringsfrågor...», side 67, dokument 55. «Prememoria av Undén 19 april 1940». Side 105, dokument 93. «Prememoria av Undén 24 april 1940».

⁴⁵⁰ «Transiteringsfrågor och därmed sammanhängande spørsmål april-juni 1940», 'Inledning', side VIII.

⁴⁵¹ Dalmo, «Krig og historie», 243.

⁴⁵² RA, Documents Section, V/L0086 : Amerikansk mikrofilm «Captured German Documents»: Box No. 725. FKA jnr. 601/1954, 1940, s. 367. <https://media.digitalarkivet.no/view/66094/367> (hentet 14. januar 2020).

⁴⁵³ Dalmo, «Krig og historie», 246.

⁴⁵⁴ Sæveraas, *Wehrmacht i Norge*, 104 og 112.

Luftangrep

Som innskrenkende for det humanitære rommet under krigshandlingene i Norge, var angrepene fra lufta de mest åpenbare truslene. Flyvåpenets dominerende rolle var kanskje den totale krigens mest fremtredende kjennetegn. Det var en avgjørende del av Wehrmachts angrepsstrategi, og senere i krigen det samme i de alliertes mottrekk mot aksemaktene.

Bombing av militære mål var ikke forbudt etter krigens folkerett, men utviklingen innen luftkrig hadde løpt ifra Haag-konvensjonenes begrensede regulering av feltet.⁴⁵⁵ En av deklarasjonene konstaterte at bombardement fra luftballonger og «lignende midler» var forbudt mot byer og bebodde strøk som var uforsvart. Artikkelen 27 beskrev at alle forholdsregler skulle tas for å spare blant annet sykehus og samlingsplasser for syke og sårede, men Røde Kors-merket var ikke omtalt her. På 1920-tallet ble det utarbeidet nye utkast til endring av konvensjonene om luftkrig, men dette ble aldri formalisert i tide før andre verdenskrig brøt ut.⁴⁵⁶ I tillegg til å ramme uskyldige sivile nordmenn, gikk flere av skadene utvilsomt utover installasjoner beskyttet av Genève-konvensjonene. Røde Kors-merkets ukrenkelighet var eksplisitt.

Bombing var det som forårsaket den verste frykten og de største skadene under felttoget. For styrkene som kjempet i høyfjellet på Narvik-fronten var det en konstant psykisk tortur. Luftwaffe gikk som regel inn for å ramme forsynings- og transportleddene, væpnede avdelinger i felt ble i mindre grad angrepet, men de stadige militære forflytningene førte med seg faren for at ikke-stridende kunne bli angrepet fra lufta. Som del av invasjonens mål og jakten på den norske regjeringen og kongen, bombet Luftwaffe også flere norske byer og tettsteder i april og mai.

Tyske piloter var spesielt ivrige etter å ramme de britiske bataljonene som ble ilandsatt i Trøndelag og Møre og Romsdal, senere også i Nordland. I en ordre fra Wehrmachts overkommando 19. april sto det at steder utenfor de allerede tyskokkuperte områdene der engelskmennene allerede var kommet eller var på vei til å besette, skulle

---

⁴⁵⁵ *Declaration (XIV) Prohibiting the Discharge of Projectiles and Explosives from Balloons. The Hague, 18 October 1907.* <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/vwTreatiesByDate.xsp> (hentet 16. januar 2020).

⁴⁵⁶ «Interview with Richard Overy», *International Review of the Red Cross* (2015), vol. 97 (no. 900), 969–983: 977. <https://www.cambridge.org/core/journals/international-review-of-the-red-cross/issue/6C5571D437E5E379D08ED1EF5FEFB7A4> (hentet 3. januar 2018).

«ødelegges uten hensyn til sivilbefolkningen».⁴⁵⁷ Jernbaner og veier i nærheten av disse stedene skulle slås ut. Namsos, Steinkjer, Kristiansund og Molde var byer som ble bombet for at de ikke skulle danne baser for allierte styrker og ble mer eller mindre lagt i grus. På alle stedene, utenom Kristiansund, var britene og delvis franskmenn allerede tilstede.

En britisk styrke i Bodø ble trappet opp fra 9. mai, med ordre om å stanse den tyske fremrykkingen nordover gjennom fylket etter at Sør-Norge var falt.⁴⁵⁸ Mellom 1000 og 1500 britiske soldater sto etter hvert i nærheten av byens sentrum, med havna som et viktig transportknutepunkt. 20. mai kom følgende ordre fra Eric Buschenhagen, von Falkenhorsts stabssjef, til Luftwaffe: «På grunn av nevnte utsettelse på spørsmålet om umiddelbart støtte til kjempende gruppe Narvik, ber Gruppe XXI at det haster med å angripe og slå ut landingsplasser, støttepunkter og radiosentralen i Bodø, Sandnessjøen (30 km nordvest av Mosjøen), i tillegg til Harstad».⁴⁵⁹

Målet for angrepene var definert som kommunikasjoner og militære forlegninger. En stor andel av de britiske styrkene i Bodø var innkvartert i og ved forsamlingslokalet Sangerhallen, som ble forsøkt bombet 22. mai. Tre soldater ble drept. Britene hadde vært raskt ute med å sette opp et luftvern batteri på toppen av Rensåsparken like ved, og rett i nærheten lå også Bodø sykehus. Batteriet ble fjernet igjen etter oppfordring fra byens myndigheter, som lenge håpet å holde seg utenfor krigshandlinger.⁴⁶⁰ Som ikke-forsvart ville Bodø som «åpen by» vært beskyttet mot bombeangrep etter den fjerde Haag-konvensjonens artikkel 25.⁴⁶¹ Med den militære tilstedeværelsen var det vanskelig å hevde det prinsippet. Bodø var et militært mål for tyskerne, og Luftwaffe kom tilbake med full tyngde få dager senere.

Den direkte ordren ble gitt mandag 27. mai, og ifølge piloten Horst Götz var begrunnelsen at det britiske hovedkvarteret skulle utslettes.⁴⁶² På ettermiddagen satte hovedangrepet inn med mellom 20 og 30 bombefly. Bodø sentrum ble nærmest jevnet

---

⁴⁵⁷ Knut Helle, Finn Einar Eliassen, Jan Eivind Myhre og Ola Svein Stugu, *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år* (Oslo: Pax forlag, 2006), 528.

⁴⁵⁸ Steinar Aas, *Forvandlinga. Bodøs historie, bind 3* (Oslo: Vigmstad & Bjørke, 2014), 357.

⁴⁵⁹ National Archives, AOK 20 KTB 2 Anlageband. Oversatt av Kjetil Korsnes. Privatarkivet til Kjetil Korsnes.

⁴⁶⁰ Aas, *Forvandlinga*, 357.

⁴⁶¹ *Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 18 October 1907*, art. 25. <https://ihl-databases.icrc.org/ihl> (hentet 13. januar 2020): «Å angripe eller bombardere ved hvilket som helst middel byer, landsbyer, boliger eller bygninger, som ikke forsvares, er forbudt».

⁴⁶² Knut R. Hoff, *Langt fra Andøya. Det er boka om den tyske flyveren Horst Götz* (1989), 3.

med jorden. Over 3700 innbyggere ble uten hus og hjem.⁴⁶³ Flertallet av byens folk var allerede evakuert, men tretten sivile nordmenn og to briter mistet livet i angrepet.

Flere har konkludert med at bombingene var et rent terrorangrep.⁴⁶⁴ Slik oppfattet også *Lofotposten* det – «byen 'kjemmet' etter alle terrorkunstens regler», sto det på forsiden neste dag. Ifølge byhistoriker Axel Coldevin var det Bodø sykehus som ble bombet først: «Fly etter fly kom stupende rett ned mot sykehuset. Minst fire bomber traff selve bygningen, og kort tid etter begynte flammer og røyk å velte opp fra det svære taket og ut av vinduer i øverste etasje».⁴⁶⁵ Røde Kors Hjelpekorps kom raskt til unnsetning og gjorde en omfattende jobb med å få fraktet ut og evakuert pasienter.⁴⁶⁶

Lofotposten meldte om systematisk bombing av sykehuset: «Det er ikke tvil om at det var tilsiktet for flyene stupte direkte ned mot sykehusbygningen og slapp brandbomber fra lav høide».⁴⁶⁷ Taket og hele loftet brant, hele tredje etasje ble sterkt skadet og taket i operasjonsavdelingen var knust. Kjelleretasjen med fyringsanlegg, vaskeri, kjøkken og badeavdeling var intakt og alt vesentlig av inventar, apparater, klær og matvarer hadde blitt reddet.⁴⁶⁸ Bygget var «adskillig beskadiget, men ikke værre enn at det kan repareres», var Helge Ingstads beskrivelse etter å ha besøkt stedet.⁴⁶⁹

Sivile sykehus falt ikke inn under Genève-konvensjonenes beskyttelse med mindre de behandlet sårede soldater. På Bodø sykehus lå det 93 britiske soldater, som utgjorde godt over halvparten av de innlagte, uten at man vet om tyskerne var klar over dette. De fleste sykehus var dessuten merket med et stort rødt kors på taket og flere synlige emblemer. I Bodø valet i tillegg Røde Kors-fanen i flaggstangen.

Kjetil Korsnes har en detaljert gjennomgang av forløpet 27. mai 1940, basert på tyske kilder, i innlegget «80 år siden katastrofen traff Bodø» på nordnorskdebatt.no 26. mai 2020. Han skriver at: «Sykehuset ble truffet av noen bomber, men var ikke et

---

⁴⁶³ RA-PA250, eske 157, mappe «Nasjonalhjelpen. «Rapport til Nasjonalhjelpen», datert 18. juli 1940.

⁴⁶⁴ Mads Danielsen, «Hvorfor ble Bodø bombet?», hovedoppgave (Trondheim: Luftkrigsskolen, 2011); Aas, *Forvandlinga*, 364.

⁴⁶⁵ Axel Coldevin, *Bodø by 1816–1966* (Bodø: Bodø kommune, 1966), 424.

⁴⁶⁶ Herman Svendsen, «Hjelpearbeidet i Bodø», hovedoppgave (Tromsø: UiT, 1988).

⁴⁶⁷ *Lofotposten* 28. mai 1940.

⁴⁶⁸ RA-PA250, eske 41. «Bruk og misbruk av Genferkorset». Rapport fra overlege Nils Friis til Helge Ingstad 9. juni 1940.

⁴⁶⁹ RA-PA250, eske 41. «Bruk og misbruk av Genferkorset». Brev fra Helge Ingstad til Norges Røde Kors 16. juni 1940.

bombemål i seg selv. Det ble offer for en svært uheldig plassering i forhold til bombemålene denne dagen».⁴⁷⁰

Bombing var fremdeles et ustabilt, men kraftig angrepsmiddel, som noen ganger traff med dødelig presisjon og andre ganger utilsiktet. «Om bombene først og fremst var ment for havner, jernbaner og bruer, så hadde de liten treffsikkerhet, og for å sikre at de gjorde virkning der de skulle, ble det sluppet mange, samtidig som det ble brukt brannbomber som kunne skade langt utover nedslagspunktet», forklares det i *Norsk byhistorie*.⁴⁷¹

Ser man til de andre byene som ble bombet under felttoget, sto sykehusene mer eller mindre hele igjen i både Elverum (som ble bombet allerede 11. april), Namsos, Kristiansund, Molde og Narvik, mens det meste av bykjernene gikk opp i flammer. De var et par av stedene offer for «collateral damage» – i Kristiansund ble sykehuset «nogenlunde skadd», mens i Molde var det «på det nærmeste uskadd etter bombardementet». I Molde var det også innlagt 29 britiske soldater på fylkessykehuset da bombeangrepet mot byen kom i midten av april. Resten av de to byene ble henholdsvis «helt ødelagt» og «praktisk talt jevnet med jorden». Elverum ble «lagt i grus og nedbrent», men sykehuset var intakt utenom operasjonsstua, som var «delvis ødelagt på grunn av en brannbombe utenfor vinduene».⁴⁷² I Namsos ble nybygget på sykehuset skadet av en sprengbombe, men langt fra ødelagt.⁴⁷³ Narvik sykehus (i byen som ble bombet av både tyskere og allierte i flere omganger under felttoget), slapp helt unna, mens sentrum var nesten like ødelagt som Bodø.

At ingen av disse sykehusene ble ødelagt, tyder mer på bevisst unngåelse enn det motsatte. Fordi bombing var så upresis, var det ingen måter å unngå å treffe sivile objekter på, sier historikeren Richard Overy. Dette hendte på begge sider i verdenskrigen,

---

⁴⁷⁰ <https://nordnorskdebatt.no/article/80-ar-katastrofen-traff-bodo> (hentet 15. september 2020).

⁴⁷¹ Helle m.fl., *Norsk byhistorie*, 421.

⁴⁷² RA-PA250, eske L0059. Rapport «Turen Hamar-Elverum 22.–23. april», datert 24. april 1940; Vegard Sæther, *Elverum 1940. Den skjulte fienden* (Oslo: Cappelen Damm, 2020), 206.

⁴⁷³ <http://www.namdalsavisa.no/arkiv/2010/04/20/Bomberegner-i-sju-timer-13535161.ece> (hentet 7. mars 2018). Også <http://www.kildenett.no/portal/artikler/2007/1167833401.09> forteller: «Da Namsos ble bombet i 1940, evakuerte sykehuset pasientene til husmorskolen i Overhalla. Sykehuset ble ikke ødelagt av bombene, og pasienter og ansatte flyttet tilbake i juni 1940».

og derfor ble heller ingen overrasket over at det skjedde – i realiteten forekom bombingene av blant annet sykehus ved tilfeldigheter og ikke med overlegg, mener han.⁴⁷⁴

I tilfellet Bodø er det likevel grunn til å anta at det skjedde noe midt imellom. I dagene etter angrepet på Bodø forklarte tyske representanter at pilotene var uerfarne og at det hele stammet fra en misforståelse. «Tyskerne er selv klar over at bombingene var et overgrep og har derfor overfor overlege Friis snakket om at de vil bygge opp sykehuset igjen», skrev Arnold Rørholt i en rapport 5. juli 1940.⁴⁷⁵ Overlegen Nils Friis gjentok denne oppfatningen i et brev til Norges Røde Kors i januar 1944: «At sykehuset den gang blev direkte truffet av sprengbomber og satt i brann har jeg nærmest oppfattet som beroende på en beklagelig misforståelse».⁴⁷⁶

Heller ikke sanitetsenheter som var i tjeneste i felten, hadde noen ensidig oppfatning av at tyske fly bombet Røde Kors-installasjoner med vilje. På indre Østlandet ble en sanitetskolonnes beskyttelse på vei fra Tynset til Røros, men «ilden stoppet da flyene observerte våre Røde Kors-merker», ifølge kirurgen O. Bang Dietrichson.⁴⁷⁷

Sanitetsløytnant Einar G. Schie ved Feltsykehus 6 ved Narvik mente det «ikke er sannsynlig at det noen gang ble direkte siktet på oss».⁴⁷⁸ Han vurderte tilfellene av nærgående ild som konsekvensen av uheldig samlokalisering med stridende militære avdelinger, noe general Fleischer advarte troppene sine mot.⁴⁷⁹ «Vi arbeider helt åpent og stoler på Genferkonvensjonene», konkluderte Schie.⁴⁸⁰ Andre var derimot overbeviste om at tyskerne bevisst angrep Røde Kors-emblemet. Sanitetskaptein Hans Fabritius, som også befant seg ved fronten i nord, «innså [...] at Genferkorset overhodet ikke lenger ble respektert».⁴⁸¹

De klareste overlagte angrepene på Røde Kors-symbolet var bombingene av hospitalskip. Det første tilfellet skjedde 29. april. Det Røde Kors-merkede skipet «Brand IV» var om formiddagen 29. april på vei til Ålesund da det ble angrepet av Luftwaffe.

---

⁴⁷⁴ «Interview with Richard Overy», 978. <https://www.cambridge.org/core/journals/international-review-of-the-red-cross/issue/6C5571D437E5E379D08ED1EF5FEFB7A4> (hentet 3. januar 2018). «... in reality the bombing of schools and hospitals was by chance, not by design».

⁴⁷⁵ RA-PA250, eske 204, mappe «Generalsekretæren», «Rapport nr. 1 fra min reise i Nord-Norge juni/juli 1940», datert 5. juli 1940».

⁴⁷⁶ RA-PA250, eske 88, mappe «Genferkorset bruk og misbruk», brev til Jens Meinich jr. datert 25. januar 1944.

⁴⁷⁷ O. Bang Dietrichson, «I sanitetstjeneste i Østerdalen april 1940», i *Sanitetsnytt* 4/1965, 286.

⁴⁷⁸ Schie, «Rapport om feltsykehus 6 ...», 63.

⁴⁷⁹ Dalmo, «Krig og historie», 252.

⁴⁸⁰ Schie, «Rapport om feltsykehus 6 ...», 25.

⁴⁸¹ Hansen, *Hålogaland Sanitetsbataljon's historie*, 114.

Skipet hadde kun sårede og medisinsk utstyr om bord. Fem personer ble drept i toktet.⁴⁸² Kort tid i forveien hadde «Brand IV» blitt anerkjent som hospitalskip av tyske offiserer, men formelt sett var ikke skipet meldt inn til Genève som hospitalskip, som ville gitt det utvetydig beskyttet status etter konvensjonen. Å utstyre det med symbolet alene var ikke tilstrekkelig etter reglene, men overtredelsen mot sanitetssymbolet var likevel åpenbart. Tyskerne på sin side satte i gang propagandamaskinen og uttalte over radio at deres flygere «handler ifølge sine instruksjoner i nøyeste samsvar med folkeretten. De angriper aldri hospitaler eller hospitalskip, som er beskyttet av Røde Kors, – hvis de bærer Røde Korsmerker».⁴⁸³

Den samme tragedien gjentok seg få dager senere. I de foregående ukene hadde hurtigruteskipet «Dronning Maud» blitt brukt til å frakte norske styrker fra Alta til Sjøvegan ved Narvik-fronten.⁴⁸⁴ I slutten av april ble det så rekvirert av den norske marinen som hospitalskip. 1. mai lå det i Sørreisa i Troms, og før avreise til Foldvik i Gratangen, ble det utstyrt med Røde Kors-flagg på formasten, en presenning malt med et stort sanitetssymbol over kommandobroen og tilsvarende merker plassert på toppen av båtdekket mellom skorsteinen og aktermasten. Mindre flagg ble hengt ut på øverste dekk på begge sider av skipet.⁴⁸⁵ Om bord befant det seg et landvernsanitetskompani på 119 personer i tillegg til besetningen.⁴⁸⁶ De røde korsene var ikke nok til å avverge det som kom. Da «Dronning Maud» var i ferd med å legge til kai i Foldvik, ble det truffet av to av sju bomber sluppet fra tyske fly. I alt mistet 42 mennesker livet og omtrent like mange ble skadet.⁴⁸⁷ Samme dag bombet tyskerne også et britisk hospitalskip ved Harstad.⁴⁸⁸

De fleste eksemplene på tyske angrep på «Genferkorset» må tolkes som bevisste, men utfallene av bombingene var til en viss grad tilfeldige og resultatet av krigens generelle risiko. Transittene gjennom Sverige var for sin del folkerettslig sett uklare, men det overordnede bildet bekrefter Hitlers kyniske forhold til internasjonale avtaler. Regler ble

---

⁴⁸² SNS, Finn Palmstrøm og Rolf Normann Torgersen, «Preliminary Report on Germany's Crimes against Norway», 16. Tallet på døde er noe usikkert.

⁴⁸³ *Sunnmøre Arbeideravis* 30. april 1940.

⁴⁸⁴ Frank Abelsen, *Marinens fartøyer 1939–1945 og deres skjebne* (Oslo: Sem & Stenersen A/S, 1986), 298.

⁴⁸⁵ RA-PA250, eske 57, mappe «Presidenten», rapport fra kompanisjef Brynjulfsen, datert 2. mai 1940.

⁴⁸⁶ Landvernets rolle forklares hos Dalmo, «Krig og historie», 179.

⁴⁸⁷ SNS, Finn Palmstrøm og Rolf Normann Torgersen, «Preliminary Report on Germany's Crimes against Norway», 16. Tallet på døde varierer. De fleste bøker oppgir 19 omkomne. Norske myndigheter sendte protester til den internasjonale Røde Kors-komiteen i Genève, men ingenting kom ut av henvendelsen. *The Times* meldte 3. mai 1940 om «Hospital ships bombed. Norwegian protests».

⁴⁸⁸ Dalmo, «Krig og historie», 145.

akseptert til en viss grad og så lenge de tjente egne formål.

Bruk og misbruk av symbolet

Røde Kors-symbolet var synlig overalt i krigsdagene i april og mai 1940. Militær sanitet var utstyrt med det på uniformer, kjøretøy, vesker og teltduker. De humanitære organisasjonene bar det, og hundrevis av frivillige som hadde deltatt på førstehjelpskurs, lottekurs og annen sanitetsutdanning de foregående månedene var utstyrt med armbånd med det røde korset. Merket var klistret til oppslag fra det sivile luftvernet om instruksjoner ved eventuelle gassangrep, og flagget var i bruk på sykehus og ambulanserbiler.

Symbolet formidlet historien om Røde Kors-bevegelsen, og var blitt et tegn «alle» hadde kjennskap og følte et eierskap til. Det gikk ikke lang tid før det røde korset ble et «symbol på en moralsk kraft folk trodde ga beskyttelse», slik Eldrid Mageli skriver.⁴⁸⁹ Det var imidlertid ikke det samme som at folk forsto eller respekterte bruken av emblemet. Ifølge Genève-konvensjonen skulle det røde korset ikke bli brukt verken i fredstid eller i krig utenom for å beskytte eller markere medisinske formasjoner og installasjoner og personellet og materiellet som var beskyttet gjennom konvensjonen.⁴⁹⁰ Det var med andre ord ikke fri bruksrett. Et stort antall sivile merket likevel sine private kjøretøy og bygninger med røde kors for å unngå bombing og ransaker. De stolte på merkets garanti for beskyttelse, men overså eller misforsto emblemet eget vern.

Allerede 26. april 1940 kom det forsideoppslag i *Morgenposten* om bruk av symbolet: «Advarsel! Misbruk av Røde Kors' merke. Da det viser sig at det fortsatt begås grove brudd på gjeldende bestemmelser om bruk av Røde Kors' merke – Genferkorset – innskjerper Norges Røde Kors at det er strengt forbudt å bruke Røde Kors-merket, det være sig i form av flagg, armbind eller annet, av andre enn dem som ifølge Genferkonvensjonen er berettiget til det».⁴⁹¹ Organisasjonen fryktet en devaluering av symbolet. Også Utvalget om erfaringer fra 1940 mente at det neppe kunne være tvil om at Røde Kors-symbolet ble brukt uberettiget av sivile for å kunne passere lettere gjennom militær kontroll, og at det i krigstid burde etableres strengere tilsyn med bruk av merket.⁴⁹²

---

⁴⁸⁹ Mageli, *Med rett til å hjelpe*, 166.

⁴⁹⁰ *Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armies in the Field, Geneva, 27 July 1929, Art. 24* <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/vwTreatiesHistoricalByDate.xsp> (hentet 9. januar 2020).

⁴⁹¹ *Morgenposten* 26. april 1940.

⁴⁹² «Innstilling fra Utvalget for erfaringer i 1940», 86.

Mer problematisk enn at det ble benyttet som personlig beskyttelse var faktumet at symbolets medfølgende verdier ble satt til side. Tyske representanter var like opptatt av merket som skalkeskjul. I tyske rapporter fra 22. april ble det beskrevet at langs de store veiene i nordlig retning fra Oslo var trafikken stor og at Røde Kors-formasjoner i særlig utstrekning fant sted: «Man spør seg om det Røde Korset misbrukes for troppetransporter per auto».⁴⁹³ Utfordringen med ureglementert bruk av Røde Kors-merket ga seg ikke med advarslene i pressen. *The Times* i London meldte 3. mai fra Oslo at «the German authorities there maintain that Norwegian partizans abuse the Red Cross sign».⁴⁹⁴

Episoder som viser utnyttelsen av Røde Kors-nøytralitetens tillit i samtiden, er blant annet historien om den britiske konsulen George Gibbs i Narvik og to av hans landsmenn. På morgenen 9. april rømte de opp i fjellsiden bak byen og gjemte seg i en hytte. Etter å ha klart å lure tyskerne en periode, ble det sett i gang en aksjon med overlege Borch-Johnsen og ordfører Broch i spissen for å få gi dem bedre skjul. Under påskudd av at det var sivile sårede etter den britiske bombarderingen som ble hentet ned fra fjellet, ble de tre britene fraktet til byen med en sanitetsmerket lastebil av medlemmer i hjelpekorpsset. Å bruke Røde Kors som kamouflasje var en kalkulert risiko og bevisst taktikk. «Konsul Gibbs ble forbundet i ansiktet og armen, og ham tok vi på en bære mellom oss. De to andre bar Røde Kors-merker».⁴⁹⁵ Byfogdens hus ble rekvirert som «behørig merket epidemi-lasarett», en dekkforklaring som fikk smitteredde tyskere til å sky bygget.⁴⁹⁶ Da faren for avsløring av britenes identitet var mindre, ble de lagt inn som «tyfuspasienter» på sykehuset. Der befant de seg til gjenerobringen av Narvik 28. mai. Gibbs kom seg til Harstad og rakk akkurat den allierte evakueringen fra Norge.⁴⁹⁷

Fra samme by kunne sanitets soldaten Kåre Knoph – som etter den tyske overrumplingen først satt internert i tre døgn, og deretter ble satt til tjeneste på sykehuset sammen med resten av troppen sin i tråd med Genève-konvensjonen – observere at en norsk overløper forsøkte å samle militær informasjon blant de innlagte norske soldatene

---

⁴⁹³ «Transiteringsfrågor och därmed sammanhängande spørsmål april-juni 1930», side 86, dok. 73, bilag «Tyska uppgifter angående läget på krigsskådeplatsen i Norge».

⁴⁹⁴ *The Times* 3. mai 1940.

⁴⁹⁵ *Fremover* 5. mai 1965. Episoden er også delvis gjengitt i *Nordlys* 1. juni 1940.

⁴⁹⁶ Nils Ryeng, *Hemmelig krig i nord* (Oslo: Orion Forlag, 2009), 24; Theodor Broch, *Fjellene venter* (Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1946), 184–185.

⁴⁹⁷ Geirr H. Haarr, *The Battle for Norway. April–June 1940* (London: Seaforth, 2010), 409.

gjennom å profittere på sin Røde Kors-tilhørighet. Tirsdag 16. april 1940 noterte Knoph i dagboken:

Dere må passe dere for en kar i Røde Kors Hjelpekorps, han er nok i tysk tjeneste fremdeles, var det flere som sa. Og vi tok oss i akt. Det gjaldt jo å være forsiktig med praten når han var i nærheten. Vi skulde forresten snart få bevis. [...] da var vedkommende på pletten og begyndte å spørre dem [nettopp ankomne sårede norske soldater fra Bjørnfjell] ut, men Sjersjanten vår grep inn.⁴⁹⁸

Historien om den sovjetiske spionen Marina Lie er en kildemessig mer usikker fortelling, men har blitt dratt frem i flere beretninger. Russiskfødte Marina Goubonina Lie giftet seg med en norsk forretningsmann i 1934, men ble skilt fra ham før krigen. Etter at Molotov-Ribbentrop-pakten ble signert i august 1939, innledet hun et samarbeid med tyske agenter. I midten av mai 1940 ble hun sendt til Narvik-distriktet for å skaffe og overbringe etterretningsinformasjon til general Dietls hovedkvarter. Hennes habitt under oppdraget i Narvik-området var en Røde Kors-drakt.⁴⁹⁹ «Fru Marina Lie Goubonina har under hele felttoget i Norge ydet et verdifullt arbeide for Tyskland ved å skaffe opplysninger og ved å spre defaitisme blant motstanderne», skrev Abwehr-major Berthold Benecke i 1941 i en anbefaling om å tildele det tyske krigsfortjenestekorset til Goubonina og fire andre hemmelige agenter.⁵⁰⁰

Begge siders aktører, norske organisasjonsmedlemmer og tyskernes agentnettverk, brukte altså Røde Kors som ham for ikke-nøytrale handlinger. Når merket med overlegg ble brukt feil av begge parter i krigen, skulle man tro det skjedde en erosjon av den allmenne tilliten til symbolet og organisasjonen. I stedet åpnet det for en tilstand hvor folk både feilaktig tok i bruk Røde Kors-merket og så dets beskyttelse bli overkjørt, men forble overbevist om både organisasjonens og symbolets integritet.

Noe av motvekten lå utvilsomt i de humanitære profilene folk knyttet Røde Kors til. I Narvik var Erling Borch-Johnsen fremtredende i lokalsamfunnet, først som overlege på sykehuset og deretter også formann i byens Røde Kors-forening. I hovedstaden fikk stemmene og ansiktene på Opplysningskontoret, blant dem Agnes Kjøning, en helt spesiell rolle og status. De personifiserte det mange assosierte med symbolet – hjelp, håp og

---

⁴⁹⁸ AIN/NA143/251/L0027/0002. Sanitetssoldat Kåre Knophs dagbok fra 1940, side 37: «Tirsdag 16. april».

⁴⁹⁹ Tore Pryser, *Kvinner i hemmelig tjenester. Etterretning i Norge under den annen verdenskrig* (Oslo: Cappelen, 2007), 28.

⁵⁰⁰ Sverre Hartmann, *Spillet om Norge* (Oslo: Ernst G. Mortensens forlag, 1958), 128–129.

barmhjertighet. På nasjonalt nivå ble Helge Ingstad tilsvarende en folkets redningsmann med omtaler i dagsavisene. Viktigst var likevel at den selvstendige, nøytrale og upartiske humanitære innsatsen langt på vei overgikk de implisitte og eksplisitte og klare og mindre klar bruddene på Røde Kors-prinsippene under felttoget.

Konklusjoner

Den militære saniteten fikk til tross for en kaotisk mobilisering etter den tyske invasjonen etablert tilnærmet komplette enheter i Sør-Norge. Sanitetstjenesten fungerte godt under felttoget selv om den i stor grad var improvisert, av noen interne aktører til og med vurdert som overdimensjonert. Den humanitære suksessen var resultatet av en sivil-militær synergieffekt og ikke bare at saniteten var bedre forberedt enn de andre forsvarsavdelingene, slik enkelte har hevdet. I Nord-Norge var den ordinære militære mobiliseringen vellykket, men saniteten fikk også her verdifull støtte fra den sivile sektoren, sykehusene og de humanitære organisasjonene.

Konklusjonene som det norske Forsvaret dro av erfaringene fra felttoget i 1940 var at den sivil-militære beredskapen måtte styrkes ytterligere for fremtiden. Det var sykehusene som først og fremst ble vektlagt som den kritiske faktoren i dette systemet. Selv om organisasjonene mottok noe mindre oppmerksomhet i evalueringene, supplerte de ikke bare den militære saniteten med personell og materiell under kampene i 1940, men koordinerte også et større nettverk av improviserte humanitære tiltak. Norges Røde Kors fremsto som den viktigste av de humanitære organisasjonene i dette arbeidet.

Hjelpekorpsenes innsats utmerker seg kanskje spesielt, og er en klar påminnelse om ikke bare Røde Kors' og organisasjonssektorens sentrale rolle i det omfattende hjelpearbeidet under felttoget. Den fremkaller også en nyansering av den tradisjonelle oppfatningen av manglende statlige beredskapsbevilgninger til forsvar av landet før krigen. Det sivile luftvernet var offentlig finansiert, og hjelpekorpsene som en del av dets sanitet en vital faktor i den humanitære innsatsen for både sivile og militære som ble rammet av krigshandlingene. I *Hele folket i forsvar* påpekes det at det tyske overfallet blottla det sivile luftvernets utilstrekkelige forberedelser, «selv om graden av vellykket

krisehåndtering varierte sterkt fra sted til sted».⁵⁰¹ Forfatterne har trolig rett i at et bombeangrep på hovedstaden ville medført en katastrofe på grunn av ufullførte tiltak, men eksemplene fra Bergen, Ålesund, Stavanger, Narvik og de andre stedene viser et omfattende arbeid som ikke alltid er blitt påaktet. Der viste hjelpekorpsene seg som uunnværlige, takket være forberedelser og øvelser gjort i fredstid. Denne satsningen hadde ikke vært mulig uten statens bevilgninger til det sivile luftvernet og de ulike humanitære organisasjonene som bemannet dets sanitet i de siste mellomkrigsårene. De over syv millioner kronene som var brukt mellom 1937 og april 1940, berget et stort antall liv, og viser at regjeringen finansierte livsviktige tiltak – på landsbasis – i de siste førkrigsårene.⁵⁰² Dette ga en humanitær avkastning knapt noen i Norge hadde sett for seg i en krig få hadde sett for seg.

Det humanitære arbeidet fikk stor oppslutning fra befolkningen og frivillige strømmet til for å hjelpe syke og sårede soldater og sivile. Det underbygger Michael Barnetts tese om samfunnets tendens til å samle seg rundt det humanitære arbeidet når humaniteten stilles på prøve. Det var ikke utelukkende patriotisme som slo inn ved invasjonen, men i stor grad trangten til å hjelpe – «the charitable impulse». Norges Røde Kors ble en katalysator for engasjementet, en umiddelbart gjenkjennelig aktør med allmenn tillit og troverdighet. Det var ikke bare slik at organisasjonen ikke hadde vanskeligheter med å finne et humanitært rom å operere innenfor under felttoget, den hadde også stor innflytelse på det.

Nødvendigheten av en sivil-militær beredskap, de store ressursene som lå i det frivillige humanitære engasjementet, de humanitære organisasjonenes kapasitet og effektivitet, spesielt hjelpekorpsene og ikke minst oppslutningen rundt dem, var kunnskap også den tyske okkupanten dro med seg fra felttoget. Den innledende mistanken om norsk spionasje og Røde Kors-forkledde troppeforflytninger, ga seg til fordel for et utstrakt samarbeid mellom norsk og tysk sanitet i tråd med prinsippene om upartisk medisinsk hjelp. Wehrmacht fikk stor hjelp fra norsk sanitet og humanitære organisasjoner under felttoget, og spesielt Røde Kors fikk positiv oppmerksomhet.

Humanitærretten ble i stor grad opprettholdt mellom norske og tyske styrker som møttes på landjorda, og begge sider behandlet motpartens sårede etter Genève-

---

⁵⁰¹ Sørli og Rønne, *Hele folket i forsvar*, 46.

⁵⁰² Innstilling fra Undersøkelseskommissjonen av 1945, bilag, bind II, 130.

konvensjonen. Den tyske kynismen kom likevel sterkt til syne ved den tyske bombing av hospitalskip og luftangrepene som rammet sykehus, spesielt i Bodø, og andre Røde Kors-merkede sanitetsinstallasjoner. Disse kan ikke tillegges å ha vært systematiske, og noen av dem var folkerettslig tvetydige, og viser at det fantes ulike syn innenfor det tyske systemet på det humanitæres plass, men at noen koordinert undermineringsstrategi neppe eksisterte. Norges Røde Kors på sin side lærte at tyskerne var upålitelige, men lot seg kommunisere og forhandle med.

I Norges Røde Kors sin 75-årshistorie, utgitt høsten 1940, oppsummerte organisasjonen felttoget slik:

Vi våger dog å tro, at selv om mangt og meget under de uvante og vanskelige forhold, hvorunder vi var henvist til å arbeide, kunde svikte, og ikke kom til utførelse på den måten vi helst hadde ønsket, så har dog Norges Røde Kors løst den opgaven det blev stillet overfor på en efter omstendighetene tilfredsstillende måte. Herpå tyder blandt annet den anerkjennelse vår organisasjon blev gjort til gjenstand for *også* fra den parts side som kjempet *mot* Norge. Vi våger derfor med fortrøstning å legge vår optreden under denne krig frem til eftertidens dom.⁵⁰³

Bak den relative suksessen hjelpearbeidet under felttoget fremstår som, viser undersøkelsen at det også lå en noe motstridende og ambivalent forståelse av Røde Kors sin plassering i krigens landskap. Symbolet ble et håpets tegn, men samtidig utnyttet bevisst til prinsipielt avvikende handlinger til fordel for begge sider. Dette førte imidlertid ikke til at organisasjonen eller symbolet mistet troverdighet, fordi den menneskelige gevinsten av den humanitære innsatsen langt oversteg de prinsipielle avvikene. Med noen bulker i forestillingen om de ukrenkelige grunnprinsippene hadde Norges Røde Kors overlevd felttoget.

---

⁵⁰³ Norges Røde Kors, *Norges Røde Kors gjennom 75 år*, 58.

Kapittel 4

ORGANISASJONEN

Vilkår og virksomhet

Til landsmøtet i Norges Røde Kors høsten 1940 skrev formennene for de nordnorske kretsene et dikt ikke bare om deres tro på organisasjonens betydning, men også på symbolet og verdiene det bar med seg:

Og da krigens onde fakkelbrand,
også tendtes i vårt kjære land
korsets hær barmhjertighetens dont
øvet over hele krigens front.

Håpet om at fredens gyllne sol
på barmhjertighetens kongestol
snart vil skinne samler oss i dag
under Genferkorsets rene flagg.⁵⁰⁴

Det var store forskjeller på hvordan nordmenn opplevde okkupasjonens inngrep og belastning, ut fra stedenes funksjoner og geografi, og gjennom hele krigen og over hele landet tiltrakk de humanitære organisasjonene seg mange nye medlemmer. Det frivillige organisasjonsapparatet som ble satt i sving i Norge var et viktig ledd i å holde oppe sanitetsberedskap, helsetjenester, varetilgang og en solidaritet i befolkningen.

Den humanitære virksomheten endret seg med skiftende utfordringer og realiteter. 44 000 nordmenn havnet i tysk fangenskap, og 9000 ble sendt til leirer og fengsler på kontinentet.⁵⁰⁵ Oppå den massive tyske militære tilstedeværelsen i Norge, fordoblet innbyggertallet seg i mange kommuner, spesielt i Nord-Norge, da utenlandske tvangsarbeidere ankom for å bruke sine siste krefter på tyske anlegg. Høsten 1944 oppsto det så en humanitær nødsituasjon i Nord-Norge som krevde mobilisering av store frivillige ressurser.

Fire spørsmål er sentrale for dette kapittelet. Hva var de overordnede arbeidsvilkårene for humanitære organisasjoner under okkupasjonen? Hva var med på å

---

⁵⁰⁴ RA/PA-250, eske 232, perm «Norges Røde Kors Landsmøte 1940–45–47–49».

⁵⁰⁵ <https://www.fanger.no/articles/bakgrunn> (hentet 18. august 2021).

øke oppslutningen om det humanitære arbeidet generelt og Norges Røde Kors spesielt? Hvem var Norges Røde Kors i stand til å hjelpe og hvem prioriterte de? Og hvilken rolle spilte de humanitære grunnprinsippene knyttet til Røde Kors under okkupasjonen?

Nasjonalhjelpen – det humanitære arbeidet synliggjort

Administrasjonsrådet i Oslo opprettet 25. april 1940 «Fellesutvalget for humanitært hjelpearbeid i de besatte områder». Det skulle være et overordnet og samordnende ledd for humanitær hjelp i Norge. Organisasjonene representert i komiteen var Norges Røde Kors, Kvinnenes Arbeidshjelp, Norske Kvinners Sanitetsforening, Foreningen Norden, Norsk Folkehjelp, Nansenhjelpen og Norske Kvinners Frivillige Verneplikt. Oppdraget var å skape et «systematisk samarbeid mellom alle de mange organisasjoner, komiteer og personer som arbeider med å skaffe humanitær hjelp til dem som krigssituasjonen og dens følger på en eller annen måte har gjort nødlidende». ⁵⁰⁶

Utvalget jobbet sammen med hjelpekomiteer over store deler av landet, blant annet Hovedkomiteen i Trondheim, som koordinerte all hjelp til Nord-Norge. Videre dannet kommunene lokale nemnder, som og/eller besto av representanter for de humanitære organisasjonene. I første rekke var det meningen at disse skulle skaffe opplysninger om evakuerte.

Etter tyskernes fullstendige okkupasjon i juni, videreførte organisasjonene arbeidet til Fellesutvalget gjennom organet som fikk navnet «Nasjonalhjelpen for de skadelidte distrikter». ⁵⁰⁷ Nasjonalhjelpens første president var Johan Holst, den norske sanitetssjefen under felttoget. Senere ansatte han en av sine offiserskolleger, idrettslederen Olaf Helset, som reiseinspektør. Denne påfallende kombinasjonen, der tidligere norske offiserer fikk så sentrale oppgaver, bunnet i en kombinasjon av Terbovens innledende «silkehansker» ⁵⁰⁸, en uoversiktlig humanitær situasjon og behovet for folk med autoritet og tillit i sivilbefolkningen. Holst var en av landets mest kjente leger. ⁵⁰⁹

---

⁵⁰⁶ RA/PA-250, eske 57, mappe «Generalsekretæren».

⁵⁰⁷ RA/PA-250, eske 57, mappe «Generalsekretæren». Blant annet kom Norges Bondelag og Nasjonalforeningen mot tuberkulose med i Nasjonalhjelpen.

⁵⁰⁸ Nøkleby, *Hitlers Norge*, 102; Skodvin, *Krig og okkupasjon*, 73.

⁵⁰⁹ Kristian Ottosen, *Nasjonalhjelpen – et lys i mørket* (Oslo: Nasjonalhjelpens fond for krigens ofre/ Aschehoug, 1997), 10.

En av de viktigste oppgavene for norske humanitære organisasjoner var å hjelpe ofrene for bombingene av byer og tettsteder under felttoget. Utdeling av mat, husartikler og klær sto høyt på agendaen. I Bodø hadde 59 prosent av innbyggerne mistet hjemmet sitt, i Kristiansund enda flere.⁵¹⁰

Skadene var spesielt store i Nord-Norge. En av Norsk Folkehjelps utsendte representanter uttalte til *Lofotposten* 26. juli at det noen steder var som om «svartedauen har rasert landsdelen». I et innlegg i Tromsø-avisen *Nordlys* 1. august kom Dagny Sollie i Målselv Røde Kors med følgende appell: «Narvik har brente eller sundskotne gårder. Buskapene er borte, jordene er delvis ødelagte og folk frister tilværelsen som evakuerte. De har det ikke godt. De lir, – og vi må prøve å hjelpe dem». Generalsekretær Arnold Rørholt i Norges Røde Kors konstaterte i en rapport til Nasjonalhjelpen at de materielle tapene var størst i Nordland, men at også «Troms og Finnmark kan få nok å gjøre med å greie sig til vinteren».⁵¹¹

I sine første seks måneder mottok og fordelte Nasjonalhjelpen bidrag og gaver via organisasjonene (fra lokale foreninger i tillegg til privatpersoner og bedrifter) til en samlet verdi av over 13 millioner kroner (eller 384 millioner i 2019-kroner). «Det er ikke lenger, som den gang vi begynte, bare en dråpe i havet. Nu tar det til å monne», skrev Holst og generalsekretæren Henry Normann Bache i *Aftenposten* på nyåret 1941.⁵¹²

Den felles humanitære innsatsen bygde videre på det organisasjonene hadde gjort i flere tiår – store deler av det som kunne kalles det norske helsevesenet var drevet av private frivillige foreninger med basis i lokalsamfunnene og ofte i samarbeid med det offentlige. Nasjonalhjelpen avdekket for den tyske okkupanten hvor verdifull kontinuiteten i denne selvgående strukturen var, og ikke bare var et blaff under felttoget. Etter Rørholts rundreise i Nord-Norge sommeren 1940, skrev formannen i 1. distrikt til landsmøtet på høsten:

Det var ikke lette dager for oss deroppe i Finnmark under krigen; [...] men nettopp som hjertet var mest beklemt fikk vi besøk av den nye generalsekretær pr. fly i juli måned. [...] jeg kan bare si, at vi følte det som en hilsen fra en mor til en datter langt borte den søndag kveld. [...] Jeg kan

---

⁵¹⁰ Linda Haukland, *Hverdag i ruinene. Bodø 1940–1945* (Stamsund: Orkana Akademisk, 2012), 50; Eivind Aass, *Byen som brant. Kristiansund 1900–1942 2. del*, bind 6 av *Kristiansunds historie* (Kristiansund: Kristiansund kommune, 1991), 534.

⁵¹¹ RA/PA-250, eske 57, mappe «Nasjonalhjelpen», «Rapport til Nasjonalhjelpen», datert 18. juli 1940.

⁵¹² *Aftenposten* 6. januar 1941. Innsamlingene økt med ytterligere 10 millioner frem til september 1941 – Berge, «Hämrat bistånd», 185.

forsikre at det er ingen institusjon som er så rotfestet oppe i fiskeværene blant høi og lav, fattig og rik, fiskere og arbeidere som Røde Kors.⁵¹³

De humanitære organisasjonenes arbeid var med på å holde ro og orden i samfunnet.

«Maktøvertakelse og ensretting hadde ikke gått for seg uten strid i Tyskland heller, så det kunne være grunn til forsiktighet i et land som Norge også», skriver Berit Nøkleby om Terbovens resonnement i den første fasen av okkupasjonen.⁵¹⁴ Riktignok samlet tyske instanser, ifølge Thomas Chr. Wyller, opplysninger om en rekke humanitære organisasjoner høsten 1940, men med et langsiktig planleggingsperspektiv.⁵¹⁵ I samme tidsrom fant det sted spredt korrespondanse mellom det NS-styrte Innenriksdepartementet og de humanitære organisasjonene om deres arbeid,⁵¹⁶ men enkelte forsøk på å overstyre noen av Nasjonalhjelpens lokale avdelinger etter at den kommunale nyordningen kom i gang fra nyåret 1941, ble avvist av komiteene selv.⁵¹⁷ «[O]kkupasjonsstyrets nyordningsbestrebelse innen helsevesenet var i utgangspunktet konsentrert om legesektoren», skriver dessuten Anders Chr. Gogstad i *Helse og hakekors*.⁵¹⁸ Forsøket på et «Norges laug for Sanitet og Hygiene» var famlende og «dømt til å mislykkes» mot en yrkesgruppe med særskilt profesjonsidentitet og som var full av sterke personligheter.⁵¹⁹ Blant eksempler på slike autoritetspersoner var Johannes Heimbeck, lederen for Røde Kors sin hovedklinikk i Oslo, og overlege ved Narvik sykehus og lokal Røde Kors-formann fra juni 1940, Erling Borch-Johnsen, som hadde mottatt rosende omtale av tyskerne for sin profesjonelle innsats under felttoget.

Organisasjonsforordningen i juni 1941

Våren 1941 endret betingelsene seg drastisk for hele det norske organisasjonsvesenet. I midten av mai overleverte 43 norske foreninger for «erhvervslivet og for embets- og

---

⁵¹³ RA-PA250, eske 232, perm «Landsmøtet 1940-45-47-49», referat fra landsmøtet i Norges Røde Kors 4.-5. november 1940.

⁵¹⁴ Nøkleby, *Hitlers Norge*, 120.

⁵¹⁵ Wyller, *Nyordning og motstand*, 330.

⁵¹⁶ Thomas Chr. Wyller, *Fra okkupasjonsårenes maktkamp. Nasjonal Samlings korporative nyordningsforsøk 9. april 1940–1. februar 1942* (Oslo: Johan Grundt Tanum, 1953), 174.

⁵¹⁷ Herman Svendsen, «Hjelparbeidet i Bodø under krigen og okkupasjonen 1940–1945», hovedoppgave (Tromsø: UiT, 1989), 74.

⁵¹⁸ Gogstad, *Helse og hakekors*, 151.

⁵¹⁹ Gogstad, *Helse og hakekors*, 84; Ole Georg Moseng, *Framvekst og profesjonalisering*, bind 1 i *Norsk sykepleierforbund gjennom 100 år 1912–2012* (Oslo: Akribe, 2012), 405.

tjenestemennene» et protestbrev til Terboven. Det var en reaksjon på Innenriksdepartementets ansettelsespolitikk for offentlige stillinger, der NS-medlemskap gikk foran kompetanse.⁵²⁰ Det kan virke paradoksalt at organisasjonene protesterte for retten til sysselsetting hos en arbeidsgiver de egentlig var imot, men det implisitte målet var nettopp å hindre at NS-medlemmer overstrømmet statsbyråkratiet. Thomas Chr. Wyller har kalt skrivet for «det mest markante vitnesbyrd vi har om organisasjonenes politiske adferd i det okkuperte Norge».⁵²¹

Terboven innkalte lederne for de 43 organisasjonene til et fellesmøte 18. juni, og omtalte flere av dem som «av latterlig betydningsløshet».⁵²² Han avfeide protestens henvisning til folkerettens begrensninger på en okkupants rettigheter, før innenriksminister Hagelin kunngjorde en ny organisasjonsforordning og opprettelsen av et særskilt Foreningskontor. Det skulle sørge for at de foreningene Hagelin bestemte ble ledet «i samsvar med den politiske nyordningens krav», og kunne treffe tiltak som «gjennomføres uten hinder av de lover, statutter og andre regler som gjelder foreningens organisasjon og virksomhet».⁵²³

Av de som hadde signert oppropet tvangsoppløste myndighetene foreningene for vitenskapsmenn, mens de satte yrkesorganisasjonene under kommissarisk ledelse.⁵²⁴ Det siste gjaldt blant annet Norske Kvinners Nasjonalråd, en paraplysammenslutning for kvinneorganisasjoner, som inkluderte Norske Kvinners Sanitetsforening. Nasjonalrådets organer la ned arbeidet sitt, men Foreningskontoret tok ingen grep direkte overfor NKS. Norges Røde Kors skydde i prinsippet all politisk meningsbrytning i det offentlige rom og hadde ikke vært aktuell for å signere erklæringen.

Det var heller ingen andre humanitære organisasjoner som ble overtatt i ukene etter at organisasjonsforordningen trådte i kraft. Tvert imot, dagen etter at den var publisert i sin helhet i *Aftenposten*, sto det et oppslag i samme avis om en «interesse for Røde Korsarbeidet [sic] som er helt enestående og om en tilstrømming til møter og kurser som man aldri før har oplevet maken til».⁵²⁵

---

⁵²⁰ Alfred Skar, *Fagorganisasjonen under okkupasjonen* (Oslo: Arbeidernes Faglige Landsorganisasjon, 1949), 311.

⁵²¹ Wyller, *Nyordning og motstand*, 36.

⁵²² Nøkleby, *Josef Terboven*, 163.

⁵²³ *Aftenposten* 25. juni 1941, «Forordning om foreninger»; RA-PA250, eske 70, mappe «Representantskapet», «Forordning av 17. juni om foreninger».

⁵²⁴ Skar, *Fagorganisasjonen*, 315.

⁵²⁵ *Aftenposten* 26. juni, «Røde Kors har frisk medvind».

Det fantes på dette tidspunktet ingen tungtveiende grunner til å tvangsnyordne de humanitære organisasjonene. For å tilføre hjelpearbeidet i Norge et partinært alternativ på det humanitære feltet, stiftet Nasjonal Samling i stedet NS Hjelpeorganisasjon i juli 1941. Den skulle ifølge partiforordningen først og fremst «understøtte nødlidende og trengende medlemmer av NS og deres familier».⁵²⁶

Terbovens og Innenriksdepartementets øvrige offensive tilnærming mot norske organisasjoner ble møtt med like steil opposisjon, men konflikten havnet nesten umiddelbart i skyggen av verdenskrigens utvikling. Kun fire dager etter Reichskommissars oppgjør med foreningene, gikk startskuddet for Operasjon Barbarossa – den tyske invasjonen av Sovjetunionen. «Krigen i Russland [sic] er det altoverskyggende i begivenheterne», noterte Johannes Heimbeck ved Røde Kors Klinik i Oslo i dagboken 6. juli 1941.⁵²⁷

Unntakstilstanden i Oslo i september 1941 – den tyske linjen trumfer

Utover sommeren og høsten førte fremgangen på Østfronten også til hardere tiltak i andre okkuperte områder. Hitler begynte «å se kommunister overalt».⁵²⁸ Fokuset på å slå ned åpen og skjult motstand i Norge økte kraftig. 10. september erklærte Terboven sivil unntakstilstand i Oslo. I det som var et hardt slag rettet mot den norske arbeiderbevegelsen, gikk Norsk Folkehjelp – som fagbevegelsens sanitetsforening – uunngåelig med i dragsuget.⁵²⁹

Offensiven rammet også Nasjonalhjelpen. Innenfor okkupasjonsregimet hadde det en stund sirkulert mistanker om humanitære kretsers potensielle forbindelser til motstandsorganisering. Allerede i februar hadde reiseinspektør Helset blitt arrestert, men primært på grunn av sin rolle i idrettsfronten.⁵³⁰ Nå avsatte imidlertid NS' justisminister Sverre Riisnæs også Nasjonalhjelpens president Johan Holst og overtok selv vervet.

---

⁵²⁶ RA, L-sak medisinaldirektør Thorleif Østrem, dok.nr. 4259, «Partiforordning og arbeidsoppgaver», datert 29. juli 1941. Takk til Ingunn Elstad for denne kilden.

⁵²⁷ Johannes Heimbecks dagbok 6. juli 1941. Takk til Fredrik Wilhelm Heimbeck og Per E. Hem for tilgang til kopi av dagboken, som Hem også benyttet i arbeidet med sin biografi over Paal Berg.

⁵²⁸ Nøkleby, *Hitlers Norge*, 295.

⁵²⁹ Skar, *Fagorganisasjonen*, 356.

⁵³⁰ Berit Nøkleby, *Politigeneral og hirdsjef. Karl A. Marthinsen* (Oslo: Aschehoug, 2011), 30; Ivar Kraglund og Arnfinn Moland, *Hjemmefront*, 24–25; Goksøyr og Olstad, *Skjebnekamp*, 70–71.

Fellesutvalget med representanter for de ulike humanitære organisasjonene ble fjernet, og de mistet dermed sin tidligere innflytelse på ressursfordelingen i Nasjonalhjelpen. Det resulterte i at Nasjonalhjelpen mistet tillit både i og utenfor Norge,⁵³¹ men organisasjonene besluttet å opprettholde apparatet, ikke minst fordi det hadde opparbeidet en økonomisk grunnmur, og heller motvillig godta en NS-leder.⁵³² Organisasjonene selv var tross alt fremdeles ikke underlagt tvangsadministrasjon, og samtidig kunne Nasjonalhjelpen fungere som en buffer mot nettopp det. Utbyttet ved å bevare Nasjonalhjelpen overgikk derfor foreløpig belastningen med den i utgangspunktet uønskede overstyringen, og Nasjonalhjelpen kom til å bli en viktig brikke i hjelpearbeidet også senere. Den eksisterte gjennom hele krigen og hele veien med Henry N. Bache fra Foreningen Norden i stillingen som generalsekretær.⁵³³

Thomas Chr. Wyller antyder at utnevnelsen av Riisnæs som president i Nasjonalhjelpen var et eksempel på «private ønskemål» fra de kommissariske statsrådene, som tyskerne i denne omgang innvilget.⁵³⁴ Selv om Reichskommissar i midten av september 1941 sa seg enig i at oppryddingen i organisasjonsvesenet «nu straks og helt omfattende blir satt i gang», fremstår det klart at den tyske linjen fremdeles var å ikke gå for hardt frem mot de humanitære foreningene.⁵³⁵ Det nazifiserte tyske Røde Kors (DRK) på sin side hadde etablert seg raskt i Norge etter felttoget, men hadde heller ikke til intensjon å overta den norske organisasjonen. Tvert imot skulle DRK støtte Norges Røde Kors i arbeidet for sivilbefolkningen, og opprettholde forbindelsen mellom den nasjonale foreningen og den internasjonale komiteen i Genève, riktig nok via Berlin. Ellers var oppdraget i hovedsak å sørge for forpleiningen til de tyske troppene spredt utover landet og sørge for rekruttering av sykepleiere.⁵³⁶ Den tyske innstillingen ser ut til å ha vært ønsket om kontroll over det overordnede humanitære arbeidet i Norge, men uten å måtte overta eller legge ned de enkelte organisasjonene og dermed sette hele systemet i fare for å kollapse.

---

⁵³¹ Johannes Heimbecks dagbok 22. november 1941.

⁵³² Det Kgl. Utenriksdepartement, *Norges forhold til Sverige under krigen 1940–1945*, 3 (Oslo: Gyldendal Norsk forlag), 476.

⁵³³ Ottosen, *Nasjonalhjelpen*, 35.

⁵³⁴ Wyller, *Fra okkupasjonsårenes maktkamp*, 130.

⁵³⁵ Wyller, *Fra okkupasjonsårenes maktkamp*, 130. I mars 1943 ble Norske Kvinners Frivillige Verneplikt lagt ned av tyskerne uten at den direkte årsaken er klar, men dens opprinnelige formål var å understøtte et norsk forsvar som ikke lenger eksisterte. Organisasjonen gjenoppsto i 1946 som Norges Lotteforbund – *Lottebevegelsen i Norge 19. mars 1928–19. mars 1953. Et tilbakeblikk* (Oslo, 1953).

⁵³⁶ «Der Einsatz des Deutschen Rotes Kreuz», *Jahrbuch*, 126–129.

I slutten av november 1941 slo Arnold Rørholt fast:

Heller ikke har det vært noen tendens til å gjøre 'foreningsloven' gjeldende overfor Norges Røde Kors. Det samme gjelder for øvrig Sanitetsforeningen og andre frivillige hjelpeorganisasjoner. – Landsforeningen har hele tiden fremholdt at Røde Kors har internasjonal karakter, og at det er av stor betydning at Røde Kors i krigstid kan komme i forbindelse med utlandet når alle andre veier er stengt. Videre har vi fremholdt at jo mindre innblanding en slik organisasjon er utsatt for jo bedre vil det være. *I dette synspunkt er vi blitt støttet av de tyske myndigheter.*⁵³⁷

De norske humanitære organisasjonene valgte uansett i større grad å prioritere aktiviteter i egen regi etter endringene i Nasjonalhjelpen. En annen konsekvens av både juniforordningen og unntakstilstanden i Oslo var at de gjenværende humanitære organisasjonene fikk tilført nye medlemmer, ikke bare fra Folkehjelpen, men fra andre nedlagte foreninger og de som i protest gikk under jorden. «Store skarer» av speidere gikk over til de humanitære organisasjonene fra høsten 1941 da Politidepartementet oppløste bevegelsen.⁵³⁸ Eldrid Mageli skriver: «Dermed ble Røde Kors en av få tilgjengelige organisasjoner for ungdom som var interessert i friluft- og førstehjelpsarbeid. Flere av dem som hadde vært med i speideren valgte Røde Kors isteden».⁵³⁹

Da mange andre sosiale og rekreative arenaer falt bort, fikk de humanitære organisasjonene økt tilstrømming som en av de få åpne «stedene» akseptert i sin originale form.⁵⁴⁰ De hadde meningsfulle formål og favnet om både frivillige og yrkesutøvende innenfor helse og omsorg. Mange søkte mot Røde Kors og spesielt til hjelpekorpsene: «Hjelpekorpsene i Sør-Varanger fikk snart stor tilslutning, det var jo også det eneste stedet hvor ungdom kunne komme sammen etter at idrettsstreiken forplantet seg», skriver for eksempel Tor Aarnes.⁵⁴¹ Sykepleierens primære profesjonsidentitet knyttet seg dessuten enda sterkere til de humanitære organisasjonene etter at Foreningskontoret tvangsnordnet Norsk Sykepleierforbund.⁵⁴²

---

⁵³⁷ SNS, Norges Røde Kors 3. distrikts arkiv, mappe 32. Brev fra Rørholt til R. M. Schjøberg 21. november 1941. [Min uth.]

⁵³⁸ *Oslo Røde Kors Hjelpekorps 1933–1958* (Oslo, 1958), 43.

⁵³⁹ Mageli, *Med rett til å hjelpe*, 176.

⁵⁴⁰ «Mange foreninger ble forbudt. Eller folk holdt seg borte fra dem fordi de var blitt overtatt av nazistene. Men blant annet Frelsesarmeen og en del frikirkelige losjer og Yngres-foreninger fikk fortsette og opplevde et oppsving i aktiviteten [...] – Mange ungdommer fikk likevel fortsette speidingen i regi av KFUM, Blåspeideren og lokale Yngres-foreninger» – Olav Njølstad, «Fritid i ufrihet», [norgeshistorie.no https://www.norgeshistorie.no/andre-verdenskrig/1705-fritid-i-ufrihet.html](https://www.norgeshistorie.no/andre-verdenskrig/1705-fritid-i-ufrihet.html) (hentet 2. mai 2021).

⁵⁴¹ Tor Aarnes, «1940 – Okkupert» i *Sør-Varanger under 2. verdenskrig*. (Kirkenes: Sør-Varanger historielag, 1995), 25.

⁵⁴² Gogstad, *Helse og hakekors*, 151 – «Yrkesidentiteten var for mange kanskje mer knyttet til de respektive ideelle hovedorganisasjoner enn til selve profesjonen»; Fause og Micaelsen, *Et jag i kamp for livet*, 199 og 205.

NS' nyordningsstrategi var en hard linje for ensretting av de ulike samfunnssektorene. Men det viste «seg at de ulike organisasjonene ble tømt for medlemmer etter hvert som de fikk NS-ledelse», slik Ole Kolsrud skriver.⁵⁴³ Fiaskoen var aller tydeligst i det mislykkede forsøket i 1942 på å innføre det samlede Lærersambandet og prinsippet om «det obligatoriske medlemsskap».⁵⁴⁴ Til slutt beordret Terboven retrett i aksjonen mot lærerne. Organisasjonsforordningen av juni 1941 ble erstattet i august 1942 av en ny lov om organisasjoner og foreninger, som skulle forby utmeldinger. I 1943 la NS-regjeringen ned Foreningskontoret. Selv om Norges Røde Kors skulle komme til å bli utsatt for hardt press før det, sluknet NS' fremstøt fordi tyske prioriteringer veide klart tyngst.

Humanitære innførsler – overordnet bilde

«[I]t was inevitable that the German occupation would create serious problems», skriver Guri Hjeltnes om den norske forsynings situasjonen under andre verdenskrig.⁵⁴⁵ Men både fra de som opplevde den tyske okkupasjonen og gjennom forskning og litteraturen, vet vi at nordmenn flest klarte seg relativt greit gjennom krigsårene når det gjaldt ernæring og generell helsetilstand. Det som går igjen er at det var knapt med mye, men sjelden eller aldri krise eller sult. Hjeltnes har pekt på okkupasjonstidens «uformelle løsning»; økt selvberging, byttehandel og solidaritet på tvers av gamle sosiale mønstre, som viktige årsaker til dette.⁵⁴⁶ De som bodde på bygda og drev jordbruk levde mange steder til og med «bedre enn før krigen», står det i oppsummeringen av medisinalstatistikkene for årene 1942 til 1944.⁵⁴⁷

Innførsler fra og via Sverige, Danmark og Sveits er likevel en sentral del av historien.⁵⁴⁸ Denne hjelpen fikk et stort omfang i løpet av krigsårene. De humanitære organisasjonene ble avgjørende som premiss og distribusjonsnettverk for denne

---

⁵⁴³ Ole Kolsrud, *En splintret stat. Regjeringskontorene 1940–1945* (Oslo: Universitetsforlaget, 2004), 197.

⁵⁴⁴ Wyller, *Nyordning og motstand*, 103.

⁵⁴⁵ Hjeltnes, «Supplies under pressure», 62.

⁵⁴⁶ Guri Hjeltnes, *Hverdagsliv* (Oslo: Aschehoug, 1986), 263; SSB, *NOS X. 97: Sunnhetstilstanden og medisinalforholdene 1941* (Oslo, 1946), 13.

⁵⁴⁷ SSB, *NOS X. 160: Sunnhetstilstanden og medisinalforholdene. Hovedresultater 1942–1944* (Oslo, 1948), 17.

⁵⁴⁸ Hjeltnes, *Hverdagsliv*, 128.

hjelpevirksomheten, som kom okkuperte nordmenn til gode i form av «levnetsmidler»; spesielt mat, klær, medisiner og medisinsk utstyr.

Den første tiden var det tyske regimet ikke spesielt interessert i å legge til rette for noen form for utenlandsk hjelp.⁵⁴⁹ Ifølge DRKs Rudolf Schmidt reservertet Terboven selv myndigheten over godkjenning av alle utenlandske hjelpeforsendelser gjennom et ekstraordinært dekret.⁵⁵⁰ Tyskerne var spesielt oppmerksom på at bistand åpent finansiert av den norske eksilregjeringen kunne få «oönskade politiska og psykologiska effekter», slik Anders Berge skriver.⁵⁵¹ Åpen hjelp fra det eks-territorielle konstitusjonelle Norge ville underbygge folkets motstandsvilje.

Den norske eksilregjeringen etablerte sommeren 1940 en «Relief-Central» i Sverige, ledet av diplomaten Niels Christian Ditleff. Den fant i november frem til en direkte forbindelse med Norges Røde Kors.⁵⁵² Offisielt var Centralen et privat svensk organ, men i skjul finansiert fra London. Pengene ble overført via den norske legasjonen i Stockholm og omsatt i ulike varer.⁵⁵³ Nygaardsvold-regjeringens forsøk på humanitær hjelp til det okkuperte Norge var i motstrid til den allierte blokadetaktikken, ut fra synet at det å understøtte sivilbefolkningen også var å understøtte okkupanten.⁵⁵⁴ Sosialdepartementet i London oppnådde likevel en uttalelse fra den britiske regjeringen om at den «i prinsippet ikke hadde noe imot tilførsel til Norge av matvarer *innenfor det blokerte området*».⁵⁵⁵

En del egne svenske forsendelser kom sivende over grensen i små og delvis skjulte mengder det første okkupasjonsåret.⁵⁵⁶ Forskjellen i behovet for hjelp til Norge og hjelp til Finland illustreres likevel i tallene Emma Israelsson presenterer i sin studie fra Sverige: «I Finland hamnade biståndet på 145 miljoner kronor under det första krigsåret medan biståndet till Norge vid samma tillfälle uppskattades kring ca åtta miljoner kronor, varav ungefär hälften gick till at konstruera 624 stycken svensktillverkade hus, *svenskehusene*».⁵⁵⁷ En type hjelp okkupanten offisielt godtok, var de svenske ferdighusene som gikk til

---

⁵⁴⁹ Schmidt, «Der Einsatz des Deutschen Roten Kreuzes», 126–129.

⁵⁵⁰ Schmidt, «Der Einsatz des Deutschen Roten Kreuzes», 126–129.

⁵⁵¹ Berge, «Hämmat bistånd», 177.

⁵⁵² Berge, «Hämmat bistånd», 179.

⁵⁵³ Utenriksdepartementet, *Norges forhold til Sverige* 3, 487.

⁵⁵⁴ Undersøkelseskommissjonen av 1945, bind II, del 1, 255.

⁵⁵⁵ Undersøkelseskommissjonen av 1945, bind II, del 1, 283. [Uthev. i originalen]

⁵⁵⁶ Israelsson, «Den Svenska Norgehjälpen», 18.

⁵⁵⁷ Israelsson, «Den Svenska Norgehjälpen», 20; Berge, «Hämmat bistånd», 184. Se også tallene for den svenske Rikskomiteen som var i virksomhet til mai 1942 og bevilget 18 millioner kroner til Finland og 4 millioner kroner til Norge – Utenriksdepartementet, *Norges forhold til Sverige* 3, 484.

utbombede byer som Narvik, Bodø og Kristiansund, og var forbeholdt hjemløse nordmenn – «militær bruk av slike hus var strengt forbudt».⁵⁵⁸

Ernæringsforholdene i deler av Norge forverret seg i løpet av året 1941, men «trass i alle vansker later det til etter distriktslægenes uttalelser, at befolkningen har greid seg noenlunde bra», forteller medisinalstatistikken.⁵⁵⁹ Britene tillot etter hvert begrensede overføringer av en del medisiner og medisinsk utstyr fra den norske regjeringen via Sverige.⁵⁶⁰ De vestallierte, som i visse henseender, og særlig i de første krigsårene, var bedre informert enn det norske eksilbyråkratiet om forsyningssituasjonen i Norge, visste at tyskerne så ut til å ha både evne og vilje til å opprettholde innførselen av matvarer til landet.⁵⁶¹ På samme tidspunkt økte tyskerne innførselen av korn til Norge.⁵⁶²

Oversikten over den humanitære situasjonen ble noe forringet da den norske Nasjonalhjelpen i september 1941 mistet tilliten ikke bare i befolkningen, men også hos svenske innsamlingsinstanser. Heller ikke den norske eksilregjeringen ville at dens forkledde humanitære forbindelsesledd til hjemlandet, Relief-Centralen, skulle ha noe med den nå NS-styrte Nasjonalhjelpen å gjøre.⁵⁶³ Det skapte «en alvorlig krise i det svenske hjelpearbeid på Norge».⁵⁶⁴

Vinteren 1941/42 begynte også Reichskommissariat og Wehrmacht å bli alvorlig bekymret for bærekraften til den norske økonomien etter Hitlers ordrer om massiv utbygging av infrastruktur og forsvarsverk langs kysten.⁵⁶⁵ Den forverrede matkrisen i Finland samme vinter medvirket til et endret tysk syn og større velvilje til innførsler til Norge fra Sverige. Det fantes et folkerettslig aspekt ved saken – okkupanten hadde plikt til å beskytte sivilbefolkningen,⁵⁶⁶ og «skinnlegaliteten» var en del av nyordningsstrategien. Mer viktig var at tyskerne hadde sine egne erfaringer med hungersnød fra den første verdenskrigen og visste hva desperasjon kunne gjøre med folkeopinionen. Som Guri

---

⁵⁵⁸ Nøkleby, *Hitlers Norge*, 196.

⁵⁵⁹ SSB, *Sunnhetstilstanden og medisinalforholdene 1941*, 12–13; Utenriksdepartementet, *Norges forhold til Sverige 3*, 493; Berge, «Hämmat bistånd», 190–191.

⁵⁶⁰ Utenriksdepartementet, *Norges forhold til Sverige 3*, 488.

⁵⁶¹ Undersøkelseskommissjonen av 1945, bind II, del 1, 284.

⁵⁶² Reidar Almås, *Frå bondesamfunn til bioindustri*, bind 4 i *Norges landbrukshistorie* (Oslo: Det norske Samlaget, 2002), 101.

⁵⁶³ Berge, «Hämmat bistånd», 198 og 201.

⁵⁶⁴ Utenriksdepartementet, *Norges forhold til Sverige 3*, 478.

⁵⁶⁵ Gogl, «Laying the Foundations of Occupation», 214; Frøland, «Organisation Todt i Norge», 175.

⁵⁶⁶ «[...] shall take all measures in his power to restore, and ensure, as far as possible, public order and safety». Convention (IV), art. 43. <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/vwTreatiesByDate.xsp> (hentet 24. mars 2021).

Hjeltnes skriver: «If Hitler was to exploit the resources he wanted from Norway, both man and beast would need to be supplied with food and other provisions; otherwise the system would fall apart».⁵⁶⁷

1942 var det verste året ernæringsmessig under okkupasjonen, ifølge medisinalberetningene.⁵⁶⁸ Stemningen i Sverige påvirket regjeringen til å understøtte hjelpearbeidet til Norge i større grad.⁵⁶⁹ Det store problemet for alle parter var å finne et pålitelig mellomledd, som tok ansvar for distribusjonen av varer og levnetsmidler i Norge uten at noen kunne mistenkes for å utnytte ordningen.⁵⁷⁰

Løsningen ble den svenske Donatorkomiteen, som skulle stå som samlet leverandør av større kvanta leveranser til den såkalte «Donatorrepresentasjonen» i Oslo, som besto av fire svenske statsborgere og representanter for flere norske humanitære organisasjoner. Opplegget ble etablert sommeren 1942 og fikk godkjennelse fra både NS-hold og tysk side, som garanterte å ikke beslaglegge varene.⁵⁷¹ I oktober 1942 var ledelsen i Norges Røde Kors i møte med Donatorkomiteen og «med glede erklærte sig villig til ved hjelp av sine underavdelinger, å distribuere hjelpen fra Sverige, blandt annet sammen med Norske Kvinners Sanitetsforening og Nasjonalforeningen mot Tuberkulosen».⁵⁷² Nasjonalhjelpen fikk igjen rollen som et viktig koordinerende ledd i fordelingen mellom organisasjonene, og «lojale nordmenn i departementene våket over at de tyske løfter ble holdt».⁵⁷³

En lang rekke svenske foreninger samlet seg i Svenska Norgehjälpen.⁵⁷⁴ Hjelpeaksjonene fra Sverige fikk økt omfang etter hvert som de allierte slakket på deler av sin blokadetaktikk, spesielt fra sommeren 1943, og krigen krevde stadig mer av det norske samfunnet. Tyskerne begynte også å slite med importkapasiteten til Norge når Wehrmacht ble presset bakover i både Øst- og Sør-Europa, men fremdeles hadde en

---

⁵⁶⁷ Hjeltnes, «Supplies under pressure», 64.

⁵⁶⁸ SSB, *Sunnhetstilstanden og medisinalforholdene 1942–1944*, 17. Men folk «klarte seg bedre enn ventet», ifølge distriktslegene.

⁵⁶⁹ Israelsson, «Den Svenska Norgehjälpen», 19; Berge, «Hämmat bistånd», 188.

⁵⁷⁰ Utenriksdepartementet, *Norges forhold til Sverige 3*, 478.

⁵⁷¹ RA/S-2674/1/D/Da/L0057, eske «Arkivmateriale hjemsendt fra Leg. Bern». «Report on the possibilities of relieving the Norwegian people through an efficient intermediary apparatus the 'Swedish-American-Norwegian Donor's Committee», datert 10. september 1943.

⁵⁷² PA-1973/D/Da. Olaf W. Fermanns privatarkiv, «Rapport om Landskontorets virksomhet i oktober 1942».

⁵⁷³ Utenriksdepartementet, *Norges forhold til Sverige 3*, 519; Mageli, *Med rett til å hjelpe*, 183; Ottosen, *Nasjonalhjelpen*, 21.

⁵⁷⁴ Berge, «Hämmat bistånd», 184.

betydelig styrke – over 350 000 mann – stående på norsk jord, som også skulle brødføs.⁵⁷⁵ Det åpnet for større leveranser fra nabolandene til sivilbefolkningen.

I mai 1943 var Røde Kors' rådgivende representant i Donatorkomiteen på besøk til Stockholm og fikk høre om svenskenes iherdige innsamlinger: «i sidste måned er bidragene oppe i 900 000 [...] Sekretæren i Norgehjælpen sae at nu øket norgesinteressen som en snøball».⁵⁷⁶ I romjula samme år sendte Erling Borch-Johnsen i Narvik en oppdatering til det svenske Røde Kors angående forsendelser av senger, tepper og lakener som ble videresendt til epidemihærjede strøk lenger nord. «Med en takk for hvad der er gjort og for den interesse der fra Svenska Røda Korsets side er vist for våre vanskeligheter», avsluttet han brevet med.⁵⁷⁷

Svenska Norgehjælpen skal i løpet av okkupasjonsårene (og frem til mai 1946) ha samlet inn et kontantbeløp opp mot 72 millioner svenske kroner (1,4 milliarder i 2016-verdi), hvorav betydelige beløp kom fra den svenske staten og den norske regjeringen via Relief-Centralen.⁵⁷⁸ Med de materielle bidragene i tillegg, forvaltet Svenska Norgehjælpen verdier for totalt 135 millioner svenske kroner.⁵⁷⁹

I tillegg til den svenske kanalen, var Danmark en viktig kilde til overføring av matvarer til Norge. Over lang tid ble det på privat hold i Danmark bygget opp en aksjon som lignet på den svenske «Norgehjælpen», ledet av Borghild Hammerich.⁵⁸⁰ I tillegg kom Røde Kors-nettverket.⁵⁸¹ Jevnlige leveranser fra Danmark Røde Kors gjennom året 1944 besto for eksempel av havregryn, byggryn, ost, pølse og sirup, og ved enkelte anledninger også flesk og egg.⁵⁸² Noe ble fordelt gjennom Røde Kors-kretsene og resten direkte fra Landskontoret til barn, syke, gamle.⁵⁸³ Også gjennom vinteren og våren 1945 rapporterte landskontoret i Norges Røde Kors om månedlige forsendelser.⁵⁸⁴ Røde Kors-leveransene

---

⁵⁷⁵ Okkupasjonsstyrken i Norge nådde en topp sommeren 1943 med 358 000 mann. Korsnes og Dybvig, «Wehrmacht i Norge», 5.

⁵⁷⁶ Johannes Heimbecks dagbok 17. mai 1943.

⁵⁷⁷ SNS, Norges Røde Kors 3. distrikts arkiv, mappe 6. Brev fra Borch-Johnsen til Svenska Røda Korset datert 27. desember 1943.

⁵⁷⁸ Mats Wallenius og Anders Johansson, *Norges tack till Sverige. Svek, samverkan och solidaritet över Kölen* (Utgitt av Svensk-norska samarbetsfonden, 2016), 29; Berge, «Hämmat bistånd», 185.

⁵⁷⁹ Bertil Kugelberg, «Fra den svenska Norgeshjælpen» i Grethe Værnø (red.), *Naboskap i krisetider. Norge og Sverige under 2. verdenskrig* (1987), 193; Trygve Lie, *Oslo–Moskva–London* (Oslo: Tiden Norsk Forlag, 1968), 171.

⁵⁸⁰ Mürer, *Boken om Danskehjælpen*, 58.

⁵⁸¹ Sehested, «Om Norgeshjælpen», 23.

⁵⁸² SNS, 3. distrikt, mappe 5. «Beretning om landskontorets virksomhet i tiden 1. juni 1944 til 31/12 1944».

⁵⁸³ SNS, 3. distrikt, mappe 5. «Beretning om landskontorets virksomhet i tiden 1. juni 1944 til 31/12 1944».

⁵⁸⁴ SNS, 3. distrikt, mappe 5. «Beretning om landskontorets virksomhet i tiden 1. januar til 1. juni 1945».

over Skagerrak skal ha løpt seg til en samlet verdi på minst en million kroner, ifølge Arnold Rørholts estimat.⁵⁸⁵

Gjennom den norske legasjonen i Bern og ICRC, fikk Norges Røde Kors fra våren 1943 innført en del matvarer og medisiner fra Sveits, også dette kamuflerte midler fra London-regjeringen: «For utenverden og for befolkningen i Norge har sendingene fremtrådt som Røde Kors aksjoner», kommenterte den norske medisinaldirektøren i eksil, Karl Evang, i januar 1945.⁵⁸⁶ Norges Røde Kors mottok i tillegg ulike varer i mindre mengder – for eksempel rosiner, svsker, mandler og barnetøy – fra nordmenn bosatt i land som Spania og Argentina.⁵⁸⁷

Helt fra den tyske invasjonen ble kjent i april 1940, jobbet norske eksilmiljøer i USA med å samle midler til hjelp for gamlelandet. Den norsk-amerikanske avisen *Skandinaven* i Chicago skrev: «Folk flest av norsk byrd har pårørende i Norge og lider ved det som foregår i fedrenes land. Nå skal det vise seg hvor sterkt det er dette bånd som binder to folk sammen».⁵⁸⁸ American Relief for Norway vokste raskt til en omfattende aksjon med underkomiteer i nesten samtlige amerikanske delstater, og med representanter i Sverige. Slik ble blant annet store mengder klær sendt til Norge.⁵⁸⁹

Ifølge representantskapets beretning etter krigen, var Norges Røde Kors i stand til å sette noe av leveransene organisasjonen mottok til side for å bygge opp depoter av sanitetsmateriell og medisinske lagre. I tillegg bidro Norges Røde Kors – når «forsyningssituasjonen her i landet tillot det» – med hjelp til andre nasjonale Røde Kors-foreninger med større problemer enn dem selv og til nordmenn i utsatte områder utenlands, spesielt til Nederland, Belgia og Frankrike.⁵⁹⁰ Norges Røde Kors sendte 50 tonn medisintran og 40 tonn veterinærtran til Finland i januar 1941 etter at finske myndigheter meldte om en «uhyre alvorlig» nærings situasjon som følge av krig og blokkade.⁵⁹¹

---

⁵⁸⁵ RA/S-3138/0001/D/Dg/L0535/0002 F. Heyerdahls L-sak. Arnold Rørholt, «PM», 3. oktober 1945.

⁵⁸⁶ RA/S-2674/1/D/Da/L0057. Utenriksstasjonene, Legasjonen i Bern, Sveits. «PM. Relief-aksjoner fra Sveits» fra Karl Evang til Medisinaldirektoratet datert 17. januar 1945.

⁵⁸⁷ PA-1973/D/Da. Olaf W. Fermanns privatarkiv. «Beretning om Landskontorets arbeide i oktober, november og desember måned 1943».

⁵⁸⁸ Rygg, *American Relief*, 14.

⁵⁸⁹ Rygg, *American Relief*, 27. Komiteen het opprinnelig Norwegian Relief, men skiftet etter hvert navn til American Relief for Norway.

⁵⁹⁰ PA-1973/D/Da. Olaf W. Fermanns privatarkiv, «Rapport om Landskontorets virksomhet i oktober 1942», «Rapport om Landskontorets virksomhet i desember måned 1942» og «Beretning om Landskontorets arbeide i oktober, november og desember måned 1943».

⁵⁹¹ SNS, 3. distrikt, mappe 30, «Landskontorets virksomhet siden Landsstyremøtet den 29. januar 1941».

Selv om den nøyaktige effekten av det internasjonale hjelpearbeidet er vanskelig å måle, sørget den humanitære hjelpen fra utlandet for at den knappe varemengden i Norge ikke ble kritisk.⁵⁹² Selvberging, matauk og den «uformelle løsning» er grunnleggende forklaringsfaktorer, men den humanitære innførselen var uten tvil også viktig. Samtidig var den med på å opprettholde roen i samfunnet og trolig en motstandsdyktighet i folket mot både kaos og nyordning.

Terboven minnet i en tale i april 1942 om at nordmennene levde på nåde av tyskernes deling av sitt forråd.⁵⁹³ Men dette var en toveistrafix. Okkupanten førte også mengder med melk, smør, kjøtt, margarin, egg og ost *ut* av Norge *til* Tyskland.⁵⁹⁴ Og ikke minst fisk – en av de viktigste kildene til Wehrmachts feltproviant under krigen. Den ble skaffet til veie av en industri som i stor grad var privateid. For Reichskommissariat var det viktig å beholde et godt forhold til norske fiskere for å bevare denne ressurstilgangen. Det la også hindringer for at NS kunne presse gjennom en nyordning av fiskernes hovedorganisasjon, Norges Fiskarlag, som ble «stort sett latt i fred».⁵⁹⁵ I stedet opplevde Fiskarlaget vekst i medlemstall og popularitet under krigen.⁵⁹⁶ Det går en klar parallell mellom dette og de humanitære organisasjonenes «privilegium».

For tyskerne var fordelene større ved at det fantes et autonomt humanitært system som skaffet forsyninger til den norske sivilbefolkningen enn at det ikke gjorde det, spesielt når presset økte på tyskernes egen ressurstilgang. Det sivile tyske forvaltningsapparatet var lite, og Reichskommissariat var generelt opptatt av å begrense sine oppgaver i Norge.⁵⁹⁷ Enda viktigere var trolig det faktum at Nazi-Tyskland ikke kunne gå ut og be om humanitær hjelp fra for eksempel Sverige, noe som ville vist svakhet og svekket det politiske presset på Stockholm. Å la den relativt uavhengige humanitære hjelpen fortsette for egen maskin var dermed et klart bedre alternativ, for ikke å si det eneste. En

---

⁵⁹² «Det kan ikke ha vært mange familier i Norge som ikke direkte eller indirekte fikk sin del av det svenske folks hjelpearbeid», mente Trygve Lie – Lie, *Oslo–Moskva–London*, 171.

⁵⁹³ Elstad, *Trangsevakueringa*, 61.

⁵⁹⁴ A.N. Rygg, *American Relief for Norway. En oversikt over Amerikas hjelpearbeid for Norge under og etter den annen verdenskrig* (New York: Arnesen Press, 1947), 26.

⁵⁹⁵ Bjørn-Petter Finstad, «The Norwegian Fishing Sector» i Hans Otto Frøland, Mats Ingulstad og Jonas Schreiner (red.), *Industrial Collaboration in Nazi-Occupied Europe: Norway in Context* (London: Palgrave Macmillan, 2016), 398; Grimnes, *Hjemmefrontens ledelse*, 100.

⁵⁹⁶ Finstad, «The Norwegian Fishing Sector», 415.

⁵⁹⁷ Gogl, «Laying the Foundations of Occupation», 25; Simon Gogl, «Tyske bygg- og anleggsbedrifter i Norge», totalkrig.no (hentet 12. mai 2020). «Terboven ville ha en slagkraftig administrasjon med et minimum av medarbeidere» – Nøkleby, *Hitlers Norge*, 116.

nødstilstand ville slå unna bena under visjonen regimet hadde forpliktet seg til og årsaken til at de var i landet. Den samme effekten var dermed noe de allierte etter hvert også godtok, i hvert fall uoffisielt. Ved siden av presset fra den norske eksilregjeringen og dens forhandlingskort i handelsflåten, var det propagandamessige utbyttet av britenes blokadepolitikk begrenset i et land der tyskerne tydelig var innstilte på å unngå en humanitær krise.

Rekruttering, virksomhet og forholdet til Nasjonal Samling

På toppen av push-faktorene som nyordning og andre organisasjoners nedleggelse førte med seg, hadde Norges Røde Kors på nyåret 1941 ansatt fire reisesekretærer for å øke medlemstallet. Reisesekretærene skulle oppmuntre og hjelpe til med etablering av nye Røde Kors-kretser. Sør- og Midt-Norge ble delt mellom tre personer på midlertidig engasjement, mens stillingen for Nord-Norge var en mer langsiktig post etter at Arnold Rørholt sommeren 1940 konstaterte at de «store avstander, vanskeligheten med legehjelp, mangelfull hygiene mange steder, – alt dette gjør Røde Kors-arbeidet på mange måter mer nødvendig nordover enn i andre deler av landet».⁵⁹⁸

Valget falt på Hjørdis Raaness fra Finnmark. Hun hadde vært ansatt ved innkjøpskontoret til gruveselskapet A/S Sydvaranger i en årrekke, og som nestformann i Kirkenes Røde Kors hadde hun god kjennskap til organisasjonen. Raaness ble beskrevet som «arbeidsom» og «energisk», og disse egenskapene gjorde henne til en viktig bidragsyter til den veksten Norges Røde Kors opplevde i landsdelen i løpet av okkupasjonen.

Reisesekretærenes rapporter gir innblikk i stemningen i distriktene og motivasjonen som lå bak mye av medlemsrekrutteringen. Raaness fikk tidlig inntrykk av stor Røde Kors-interesse. Bare i løpet av sine første måneder i jobben var hun med på å stifte flere nye foreninger, blant annet på Karlsøy og i Botnhamn på Senja i mai 1941. Disse gikk i første omgang inn for å bygge opp depoter med sanitetsmateriell.⁵⁹⁹ På samme tid reiste Ida Münsterhjelm rundt på Øst- og Sørlandet, og holdt foredrag i blant

---

⁵⁹⁸ RA/PA-250, eske 204, mappe «Generalsekretæren», «Rapport nr. 1 fra min reise i Nord-Norge juni/juli 1940».

⁵⁹⁹ RA/PA-250, eske 63, mappe «Foreningskontoret», «Referat fra Reisesekretærenes møte i Oslo den 25 og 26, og på Modum den 27 juni 1941».

annet Gjøvik, Kristiansand, Lillesand, Mandal og Søgne. På sin tre ukers rundtur fikk hun stiftet fire nye kretser og besøkt flere av de gamle.⁶⁰⁰

Da Norges Røde Kors vinteren og våren 1942 opplevde en periode med kraftige fremstøt fra okkupasjonsregimet, bremsset det ikke oppslutningen om Norges Røde Kors, selv ikke etter at det i mars lyktes NS å presse partimedlemmet Olaf Willy Fermann inn som visepresident i organisasjonen. I det norske eksilmiljøet spredte den ubekreftede nyheten seg om at «den beryktede nazist O. Fermann» nå ville overta som leder.⁶⁰¹ Også Prins Carl i Sverige gikk ut med at samarbeidet mellom det svenske og norske Røde Kors ble satt i fare med NS' behandling av landsstyret.⁶⁰² Tvilen nådde motstandskretsene og Røde Kors i Norge, men undergrunnsavisenes parole «Røde Kors er stripet – meld dig ut!», fikk ikke feste. Med Hans Fredrik Dahls ord var det et eksempel på oppfordringer som var «slik at de vanskelig kunne følges».⁶⁰³

I en av sine rapporter fra indre Troms og Vesterålen ordla Raaness det samme fenomenet ganske presist – 22. mai noterte hun: «En ting er jo sikkert at når bare interessen er tilstede, så skal det ganske store tuer til for å velte lasset».⁶⁰⁴ I Målselv, som var landsdelens største Røde Kors-krets, lot for eksempel Raaness seg imponere av formannen Dagny Sollie, som nærmest personifiserte poenget. Hun ofte syklet hele tre mil til styremøter – «Man kan vel trygt si at fru Sollie er interessert i Røde Kors-arbeidet».⁶⁰⁵ Også styret i Oslo Røde Kors møttes 18. mai og ble enige om å fortsette sitt vanlige virke så lenge som mulig i den nye situasjonen.⁶⁰⁶ Organisasjonens tilstand normaliserte seg i løpet av sommeren etter at ledelsen i et sirkulære 10. juni forsikret sine medlemmer om at de fortsatte som før.⁶⁰⁷ Fermanns inntreden ble internt ikke oppfattet

---

⁶⁰⁰ RA/PA-250, eske 63, mappe «Foreningskontoret», «Ad Rapport for tiden 1/5 til 28/5 fra reisesekretæren i 7., 8. og 9. Distrikt».

⁶⁰¹ *Norsk Nytt* (Norse News) 27. mai 1942. Avisen *Norsk Nytt* ble utgitt i Canada under krigen – Tom B. Jensen, *Det frie Norges periodiske skrifter 1940–1945* (Oslo: Grafisk Media Forlag, 1992), 52.

⁶⁰² *Norsk Tidend* 6. juni 1942. «Selv om storparten av de lokale Røde Kors avdelinger ledes av lojale nordmenn lar det seg ikke nekte at Norges Røde Kors fra flere hold saavel i som utenfor Norge blandt annet av de allierte blokademyndigheter betraktes med endel skepsis hvilket er forstaaelig i betraktning av at det etter tysk paatrykk er innsatt en nazistisk vise-president for Norges Røde Kors», skrev Finn Koren i februar 1945 – RA/S-2674/1/D/Da/L0057, eske «Arkivmateriale hjemsendt fra Leg. Bern». Avskrift av brev fra Finn Koren i Sosialdepartementet i London til den norske legasjonen i Bern 23. februar 1945.

⁶⁰³ Hans Fredrik Dahl m.fl., «Pressen i den store verden», i Rune Ottosen, *Parti, presse og publikum 1880–1945*, bind 3 i Hans Fredrik Dahl m.fl. (red.), *Norsk presses historie 1660–2010* (Oslo: Universitetsforlaget, 2010), 402. Sitatet er ikke nøyaktig datert, men det refereres til Bulletinen både 14. mars og 21. mars 1942.

⁶⁰⁴ SNS, 3. distrikt, mappe 50, «Rapport i tiden 15. april til 15. juni 1942».

⁶⁰⁵ SNS, 3. distrikt, mappe 5, «Rapport fra Propaganda-avdelingens virksomhet i juni måned 1942».

⁶⁰⁶ Johannes Heimbecks dagbok 31. mai 1942.

⁶⁰⁷ RA/PA-250, eske 72, mappe «Presidenten», «Rapport om Landskontorets virksomhet i juni måned 1942».

som en reell nyordning av Norges Røde Kors, men en nødvendig innlemmelse for nettopp å unngå det. «Og lag og medlemmer har da her også fortsatt sitt virke uforstyrret, når de har fått de virkelige forhold klarlagt», kunne reisesekretær Knut Aarra beroligende meddele fra Vestlandet.⁶⁰⁸

I april 1943 lot ikke Raaness ufullstendige kommunikasjoner i Salten ta motet fra seg: «Turen Bodø–Røsvik var med rutebil, og meget besværlig, idet det hendte at vi måtte kjøre opp til 8 kilometer bakover for å komme forbi møtende kolonne, men vi kom omsider frem». Dagen etter fulgte en båttur over fjorden Sørfolda til bygda Styrkesnes. Raaness holdt et møte med mange av stedets innbyggere til stede, og de vedtok enstemmig å starte en Røde Kors-forening. Som første oppgave ville den ta for seg skoletannpleie og sørge for en helsesøster, og dessuten «være med å høine det sociale og humanitære arbeid i skolekretsen».⁶⁰⁹

Raaness sitt engasjement smittet over på de nye medlemmene: «Så vil vi alle håpe, at vi må få det til/ slå ring om dette banneret vort, vi alle sammen vil./ Vort vakre Røde Kors», diktet de lokale på Styrkesnes etter at reisesekretæren hadde dratt videre.⁶¹⁰ På dette tidspunktet i krigen representerte Røde Kors en samlende arena som var etterlenget og meningsfylt for okkuperte nordmenn. Norges Røde Kors var i ferd med å kvitte seg med sitt gamle borgerskapsstempel og i stedet bli en hele folkets organisasjon.

Hjelpekorpsene

En sterkt medvirkende årsak til den økte anseelsen og populariteten til Norges Røde Kors var hjelpekorpsene. De fikk stor oppslutning og spilte en sentral rolle i hjelpearbeidet under felttoget (se kapittel 3), spesielt i byer som Narvik, Bodø og Ålesund, og ble lagt merke til og anerkjent. Aktiviteten gikk i stillstand sommeren 1940, men på høsten tok de «op arbeidet med å bedre sitt beredskap for å kunne yde hjelp i tilfelle nye krigsbegivenheter skulde ramme vårt land».⁶¹¹ Det var resultatet av både interne krefters

---

⁶⁰⁸ RA/PA-250, eske 72, mappe «Presidenten», «Rapport fra Propaganda-avdelingens virksomhet i juni måned 1942».

⁶⁰⁹ SNS, 3. distrikt, mappe 17, «Rapport i tiden 15. mars til 31. mai 1943».

⁶¹⁰ Astrid Borthne Kokaas' privatarkiv, i Bodil Borthne Jentofts eie. Se også *Årbok for Sørfold 2017* (Straumen: Sørfold lokallhistorielag, 2017), 60–66.

⁶¹¹ RA/PA-250, eske 70, mappe «Representantskapet», orientering fra Norges Røde Kors' luftvernkonsulent til organisasjonens representantskapsmøte 28. og 29. august 1942.

engasjement og et oppdrag i august fra Administrasjonsrådet om å utdanne sanitetspersonell til 500 industribedrifters luftvern.⁶¹²

Sommeren 1942 var det organisert 85 hjelpekorps med rundt 3400 medlemmer, mange av dem tilknyttet Det sivile luftvern.⁶¹³ Det sivile luftvernet lå under Politidepartementet og hadde vaktordninger med utskrevne mannskaper som fikk godtgjørelse, men «[i]ngen ble rike» av oppdraget.⁶¹⁴

Historikeren Richard Overy sier at et sivilt forsvar bredte om seg i Europa tidlig i krigen: «Everywhere you had to prepare for the prospect of being bombed. And civil defense required an extraordinary self-defense effort on the part of the civilian community».⁶¹⁵ Overy har regnet ut at det i løpet av 1941–42 var rundt 30 millioner europeere som deltok i en eller annen form for sivilt forsvar. I 1940 var rundt 13 000 personer tilknyttet Det sivile luftvern i Norge, i 1943 var tallet 37 000.⁶¹⁶ Bomberom, brannslukningsutstyr og gassmasker og sanitet var de viktigste oppgavene. Sanitetsgruppene besto av 3-4 mann med tilgang til et kjøretøy og som regel hadde forberedte førstehjelpsstasjoner. I Norge ble Røde Kors katalysatoren for sanitetsberedskapen. Røde Kors sine hjelpekorps utgjorde ofte luftvernets sanitetsgruppe, men var selv organisatoriske enheter under Røde Kors-organisasjonen. Hjelpekorpsene eksisterte også steder hvor det ikke var noe offentlig luftvern.

Gjennom hele okkupasjonen fikk hjelpekorpsene stor betydning for befolkningen, fremfor alt i et utsatt område som Øst-Finnmark. De kontinuerlige allierte bombetoktene mot det tyske oppmarsjområdet til Murmansk-fronten fra sommeren 1941, ga hjelpekorpsene og de humanitære organisasjonene store oppgaver. I Kirkenes så innbyggerne tidlig på hjelpekorpsmedlemmene som «en samling garvede veteraner, som i kaldblodighet ikke stod tilbake for erfarne frontsoldater».⁶¹⁷ Hjelpekorpsset i Vardø rykket ut ved nærmere 500 flyalarmer, hvorav nesten 80 resulterte i angrep og ødeleggelse.⁶¹⁸

---

⁶¹² Norges Røde Kors, *Norges Røde Kors gjennom 75 år*, 74.

⁶¹³ RA/PA-250, eske70, «Røde Kors' Første-Hjelpsberedskap. En orientering av Norges Røde Kors' Luftvernkonsulent på Representantskapsmøtet 28. og 29. september 1942».

⁶¹⁴ Bjørn Bjørnsen, *Under bomberegnet. Det sivile luftvern før 1945* (Direktoratet for sivilt beredskap, 1995), 87.

⁶¹⁵ Richard Overy, «Writing the history of the Second World War. Anything more to say?», King's College 2015. <https://www.youtube.com/watch?v=eub0JuAMSiI&t=1558s> (hentet 15. oktober 2019).

⁶¹⁶ Bjørnsen, *Under bomberegnet*, 87.

⁶¹⁷ Tor Aarnes, «1941 – Militær smeltedigel og angrep østover», i *Arena i stormaktskonflikt*, 41.

⁶¹⁸ Balsvik, *Vardø. Grensepost og fiskevær*, 229.

Korpset var «utmerket organisert» og interessen for Røde Kors-arbeidet «uhyre stor», rapporterte reisesekretær Raaness i september 1942.⁶¹⁹

Hjelpekorpsene tok seg av sårede og berget flere liv etter angrepet på Victoria Terrasse i Oslo nyttårsaften 1944.⁶²⁰ Også ved eksplosjonsulykken i Bergen i april 1944 og angrepet på Laksevåg i samme by seks måneder senere, rykket hjelpekorpsene og lokalforeningen ut: «Fra første stund av fikk Røde Kors i Bergen høve til å stå ansikt til ansikt med problemene og gjøre sin innsats [...] Publikums sympati og tillit. Den hadde Røde Kors», står det beskrevet i kretsens egen rapport fra hendelsene.⁶²¹ Fra Ålesund fortelles det: «Arbeidsåret 1944 står utvilsomt som det største i vårt hjelpekorps historie [...] hadde i løpet av året 3278 tjenestetimer for Luftvernet».⁶²² Mange steder ble hjelpekorpsene opprettet før Røde Kors-kretsene, og som organisasjonens mest fremtredende hjelpere ble en grunnleggende drivkraft i organisasjonens vekst. De representerte en form for ultimat innsats i nordmenns hjelp til hverandre under okkupasjonen.

Arbeidet for barna

En annen oppbyggende faktor var arbeidet for barna. Gjennom blant annet spedbarnskontroller og skolefrokoster hadde de yngste aldersgruppene vært en del av organisasjonens virksomhet før krigen, men disse Røde Kors-oppgavene ble sterkt utvidet under okkupasjonen.⁶²³ Matvarer innkjøpt fra det danske Røde Kors til norske barn ble distribuert gjennom distriktsorganisasjonene.⁶²⁴ Vinteren 1943 ordnet det svenske hjelpesystemet med varer og midler til skolebespisning til 2000 barn om dagen. Det var en ny måte å sikre at hjelpen kom frem til rette mottakere.⁶²⁵ I Bodø og omegn fikk 110 barn

---

⁶¹⁹ RA-PA250, eske 72, mappe «Reisesekretæren», «Rapport i tiden 15. juli til 15. septr. 1942».

⁶²⁰ Schilling og Ottersen, *Barmhjertighetsfronten*, 124.

⁶²¹ «Beretning fra Bergen Røde Kors og Bergen Sanitetsforening», i *Det Frivillige hjelpearbeid i Bergen og Laksevåg etter krigsulykkene i 1944* (Bergen, 1949).

⁶²² «Ålesund Røde Kors Hjelpekorps 1940–1965» (Ålesund: Sunnmørspostens bok- og aksidenstrykkeri, 1965), 24.

⁶²³ RA/PA-250, eske 63, mappe «Forretningskontoret», «Referat fra Reisesekretærenes møte i Oslo den 25 og 26, og på Modum den 27 juni 1940»

⁶²⁴ SNS, Norges Røde Kors 3. distrikts arkiv, mappe 51. Brev fra fungerende generalsekretær Jens Meinich jr. til Nordland Røde Kors om forsendelse, «som vi tør Dem godhetsfullt i samråd med fylkeslægen og eventuelt andre sakkynndige å fordele til de barnehjem på vedlagte fortegnelse som trenger det mest».

⁶²⁵ Utenriksdepartementet, *Norges forhold til Sverige under krigen 3*, 503 og 517; Kugelberg, «Fra den Svenska Norgeshjälpen», 188.

et varmt måltid hver dag – organisert i praksis (men ikke på papiret, det foregikk formelt i svensk regi) av de norske humanitære organisasjonene.⁶²⁶ Disse ordningene bidro til at det store flertallet av norske barn klarte seg bra gjennom krigsårene, ifølge rapportene om sunnhetstilstanden og medisinalforholdene for årene 1942 til 1944.⁶²⁷ «Det finnes vel ingen som gikk på skole i krigsårene, som ikke husker svenskesuppa, denne livgivende og velsmakende suppa av kjøtt og tørrmelk som ble øst opp fra spann i lave hermetikkbokser og servert i det store frikvarteret», mintes en av kvinnene som organiserte måltidene.⁶²⁸

Norges Røde Kors fikk gjennom Svenska Røda Korset etablert flere Barnas Hus, som for folk i disse byene ble eksempler på det internasjonale Røde Kors-fellesskapets barmhjertige ringvirkninger. Det første dagsenteret åpnet i det utbombede Narvik våren 1941. Historiker Steinar Aas skriver: «Bakgrunnen for etableringa var å gjøre noe for barna uten å skille dem fra foreldrene. Barnas Hus skulle motvirke at hjem gikk i oppløsning på grunn av vanskelige materielle forhold». ⁶²⁹ Et annet motiv var å få «fortgang i gjenreisninga av byen [...] og gi avlastning for husløse familier». ⁶³⁰

Deretter ble Barnas Hus satt opp i byene Bodø, Kristiansund og Namsos. I november 1941 kunne generalsekretær Rørholt lese rapporter om at de fire sentrene ble stadig mer populære.⁶³¹ Barnas Hus i Kristiansund «var særlig kjærkomment pga. all trangboddheten». ⁶³² Det var «et sted der barna fikk nærings mat [sic] og ble aktivisert med leker og lekselesing. [...] Etter hvert ble tilbudet så populært at barna måtte deles inn i tre partier. Ca 250 av barna i byen og distriktet besøkte Barnas Hus jevnlig. Mange familier var hardt rammet under krigen, og av og til hendte det at et barn ble boende en tid i huset for å 'fete seg opp'». ⁶³³ I januar 1942 åpnet det femte Barnas Hus i Steinkjer, mens det sjettede åpnet i Molde i oktober 1943.⁶³⁴

---

⁶²⁶ SNS, 3. distrikt, mappe 10, «Bodø og omegn Røde Kors årsberetning 1943»; PA-1973/D/Da. Olaf W. Fermans privatarkiv, «Rapport om Landskontorets virksomhet november 1942».

⁶²⁷ SSB, *Sunnhetstilstanden og medisinalforholdene 1942–1944*, 17.

⁶²⁸ Kjøning, *Damen fra Røde Kors*, 176.

⁶²⁹ Steinar Aas, *Byen, banen og bolaget. Narviks historie, bind 1* (Narvik: Stiftelsen Narviks historieverk, 2001), 434.

⁶³⁰ Aas, *Byen, banen og bolaget*, 437.

⁶³¹ RA/PA-250, eske 63, mappe «Forretningskontoret», «Rapport fra Generalsekretæren november 1941».

⁶³² Aas, *Byen som brant*, 559.

⁶³³ Schilling og Ottersen, *Barmhjertighetsfronten*, 224.

⁶³⁴ PA-1973/D/Da. Olaf W. Fermans privatarkiv, «Rapport om Landskontorets arbeide i oktober, november og desember måned 1943».

Opplysningskontoret

Opplysningskontoret til Norges Røde Kors sysselsatte på sitt største våren og sommeren 1940 rundt 80 personer.⁶³⁵ Kontoret fortsatte sin virksomhet etter felttoget som en uerstattelig kilde til personlig visshet for et stort antall nordmenn. «Opplysningskontoret ble sentrum for vår virksomhet og Røde Kors' ansikt utad [...] Vi fikk en kontakt med det norske folk som aldri før», slik Jens Meinich jr. senere skrev.⁶³⁶ Under okkupasjonen var Røde Kors og Opplysningskontoret den eneste legale postforbindelsen – «den eneste åpne vei» – mellom vanlige nordmenn og allierte og nøytrale land.⁶³⁷ Det fikk i løpet av det knappe halvåret fra april til september 1940 50 000 forespørsler og ekspederte 30 000 utgående formularbrev til nordmenn i utlandet.⁶³⁸ Formularbrevene var små kort med en grense på 25 ord til korte beskjeder, og med plass til avsenders navn og adresse og på baksiden til et kort svar. Formularbrevene kom inn til Norges Røde Kors, som sendte dem til sensur hos Reichskommissariat, før DRK formidlet dem til ICRC. Fra Sveits ble de sendt videre til den rette adressaten. At de tyske instansene støttet opp om opplysningskontoret i henhold til Genève-konvensjonen, var noe Rudolf Schmidt i DRK i Norge også bemerket.⁶³⁹

Flere steder i landet var det lokale opplysningskontor, blant annet hos Stavanger Røde Kors, som i sin årsmelding skrev: «Året 1940 har vært det travleste og vanskeligste år Røde Kors har hatt. [...] Dette arbeide, oppsporing av forsvunne, så vel norske som utlendinger, sivilpersoner og militære, krever meget arbeide ved vårt opplysningskontor, foruten meget tid og tålmodighet». ⁶⁴⁰ Oppdraget var hektisk, men givende arbeid for de som deltok i det – formannen i Kristiansand Røde Kors mente til og med at formularbrevene var «noe av det morsomste vi har holdt på med. De er så henrykt de som på den måten kan få sendt avgårde en hilsen». ⁶⁴¹

Bare i 1943 sendte Norges Røde Kors totalt ut 66 502 kort – mange sendte flere ganger om sine savnede – mens 40 758 formularbrev kom inn til Norge. ⁶⁴² Tjenesten var

---

⁶³⁵ RA/PA-250, eske 61, mappe «Tyske myndigheter», rapport fra Rørholt til Landrat Schmidt, høsten 1940. I *Tidens Tegn* 8. august 1940 påstås det at antallet i arbeid på kontoret på det meste var 140 personer. I august var tallet nede i 15.

⁶³⁶ Meinich jr., *Mitt liv med Røde Kors*, 37.

⁶³⁷ SNS, 3. distrikt, mappe 4, «Den eneste åpne vei», foredragsmanus, 1945.

⁶³⁸ RA-PA250, eske 61, mappe «Tyske myndigheter», rapport fra Rørholt til Landrat Schmidt, høsten 1940.

⁶³⁹ Schmidt, «Der Einsatz des Deutschen Roten Kreuzes», 126.

⁶⁴⁰ RA-PA250, eske 63, mappe «Kretsene». Utklipp fra Stavangeren 21. mars 1941.

⁶⁴¹ RA-PA250, eske 99, mappe «Avisutklipp april-desember 1940». Utklipp fra *Christianssands Tidende* 27. juni 1940.

⁶⁴² Schilling, *Barmhjertighetsfronten*, 61.

spesielt viktig med tanke på de mange norske sjøfolkene i utlandet.⁶⁴³ Ett eksempel er historien til en norsk maskinist, som vinteren 1943 var sivilinternert i Sør-Afrika. Via ICRC sendte han en forespørsel om hvordan det sto til med hans far i Narvik. 5. februar 1943 fikk Narvik Røde Kors beskjed fra Opplysningskontoret i Oslo om å viderebringe meldingen fra sønnen.⁶⁴⁴

Arbeidet genererte en bevissthet rundt organisasjonens tilstedeværelse.

Opplysningskontoret brøt ned ytterligere barrierer hos allmennheten. «Oplysn.kontoret er jo det kontor som har gjort mest for Røde Kors' anseelse her i landet i krigens tid», mente representantskapet etter frigjøringen, mens forfatteren av boken *Norsk eksilpost 1940–1945*, Karl U. Sanne, skriver: «Det sivile budskapsprogram var en av de viktigste tiltak det internasjonale Røde Kors fikk gjennomført under krigen [...] Resultatet var imponerende på bakgrunn av at det alltid tidligere hadde vært meget vanskelig å sende post mellom sivile i to krigførende land».⁶⁴⁵

Utdanning og medlemstall

Norges Røde Kors fortsatte også utdannelsen av egne sykepleiere, hjelpepleiere og driften av egne sykehus. I 1941 åpnet en egen skole for Nord-Norge, knyttet til sykehusene i Narvik, Stokmarknes og Tromsø.⁶⁴⁶ Utdannelsen strakk seg litt over tre år, og la sterk vekt på Genève-konvensjonens prinsipp om upartisk hjelp.⁶⁴⁷ I 1944 drev Norges Røde Kors 17 sykehus med 504 senger,⁶⁴⁸ og i november fullførte det første kullet på seks sykepleiere utdanningen i Narvik.⁶⁴⁹ Antallet skolerte Røde Kors-søstre økte i løpet av

---

⁶⁴³ Guri Hjeltnes, *Krigsseiler: krig, hjemkomst, oppgjør*, bind 4 i *Handelsflåten i krig 1939–1945* (Oslo: Grøndahl og Dreyers Forlag, 1997), 421.

⁶⁴⁴ SNS, Erling Borch-Johnsens privatarkiv, eske 2, fra Opplysningskontoret til Narvik krets av Norges Røde Kors datert 5. februar 1943. Ifølge Krigsseilerregisteret, «Konrad Karl Edvard Slettbakk», ble Slettbakk antatt i den norske marinen 30. august samme år. <https://krigsseilerregisteret.no/no/sjofolk/592887/> (hentet 26. april 2021). At han var sivilinternert i Sør-Afrika, kan tyde på at Slettbakk en periode hadde nektet å mønstre, og var en av de som ble deportert «hjem» til Storbritannia – Hjeltnes, *Krigsseiler*, 243.

⁶⁴⁵ RA/PA-250, eske 80, mappe «Representantskapet», «Utkast til referat av representantskapsmøte på Modum Bad 5.9.1945»; Karl U. Sanne, *Norsk eksilpost 1940–45* (Utgitt av Norsk filatelistforbund, 1981), 128.

⁶⁴⁶ SNS, Norges Røde Kors, «Representantskapets beretning ... 1940–1945», 18.

⁶⁴⁷ Schilling og Ottersen, *Barnhjertighetsfronten*, 130; Fause og Micaelsen, *Et fag i kamp for livet*, 205.

⁶⁴⁸ SSB, *Sunnhetstilstanden og medisinalforholdene 1942–1944*, 10.

⁶⁴⁹ Narvik krigsmuseum, «En dans med verden: Antrekk i bybildet», digital utstilling, 26. mars 2021.

krigsårene med rundt 300. I tillegg var det stort behov for hjelpepleiere, som Røde Kors skolerte 90 personer til bare i 1944.⁶⁵⁰

I juni 1943 brøt det ut en alvorlig epidemi av tarminfeksjon i Kirkenes. I november var situasjonen blitt kritisk,⁶⁵¹ og seks medisinstudenter fra Oslo og 16 frivillige Røde Kors-sykepleiere reiste nordover for å bistå i det akutte hjelpearbeidet. De gjorde «en verdifull innsats» med behandling og vaksinerings og fikk utbruddet under kontroll.⁶⁵²

Medlemstallenes utvikling bekrefter bildet av en organisasjon som stadig styrket seg: I februar 1941 besto Norges Røde Kors av 147 kretser med til sammen 23 800 medlemmer.⁶⁵³ Fra april 1940 til mai 1945 ble det for eksempel i Finnmark opprettet syv nye kretser og tre hjelpekorps, i Sogn og Fjordane 18 kretser og ti hjelpekorps og i Telemark fire nye kretser og 14 hjelpekorps.⁶⁵⁴

Fra 1941 til høsten 1945 ble det dannet nesten 100 Ungdommens Røde Kors (URK)-grupper over hele landet, med mottoet «Også jeg vil hjelpe».⁶⁵⁵ Organisasjonens ungdomsforening «hadde nok sin 'glanstid' i Oslo under krigen».⁶⁵⁶ URK ansatte en egen reisesekretær og kunne i årsberetningen for 1942–1943 rapportere: «Medlemstallet er steget betraktelig, og dette viser jo at interessen og hjertelaget er i orden».⁶⁵⁷

Til jul 1944 fremhevet landskontoret spesielt formannen og sekretæren i 5. distrikt (Hordaland, Sogn og Fjordane og Sunmøre), som det siste drøye halvåret hadde tegnet 1450 nye medlemmer til organisasjonen.⁶⁵⁸ Mot slutten av okkupasjonen nærmet trolig antallet Norges Røde Kors-medlemmer seg 80 000 med alle lokale kretser, hjelpekorps og ungdomsforeninger.⁶⁵⁹ Det er lite og sprikende kildemateriale å støtte seg til i disse

---

⁶⁵⁰ Gogstad, *Helse og hakekors*, 268.

⁶⁵¹ Anne Helskog, *Det er bombevær i natt... Fire år i Festung Kirkenes* (Kirkenes: Bealljecohkka Innovation, 2006), 73–74.

⁶⁵² Sivert Svane, «Hjelpeaksjonen under paratyfoid A-epidemien i Kirkenes 1943–44», i *Tidsskrift for den norske legeforening* nr. 30 (2000), 3688–3692.

⁶⁵³ RA/PA250, eske 69, mappe «Departementene». Brev fra Arnold Rørholt til Fylkesmannen i Oslo 28. februar 1941. I *Barmhjertighetsfronten* (1950) oppgis et omtrentlig medlemstall fra 9. april 1940 til «ca. 80 000 medlemmer» fordelt på 150 kretser, og 8. mai 1945 til «ca. 100 000 medlemmer». Det riktige er trolig hhv. ca 20 000 medlemmer i april 1940 og kanskje så mye som 80 000 i mai 1945 fordelt på 242 kretser, ifølge Schilling og Ottersen i *Barmhjertighetsfronten* (1995), 59.

⁶⁵⁴ Schilling og Ottersen, *Barmhjertighetsfronten*, 195, 228 og 266.

⁶⁵⁵ Norges Røde Kors, «Representantskapets beretning ... 1940–1945», 3.

⁶⁵⁶ I. C. Heuch Bugge m.fl. (red.), *Oslo Røde Kors 100 år* (Oslo: Oslo Røde Kors, 1966), 64

⁶⁵⁷ RA/PA-250, eske 84, mappe «Ungdommens Røde Kors», «Årsberetning for 1942–1943».

⁶⁵⁸ SNS, 3. distrikt, mappe 5, «Beretning om Landskontorets virksomhet i tiden 1. juni 1944 til 31/12 1944».

⁶⁵⁹ Schilling og Ottersen, *Barmhjertighetsfronten*, 59. I august 1944 meldte det tyske sikkerhetspolitiet til sitt hovedkvarter i Berlin at Norges Røde Kors var oppe i et medlemstall på over 50 000 – Stein Ugelvik Larsen, Beatrice Sandberg, Volker Dahm (red.), *Meldungen aus Norwegen 1940–1945. Die geheimen Lageberichte des Befehlshabers der Sicherheitspolizei und des SD in Norwegen. Teilband III* (München, R. Oldenbourg Verlag, 2008), 1351.

beregningene, men at det dreier seg om en total økning på minimum 30–40 000 medlemmer i krigsårene er tydelig.

Den interne rekrutteringsstrategien og oppgavene Norges Røde Kors påtok seg eller ble en del av er sammen med de ytre strukturelle faktorene sentrale forklaringer på organisasjonens vekst. Med den relativt stabile humanitære situasjonen Norge befant seg i, var den stigende organisasjonsdeltakelsen og dens mangfoldige virke, heller ikke bare et barometer på behovet for organisert hjelp i befolkningen, men også et uttrykk for mentalt og fysisk overskudd blant innbyggerne. Det var en vekselvirkning mellom oppslutning og utbytte, og gjennom Røde Kors fant nordmenn spillerom til å hjelpe hverandre, som igjen forsterket det humanitære engasjementet. Et annet signifikant parameter for å beskrive Norges Røde Kors er derfor spørsmålet om organisasjonens forhold til NS.

Forholdet til Nasjonal Samling

Nasjonal Samling bygde fra sommeren 1941 ut sin egen hjelpeorganisasjon, NSH, i alle landets fylker med ambisjon om å «lindre nød der den fantes», og den var etter hvert heller ikke eksklusivt for NS-folk.⁶⁶⁰ NS Hjelpeorganisasjon var ikke et forsøk på å erstatte eller samle andre humanitære organisasjoner slik NS hadde forsøkt med egne idretts- og lærerforbund. NSH snakket også om sin egen «politisk nøytrale virksomhet», men endte som Quislings representanter langt på vei med å være uten prinsipiell troverdighet.⁶⁶¹ Men var NS-medlemmer overhodet velkomne i Norges Røde Kors, en organisasjon som hadde styrket seg numerisk nettopp på avstanden til partiets politikk?

Etter påtrykk fra den nye visepresidenten fra NS, Olaf W. Fermann, hadde luftvernkonsulenten og ansvarlig for hjelpekorpsene i Norges Røde Kors, August Tobiesen, sommeren 1942 samtaler med et stort antall hjelpekorpsledere. Tobiesen konkluderte med: «Det oppnåddes under disse samtaler full klarhet over at medlemmer av Nasjonal Samling som ønsker å delta i korpsenes humanitære arbeide selvsagt blir tatt imot som medlem». Det viste seg også at NS faktisk var representert «de fleste steder». I Trondheim var for eksempel en av de tre troppssjefene i hjelpekorpsset medlem av

---

⁶⁶⁰ «Nasjonal Samlings organisasjon i Norge 1941–1945», <http://www.norgesdokumentasjon.no/rapporter/5-NSORGANI.PDF?PHPSESSID=2a891b321d9080543f12ad1eec94018c> (hentet 31. mars 2019).

⁶⁶¹ NS Rikspropagandaledelsen, *NS Årbok 1944* (Gjøvik: Mariendals Boktrykkeri, 1943), 52.

partiet.⁶⁶² Overfor fungerende generalsekretær Jens Meinich jr. ga luftvernkonsulenten likevel uttrykk for at han «vilde anse det meget uheldig om man skulde sende en almindelig instruksjon til samtlige hjelpekorps i landet om å opta forbindelse med fylkesføreren i NS for å skaffe tilveie et samarbeide for fremtiden», slik Fermann hadde foreslått.⁶⁶³ Det ville indikere en frivillig tilnærming til NS og svekke organisasjonens tillit og popularitet.

NS-medlemmer deltok altså i Norges Røde Kors, men neppe i noen større utstrekning. Det ville blitt sett som et forsøk på nyordning innenfra. Samtidig kunne heller ikke medlemskap nektes NS-folk. Forholdet mellom Røde Kors og Nasjonal Samling ble en balansegang, slik Arnold Rørholt senere uttrykte det:

Nu er imidlertid Røde Kors en internasjonal humanitær organisasjon som skal optre nøytralt [...] Samtidig reagerer foreningens medlemmer og funksjonærer som alle andre overfor overgrep, og tenker og føler som nordmenn. Stillingen for en nasjonal Røde Kors forening i et besatt land er derfor umåtelig vanskelig, idet okkupasjonsmyndighetene uvegerlig kommer til å synes at foreningen er for nasjonal, mens publikum kan være tilbøielig til å mene den er for nøytral. For å undgå Scylla, risikerer man derfor å falle i Charybdis.⁶⁶⁴

Narvik var et tydelig eksempel på dette. NS-ordføreren Ottar Trældal kom med flere verbale angrep på byens Røde Kors.⁶⁶⁵ Vinteren 1942 skrev han til det tyske sikkerhetspolitiet for at de «i samarbeide kunne få has på denne giftbule 'Barnas Hus'», som han mente ble brukt til å oppfostre barn og unge i anti-tysk holdning.⁶⁶⁶ Samtidig så mange lokale på Narvik Røde Kors som en «krigsinstitusjon», som i for stor grad støttet opp under regimet.⁶⁶⁷ Ved årsskiftet 1942/1943 måtte Trældal overlate ordførervervet til sin vara og etter det ser forholdene til Narvik Røde Kors ut til å ha blitt enklere.⁶⁶⁸

Det anstrengte forholdet mellom partiet og organisasjonen reflekteres i referatet fra landsmøtet i Norges Røde Kors høsten 1945: «Hvordan var NS-myndighetenes stilling til virksomheten? De [...] forbød strengt og smålig all publisitet som kunde framheve Røde Kors innsats på NSH's bekostning». Selv om det var flere tilfeller av åpne angrep på

---

⁶⁶² RA/PA-250, eske 70, mappe «Landsstyret», brev fra August Tobiesen til landsstyret 15. juli 1942.

⁶⁶³ RA/PA-250, eske 72, mappe «Presidenten», «Memorandum til presidenten» signert Jens Meinich jr. 18. juli 1942.

⁶⁶⁴ RA/PA-250, eske 278, «Beretning om NRK's arbeid under krigen».

⁶⁶⁵ RA/PA-250, eske 63, mappe «Kretsene», brev fra rådmannen i Narvik til Narvik Røde Kors' Arbeidskomité 10. juni 1941; brev fra Ottar Trældal til Erling Borch-Johnsen udatert (men et sted mellom 26. juni og 24. juli 1941).

⁶⁶⁶ SNS, brev fra Trældal til det tyske sikkerhetspolitiet i Narvik 19. februar 1942.

⁶⁶⁷ SNS, mappe «Nora Ebeltoft», usignert skriv fra internt i Norges Røde Kors 3. distrikt til Nora Ebeltoft, avtroppende formann i Narvik Røde Kors datert 12. mars 1941.

⁶⁶⁸ Trældal ble under landssvikoppjøret dømt som en «meget farlig person» og en som hadde gjort stor skade. Se Aas, *Byen, banen og bolaget*, 465–467.

Norges Røde Kors i avisene (se lenger ned og i neste kapittel), som understreker den ambivalente relasjonen, skyggela landsstyrets påstand en del nyanser.⁶⁶⁹ Det fantes i alle fall en tilbøyelighet i NS-miljøet til å anerkjenne Norges Røde Kors, der et sannsynlig motiv var å skaffe anerkjennelse for seg selv ved å spille på humanitære grunnverdier med bred appell.

Både NS-organet *Fritt Folk* og den øvrige sensurerte pressen omtalte Norges Røde Kors jevnlig i positive ordelag. I januar 1941 hadde innsatsen under felttoget blitt beskrevet som en «ildprøve som Norges Røde Kors bestod med glans».⁶⁷⁰ *Aftenposten* skrev måneden etter: «Absolutt nøytralitet er Røde Kors' styrke».⁶⁷¹ 12. september 1941 omtalte *Nordlandsposten* i Bodø de «Imponerende resultater av Røde Kors' medlemshverving. Kretsene har løst sine mange oppgaver på en måte som må avtvinge beundring».⁶⁷² Mot adventstider averterte Norges Røde Kors for sine julemerker i *Fritt Folk*.⁶⁷³

22. juni 1942 skrev avisen *Den nye tid* i Sarpsborg på lederplass om byens Røde Kors Hjelpekorps, som hadde stilt opp som sanitet i forbindelse med NS sitt store partistevne Borgartinget: «Det er morsomt å konstatere at det finnes ungdommer utenom Nasjonal Samlings rekker som ikke til enhver tid setter politiske interesser framfor sitt kall».⁶⁷⁴

I juli 1942 var det så et oppslag i *Fritt Folk* med president Heyerdahl om Røde Kors sin barnehjelp: «Der er som rimelig kan være stor interesse for alt barnehjelpsarbeid i Norge no for tiden».⁶⁷⁵ Midtvinters 1945 skrev samme avis: «Norges Røde Kors fikk over 5000 nye livsvarige medlemmer i 1944. Året var krevende, men institusjonen løste sin oppgave med glans. Presidenten er stolt over sine 'tropper' og maner til fortsatt innsats».⁶⁷⁶

De fleste av Norges Røde Kors sine lokalforeninger drev sitt vanlige virke med upolitiske motiver, og selv om frigjøringens dynamikk uunngåelig la vekt på avstanden til

---

⁶⁶⁹ RA/PA-250, eske 232, «Norges Røde Kors Landsmøte 1940–45 –47–49», «Stenografisk referat. Norges Røde Kors Landsmøte i Universitetets Aula 5. og 6. november 1945».

⁶⁷⁰ *Fritt Folk* 30. januar 1941.

⁶⁷¹ *Aftenposten* 14. februar 1941.

⁶⁷² *Nordlandsposten* 12. september 1941.

⁶⁷³ *Fritt Folk* 5. november 1941.

⁶⁷⁴ *Den nye tid* 22. juni 1942. «Et tilbakeblikk». «[...] korpset – som bestod av 28 uniformerte mann – [hadde] hele 40 tilfeller til behandling, hvorav flere til dels meget alvorlig».

⁶⁷⁵ *Fritt Folk* 9. juli 1942.

⁶⁷⁶ *Fritt Folk* 15. februar 1945.

Nasjonal Samling (se kapittel 7), fungerte organisasjonen under okkupasjonen også til en viss grad som et møtepunkt på tvers av ellers uforsonlige skillelinjer i samfunnet. Blant annet jobbet også sykesøstre fra det norske Røde Kors ved tyske krigssykehus gjennom hele krigen,⁶⁷⁷ og Norges Røde Kors stilte seg heller ikke imot å behandle hjemvendte frontkjempere som trengte medisinsk behandling.⁶⁷⁸ Selv om forholdet til Nasjonal Samling var distansert, eksisterte det en viss form for interaksjon. Det ser ut til at det fantes forbehold på begge sider, hos NS mot å legge for mye press og hos Røde Kors mot å åpne for påfallende sammenblanding.

Hjelpen til krigens utpekte ofre

En av knaggene Røde Kors hang sin virksomhet på var Genève-konvensjonen av 1929 om behandlingen av krigsfanger. I forhold til de norske krigsfangene, i hovedsak offiserene som ble arrestert og sendt til Tyskland (flertallet i august 1943), opplevde Norges Røde Kors få problemer med tanke på folkerettens bestemmelser.⁶⁷⁹

Organisasjonen mottok informasjon om fangenes ankomst til kontinentet og fikk sende individuelle standardpakker til leirene.⁶⁸⁰ Det norske utenriksdepartementet i London konstaterte også at tyskerne stort sett respekterte krigsfangekonvensjonen.⁶⁸¹

De pårørende som hadde midler til det sto selv for omkostningene. «Videre blev det hver måned sendt klippfisk, sild, fyrstikker og toalettsaker til samtlige krigsfanger», ifølge rapporten til Norges Røde Kors' representantskap fra 1945. Fordi krigsfangene var spredt i ulike antall på mange steder, og det mangler empiri på temaet, er det usikkert om – og trolig urimelig å anta at – *alle* norske krigsfanger mottok denne hjelpen. Det er derimot belegg for å konstatere at i de større leirene hvor det satt norske krigsfanger var «dekningsgraden» høy. I november 1943 tegnet 579 norske krigsfanger i Schildberg seg som medlemmer av Norges Røde Kors, som uttrykk for sin «sympati og støtte av vår

---

⁶⁷⁷ Johannes Heimbecks dagbok, innføring 6. november 1941.

⁶⁷⁸ RA/PA-250, eske 78, mappe «Den norske legion», Brev fra Jens Meinich jr. til Olaf W. Fermann 8. august 1942.

⁶⁷⁹ SNS, Norges Røde Kors, «Representantskapets beretning ... 1940–1945», 5.

⁶⁸⁰ SNS, 3. distrikts, mappe 6. Brev datert 21. september 1943 og signert Dagny Martens ved Opplysningskontoret: «[...] den første transport med norske krigsfangne offiserer som blev sendt fra Hvalsmoen, 612 officerer, er kommet vel frem til Tyskland. De befinner seg i Stalag XXI D/Z, Schildberg im Warthegau»; sirkulære datert 16. oktober 1943 om pakkeforsendelser.

⁶⁸¹ Utenriksdepartementet, *Norges forhold til Sverige* 3, 344.

organisasjon».⁶⁸² Arnold Rørholt skrev i 1945: «I det hele tatt har Norges Røde Kors forsøkt å skaffe alt det offiserene ønsker seg og får lov til å få. Samarbeidet med de tyske myndigheter har på dette område vært bra».⁶⁸³

Når det gjaldt krigsfanger, tok Nazi-Tyskland hensyn til at de vestlige krigførende partene også holdt tyske krigsfanger. Et gjensidighetsmoment spilte altså inn, som derimot ikke gjaldt politiske fanger, som okkupanten med sitt totalitære maktgrep arresterte i et stort omfang også i Norge. Det fantes ingen Genève-konvensjon som beskyttet sivile. Flere tusen nordmenn satt fengslet under krigen, en del av dem i de beryktede konsentrasjonsleirene i Tyskland. På norsk jord befant det seg etter hvert også andre lands krigsfanger, spesielt fra Sovjetunionen.

Arbeidet for politiske fanger og aksjoner fra tyskerne

Det første britiske raidet på Lofoten 4. mars 1941 var innledningen til flere og hyppigere arrestasjoner av sivile nordmenn – for å ha vist «sin uvilje, opposisjon eller motstand mot okkupasjonsregimet».⁶⁸⁴ Det tyske sikkerhetspolitiet og sikkerhetstjenesten (Sipo/SD) i Norge overtok den nye kvinnefengselsbygningen på Ila utenfor Oslo, og åpnet i juni samme år Norges største leir for politiske fanger – Grini.⁶⁸⁵ Tyskerne opprettet slike leirer også på Falstad i Nord-Trøndelag, Sydspissen i Tromsø og Espeland utenfor Bergen.

Norges Røde Kors «prøvde først offisielt å få adgang til fengslene og leirene; men da vi på dette område ikke har noen konvensjon å støtte oss til, blev enhver anmodning avslått», skrev representantskapet i sin 1945-beretning. Men organisasjonen fant likevel via personlig oppmøte og direkte kontakt med kommandantene ut at mindre saker kunne formidles til fangene.⁶⁸⁶ Røde Kors-lege Johannes Heimbeck var blant dem som kom overens med kommandanten på Grini, Hermann Koch.⁶⁸⁷

---

⁶⁸² PA-1973/D/Da. Olaf W. Fermans privatarkiv. «Beretning om Landskontorets arbeide i oktober, november og desember måned 1943».

⁶⁸³ RA/PA-250, eske 278, «Beretning om NRK's arbeid under krigen».

⁶⁸⁴ «[P]olitiske fanger; det vil si at de var blitt arrestert, ikke fordi de hadde gjort noe kriminelt eller forbrutt seg mot førkrigstidens norske lover, men fordi de hadde vist sin uvilje, ... [...] Opphold i fengsel i Norge var det vanlige, men noen tusener ble også sendt til Tyskland» – Grimnes, *Norge under andre verdenskrig*, 131.

⁶⁸⁵ Ottosen, *Nordmenn i fangenskap*, 34–35. «Det totale antall fanger som var innom Norges største fangeleir er trolig noe lavere enn 19 788, siden flere fanger var innom både to og tre ganger» – Per Vollestad, *Livet på Grini under annen verdenskrig* (Oslo: Kagge forlag, 2020), 11.

⁶⁸⁶ SNS, 3. distrikt, mappe 30, «Landskontorets virksomhet siden Landsstyremøtet den 29. januar 1941».

⁶⁸⁷ Johannes Heimbecks dagbok 1. november 1941.

Ifølge *Griniboken 1* var den tyske holdningen høsten 1941 at når arrestantene først var fengslet og uskadeliggjort, skulle de behandles på et ordentlig vis: «Følgen av denne innstilling var at Røde Kors fikk temmelig stort spillerom».⁶⁸⁸ Ganske raskt klarte organisasjonen å øke leveransene: «En bil fra Grini hentet en gang om uken pakker på Røde Kors' kontor fra familiene til fangene, og det blev regelmessig sendt store forsyninger av mat og tobakk til leirene».⁶⁸⁹ Røde Kors fikk også tillatelse til å skaffe utstyr til et legekontor.⁶⁹⁰

Fengselspresten på Akershus festning, Dagfinn Hauge, beskrev høytidsdagene i desember 1941 i sin dagbok og kom inn på at han sa «noen takkens ord til Røde Kors for alt som var gjort denne julen».⁶⁹¹ Opplysningskontorets Agnes Kiønig ble spesielt kjent blant fangene – «Et fast punkt [...] Hun arbeidet for Røde Kors», skrev motstandsmannen Sverre Løberg, som satt 13 måneder i en celle i Møllergata i Oslo før han tilbrakte resten av krigen i tyske fengsler og leirer, i memoarboken *Det jeg husker best*.⁶⁹² Johan Borgen skrev i sin dagbok på Grini: «Hvor mange ganger har man ikke hørt fangene lovprise de energiske og fryktløse kvinnene i Norges Røde Kors, særlig frøken Kiønig».⁶⁹³

Slike dagbøker og memoarer må behandles med et kritisk blikk, men de gjennomgående rosende omtalene av Røde Kors fremstår som naturlige og pålitelige beskrivelser nettopp fordi de ikke er påfallende frekvente eller inderlige. Røde Kors var heller ikke særlig kontroversielt eller farlig å snakke eller skrive om, men et tydelig lyspunkt for fangene og deres pårørende i en usikker og tung hverdag: «I virkeligheten er en noenlunde rimelig tilværelse på Grini basert på gaver og smugling. De første kan fangene takke mange varmhjertede givere for, og fremfor noen kanskje Norges Røde Kors som den utrettelige formidler», var en annen av Borgens tanker.⁶⁹⁴

---

⁶⁸⁸ Lange og Schreiner (red.), *Griniboken 1*, 326.

⁶⁸⁹ SNS, Norges Røde Kors, «Representantskapets beretning ... 1940–1945», 7. Magne Molvigs dagboksnotater høsten 1941 forteller om hyppige pakker og spesiell begeistring for tobakken som ble utdelt. Se <https://www.arkivverket.no/utforsk-arkivene/andre-verdenskrig/smakebiter-fra-arkivet/varslipp-2010#!#block-body-4> (hentet 9. april 2021).

⁶⁹⁰ August Lange og Johan Schreiner (red.), *Griniboken 1* (Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1946), 14.

⁶⁹¹ Rolf Tofte, *Med hånden på ploegen. Om biskop Dagfinn Hauge* (Oslo: Luther forlag, 2002), 43.

⁶⁹² Sverre Løberg, *Det jeg husker best* (Oslo: H. Aschehoug & Co., 1966), 47 og 106.

⁶⁹³ Johan Borgen, *Dager på Grini* (Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1945), 212.

⁶⁹⁴ Borgen, *Dager på Grini*, 26.

De samme reaksjonene oppsto blant de arresterte lærerne som okkupasjonsregimet i april sendte fra Trondheim til Kirkenes med skipet «Skjerstad».⁶⁹⁵ Forholdene om bord var elendige, men ryktet om at Røde Kors ville hjelpe, holdt motet oppe.⁶⁹⁶ «Det sies at Røde Kors vil sørge for litt mat til oss og takknemlighetsgjelden til denne institusjonen blir enda større».⁶⁹⁷ Lokale foreninger langs kysten fikk beskjed om å hjelpe fangene på båten når den la til kai, blant annet i Bodø, Harstad og Tromsø. Røde Kors ordnet med smørbrødkasser, poteter og ertesuppe, men det tyske mannskapet avviste disse. På den andre transporten, med hurtigruteskipet «Finmarken», fikk de 147 lærerne derimot med seg store mengder klær Røde Kors hadde skaffet til veie: «Og det ble sagt mye vakkert om denne menneskekjærlige institusjon. Den ville nok få mange nye medlemmer når lærerne kom hjem».⁶⁹⁸

Agnis Kjøning forteller i sin memoarbok *Damen fra Røde Kors*: «Utenfor en fengselsport står mengder av pårørende som vil levere pakker og beskjeder til dem innenfor. De får øye på en kvinne med bind på armen, det trygge Røde Korset».⁶⁹⁹ Symbolet går her – på samme måte som i de over gjengitte diktene fra landsmøtet i 1940 og fra bygda Styrkesnes i 1943 – igjen i måten folk både utenfor og innenfor organisasjonen uttrykte sitt nære forhold til Røde Kors. Merket hang ved dørene på Barnas Hus, var trykket på formularbrevene og Røde Kors-pakkene, var rundt armen på hjelpekorpsmedlemmene og vaiet i flaggstenger utenfor klinikker og sykehus. Symbolet må hatt en egen aura, og spilte en klar rolle i overtalelsen av vakter og kommandanter til å la Røde Kors få tilgang til cellene og fangeleirene. Visse innrømmelser fra tyskernes side forebygget også mer høylytte protester.

Korrespondansen mellom Norges Røde Kors og okkupasjonsregimet viser også den gjentakende diskusjonen som pågikk om reglene for bruk av merket.⁷⁰⁰ Rørholt skrev blant annet med DRKs Rudolf Schmidt i februar 1941 om «Kontrolle mit dem Genfer Abzeichen».⁷⁰¹ Både Norges Røde Kors, tyskerne og Politi- og Innenriksdepartementene minnet innbyggerne stadig om hva som var gjeldende regelverk for emblemet.⁷⁰² Denne

---

⁶⁹⁵ Berit Nøkleby, *Holdningskamp* (Oslo: Aschehoug, 1985), 99.

⁶⁹⁶ Karcher, *Kampen om skolen*, 159.

⁶⁹⁷ Sverre S. Amundsen og Snorre Bjørnstad (red.), *Kirkenesferda 1942* (Oslo: J.W. Cappelens forlag, 1946), 110.

⁶⁹⁸ Amundsen og Bjørnstad (red.), *Kirkenesferda*, 162.

⁶⁹⁹ Kjøning, *Damen fra Røde Kors*, 15.

⁷⁰⁰ RA/PA-250, eske 88, mappe «Genferkorsets bruk og misbruk».

⁷⁰¹ RA/PA-250, eske 67, mappe «Bruk og misbruk»; eske 157, mappe «Misbruk av Genferkorset».

⁷⁰² RA/PA-250, eske 76, mappe «Genferkorset».

stadige diskusjonen viser ikke bare symbolets tillit, men avslørte igjen en paradoksal svakhet – de kryssende forventningene og oppfatningene som knyttet seg til det.

Den felles interessen i å beskytte Røde Kors sin legitimitet var like fullt organisasjonens redning etter at det tyske sikkerhetspolitiet gjennomførte en serie aksjoner våren 1942. I april arresterte Gestapo generalsekretær Rørholt for hans langvarige avvisende holdning til okkupasjonsregimet, ifølge Martin Sæter for påstått «kurértjeneste for hjemmefronten og ‘statsfiendtlig’ korrespondanse». ⁷⁰³ Selv skrev Arnold Rørholt senere at han fikk beskjed om at han sammen med flere andre var «tatt som gissel på grunn av et overfall på en av vaktene på Grini», mens Gestapo overfor Heyerdahl forklarte anholdelsen med generalsekretærens sterke anti-tyske holdning og forbindelser til illegale miljøer. ⁷⁰⁴ Han var fetter av motstandsmannen Bjørn Rørholt, som høsten 1941 hadde blitt avslørt og måtte flykte til Sverige. ⁷⁰⁵

I mai kom det flere tyske razziaer mot Røde Kors sine hovedkontorer, som en reaksjon på Røde Kors sin uforutsette hjelp til de arresterte lærerne under båttransportene nordover til Kirkenes. ⁷⁰⁶ En melding over London Radio hadde avslørt at lister med norske fangers omstendigheter i tillegg hadde blitt smuglet ut av landet. Under ransakelsen fant tyskerne flere dokumenter de mente var ulovlig anskaffet. ⁷⁰⁷ Hovedanklagen falt på Agnes Kjøning. I tillegg arresterte Gestapo fungerende generalsekretær Jens Meinich jr., forretningsfører Einar Rønneberg og Opplysningskontorets Hans Nansen. 14. mai noterte Odd Nansen i dagboken på Grini: «I forgårs fikk vi hele Røde Kors-personalet hit. Rørholt hadde vi fra før; nå kom resten. Frøken Kjøning først, under spesiell bevoktning. Hun er satt i enecelle på fløyen blant de tyske vaktene». ⁷⁰⁸

Rønneberg og Meinich jr. slapp ut i juni, og Hans Nansen først på nyåret 1943. Kjøning satt inne helt til mai 1943 og fikk forbud mot å engasjere seg på nytt i organisasjonen. Det siste gjaldt også for Rørholt, som det ikke ble funnet noen beviser mot. Han ble satt fri i oktober 1942 mot at han ikke fortsatte i Røde Kors. For

---

⁷⁰³ Sæter, *Over alle grenser*, 166. Gestapo var avdelingen av Sipo/SD i Norge som slo til mot politiske motstandere.

⁷⁰⁴ RA/PA-250, eske 278, «Beretning om NRK's arbeid under krigen».

⁷⁰⁵ Ragnar Ulstein, *Amatørens tid*, bind 1 av *Etterretningstjenesten i Norge 1940–1945* (Oslo: J.W. Cappelens forlag, 1989), 159–160. Også Arnolds onkel (Arnold Andersen Rørholt) var motstandsmann.

⁷⁰⁶ RA/Digitalarkivet, O. Fermanns L-sak, dok 2015. Avhør av F. Heyerdahl 20. mars 1946; Nøkleby, *Holdningskamp*, 106 og 112.

⁷⁰⁷ *Meldungen aus Norwegen*, juni 1942.

⁷⁰⁸ Odd Nansen, *Fra dag til dag I. Fra 13. januar til 4. august 1942* (Oslo: Dreyers forlag, 1946), 163.

organisasjonen for øvrig førte episoden ikke til ytterligere tvangsutskifting av ledelse eller styremedlemmer utover den allerede innsatte visepresidenten Fermann. Norges Røde Kors fikk bestå, men tyskerne avvirket Norges Røde Kors sitt hjelpearbeid for politiske fanger på norsk jord. Det kom ikke i gang igjen i samme omfang for resten av krigen.

Ifølge juristen og motstandsmannen Ferdinand Schjelderup, skal oversøster Karen Elise Moe ved Røde Kors Klinikk i Oslo ha formulert et brev til SS-sjefen i Norge, Wilhelm Rediess, med anmodning om tillatelse for Røde Kors-søstre å initiere et lignende arbeid for de norske politiske fangene som organisasjonen nå var nektet å gjøre mer for: «Vi Røde Kors søstre har hittil stått utenfor dette arbeid som ble tatt opp av Landsforeningen og dens kontor. Men nu, da Landsforeningens virksomhet på dette felt, så vidt vi forstår, er opphørt, finner vi at det er vår plikt som Røde Kors søstre å stille oss til disposisjon for det nødvendige hjelpearbeid for de norske politiske fanger rundt omkring i landet». Forespørselens medfølgende forsikring om «rent upolitisk barmhjertighetsarbeid» hjalp ikke. Rediess skal, fremdeles ifølge Schjelderup, ha avfeid brevet.⁷⁰⁹

Gestapos aksjon var en klar advarsel til Norges Røde Kors. I løpet av sommeren fikk organisasjonen likevel på ny visse åpninger for å forsyne fangene med medisiner og en del annet hygienisk utstyr. Og selv om større pakker ikke ble tillatt igjen, klarte Røde Kors-folk «underhånden og gjennom mellommenn å få brakt betydelige forsyninger til de politiske fangene i Norge også i de følgende årene».⁷¹⁰ Igjen viste det seg at det fantes forhandlingsmuligheter på det individuelle planet. Men grensene på dette feltet var ikke veldig fleksible, sett både fra okkupasjonsmaktens side og internt i organisasjonen – i Trondheim valgte Røde Kors-medlemmet Erling Nielsen å melde seg ut av organisasjonen for å heller drive et undergrunnsarbeid for å hjelpe fangene på Vollan og Falstad.⁷¹¹ «Denne hjelp kunne offisielt ikke skje i Røde Kors' navn overalt og vi måtte ordne oss med en av våre medarbeidere [...] Gjennom ham [Nielsen] kunne vi da få formidlet mange ting som vi ellers hadde vanskelig for å avvikle», skrev Trondheim Røde Kors i en rapport etter krigen.⁷¹²

---

⁷⁰⁹ Ferdinand Schjelderup, *På bred front* (Oslo: Grøndahl og Søns Forlag, 1947), 242–245.

⁷¹⁰ Sæter, *Over alle grenser*, 178.

⁷¹¹ Gerd Søråa, *Medmennesket i fokus. Trondheim Røde Kors 100 år 1905–2005* (Trondheim: Trondheim Røde Kors, 2006), 54.

⁷¹² RA/PA-250, eske 80, mappe «4. distrikt av NORK 1944», orientering om Trondheim Røde Kors krets 1942–1945.

Etter aksjonene mot Norges Røde Kors i 1942, var det også NS som resten av okkupasjonstiden var mest truende mot organisasjonen, mens «Wehrmacht og Sicherheitsdiensts sjenerende interesse» for de humanitære organisasjonene, slik sanitetssjefen i det sivile luftvernet i Stavanger formulerte det, paradoksalt nok var delvis rettet mot at Røde Kors overholdt sitt nøytralitetsprinsipp.⁷¹³ Det utgjorde en balanserende mekanisme for Røde Kors sitt prinsipielle regnskap.

Norske politiske fanger i utlandet

De norske politiske fangene sendt til konsentrasjonsleirer på kontinentet var en enda større utfordring siden okkupasjonsregimet kategoriserte dem som ekstra farlige. Norske aktører i Sveits, Tyskland og Storbritannia klarte likevel å skaffe fangene hjelp, som etter hvert også inkluderte bidrag fra Norges Røde Kors. I Genève fungerte Folkeforbundets Peter Anker som forbindelsesleddet til norske instanser i London, og han fikk ICRC til å sette frem «flere kraftige henstillinger til Tyskland om forskjellige sider av problemene med de politiske fangene».⁷¹⁴

Fra februar 1943 godtok tyske myndigheter at en del norske fanger i konsentrasjonsleirene fikk tilsendt Røde Kors-pakker med rasjonerte matvarer.⁷¹⁵ Forsendelser fra Genève og Stockholm kom raskt i gang, litt senere også fra Norge. «Hver eneste fange i tyske leirer vil huske den store dagen da den første Røde Kors-pakken kom. Vi var våte i øynene, da vi pakket ut de dyre sakene. Vi hadde livet mellom hendene», skrev Olav Larssen.⁷¹⁶ I begynnelsen av september 1943 gikk tyske myndigheter også med på at fangene skulle få motta klær. Kort tid etter ble det ordnet med slike forsendelser fra Sverige.⁷¹⁷

Pakkene kunne ikke sendes kollektivt, men måtte adresseres til hver enkelt person med fødselsdato og fangenummer. Den informasjonen ville ikke tyskerne gi ut, og det krevde derfor et grunnarbeid både i Norge, i London og i Tyskland for å skaffe den til

---

⁷¹³ Stahl, *De lange årene*, 131.

⁷¹⁴ Anker, *Frihetens gisler*, 125.

⁷¹⁵ Utenriksdepartementet, *Den norske regjeringens virksomhet bind 1*, 35. Det permanente unntaket var Nacht-und-Nebel-fangene.

⁷¹⁶ Olav Larssen, «Blant landsmenn i Sachsenhausen», i Carl Jakhelln, August Lange og Olav Larssen, *3 fra Sachsenhausen* (Oslo: Johan Grundt Tanum, 1945), 149.

⁷¹⁷ Utenriksdepartementet, *Norges forhold til Sverige 3*, 349.

veie. Norges Røde Kors fikk selv samlet inn en del navn, men utenfor Berlin fantes Gross Kreuz-gruppen, med den sivilinternerte Hjort-familien og dens hjelpere (deriblant Fridtjof Heyerdahls lillebror, Thorvald, som bidro med penger⁷¹⁸), som utsatte seg for stor fare for å oppnå kontakt med fengslede nordmenn i Oranienburg-Sachsenhausen (der det største antallet, 2500, norske fanger havnet og hvor om lag 250 døde⁷¹⁹) og kvinneleiren i Ravensbrück. De hadde kontakt med ICRC-delegater i Berlin og via dem med norske myndigheter.⁷²⁰ Slik kunne navnelistene og tilleggsopplysninger stadig oppdateres og pakkene komme frem. Kristian Ottosen skriver:

Forholdene i Sachsenhausen var til å begynne med svært vanskelige. Men fra våren 1943 ble forholdene bedre. Det ble da tillatt for fangene å ta imot pakker med mat og klær, enten fra den nærmeste familie eller fra norske og internasjonale humanitære organisasjoner, f.eks. fra Røde Kors. Uten disse pakkeforsendelsene ville dødstallet i Sachsenhausen ha vært atskillig større.⁷²¹

I noen av medfangenes øyne levde nordmennene i tyske leirer tidvis i en «overflod av Røde Kors-pakker».⁷²² Odd Nansen noterte seg den 27. oktober 1943, kun få uker etter at han ankom Sachsenhausen fra Grini: «Nordmennene får meget mer hjemmefra enn de andre nasjonaliteter. Foruten pakkene fra Norges Røde Kors får de lignende pakker fra Sverige og Danmark».⁷²³

Like etterpå tok forsendelsene fra hjemlandet slutt. 21. oktober hadde *Fritt Folk* kritisert det avisen mente var Norges Røde Kors sin illegitime hjelp til norske politiske fanger i Tyskland: «På dem som er betrodd den store oppgave i Genferkorsets ly å skjøtte om de hellige plikter som Røde Kors har å ivareta, hviler et stort ansvar i retning av å opptre upartisk og strengt rettferdig. Det synes dessverre som ledelsen av Norges Røde Kors ikke har vært seg dette ansvar bevisst».⁷²⁴

---

⁷¹⁸ Didrik Arup Seip, *Hjemme og i fiendeland* (Oslo: Gyldendal, 1946), 509 og 529.

⁷¹⁹ Kristian Ottosen, *Nordmenn i fangenskap 1940–1945* (Oslo: Universitetsforlaget, 2004), 60.

⁷²⁰ Ivo de Figueiredo, *Fri mann, 272–277*; Sorheim, *Til Berlin faller*; Wanda Heger, *Hver fredag foran porten* (Oslo: Gyldendal, 1984); se også Aksel Zachariassen, *Spennende år. Fra krig til krig med ord og penn* (Oslo: Tiden Norsk Forlag, 1978), 209–210. Johan B. Hjort var tidligere sentral i NS, men motarbeidet Quisling fra 1940 og ble arrestert i 1941. «På grunn av sin generelle tyskvennlighet (blant annet var moren tysk), ble fengslingen omgjort til internering for Hjort og hans familie» – Knut Dørum, «Johan Bernhard Hjort» på snl.no, https://snl.no/Johan_Bernhard_Hjort (hentet 10. juli 2021).

⁷²¹ Ottosen, *Nordmenn i tysk fangenskap*, 60.

⁷²² Nikolaus Wachsmann, *KL. A History of the Nazi Concentration Camps* (New York: Abacus, 2015), 508. [Min overs.]

⁷²³ Odd Nansen, *Fra dag til dag III. Fra 22. august 1943 til 28. april 1945* (Oslo: Dreyers forlag, 1946), 42.

⁷²⁴ *Fritt Folk* 21. oktober 1943.

Etter utblåsningen stoppet tyskerne Røde Kors-pakkene fra Norge. Rett før jul 1943 informerte landskontoret de lokale kretsene om endringen: «Vi beklager meget å måtte meddele at under ekspederingen av oktoberpakkene fikk vi beskjed om at standardpakkene til politiske fanger ikke lenger kunde avsendes fra vårt kontor».⁷²⁵ Også Svenska Røda Korset mottok beskjed om at heller ikke de ville få sende flere pakker.

Peter Anker grep inn og ordnet med flere «sveitserpakker» som erstatning, med ICRC som avsender og London-regjeringen som skjult finansieringskilde.⁷²⁶ Tre dager før julaften 1943 møtte Utenriksdepartementets Arne Ording en representant fra ICRC som hadde inspisert krigsfangeleirene i Oranienburg og som kunne fortelle «at nordmennene overalt får bedre behandling enn de andre».⁷²⁷ Britiske myndigheter kunne ikke offisielt tillate hjelpevirksomheten til de politiske fangene fordi den indirekte virket til å forlenge krigen, men i et brev til en nederlandsk undersøkelseskommissjon i 1947, skrev sekretær i det norske Utenriksdepartementet, Erik Dons, at nordmennene fikk et uformelt klarsignal til å omgå blokaden – så lenge saken ikke tiltrakk seg oppmerksomhet: «Consequently, on the part of the allied authorities nothing was ever done in order to prevent this transmission of parcels, which might thus continue to an ever increasing extent until the end of the war».⁷²⁸

Uavhengig av nøyaktig hvor pakkene kom fra og tatt i betraktning at de neppe nådde alle, hadde summen av hjelpen den samme effekten både blant flertallet av de norske fangene og hos den øvrige norske befolkningen – Røde Kors sitt arbeid var en kilde til fremtidshåp. «Samholdet mellom fangene og små gleder i hverdagen var viktig for å opprettholde troen på overlevelse. [...] De norske fangene støttet hverandre, og denne solidariteten, sammen med Røde Kors-pakkene, gjorde at 95 av 103 norske overlevde Ravensbrück», skriver Stig H. og Unn Christensen.⁷²⁹

---

⁷²⁵ SNS, 3. distrikt, mappe 6. «Vedr. pakkeforsendelser til politiske fanger». Skriv fra Opplysningskontoret i Norges Røde Kors datert 17. desember 1943.

⁷²⁶ Anker, *Frihetens gisler*, 148; Favez, *The Red Cross and the Holocaust*, 174.

⁷²⁷ Arne Ording, *Arne Ordings dagbøker. Bind 1. 19. juni 1942–23. juli 1945* (Oslo: Tano Aschehoug, 2000), 296.

⁷²⁸ «Pakkettenrapport Rode Kruis» (Nederland Røde Kors, 1947), side 123,

<https://joodsebibliotheek.nl/auteur/YEo/Onbekend-meerdere-auteurs-organisaties/boek/Woo/Pakkettenrapport-Rode-Kruis/133/> (hentet 3. april 2020). Brev fra sekretær i Utenriksdepartementet, Erik Dons, 25. juli 1947, til en nederlandsk undersøkelseskommissjon om hjelpen til landets sivile fanger under krigen.

⁷²⁹ Stig H. Christensen og Unn Christensen, *Fange 37722 i Ravensbrück. Margretes utrolige historie fra konsentrasjonsleiren* (Trondheim: Museumsforlaget, 2020), 73. Se også Cecilie Wormdal, *Kvinner i krig. Gløtt inn i en forsømt samtidshistorie* (Oslo: Aschehoug, 1979), 46. Sylvia Salvesen, *Tilgi, men glem ikke* (Oslo: H. Aschehoug & Co., 1947), 203 og 208; og Sigrid Heide, *Kanskje i morgen* – (Oslo: H. Aschehoug & Co, 1995), 166.

Nordmennene var den gruppen fanger i tyske leirer som fikk flest og mest hjelp fra sitt lands Røde Kors. Noe av årsaken til at tyske myndigheter tillot hjelp til politiske fanger fra land som Frankrike, Danmark og Norge, var også at det begrenset mer krevende spørsmål fra den internasjonale Røde Kors-komiteen og kunne brukes som «evidence of German humanitarianism».⁷³⁰ Det tyske regimet åpnet for denne hjelpen selv om den lå utenfor humanitærretten, men også på dette punktet var Norges Røde Kors sitt handlingsrom helt avhengig av tyskernes vilje. Det organisatoriske pådrivet og den internasjonale Røde Kors-dimensjonen spilte utvilsomt en rolle i at disse fangene fikk hjelp.

Utenlandske fanger i Norge

Norges Røde Kors opparbeidet seg en stor organisatorisk kapasitet under okkupasjonen, men den i seg selv var altså ikke nok til å favne om alle grupper som trengte hjelp. Fra 1941/42 fikk okkupasjonen i tillegg en helt ny dimensjon. Etter Lofoten-raidet i mars 1941 iverksatte okkupasanten bygging av et sammenhengende befestningsverk langs norskekysten. Atlanterhavsvollens arktiske forlengelse, den 2500 kilometer lange forsvarslinjen fra Oslo til Kirkenes, besto av over 300 større og mindre fort.⁷³¹ Veier, broer, fabrikker og flyplasser var også under konstruksjon i tillegg til Hitlers ordre om en jernbane gjennom Nord-Norge.⁷³² Det ble tidlig klart at det ikke fantes tilstrekkelig arbeidskraft og kompetanse i Norge til å dekke den tyske etterspørselen. De ekstreme ressursene som krevdes for å realisere planene eskalerte bruken av utenlandske tvangsarbeidere.

I forhold til folketallet var Norge det landet Nazi-Tyskland sendte størst andel krigsfanger, sivile tvangsarbeidere og andre grupper til, rundt 130 000 personer. Fangenes nasjonalitet og folkerettslige status, i tillegg til rangering i nazistenes raseideologiske hierarki, avgjorde hvilken behandling de fikk. De mange utenlandske fangene havnet for

---

⁷³⁰ Hasian jr., *Communicating*, 81.

⁷³¹ Torgeir E. Sæveraas, «OT, Wehrmacht og byggingen av Festung Norwegen», i *Historisk Tidsskrift* 3/2018, 191.

⁷³² Ketil Gjølme Andersen, *Hitlers byggherrer. Fritz Todt og Albert Speer i Norge* (Oslo: Fagbokforlaget, 2021); Finn Rønnebu, *Et skammens eventyr. Det tyske jernbaneprosjektet i Nordland – fanger, okkupasenter og lokalbefolkning* (Sandnes: Commentum, 2017); Despina Stratigakos, *Hitler's Northern Utopia. Building the New Order in Occupied Norway* (New York: Princeton University Press, 2020).

det meste utenfor Norges Røde Kors sin rekkevidde. Den klart største gruppen var de vel 95 000 sovjetiske krigsfangene.⁷³³

Historikeren Vasilis Vourkoutiotis har påpekt hvordan Hitler av ideologiske årsaker og personlige innfall enten inkonsekvent adlydde den tredje Genève-konvensjonen eller ignorerte den fullstendig.⁷³⁴ Mens tyskerne i stor grad fulgte folkeretten for vestlige krigsfanger, overså de den når det gjaldt de sovjetiske. Russland signerte ikke Haag-konvensjonen i 1907, og Sovjetunionen heller ikke den tredje Genève-konvensjonen fra 1929. Selv om de to regelverkene hang sammen og skulle utfylle hverandre, var det fremdeles store uklarheter i humanitærretten på dette punktet. ICRCs inspeksjonsrett gjennom konvensjonen og rollen som dens vokter inkluderte heller ikke sanksjonsmidler. Det er en rimelig fortolkning at de nasjonale Røde Kors-foreningene skulle følge opp den tredje Genève-konvensjonens bestemmelser for human behandling av krigsfanger, men dens effektuering var først og fremst den internasjonale komiteens ansvar å kontrollere.

De første sovjetiske krigsfangene, tilfangetatte soldater fra Den røde armé, ankom Norge i august 1941.⁷³⁵ 28. september kunngjorde Terboven en forordning som nedla forbud for sivilbefolkningen mot enhver omgang med krigsfangene.⁷³⁶ Overtredelse ville straffes hardt. I oktober forklarte Arnold Rørholt Norges Røde Kors' handlingsrom angående de sovjetiske fangene til en betenkt formann i Stavanger Røde Kors:

Under de nuværende omstendigheter får neppe Norges Røde Kors anledning til å gjøre noe for russiske fanger, idet disse står under tysk myndighet. Etter Genferkonvensjonen har de delegerte for den internasjonale Røde kors-komite adgang til fangeleire og til å snakke med fangene. Noen sådan delegert har ikke vært opnevnt for Norge, og det har heller ikke vært sendt noen op fra Genf.

Hvis Norge hadde vært et neutralt land, vilde sikkert også Norges Røde Kors hatt adgang til å besøke de fanger fra den ene eller den annen side som måtte være i landet. Som forholdene nu er tror vi imidlertid ikke dette kan la sig gjøre, og vi har forstått de tyske myndigheter slik at de ikke på noen måte ønsker det. Vi beklager det, men tror ikke det lar sig endre for tiden.⁷³⁷

Våren 1942 observerte Johannes Heimbeck sovjetiske krigsfangers ankomst til Oslo, og registrerte umiddelbart den brutale behandlingen de ble utsatt for:

---

⁷³³ Det fantes fanger og tvangsarbeidere av flere nasjonaliteter i Norge. For en enkel oversikt, se Michael Stokke, «Fanger og fangeleirer i Norge», totalkrig.no.

⁷³⁴ Crossland, *Britain and the international committee*, 59.

⁷³⁵ Marianne Neerland Soleim, *Sovjetiske krigsfanger i Norge. Antall, organisering og repatriering* (Oslo: Spartacus forlag, 2009), 9.

⁷³⁶ *Aftenposten* 4. oktober 1941. «Forordning om samkvem med krigsfanger».

⁷³⁷ RA/PA-250, eske 63, mappe «Kretsene», brev fra Arnold Rørholt til Olga Grimnes Mauritzen i Stavanger Krets av N.R.K., datert 11. oktober 1941.

Det kom russiske fanger til Østbanestationen en dag i denne uken. De blev behandlet verre enn dyr. En var barbert. Da han bøiet seg ned for at ta op noe mat som blev kastet til ham fra folk som så på fløi en tysker på ham og sparket ham på de bare benene. En annen fik kastet noen vafles til sig. De blev revet fra ham av den tyske vekten og kastet på gaten.⁷³⁸

Han skrev eller vurderte imidlertid ikke noe om Norges Røde Kors sine muligheter for å hjelpe dem. I reisesekretærenes rapporter er det også langt mellom henvisningene til de sovjetiske krigsfangene. Mange små steder i landet flerdoblet innbyggertallet seg idet krigsfangene ble innkvartert og satt i arbeid. Ved ett tilfelle, i Steigen i april 1943, ville stedets Røde Kors-medlemmer vite hva organisasjonen kunne gjøre med «russerfangenes» kår. Hjørdis Raaness forklarte i sin rapport: «Disse spørsmål var det vanskelig for meg å besvare».⁷³⁹

I sin bok *Sovjetiske krigsfanger i Norge* viser Marianne Neerland Soleim til et tilfelle hvor biskopen i Agder via Norges Røde Kors forsøkte å oppnå kontakt med pårørende til fem omkomne fanger. Disse sovjetiske fangene skulle detonere en usprengt bombe som landet ved Knaben gruber i flyangrepet 3. mars 1943, men døde i en ukontrollert eksplosjon. Tyskerne avviste å videreformidle informasjonen til familiene. Soleims konklusjon – «Episoden viser tydelig at tyskerne ikke ønsket noen innblanding fra Norges Røde Kors omkring sovjetiske krigsfangers dødsfall i Norge»⁷⁴⁰ – underbygges av de foregående eksemplene her. Norges Røde Kors sitt handlingsrom var avskåret og tydelig merket av en avmaktsfølelse.

Heller ikke de jugoslaviske fangene, som ikke var krigsfanger i folkerettslig forstand, men tatt som partisaner og dermed var politiske fanger, fikk Norges Røde Kors røre. Jugoslavene hadde den aller verste dødsraten det første året, fra de første ankom Norge i juni 1942. «Sivile tvangsarbeidere som ikke var fra Sovjetunionen ble behandlet best, mens de jugoslaviske fangene frem til våren 1943 ble utsatt for de aller verste lidelsene», skriver historikeren Michael Stokke.⁷⁴¹

---

⁷³⁸ Johannes Heimbecks dagbok 19. april 1942.

⁷³⁹ SNS, 3. distrikt, mappe 17, «Rapport i tiden 15. mars–31. mai 1943».

⁷⁴⁰ Soleim, *Sovjetiske krigsfanger*, 268.

⁷⁴¹ Michael Stokke, «Fanger og fangeleirer i Norge», www.totalkrig.no.

Sommeren 1942 uttrykte Erling Borch-Johnsen sin frustrasjon over avmakten i forhold til de utenlandske fangenes situasjon og behandling i et brev til Røde Kors-presidenten Fridtjof Heyerdahl.

Et forhold som jeg særlig tenker paa gjælder [...] fanger av fremmed nationalitet. Men forholdene er nu (?) slike at man føler sig nedverdiget ved som Røde Kors' representant allikevel at være avskaaet fra enhver mulighet til at gjøre selv (?) det bitterste grand. [...]⁷⁴²

Natten etter at brevet var skrevet, skjøt og brant vaktene i hjel 287 jugoslaviske fanger i Beisfjord-leiren utenfor Narvik.⁷⁴³

Etter at Wehrmacht overtok vaktholdet i leirene våren 1943, fikk jugoslavene noe bedre behandling og mottok pakker gjennom det internasjonale Røde Kors.⁷⁴⁴ Årsakene til endringen lå delvis i en erkjennelse av at fangenes yteevne måtte opprettholdes hvis de skulle klare å gjøre nytte for seg, og muligens praktiske vurderinger internt hos tyskerne.⁷⁴⁵ En kombinasjon av press fra ICRC og sterkt kritiske oppslag i internasjonal presse, som via enkelte rømte fanger fikk vite om forholdene i leirene, kan også ha medvirket.⁷⁴⁶ Krigens utvikling gjorde at den tidligere konstante tilgangen på tvangsarbeidskraft var i ferd med å stoppe opp. Tyskernes åpning for Røde Kors-pakker fra Genève kan slik sees i kynismens lys. Tyskerne fikk ICRC til å ta sørge for at de jugoslaviske fangene levde lengre for å kunne arbeide for dem – et uunngåelig humanitært paradoks. Wehrmacht tillot også inspeksjoner fra ICRC-delegater. Disse slapp derimot ikke inn til de sovjetiske krigsfangene.⁷⁴⁷

For én gruppe krigsfanger i Norge var det ikke like ille som for sovjeterne (og jugoslavene). De totalt 1722 polske krigsfangene sendt til Norge under krigen hadde en

---

⁷⁴² RA/PA-250, eske 70, mappe «Landsstyret», brev fra Borch-Johnsen til Heyerdahl datert 17. juli 1942.

⁷⁴³ Michael Stokke, «Fangeleiren i Beisfjord», totalkrig.no (hentet 25. mars 2021).

⁷⁴⁴ Cveja Jovanovic, *Flukt til friheten. Fra nazi-dødsleire i Norge* (Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1985), 41; Nils Christie, *Fangevoktere i konsentrasjonsleire. En sosiologisk undersøkelse av norske fangevoktere i «serberleirene» i Nord-Norge 1942–1943* (Oslo: Pax Forlag, 1972), 55 og 59. Årsakene til endringen i de jugoslaviske fangenes status og behandling lå i en kombinasjon av blant annet press fra ICRC, oppslag i internasjonal presse (som via flyktede fanger fikk vite om forholdene i leirene) og at tyskerne var på hælene etter nederlaget ved Stalingrad i januar–februar 1943.

⁷⁴⁵ Gjølme Andersen, *Hitlers byggherrer*, 220; Hatlehol, «'Norwegeneinsatz'», 282.

⁷⁴⁶ Nøkleby, *Hitlers Norge*, 320.

⁷⁴⁷ Flere jugoslaviske fanger har beskrevet hvordan de ga noe av pakkene til sovjetiske krigsfanger – Knut Flovik Thoresen, *Til Norge for å dø. Serberfangene i nazistenes dødsleire i Nord-Norge. Basert på fangehistorien til Nikola Rokic* (Ankenesstrand: Forlaget Kristiansen, 2013), 123; Cveja Jovanovic *Blodveien til nordpartisanandelingen* (Beograd: utgitt av Cveja Jovanovic, 1988), 171 og 177.

dødsrate på kun én prosent. Våren 1942 sendte Wehrmacht flere hundre polske krigsfanger til minst 18 ulike leirer i Nordland fylke, med mellom 15 og 80 fanger i hver leir.⁷⁴⁸ Ett av disse stedene var Hemnesberget på Helgeland.⁷⁴⁹ I april fant det sted en kort korrespondanse mellom Bjarne Paulsen fra Hemnesberget og Jens Meinich jr. ved Norges Røde Kors sitt landskontor.

Paulsen skrev 14. april:

I de siste dager har interessen for Røde Kors' virksomhet øket så sterkt at jeg har satt meg i spissen for å danne en forening her på stedet. Grunnen til den økede interessen skriver sig fra at vi har fått en del krigsfanger til stedet. Før jeg innkaller til møte, vilde jeg gjerne ha tilsendt lovutkast til foreningen, samt retningslinjer for arbeidet. Videre vilde jeg sette pris på å få opplyst om foreningen kan få yde hjelp til krigsfanger som er her, og i tilfelle hvilken hjelp en kan yde. Det vilde også ha sin interesse å få vite om en representant for foreningen for tilfelle kan delta i en eventuell utdeling eller om denne helt besørges av de tyske myndigheter.⁷⁵⁰

Jens Meinich jr. svarte 23. april: «Angående Deres spørsmål om fanger vilde vi gjerne først få noen flere detaljerte opplysninger om hvad slags fanger det dreier seg om. Røde Kors-kretsene våre utover landet har efter beste evne forsøkt å hjelpe krigsfanger og sivile internerte i overensstemmelse med Røde Kors-konvensjonene».⁷⁵¹ Polakkene mottok pakker og brev gjennom det internasjonale Røde Kors,⁷⁵² men den norske organisasjonen fikk ikke gjøre noe ekstra for dem. Dokumentsporet mellom Meinich og Paulsen stopper opp i det regionale arkivet til Norges Røde Kors 3. distrikt. Det ble heller ikke stiftet noen lokal Røde Kors-forening på Hemnesberget under okkupasjonen, men henvendelsen fra Paulsen viser hvordan Røde Kors var naturlig å henvende seg til.

Det fantes likevel eksempler på enkelte initiativer som mot slutten av okkupasjonen lyktes med å ta i bruk Røde Kors-apparatet til å lindre armoden i fangeleirene. Ifølge Norges Røde Kors selv var organisasjonens eneste fremgangsrrike eksempel i Trøndelag, der «Trondheims Krets på en eller annen måte greide å skaffe sig innpass i en jugoslavisk og russisk leir for syke og forsyne dem med medisiner».⁷⁵³ Tyske

---

⁷⁴⁸ Michael Stokke, «Polske krigsfanger og sivile tvangsarbeidere i Norge 1942–1945 (Narvik: Narviksenteret, 2020), 20.

⁷⁴⁹ Stokke, «Polske krigsfanger og sivile tvangsarbeidere», 11 og 20.

⁷⁵⁰ SNS, 3. distrikt, mappe 6.

⁷⁵¹ SNS, 3. distrikt, mappe 6.

⁷⁵² Stokke, «Polske krigsfanger og sivile tvangsarbeidere», 26–27.

⁷⁵³ RA/PA-250, eske 80, «Representantskapets beretning om Røde Kors' virksomhet 1940/45, avgitt til Landsmøtet i Oslo den 4., 5., og 6.11.45».

myndigheter godkjente i februar 1945 en hjelpeaksjon for en leir i Verdal med 230–240 sovjetiske krigsfanger, som varte gjennom hele våren.⁷⁵⁴

Forskningen og okkupasjonslitteraturen har for lengst fastslått at det sivile samfunnet gjorde det de kunne og turte for fangene ved å smugle brød og andre matbiter. Mange små steder ble forvandlet til lommer av den store verdenskrigen, men selv om det lyktes for enkelte å hjelpe til med mat og flukt, var de lokale for det meste hjelpeløse vitner til forholdene i fangeleirene. For de som risikerte det og lyktes, ble det et spørsmål om «individuell humanitær bistand», som et medmenneskelig uttrykk for protest mot behandlingen av dem. Med tukthus og senere dødsstraff som trussel for å hjelpe fangene kunne ikke den vanlige nordmann utrette stort for dem. Lokalbefolkningen kjente på den samme avmakten som Borch-Johnsen og Røde Kors-organisasjonen. En mann fra Salten-området mintes mange år senere: «[...] vi så jo omtrent daglig russefanger som ble drevet fram etter fylkesvegen [...] Det var mange ganger vondt å se hvor mishandlet de magre og fillete fangene ble, uten at noen kunne hjelpe dem».⁷⁵⁵

Møtet med de utenlandske fangenes situasjon ble det klareste møtet med verdenskrigens brutalitet for en god del nordmenn. For Norges Røde Kors innebar også den storpolitiske implikasjonen en høyere terskel for å ta en risiko for å nå gjennom med organisert hjelp til de utenlandske fangene enn det var når det gjaldt de norske politiske fangene. De utenlandske fangene på norsk jord var ikke den nasjonale foreningens domene. Det var derfor en noe moderert sannhet da representantskapet i Norges Røde Kors i 1945 skrev: «Krigsfangene levet under elendige forhold, og både Landsforeningen og mange av kretsene gjorde sitt ytterste for å få anledning til å hjelpe dem. Enhver henvendelse blev imidlertid møtt med blankt avslag, – under henvisning til at vi intet som helst hadde med den slags krigsfanger å gjøre».⁷⁵⁶ Påstanden var likevel trolig oppriktig. For de utenlandske fangene i Norge var den organisatoriske kanalen i all hovedsak avstengt.

---

⁷⁵⁴ Morten Veimo, *Verdalsboka. Krig-okkupasjon-motstand 1940–1945* (Verdal, 1987), 255–258.

⁷⁵⁵ Norsk folkeminnnesamling, Nordland 1996/44.

⁷⁵⁶ SNS, Norges Røde Kors, «Representantskapets beretning ... 1940–1945».

Jødene

De deporterte norske jødene var også politiske fanger, men på grunn av krigens karakter i en egen kategori som ofre. 26. oktober 1942 arresterte det norske Statspolitiet alle mannlige jøder over 15 år, og en måned senere et stort antall jødiske kvinner og barn. Med skipene «Donau» og «Gotenland», henholdsvis 26. november 1942 og 25. februar 1943, sendte tyskerne 687 jøder fra Norge til konsentrasjonsleirer på kontinentet, de fleste rett til Auschwitz. Til sammen ble 773 norske jøder deportert. Kun 38 av dem overlevde Holocaust.⁷⁵⁷

De nasjonale Røde Kors-foreningene i tysk-okkuperte land har i liten grad vært satt i søkelyset når det gjelder forfølgelsene og deportasjonene, men i Nederland har forskeren Regina Grüter konkludert med at NLRK sviktet landets jøder ved å godta okkupasjonsregimets anti-jødiske politikk.⁷⁵⁸ Nederland var den av statene i Vest-Europa med flest jøder i forhold til folketallet, over 140 000, hvorav 75 % mistet livet i Holocaust.⁷⁵⁹ De tyske anti-jødiske tiltakene kom tidligere og var mer omfattende under okkupasjonen av Nederland.⁷⁶⁰ I tråd med de tyske påleggene ekskluderte NLRK jøder fra organisasjonen og nektet å gi dem medisinsk behandling.

I Norge var den jødiske minoriteten liten, i overkant av 2000 personer i 1940. Okkupasjonsregimet inndro jødernes radioer allerede i mai 1940, og foretok kartlegginger og sporadiske arrestasjoner, men «frem til våren 1941 er eksemplene på ytterligere forføyninger og alvorlig overlast få», skriver Oskar Mendelsohn i *Jødernes historie i Norge*.⁷⁶¹ En del arrestasjoner og ramponering av jødiske lokaler utover i 1941, og spesielt J-merkingen av legitimasjonskort fra begynnelsen av 1942, skapte «voksende uro».⁷⁶²

Okkupasjonsregimet utsatte ikke Norges Røde Kors for det samme presset når det gjaldt å utestenge jødiske medlemmer eller nekte dem noen form for hjelp, slik som gjentatte ganger skjedde og med harde konsekvenser i Nederland. I Norge fantes dessuten Nansenhjelpen, som i mange år hadde hjulpet jøder, og som okkupasanten egentlig forbød, men fikk fortsette fordi den også tok seg av emigranter som kom til landet og som

---

⁷⁵⁷ Bruland, *Holocaust i Norge*, 674. 16 jøder døde i Norge som følge av forfølgelser eller fangenskap, etter Bruland, *Holocaust i Norge*, 700–701.

⁷⁵⁸ Regina Grüter, «Kwesties van leven en dood: Het Nederlandse Rode Kruis in de Tweede Wereldoorlog» [Spørsmål om liv og død: Nederland Røde Kors under andre verdenskrig] (Amsterdam: NIOD, 2017).

⁷⁵⁹ Laurence Rees, *The Holocaust. A New History* (London: Penguin Books, 2017), 184.

⁷⁶⁰ Mendelsohn, *Jødernes historie*, 490.

⁷⁶¹ Oskar Mendelsohn, *Jødernes i historie i Norge* (Oslo: Forlaget Press, 2019), 489.

⁷⁶² Mendelsohn, *Jødernes historie i Norge*, 490.

tyskerne ikke ville ha noe med å gjøre.⁷⁶³ Det fantes også en Jødisk Hjelpeforening, som fremdeles var i virksomhet høsten 1942.⁷⁶⁴ Båndet mellom Norges Røde Kors og jødiske miljøer eksisterte ikke i samme omfang som i Nederland. Mens deportasjonene i Nederland foregikk over et langt tidsrom fra den første i juli 1942 og ut gjennom hele 1944, var tyskernes hensikt i Norge at alle jøder «skulle tas samtidig og (i prinsippet) deporteres ut av landet i én stor skipstransport». Aksjonens improviserte karakter gjorde at det endte med de to større transportene fra Norge, skriver Bjarte Bruland i *Holocaust i Norge*.⁷⁶⁵

Da de skjebnesvangre aksjonene i Norge tok til høsten 1942, prøvde likevel flere representanter for eller tilknyttet Norges Røde Kors å gjøre noe for å hjelpe jøder. Etter arrestasjonene 26. oktober, internerte politiet de jødiske mennene i fangeleiren på Berg i Tønsberg.⁷⁶⁶ Den lokale Røde Kors-formannen Anton Jervell skaffet fangene ulltepper og hermetikkbokser til å drikke av, og gjennom foreningen fikk pårørende «tillatelse til å sende fem skiver brød med pålegg to ganger i uken».⁷⁶⁷

Om kvelden 24. november innkalte Statspolitiets Roar Lund Røde Kors i Trondheim til et møte angående en snart forestående togtransport av byens jøder til Oslo.⁷⁶⁸ Togreisen startet ut på kvelden dagen etter, 25. november, og rakk heller ikke frem til avgangen med «Donau» fra Oslo neste ettermiddag. På formiddagen 26. november fikk Nansenhjelpens Sigrid Helliesen Lund i hovedstaden «telefonbeskjed fra Røde Kors på Lillehammer at en transport med jøder var underveis» til byen.⁷⁶⁹ Hun møtte dermed opp på stasjonen, og skaffet seg en midlertidig tillatelse til å hjelpe en del av jødene som ble internert på Bredtveit.

---

⁷⁶³ Bruland, *Holocaust i Norge*, 463. NS-justisminister Sverre Riisnæs erklærte høsten 1941 overfor Odd Nansen at også Nansenhjelpen ville bli overtatt. Anne Ellingsen, *Odd Nansen. Arrtageren* (Oslo: Historie & Kultur, 2015), 164.

⁷⁶⁴ Mendelsohn, *Jødernes historie*, 502 og 580.

⁷⁶⁵ Bruland, *Holocaust i Norge*, 369.

⁷⁶⁶ Bruland, *Holocaust i Norge*, 265.

⁷⁶⁷ Eirik Veum, *Nådeløse nordmenn. Statspolitiet 1941–1945* (Oslo: Kagge forlag, 2012), 860; Bruland, *Holocaust i Norge*, 270.

⁷⁶⁸ Roar Lund forklarte etter krigen at han først dagen etter, 25. november, fikk vite at jødene skulle føres ut av landet – Bruland, *Holocaust i Norge*, 296. Jon Reitan og Trond Risto Nilssen skriver i forbindelse med ordren om å arrestere alle mannlige jøder i Trondheim i oktober: «På dette tidspunktet hadde allerede statspolitiets leder Roar Lund kjennskap til at jødene skulle deporteres enten til [det tysk-okkuperte] Polen eller Tyskland» – Trond Risto Nilssen og Jon Reitan, *Fangeleirer i diktatur og demokrati 1941–1949* (Oslo: Scandinavian Academic Press, 2021), 121. I dommen mot Lund sto det at han varslet Røde Kors i forbindelse med togtransporten fra Trondheim for at organisasjonen «skulle kunne ta seg av jødenes forpleining om nødvendig» – Bruland, *Holocaust i Norge*, 749.

⁷⁶⁹ Sigrid Helliesen Lund, *Alltid underveis* (Oslo: Tiden Norsk Forlag, 1981), 99.

Det ser ut til at Norges Røde Kors klarte å sørge for noe mat og klær til jødene i Bredtveit-leiren og sette opp et midlertidig lasarett, men var ellers uten virkemidler til å redde de gjenværende jødene fra sin skjebne. Alternativet for jødene som ennå ikke var tatt, var flukt. Fra oktober 1942 til januar 1943 reddet over 900 jøder seg over grensen til Sverige, mange loset til frihet av et stort antall hjelpere.⁷⁷⁰ Nansenhjelpens sekretær Tove Filseth hadde i starten av november fått trusler fra det tyske sikkerhetspolitiet om «å bli anklaget for høyforræderi dersom hun fortsatt talte jødernes sak».⁷⁷¹ Hun flyktet deretter til Sverige. Nansenhjelpen holdt det offisielt gående helt til 1. desember, da dens kontorer ble stengt. Men miljøet som organisasjonen hadde bygd opp, fortsatte likevel gjennom vinteren å hjelpe jøder med å flykte.⁷⁷² Nansenhjelpens nettverk var basert på «løse aktivistiske» krefter med mange mellomledd, og selv om et «stort apparat ble gjort virksom [...] [var dette] ingen *helljertet* innsats i den forstand at den var sentralt styrt», skriver Bruland.⁷⁷³

Norges Røde Kors sine muligheter lå i å utnytte appellen til de humanitære grunnprinsippene om hjelp til de som trengte det, men omstendighetene – jødernes status hos de med makten, de sveipende og overraskende aksjonene og den knappe tidsrammen høsten og vinteren 1942 – gjorde at den organisatoriske kanalen ikke var en realistisk vei å gå for å hjelpe jødene. Mekanismen overfor jødene var den samme som slo inn overfor de sovjetiske krigsfangene – det var den individuelle humanitære bistanden som kunne iverksettes.

Etter «Donau» var det i virkeligheten lite eller ingenting lokale eller regionale Røde Kors-foreninger kunne gjøre for å redde de gjenværende internerte norske jødene, slik Assor Hirschs beretning illustrerer: Han var en av kun seks overlevende fra den andre store deportasjonen, med «Gotenland» i slutten av februar 1943, og skrev senere: «Noen av oss blev beordret til å bære en del matvarer om bord, som antagelig var gitt av Røde Kors, og som var beregnet som forpleining for oss. [...] Imidlertid fikk vi så å si intet av dette».⁷⁷⁴ Heller ikke etter at jødene var deportert var det mulig å prøve å sørge for noe

---

⁷⁷⁰ Grimnes, *Norge under andre verdenskrig*, 362.

⁷⁷¹ Mendelsohn, *Jødernes historie*, 510; Bruland, *Holocaust i Norge*, 224–225.

⁷⁷² Bruland, *Holocaust i Norge*, 31.

⁷⁷³ Bruland, *Holocaust i Norge*, 255 og 405. [Uth. i originalen].

⁷⁷⁴ Bruland, *Holocaust i Norge*, 356.

hjelp. Alt norsk hjelpearbeid til nordmenn i fangenskap på kontinentet var basert på informasjon om fangenes lokalitet. For jødene var det selvsagt umulig.

For noen jøder ble sykehusopphold redningen,⁷⁷⁵ og et tegnende eksempel på organisatorisk avmakt og individenes forsterkede betydning, er overlege og Røde Korsformannen Erling Borch-Johnsens lurespill for å redde doktor Oscar Bernstein i Narvik. Da Statspolitiet arresterte alle mannlige jøder i Norge 26. oktober 1942, la Bernstein seg inn med en fiktiv diagnose: «Sykehusets kirurg samarbeider, konstaterer blødende magesår og – for å gjøre diagnosen enda mer troverdig – opererer meg,» fortalte Bernstein senere.⁷⁷⁶ På grunn av mannens sykdom, slapp Sara Bernstein (arrestert i november) fri fra Bredtveit og kom tilbake til Narvik i desember. Etter jul begynte de likevel å få dårlig tid. Som en del av opplegget, forsøkte Borch-Johnsen å benytte nettopp Norges Røde Kors til redde ekteparet over til Sverige. 17. januar 1943 skrev Borch-Johnsen til landskontoret og beskrev Bernsteins helsetilstand:

Jeg tillater mig herved å forespørre om det kan tenkes at Røde Kors kan gjøre noget for å opnå utreisetilattelse til Sverige for en jødisk læge dr. Oscar Bernstein som for tiden ligger på Narvik sykehus. Han kom inn her i slutten av oktober for et perforert mavesår [...] Han har altså sitt sår fremdeles, har symptomer og har fra tid til annen occult blødning. Hans almenstilstand er tilsynelatende god, men han er nedfor og medtatt. [...] Denne henvendelse fra mig burde forsåvidt ha kommet for lenge siden, idet jeg nu har inntrykk av at det haster meget hvis man skal tenke sig å opnå noget.⁷⁷⁷

Borch-Johnsen foreslo at en anbefaling fra DRKs hovedrepresentant kunne være en løsning, men han anså det håpløst å gå via Sipo/SD i Narvik. Om brevet ble sendt og mottatt, og hvordan landskontoret eventuelt behandlet det, er uklart. Ideen førte uansett ikke til at Norges Røde Kors fikk utrettet noe. Det var Borch-Johnsens kontakter i motstandsbevegelsen i Ofoten som i slutten av mars sørget for at Oscar og Sara Bernstein kom seg over grensen til Sverige, gjemt i en godsvogn.⁷⁷⁸

I Nederland diskuterte de opprinnelige medlemmene av det nasjonale Røde Korsstyret i hemmelighet planer for repatriering av jødene etter krigen, «i full visshet om at disse ikke ville la seg realisere under noen omstendigheter så lenge nazistene satt med

---

⁷⁷⁵ Bruland, *Holocaust i Norge*, 417.

⁷⁷⁶ Vera Komissar, *Nådetid. Norske jøder på flukt 1942* (Oslo: Aschehoug, 1992), 57.

⁷⁷⁷ SNS, mappe «Oscar Bernstein», avskrift av brev fra Borch-Johnsen til Landskontoret i Norges Røde Kors 17. januar 1943.

⁷⁷⁸ Aas, *Byen, banen og bolaget*, 487; Ragnar Ulstein, *Jødar på flukt* (Oslo: Det Norske Samlaget, 1995), 160.

makten i landet og i Europa». ⁷⁷⁹ Selv om det norske Røde Kors hadde en mer selvstendig stilling enn den nederlandske organisasjonen og oppnådde å hjelpe andre norske politiske fanger mer enn nederlenderne gjorde for sine, ⁷⁸⁰ var alle de okkuperte landenes sivilsamfunn i forhold til jødene uten reelle muligheter til å påvirke politikken på et felt hvor regimet mer enn noe annet var enerådende og kompromissløse. ⁷⁸¹ I den grad noen i organisasjonen hadde mulighet til å forsøke å gjøre noe mer angående de norske jødene, var det presidenten Fridtjof Heyerdahl (se kapittel 5).

Tvangsevakueringen 1944

Fra slutten av august 1944 intensiverte Norges Røde Kors sin innsats for de skadelidende innbyggerne i Øst-Finnmark. Organisasjonen sendte mat, klær og sengetøy nordover, og flere kretser forberedte mottak av evakuerte som hadde mistet hjemmene sine i de ødeleggende sovjetiske bombeangrepene mot Kirkenes (i juli), Vardø og Vadsø.

I begynnelsen av september inngikk finske myndigheter en separatfred med Sovjetunionen, og tyske styrker som befant seg i landet måtte iverksette en hurtig tilbaketrekking til Norge gjennom Lappland. ⁷⁸² Utviklingen var forutsett av tyskerne og etter planene for «Operasjon Birke» skulle de kun holde på Petsamo og nikkelgruvene i Kolosjoki lengst nord i Finland. Risikoen for de sivile i deler av Nord-Norge økte dramatisk.

Fra månedsskiftet september/oktober skjedde ting raskt. Finnene gikk etter sovjetisk press hardere på mot sine tidligere medspillere i Wehrmacht for å få dem ut av landet. For å forsinke forfølgerne etterlot retirerende tyskere seg en nedbrent infrastruktur. 3. oktober ga Hitler ordre om å utløse operasjonen med kodenavnet «Nordlicht» – alle styrker øst for Lyngen skulle trekkes ut sørover gjennom Norge. ⁷⁸³ Terboven og NS-myndighetene insisterte på å få den norske befolkningen flyttet ut av det samme området, mens Wehrmachts generaler var skeptiske til å sende titusen av sivile på flukt fordi det ville forsinke og komplisere hærens egen rømning.

---

⁷⁷⁹ Opplysninger fra Regina Grüter i e-post 6. november 2018. [Min overs.]

⁷⁸⁰ Karcher, *Kampen om skolen*, 187–188.

⁷⁸¹ Snyder, *Svart jord*, 270.

⁷⁸² Lundemo, «Engineering, resources and nature», 284.

⁷⁸³ Sæveraas, *Wehrmacht i Norge*, 366.

7. oktober startet Den røde hær sin offensiv mot linjen Petsamo–Kirkenes. Ti dager senere gikk NS sine utsendte representanter ut med en evakueringsforordning for Øst-Finnmark og instruksjoner om transportene.⁷⁸⁴ Prosessen var ment å gjennomføres frivillig, men folket ville ikke lystre kollaborasjonsregimet. 25. oktober inntok sovjetiske styrker Kirkenes. Tre dager senere, 28. oktober, kom Hitlers befaling til Wehrmacht om total ødeleggelse og full tvangsevakuering: «[H]ele den norske befolkning øst for Lyngenfjorden skal fjernes med makt for sin egen sikkerhets skyld. Alle hus skal brennes ned til grunnen eller ødelegges. [...] Medlidenhet med befolkningen er ikke på sin plass».⁷⁸⁵

Bakgrunnen for og gjennomføringen av tvangsevakueringen fra Finnmark og Nord-Troms som fulgte, er beskrevet og diskutert flere steder.⁷⁸⁶ Rundt 50 000 mennesker, «en armodens armé – drevet sørover med våpenmakt», ble fraktet ut av regionen, hovedsakelig med skip og båter, både fra den tyske marinen og norske fartøyer.⁷⁸⁷ Via byer som Tromsø, Harstad, Narvik, Bodø, Mosjøen og Trondheim, endte over halvparten opp i Sør-Norge. Cirka 25 000 mennesker valgte og klarte å unndra seg evakueringen, og ble igjen nord for Lyngen i de nesten totalt nedbrente områdene etter tyskernes tilbaketog.

Landskontoret i Norges Røde Kors hadde satt seg i direkte kontakt med Svenska Norgehjälpen, og Donatorkomiteen hjalp til med varer for bespisning av den stadig økende strømmen av evakuerte nedover nordlandskysten. Allerede 21. september besluttet Norges Røde Kors, NKS og Nasjonalhjelpen samt Svenska Norgehjälpen å etablere matstasjoner og mottak for evakuerte fra Øst-Finnmark, som først og fremst skulle videre til Trøndelag.⁷⁸⁸

---

⁷⁸⁴ Ragnar Augestad, «Organisering og gjennomføring av tvangsevakueringa hausten 1944: Arbeidet til evakueringskommisjonen i Tromsø», masteroppgave (Tromsø: UiT, 2016), 17.

⁷⁸⁵ Eriksen og Halvorsen, *Frigjøring*, 44.

⁷⁸⁶ Anders Ole Hauglid, Knut Erik Jensen og Harry Westrheim, *Til befolkningen! Brannbøsten 1944 – gjenreisningen etterpå* (Tromsø: Universitetsforlaget, 1985); Knut Einar Eriksen og Terje Halvorsen, *Frigjøring*, bind 8 i Skodvin (red.), *Norge i krig* (Oslo: Aschehoug, 1987); Arvid Petterson, *Fortiet fortid. Tragedien Norge aldri forsto* (Hammerfest: Gjenreisningsmuseet, 2008); Per Kristian Olsen, *Jevnet med jorden. Brenningen av Finnmark og Nord-Troms 1944* (Oslo: Aschehoug, 2019); Asbjørn Jaklin, *Brent jord – 1944–1945. Heltene, ofrene, de skyldige* (Oslo: Gyldendal, 2016); Alf R. Jacobsen, *Skjebnebøst. Nord-Norge 1944* (Oslo: Vega forlag, 2017); Berntine Ruud Hellesnes, *Finnmark i flammer – fortalt av den brente jords egne kvinner og menn* (Trondheim: F. Bruns Bokhandels Forlag, 1950); Inger Selven Watts, *De kom til oss. Tvangsevakueringen av Finnmark og Nord-Troms* (Oslo: Pax forlag, 2016); Ingunn Elstad, *Tvangsevakueringa*. To ph.d.-prosjekter med tvangsevakueringen som tema er i avslutningsfasen ved UiT/Gjenreisningsmuseet i Hammerfest.

⁷⁸⁷ Eriksen og Halvorsen, *Frigjøring*, 52.

⁷⁸⁸ SNS, 3. distrikt, mappe 5. «Beretning om Landskontorets virksomhet i tiden 1. juni 1944 til 31/12 1944».

En knapp uke senere spurte Johs. Ellis i Tromsø Røde Kors byens evakueringssjef, Ragnar Hansen, om å få i gang et samarbeid dem imellom. Hansen sa ja siden spørsmålet kom fra Røde Kors, men satte som betingelse at NSH måtte ut. Dette godtok også fylkesmannen siden de evakuerte uansett ikke ville ha noe med NS å gjøre og NSH dermed bare var en hindring.⁷⁸⁹ Likevel viste det seg at arbeidsdelingen var vanskelig i praksis og allerede fra 1. oktober overtok evakueringskontoret i Tromsø hele ansvaret.

17. oktober 1944 mottok president Fridtjof Heyerdahl i Norges Røde Kors et brev fra Quislings kanselli. Der fikk organisasjonen pålegg om «med alle sine midler å stå til rådighet» for det nødvendige hjelpearbeidet.⁷⁹⁰ Heyerdahl svarte samme dag at Norges Røde Kors for lengst hadde iverksatt tiltak etter oppfordring fra lokale kretser.⁷⁹¹ I slutten av måneden sendte Norges Røde Kors nordover 16 sykesøstre i egen regi. Disse ble spredt til Mosjøen, Harstad, Narvik og Tromsø og «utførte et stort og opofrende arbeide».⁷⁹² I Mosjøen var det «gjennemsnittlig 2000 evakuerte i byen hver dag».⁷⁹³

Tromsø ble «den store gjennomgangsstasjonen».⁷⁹⁴ I løpet av få dager etter ordren om tvangsevakuering begynte tusenvis å strømme til byen. 6. november befant det seg «6000 mennesker på havna og i byen. Alle skal ha mat og hjelp. Heldigvis fungerer det improviserte apparat godt».⁷⁹⁵ I den andre uken av november kom det i snitt 1800 nye mennesker til byen hver dag.⁷⁹⁶ I tillegg kom alle soldatene og krigsfangene på sin vei sørover. Tromsø fikk en periode tredoblet innbyggertallet, men evakueringsapparatet klarte å opprettholde bespisningen til 9000 evakuerte på det meste.⁷⁹⁷ «Ingen sparte seg, alle gikk op i sin menneskekjærlige gjerning», kommenterte Ragnar Hansen i sin rapport.⁷⁹⁸

13 år gamle Signe Wainikainen fra Tana var sammen med flere familiemedlemmer med på «Karl Arp», det tyske transportskipet som seilte fra Porsanger til Narvik med ca.

---

⁷⁸⁹ Ragnar Hansen, «Rapport om Evakueringschefens arbeide i Tromsø i tiden oktober 1943–28. april 1945», 4. Stian Bones' privatarkiv.

⁷⁹⁰ Fermann L-sak, dok. 1287. Brev fra Ministerpresidentens kanselli ved Ø. Lundesgaard til Fridtjof Heyerdahl 17. oktober 1944.

⁷⁹¹ Fermann L-sak, dok. 1288. Brev fra Heyerdahl til Quisling 17. oktober 1944. I et oppfølgende svar fra Norges Røde Kors til ministerpresident Quislings kontorer den 19. oktober, skrev generalsekretær Jens Meinich jr: «En regner med at ca. 2000 mennesker i første omgang må evakueres».⁷⁹¹

⁷⁹² SNS, 3. distrikt, mappe 5. «Beretning om Landskontorets virksomhet i tiden 1. juni 1944 til 31/12 1944».

⁷⁹³ SNS, 3. distrikt, mappe 5. «Rapport om Røde Kors søsterambulansene 28/10-15/12 1944».

⁷⁹⁴ Nils A. Ytreberg, *Tromsø bys historie. Tredje bind* (Tromsø, 1971), 624.

⁷⁹⁵ Hansen, «Rapport om Evakueringschefens arbeide», 22.

⁷⁹⁶ Hansen, «Rapport om Evakueringschefens arbeide», 16.

⁷⁹⁷ Utenriksdepartementet, *Norges forhold til Sverige 3*, 518

⁷⁹⁸ Hansen, «Rapport om Evakueringschefens arbeide», 18.

1800 tvangsevakuerte passasjer. Trengselen om bord var intens. De var på reise nesten en hel måned, før de kom frem til Rissa i Trøndelag. På turen oppholdt de seg flere dager i Narvik: «Det var Røde Kors som ordnet med mat til oss. Morgen, middag og kvelds spiste vi nede i byen. Vi fikk god mat og rene klær, og folk var vennlige og snille».⁷⁹⁹

NKS og Røde Kors ville holde NSH og offentlige katastrofeutvalg utenfor sitt hjelpearbeid,⁸⁰⁰ men måtte likevel håndtere et samarbeid med NS, som til en viss grad var uunngåelig. På den lange og strabasjose reisen sørover måtte de evakuerte forholde seg til både Røde Kors, andre humanitære organisasjoner og frivillige, NS-myndigheter og politi, sammensatte evakueringskomiteer og det tyske militæret.⁸⁰¹ Innen Røde Kors' egne rekker vakte den uunngåelige blandingen av NS, Wehrmacht og organisasjonene en del skepsis,⁸⁰² men var helt nødvendig for å hjelpearbeidet til å gå rundt. Det måtte ses på som en måte å avverge tap av menneskeliv fremfor en måte bidra til regimets tvangsutøvelse på.

Den sivile Hjemmefrontledelsen kompliserte likevel spørsmålet. Den var sterkt i tvil om hvordan den mente øvrige nordmenn skulle forholde seg til tvangsevakueringen. 17. november utstedte Hjemmefronten en parole om ikke å delta i organisert hjelpevirksomhet som fremmet realiseringen av tvangsevakueringen, men understreket at det var alle gode nordmenns plikt å gjøre de det kunne på egen hånd.⁸⁰³ Samme dag holdt Donatorkomiteen i Oslo møte. Den hadde også fått henstilling fra motstandsbevegelsen om å stanse matutdelingen. Johannes Heimbeck, som deltok på vegne av Norges Røde Kors, hevdet at komiteen som humanitær institusjon selvfølgelig måtte hjelpe uavhengig av hva som hadde skapt situasjonen.⁸⁰⁴ Heimbeck hadde et ambivalent forhold til Hjemmefrontens ledelse, men hadde gjennom hele okkupasjonen vært en aktiv motstandsmann og sa at han neppe kunne fortsette i Donatorkomiteen hvis den ikke opprettholdt hjelpen til de tvangsevakuerte. Han målbar derfor det som trolig var en utbredt holdning også i Hjemmefronten.

Flere steder stoppet likevel bespisningen de neste dagene. 25. november skrev Heimbeck i dagboken, og utdypet sitt syn på den humanitære plikten:

---

⁷⁹⁹ Johanne Løvoll Smette, *Slik busker vi det. Krigsminner fra Smalfjord i Tana* (Brandbu, 2001), 37.

⁸⁰⁰ Elstad, *Tvangsevakueringa*, 127.

⁸⁰¹ Elstad, *Tvangsevakueringa*, 403.

⁸⁰² Mageli, *Med rett til å hjelpe*, 192.

⁸⁰³ Grimnes, *Hjemmefrontens ledelse*, 387.

⁸⁰⁴ Johannes Heimbecks dagbok 19. november 1944.

Og så kommer de sydover til oss. Og her står de, uten klær, uten mat, uten eksistensmidler – og muligheter. For tyskerne og NS som har bragt våre landsmenn der nordfra i denne ulykke, de har hverken evnen eller viljen til – utover det rent reklamemessige – å hjelpe. Dertil kommer at Finmarkingene har sin fri sjel og tanke, som reiser seg mot den siste skjendelse: å ta imot hjelp fra de som med velberåd hu har skapt ulykken. Hjelpen må komme fra annet hold: fra oss som kjemper for samme sak. La oss vise at vi ikke svikter disse landsmenn som har fått de tyngste byrdene å bære; forene for den skjendige tvangsdeportasjonen.

[...]

Deportasjonen er et faktum. Finmark er lagt øde. Men deportasjonen, mordbranden over Finmark – den har tyskerne og NS gjort alene, og den skal de fortsatt få være alene om. Derfor nektet også svenskene å la deportasjonen foregå gjennom Sverige, men stillet landet åpent for deporterte, som hjem for resten av krigen, slik som de har gjort for alle de tusener av flyktninger som har måttet gå over grensa i krigsårene. Og ut fra samme betraktning er det også at Svensk Norgehjelp hjelper de deporterte med mat og klær, slik som de ellers også bespiser og på annen måte hjelper de som trenger det runt i landet.⁸⁰⁵

Heimbecks notater illustrerer den prinsipielle dragkampen som pågikk. Motsetningene var på bristepunktet for den nøytrale Røde Kors-organisasjonen.

28. november endret HL parolen, fordi den åpenbart ikke harmonerte med stemningen i folket og heller ikke i eksilregjeringen.⁸⁰⁶ Budskapet var nå å hjelpe alle landsmenn som var kommet sørover – men uten å samarbeide unødvendig med de ansvarlige for evakueringen.⁸⁰⁷ Mens Norges Røde Kors satte inn store ressurser i Nord-Norge, bevilget Quisling 1 million kroner til hjelpearbeidet, men måtte igjen godta at hans egne spilte en sekundær humanitær rolle.⁸⁰⁸

De norske humanitære organisasjonene hadde erfaring fra påkjennningene under Vinterkrigen og felttoget i 1940. Reaksjonene i bredden av organisasjonene og responsen blant folk som ble hjulpen til del, var de samme som ved den tyske invasjonen. Lokale Røde Kors-foreninger over hele landet samlet inn penger, klær og annet utstyr, etablerte matstasjoner, holdt i gang opplysningstjenesten og sørget for midlertidig innkvartering i byene langs ruta sørover, som Harstad, Svolvær, Lødingen, Bodø og Mosjøen.⁸⁰⁹ 27. november kom organisasjonens representant Roald E. Ekholt nordover til Tromsø. Av fylkeslegen Haagensrud fikk han høre at mange kunne takke Røde Kors for at det tross alt hadde gått så bra med de gamle og syke – «Søstrenes arbeide for disse mennesker kan ikke verdsettes nok». Ikke minst «måtte man også forstå den store betryggende betydning det

---

⁸⁰⁵ Johannes Heimbecks dagbok 25. november 1944.

⁸⁰⁶ Hem, *Megleren*, 585; Grimnes, *Norge under andre verdenskrig*, 466.

⁸⁰⁷ Grimnes, *Hjemmefrontens ledelse*, 386 og 388.

⁸⁰⁸ Augestad, «Organisering og gjennomføring», 70.

⁸⁰⁹ SNS, 3. distrikt, mappe 5. «Beretning om Landskontorets virksomhet i tiden 1. juni 1944 til 31/12 1944».

har været for de evakuerte å se Røde Kors representert». ⁸¹⁰ Under tvangsevakueringen utgjorde pånytt emblemetets konnotasjoner en tilleggsdimensjon i hjelpearbeidet – at Røde Kors var tilstede, virket betryggende og beroligende. Arvid Petterson skriver i sin *Fortiet fortid* at folket fra Røde Kors sto sterkt i minnet til de evakuerte. ⁸¹¹

Ett prosjekt som falt igjennom, var initiativet fra Norges Røde Kors til Svenska Røda Korset om en evakuering av de mest sårbare gruppene; barn, gamle og syke, til Sør-Norge via den svenske jernbanen. ⁸¹² Den norske utenriksministeren Trygve Lie frarådet i et møte i Stockholm 30. oktober sin svenske kollega å gjennomføre opplegget – fordi den norske regjeringen var sikre på at befolkningen ikke ønsket å dra og fordi en slik tilrettelegging ville bli utnyttet i tyskernes propaganda som «flukt» fra sovjeterne. ⁸¹³ Svenskene stilte deretter som betingelse for en eventuell aksjon at de evakuerte måtte bli værende i Sverige ut krigen. 20. november kom regjeringen i Stockholm med flere alternativer til tyskerne for å evakuere nordmenn via Narvik. Ti dager senere kom avslaget fra Berlin. ⁸¹⁴ UD's Arne Ording i London noterte i dagboken: «Tyskerne avslår svenskens forslag av 20. november om: 1) Røde Kors tog til Narvik for å evakuere flyktninger. 2) Røde Kors skip til Tromsø for å ta evakuerte til Narvik. <3) Røde Kors sentral i Narvik for videre evakuering til Sverige». ⁸¹⁵

Det norske humanitære apparatet viste til tross for den kritiske situasjonen på nytt evnen til å håndtere krisen. Apparatet klarte å skaffe og organisere mat, klær og bopel til titusenvis av mennesker. Da Ekholt kom til Trondheim 12. desember, fikk han se et Røde Kors-apparat – «Røde Kors søstre, hjelpepleiersker og hjelpekorps» – i full sving og kunne ikke la være å beundre det de utrettet av «'knirkefritt' arbeide» for de evakuerte. ⁸¹⁶ Røde Kors-kretser over hele landet var involvert og 9. desember annonserte foreningen i Stavanger, et område som egentlig ikke skulle motta evakuerte, etter klær til familiene som var kommet: «I denne situasjon er de blitt henvist til Røde Kors, og der har en som vanlig vært klar til å yte den hjelp som trengs». ⁸¹⁷

---

⁸¹⁰ SNS, 3. distrikt, mappe 5. «Rapport om Røde Kors søsterambulans 28/10-15/12 1944».

⁸¹¹ Petterson, *Fortiet fortid*, 292.

⁸¹² SNS, 3. distrikt, mappe 5. «Beretning om Landskontorets virksomhet i tiden 1. juni 1944 til 31/12 1944».

⁸¹³ Utenriksdepartementet, *Norges forhold til Sverige* 3, 594.

⁸¹⁴ *The Times* 30. november 1944.

⁸¹⁵ Ording, *Arne Ordings dagbøker. Bind 1*, 439. [Uth. i original]

⁸¹⁶ SNS, 3. distrikt, mappe 5». «Rapport om Røde Kors søsterambulans 28/10-15/12 1944».

⁸¹⁷ *Stavanger Avis* 9. desember 1944.

I midten av desember 1944 var det registrert 18 000 evakuerte i Nordland, fordelt rundt i hele fylket. Den 21. desember konkluderte Norges Røde Kors med at evakueringen var avsluttet til og med Lyngen. Om de som hadde unndratt seg evakuering, slo Opplysningskontorets leder Dagny Martens fast at Røde Kors ikke hadde anledning til å nå dem.⁸¹⁸

Antallet omkomne i løpet av de ukene og månedene selve tvangsevakueringen pågikk, regnes som relativt lavt omstendighetene tatt i betraktning.⁸¹⁹ Det organisatoriske systemet Norges Røde Kors, Norske Kvinners Sanitetsforening og andre foreninger hadde bygd opp gjennom mange år og intensivert under okkupasjonen, var fundamentalt for det omfattende hjelpearbeidet utført under tvangsevakueringen. Og det var fremfor alt bygd på frivillighet. Organisasjonene og lokalsamfunnene var ikke preget bare av utmattelse etter at bølgen med evakuerte var tatt vare på, men også lettelse. Hadsel Røde Kors i Vesterålen konkluderte i sin årsberetning for 1944 med at «uten medlemmenes store interesse ville kretsen ikke ha kunnet løse de mange oppgaver i forbindelse med evakueringen».⁸²⁰ Norges Røde Kors' 3. distrikt rapporterte at folket «her nord gjør uten tvil sitt beste for å hjelpe disse arme mennesker», men påpekte også at det kom til å bli en stor påkjenning fordi boligforholdene og forsyningssituasjonen var skrøpelig fra før.⁸²¹

Tvangsevakueringen av Finnmark og Nord-Troms var den mest omfattende og voldelige aksjonen okkupasjonsregimet i Norge påførte sivilbefolkningen. Den var en sosial og menneskelig katastrofe. Den humanitære innsatsen høsten 1944 fortøner seg som en overveldende oppgave, men derfor også som en bragd. Den kunne gjennomføres fordi den bygget på en stort sett autonom organisasjonssektor, som kompenserte for en famlende sivilforvaltning uten tillit i folket. For Norges Røde Kors sin del var det samarbeidet som fant sted med okkupasjonsmyndighetene under tvangsevakueringen et tegn på at det humanitære arbeidet organisatorisk sett var en suksess mer enn at det var prinsipielt problematisk. Norges Røde Kors hadde utført «sin misjon» og igjen blitt stående som selvstendig.

---

⁸¹⁸ SNS, 3. distrikt, mappe 69. Sirkulære til kretsene fra Dagny Martens datert 21. desember 1944.

⁸¹⁹ Hansen, «Rapport om Evakueringschefens arbeide», 18.

⁸²⁰ SNS, 3. distrikt, mappe 18. Hadsel Røde Kors' årsberetning for 1944.

⁸²¹ SNS, 3. distrikt, mappe 69. Brev fra Norges Røde Kors 3. distrikt til Fridtjof Heyerdahl datert 18. desember 1944. [Uth. i original]

Konklusjoner

De strukturelle faktorene og tysk okkupasjonspolitikk, som prioriterte strategiske og økonomiske mål, var utvilsomt en grunnleggende årsak til at regimet ikke tvang de norske humanitære organisasjonene sterkere inn i nyordningen. Det humanitære arbeidet etter felttoget var viktig for å sikre stabile forhold og holde samfunnslivet gående. De humanitære organisasjonene var selvgående og populære med sterke røtter i befolkningen, og de sparte i tillegg okkupanten for tid og penger.

Tyske interesser var førende for de humanitære organisasjonenes vilkår og åpnet for deres vedvarende selvstendige stilling. Sterke inngrep ville gjøre mer skade enn nytte for saken – som for okkupanten var både å holde samfunnslivet i gang og utnytte ressursene på mest fordelaktig måte. Den humanitære sektoren fungerte etter hvert som et offisielt mellomledd og en forutsetning for humanitære innførsler til landet og samtidig som en buffer mot tysk utnyttelse av leveransene. Derfor nøt de også tillit i befolkningen. Gestapo-aksjonene mot Norges Røde Kors våren 1942 var et tilbakeslag og en kraftig advarsel, men førte ikke til noen ødeleggende konsekvenser. For tyskerne å gjennomføre en «Gleichschaltung» på samme måte som det var gjort med DRK var en for stor risiko. Okkupantens hang til «kvasi-legal» tenkning kommer til uttrykk i dette forholdet.

NS sitt forhold til Norges Røde Kors var ambivalent. Partiet var ute etter å vise styrke, men måtte ta hensyn til den overordnede tyske politikken. Innad i Norges Røde Kors fantes det også plass for interaksjon med NS, men Røde Kors representerte et irritasjonsmoment fordi organisasjonens stadig økende popularitet delvis var bygget på at den hadde dratt en linje i sanden mot partiet. At ryktene i 1942 om Fermanns fullstendige overtakelse av organisasjonen, spredt via motstandsbevegelsen parallelt med tyske arrestasjoner, likevel ikke rokket ved troen på Røde Kors ute i organisasjonen, bekrefter inntrykket av et solid folkelig ankerfeste med brodd *mot* partiet. Forholdet mellom Nasjonal Samling og Norges Røde Kors forble en «stillingskrig» gjennom hele okkupasjonen i større grad enn organisasjonens forhold til det tyske regimet.

Norges Røde Kors jobbet hele tiden for å styrke organisasjonen. Den satset hardt på medlemsrekruttering. Antallet lokale kretser og hjelpekorps økte gjennom hele okkupasjonen. Røde Kors gikk inn for å være synlig og både Barnas Hus,

Opplysningskontoret og arbeidet for politiske fanger bidro også sterkt til bildet av organisasjonen som en uunnværlig humanitær aktør. Med et medlemstall som mer enn fordoblet seg var rekrutteringen og ekspansjonen i aktiviteter en grunnleggende drivkraft. De humanitære organisasjonenes nasjonale betydning kom klart frem under tvangsevakueringen fra Nord-Troms og Finnmark høsten 1944, da de tok en av hovedrollene i hjelpearbeidet for den desperate befolkningen under krigens mest omfattende aksjon mot sivile. Fordi det å hjelpe hverandre skapte mening i tilværelsen, ble Norges Røde Kors for mange en sosial arena med meningsfulle aktiviteter. Organisasjonen ble et samlingspunkt for okkuperte nordmenn, og for mange var den en arena utenfor okkupasjonens ellers splittende tilværelse. Den selvernærende dimensjonen fylte det humanitære rommet nedenfra, og var viktig for at Norges Røde Kors som organisasjon kom styrket ut av okkupasjonen.

Det var likevel klare forskjeller i hjelpearbeidet under resten av okkupasjonen: Nordmennenes hjelp til *hverandre* foregikk relativt uforstyrret. Hjelpen til krigens utpekte ofre var mer utfordrende. Arbeidet for norske politiske fanger hadde internasjonale øyne rettet mot seg, og åpnet for visse innrømmelser fra tysk side. Det gjorde at Norges Røde Kors var villig til å løpe en risiko for å sørge for hjelp til denne gruppen. I spørsmålet om norske krigsfanger holdt Tyskland seg i stor grad til den tredje Genève-konvensjonen, mens utenlandske fanger (først og fremst de sovjetiske krigsfangene, men også jugoslaviske og polske fanger) på norsk jord havnet utenfor Norges Røde Kors sin rekkevidde. Det samme gjaldt de norske jødene. For disse var det humanitære rommet stengt for Norges Røde Kors sin del, og det var noe av prisen organisasjonen måtte betale for opprettholdelsen av egen selvstendighet. Den internasjonale og ideologiske dimensjonen grep på denne måten inn i virksomheten til Norges Røde Kors.

Oppslutningen om Norges Røde Kors hadde også et innebygd motstandselement i seg. Det var en legal arena der holdningskampen og aktiv humanitær innsats ble forent. Å bidra humanitært var i seg selv en måte å støtte opp om den allierte kampen – noe som illustreres i engasjementet for hjelpearbeidet, fra Kirkenes og Vadsø til Bergen og Oslo i 1944. Støtten til de alliertes krigføring ble ikke mindre av sovjetiske bomber over Øst-Finnmark eller den britiske feilbombingen av Laksevåg. Okkupasjonsregimet klarte heller ikke å utnytte de alliertes brutale bombetokt til å desillusjonere nordmennene, mye tyder

vert imot på at hendelsene økte det nasjonale samholdet. Røde Kors havnet midt oppe i dette. Å holde ut og holde sammen var også en måte å bidra til krigføringen på.

Krigens brutale realiteter ble håndtert ved at medlemmene slo ring om «Genferkorsets rene flagg», mens makthaverne også ønsket å kontrollere emblemet og dets symbolverdi. Dette førte til en idiosynkratisk effekt: den gjensidige oppfatningen av at Norges Røde Kors klarte å befinne seg nettopp et sted *mellom* «Scylla» og «Charybdis». Men dette dreide seg mer om en gjensidig forestilling om at det fantes et nøytralt humanitært rom enn det var knyttet til hver sides lojalitet til det samme Røde Kors-prinsippet.

Hele veien eksisterte det en spenning mellom organisasjonens økte popularitet og sterke posisjon, NS sin famling etter anerkjennelse i folket og tyskernes overvåkning. Det var også resultatet av et maktspill som foregikk.

Kapittel 5

LEDELSEN

Spillet om selvstendigheten

I 1945 skrev Arnold Rørholt at «ingen hadde bedre kunnet lede Røde Kors's arbeide og opprettholde dets selvstendighet overfor okkupasjonsmakten enn nettopp dir.

Heyerdahl».⁸²² Hans oppfatning var at Norges Røde Kors under okkupasjonen så langt som mulig hadde holdt seg til sine «vitale prinsipper», som bevegelsen hadde vært tuftet på siden begynnelsen i 1863. Også Rørholts midlertidige erstatter Jens Meinich jr., fungerende generalsekretær fra 1942 til 1945, understreket at president Fridtjof Heyerdahl var «et fenomen til å holde Røde Kors-arbeidet oppe i den vanskelige stilling han stod i – mellom Quisling, Wehrmacht og Gestapo».⁸²³

Historikerne har på samme måte generelt vært opptatt av å understreke Heyerdahls humanitære meritter. «Historien om Landsforeningens mønstergyldige arbeid under okkupasjonen er preget av president Heyerdahls personlighet», står det i *Barmhjertighetsfronten* fra 1950.⁸²⁴ Dag Fr. Chr. Schilling og Kåre Ottersen skrev i 1995 at han «ledet Norges Røde Kors' arbeide i en vanskelig tid, og til tross for harde angrep på Røde Kors, opprettholdt han organisasjonens selvstendighet på en rosverdig måte».⁸²⁵ Heyerdahl var Røde Kors sin primus motor og fremste aktør, og han opererte mellom okkupasjonsregimets institusjoner med sitt entreprenørskap og sine språklige ferdigheter.

Til tross for medarbeidernes og ettertidens anerkjennelse av presidentens bevaring av en selvstendig Røde Kors-forening, fremstår Heyerdahl som et stykke unna en arketypisk humanitær leder. Han var mellommann i forhandlingene om okkupasjonsstyret utover våren og sommeren 1940, og en av aktørene i norsk-tysk næringslivssamarbeid under krigen. Han holdt tett kontakt med viktige personer i det øvrige tyske miljøet, og drev utover i okkupasjonen en stadig mer klandestin virksomhet som Røde Kors-president. Personer assosiert med Heyerdahl omtalte ham i avhør etter krigen som en som

---

⁸²² RA/PA-250, eske 278, «N.R.K.s arbeid under krigen 1940–1945».

⁸²³ Jens Meinich, *Mitt liv med Røde Kors* (Oslo: Dreyer forlag, 1975), 38.

⁸²⁴ Sigurd Rasmussen (red.), *Barmhjertighetsfronten. Norges Røde Kors under krigen 1940–1945* (Oslo: Halvorsen & Larsen Forlag, 1950), 22.

⁸²⁵ Dag Fr. Chr. Schilling og Kåre Ottersen, *Barmhjertighetsfronten. Norges Røde Kors under krigen 1940–1945* (Oslo: Norges Røde Kors, 1995), 56.

9. april 1940 var «en stor dag for» og sa at han gikk aktivt «inn for Tysklands sak». ⁸²⁶ Heyerdahl ble i 1945 siktet etter landssvikanordningens § 2 nr. 2 for å ha gitt økonomisk støtte til Nasjonal Samling gjennom styrevervet i Norsk Saugbrugsforening, og hans roller i selskapet Siemens Norsk A/S, hvor han var mangeårig direktør, og Det tyske handelskammeret, hvor han satt som visepresident fra høsten 1940, ble etterforsket. ⁸²⁷

Hovedavdelingsleder i Reichskommissariat og DRK-fullmektig i Norge Hans-Reinhard Koch sa om Heyerdahl: «Som en god nordmann som vi anså for å spille en ledende rolle i *hjemmefronten*». ⁸²⁸ Sicherheitsdiensts (SD) Fritz Volberg bekreftet at det eksisterte en tysk mistanke mot ham som «Oslos ukronete jøssingkonge» og sa: «Flere ganger var man sterkt i tvil om man ikke måtte gripe inn overfor Heyerdahl». ⁸²⁹

På den ene siden skal Fridtjof Heyerdahl ha stilt seg velvillig til disposisjon for okkupanten, og på den andre vært en sentral motvekt til forsøket på en nasjonalsosialistisk omveltning av det norske samfunnet. Samtidig satt han som president i det uttalt nøytrale og selvstendige Norges Røde Kors gjennom hele okkupasjonen. De ulike inntrykkene og beskrivelsene reiser spørsmålet om hvilken rolle han faktisk spilte i krigsårene og hvordan dette påvirket hans arbeid for Norges Røde Kors og organisasjonens status under okkupasjonen? Hvorfor engasjerte Heyerdahl seg i Røde Kors? Hva var sammenhengen mellom han som næringslivsleder og Røde Kors-president? Hvordan forholdt tyske aktører og toppene i NS seg til Heyerdahl og Norges Røde Kors? Og hvordan påvirket disse relasjonene det humanitære rommet?

Fridtjof Heyerdahls bakgrunn

Før andre verdenskrig er det ingenting som tyder på at Fridtjof Heyerdahl hadde noe utpreget humanitært engasjement. Han hadde i hvert fall ingen erfaring med Røde Kors

---

⁸²⁶ RA/S-3138/0001/D/Dg/L0535/0002. F. Heyerdahls L-sak. «Rapport til Oslo Politikammer 6. september 1945», «Samtale med grosserer Jacob Bergsland» og brev fra Otto Falkenberg til Kriminalpolitiet i Oslo 16. juli 1945.

⁸²⁷ RA/S-3138/0001/D/Dg/L0535/0002. Fridtjof Heyerdahls landssviksak; Steffensen, «Kollaborasjon, rettsoppgjør og krigsviktig bistand», 36.

⁸²⁸ RA/RAFA-3915-/D/Db/L0017/0016. Forsvaret, Forsvarets overkommando II. CI Questionaries. Tyske okkupasjonsstyrker i Norge. «Koch, Hans Reinhard. SS-Oberführer. RK, Oslo». «Virksomhetsrapport, fra Leiter der Hauptabteilung Verwaltung des Reichskommissariats», 11. desember 1945. [Min uth.]

⁸²⁹ RA, Heyerdahls L-sak. Forhør av dr. Volberg 4. oktober 1945.

før han trådte inn i organisasjonen i april 1940, én uke etter invasjonen.⁸³⁰ Hans forhold til Tyskland var derimot langvarig og nært, både privat og profesjonelt.

Fridtjof Carl Hugo Heyerdahl ble født 4. juni 1879 i Kristiania, og vokste opp i Rosenborggate 9 i hovedstaden. Barndomshjemmet var tegnet av hans arkitektfar, Halvor Emil Heyerdahl, som var en pionér i innføringen av telefon og elektrisk lys i Norge. I huset, av mange kalt «Rosenborgslottet», kunne Fridtjof og hans to år yngre bror Thorvald ha «samtaler i alle værelser gjennom et rørsystem, som endte i en taletut, som var tillukket ved en fløyte som pep i det værelset som man ville tale med».⁸³¹ Han snakket ikke bare flytende tysk, men *var* også halvt tysk. Hans mor, Alma Heyerdahl, hadde pikenavnet Hedrich.⁸³²

Fridtjof Heyerdahl tok artium i 1898, deretter diplomeksamen i elektroteknikk ved den tekniske høyskolen i Darmstadt i Tyskland i 1902. De neste tre årene var han ansatt i sin fars foretak i dets elektrotekniske avdeling. Våren 1906 overtok Norsk A/S Siemens-Schuckert forretningen, og den unge Heyerdahl fulgte med videre som ingeniør. Han steg raskt til en stilling som overingeniør, og fra 1914, i en alder av 35 år, var han direktør for sterkstrømværdelingen i selskapet, som endret navn i 1929 til Siemens Norsk Aktieselskap.⁸³³

Heyerdahl var også formann og styremedlem i en rekke andre foreninger og selskaper i mellomkrigsårene, tilknyttet tekniske magasiner og en tid konstituert redaktør av Elektroteknisk Tidsskrift. Han var sensor på avgangseksamen ved NTH i Trondheim, langvarig medlem av forstanderskapet for Kristiania Tekniske Mellemskole, senere Oslo Tekniske Skole, viseformann i styret til Norges Standardiseringsforbund fra 1930, med i Kristiania Elektriske Sporveiers Direksjon og fra 1919 til 1937 fast dommer i Arbeidsretten. I direksjonen ble han kjent med senere statsminister Einar Gerhardsen og i Arbeidsretten med høyesterettsjustitiarius fra 1929 og den under okkupasjonen

---

⁸³⁰ RA/PA-250, eske 278, «N.R.K.s arbeid under krigen 1940–1945». Se kapittel 3 om Heyerdahls debut i landsstyret til Norges Røde Kors 16. april 1940.

⁸³¹ «Mine barneår», et erindringsnotat skrevet av en nær 89 år gammel Fridtjof Heyerdahl. <https://www.r15.no/rosenborgslottet> (hentet 21. juni 2019).

⁸³² H.J. Steensrup, *Hvem er hvem 1934* (Oslo: H. Aschehoug & Co, 1934), 207.

⁸³³ RA/PA-250, eske 57, mappe «Presidenten». Notat om Fridtjof Heyerdahls bakgrunn.

betydningsfulle Paal Berg.⁸³⁴ Listen over verv strekker seg enda lenger. Heyerdahl var gift med Borghild Heyerdahl (née Strugstad) og de fikk fire barn.⁸³⁵

Ifølge Nasjonal Samlings partiarkiver, var Fridtjof Heyerdahl oppført som medlem mellom 1935 og 1938.⁸³⁶ I avhør etter krigen oppga han at han aldri hadde vært med i partiet.⁸³⁷ Det er uansett lite som tyder på at han var et engasjert medlem. Den relativt kortvarige registrerte tilslutningen tok sin ende under det store frafallet fra NS etter det interne skismaet i 1936/37.⁸³⁸ Uavhengig av aktivitet eller erkjennelse, viser dette heller lite overraskende at Heyerdahl lente seg til høyre i politikken.⁸³⁹

Det var ikke politiske gjerninger som lå bak invitasjonen til feiringen av Adolf Hitlers femtiårsdag i april 1939, men Heyerdahls lange karriere i Siemens og støtte til tysk-norsk næringslivssamarbeid. Heyerdahl var plukket ut som en av «æresgjestene» til Førerens bursdagsselskap i Berlin, sammen med blant andre juristen Herman Harris Aall (som eneste NS-medlem), Fedrelandslaget Victor Mogens og generalkonsul Ellef Ringnes.⁸⁴⁰ Til og med øverstkommanderende for den norske hæren, general Kristian Laake, var til stede. Innbydelsen var likevel eksklusiv nok, ifølge Ringnes var det bare denne håndfull nordmenn som fikk en slik henvendelse.⁸⁴¹

Heyerdahls karriere frem til andre verdenskrig viser en målrettet, ambisiøs og energisk karakter, med stor arbeidskapasitet, autoritet og allsidig kunnskap som tydelige trekk. Heyerdahl tilhørte den norske industrielle eliten, som hadde stor innflytelse over og sterke interesser i landets økonomi.⁸⁴² Hans forretninger og mange verv, oppdrag og

---

⁸³⁴ Einar Gerhardsen, *Fellesskap i krig og fred. Erindringer 1940–45* (Oslo: Tiden Norsk Forlag, 1970), 118; RA/S-1566/D/Db/L0010, Undersøkelseskommisjonen av 1945, «Heyerdahl – Hjemmefronten».

⁸³⁵ Heyerdahls svoger var oberst/generalmajor Oscar Strugstad, som tjenestegjorde i Storbritannia under krigen.

⁸³⁶ Erle Marie Sørheim, *Til Berlin faller. Nordmenn i det tredje riket* (Oslo: Kagge forlag, 2018), 207; i sluttnote 216 (RA/PA-0760), som handler om hans bror. Thorvald Heyerdahl (1881–1957) bodde for og under deler av andre verdenskrig i den tyske hovedstaden og var direktør for stålverket Ferrum. Lillebror Heyerdahl var sentral i det norske miljøet i byen. Etter krigen benektet også han medlemskap i NS.

⁸³⁷ RA/S-3138/0001/D/Dg/L0535/0002. F. Heyerdahls L-sak. Avhør med F. Heyerdahl 20. juni 1945.

⁸³⁸ «Etter stortingsvalget i 1936, da partiet fikk en oppslutning på bare 1,8 prosent, brøt det ut en indre maktkamp som fikk flere toneangivende personer til å forlate partiet. Medlemstallet begynte å synke» – Olav Njølstad, «NS-medlemmene: Hvem var de?» på norgeshistorie.no, <https://www.norgeshistorie.no/andre-verdenskrig/1701-ns-medlemmene-hvem-var-de.html> (hentet 24. oktober 2020). Hans Fredrik Dahl skriver: «Etter hvert gled medlemmer i tusenvis ut av rekkene ved bare å slutte å betale kontingent» – Dahl, *En fører blir til*, 429–430.

⁸³⁹ Heyerdahl hadde også blitt kontaktet av de sentrale personene bak NS' forløper Nordisk Folkereisning da den foreningen ble stiftet i 1931; Lars Borgersrud, *Vi er jo et militært parti. Den norske militærfascismens historie 1930–1945, bind 1* (Oslo: Scandinavian Academic Press, 2010), 81; Erik Rudeng, *Sjokoladekongen. Johan Throne Holst – en biografi* (Oslo: Universitetsforlaget, 1989), 228.

⁸⁴⁰ Undersøkelseskommisjonen av 1945, bind I, 183; Nicola Karcher, «Victor Mogens – en lojal talsmann for Nazi-Tyskland?», i Øystein Sørensen, Bernt Hagtvet og Nik. Brandal (red.), *Intellektuelle og det totalitære. Pervertert idealisme?* (Oslo: Dreyers forlag, 2014), 76; Dahl, *En fører blir til*, 473.

⁸⁴¹ Ellef Ringnes, *Bak okkupasjonens kulisser* (Oslo: Heim og Samfund, 1950), 23.

⁸⁴² Anette H. Storeide, *Norske krigsprofitorer. Nazi-Tysklands vehellige medløpere* (Oslo: Gyldendal, 2014), 23–24.

ansvar, hadde skaffet ham et stort nettverk både innenlands og utenlands, og det viste seg å gi utslag da Nazi-Tyskland invaderte og dro Norge inn i verdenskrigen.

1940 – en «særlig aktiv» mellommann

Fridtjof Heyerdahl var involvert i forhandlingene mellom norske og tyske instanser helt fra okkupasjonens begynnelse. Han kjente fra før både den tyske sendemannen Curt Bräuer og høyesterettsjustitiarius Paal Berg, som det falt på å lede an i samtalene om det sivile styret av Norge da statens utøvende og lovgivende grener hadde flyktet fra Oslo. Heyerdahl var med på å skape åpningen for opprettelsen av Administrasjonsrådet 15. april, og dermed avskaffelsen av Quislings kuppetregjering av 9. april.⁸⁴³ Heyerdahl fortsatte også som tolk og uoffisiell rådgiver i forhandlingene fra midten av juni, om sammensetningen og funksjonen til det nye norske riksrådet som tyskerne ville innføre.

I prosessen skaffet han seg høy anseelse i flere lag av det tyske apparatet. Allerede 20. mai skrev etterrettingsagenten Ulrich Noack i et memorandum at Heyerdahl var en det ville være lurt å støtte seg på i diskusjonene om en ny norsk regjering.⁸⁴⁴ Han hadde åpenbart tillit hos den tyske hovedforhandleren, Hans Delbrügge, som ledet samtalene på vegne av Terboven og holdt nær kontakt med personer han visste var viktige i de borgerlige miljøene i Oslo.⁸⁴⁵ Diskusjonene rundt riksrådet lå på vent på sommeren, men tatt opp igjen 7. september. Heyerdahl forlot Oslo den 12. og deltok ikke i de siste dagene av samtalene. De endte med kollaps 18. september, og en uke senere innsatte Terboven sitt marionettstyre – de norske kommissariske statsrådene.⁸⁴⁶

Som direktør faller Heyerdahl godt inn i den kategorien Sverre Steen har omtalt som «mellommenn»⁸⁴⁷, og i det Magne Skodvin skriver om riksrådsforhandlingene sommeren 1940: «I dette uryddige klimaet steig det òg fram handlelystne personar utan nemnande bakgrunn i ansvarleg norsk politikk frå før, [...] fordi dei ofte kunne kopla seg inn mellom okkupanten og dei tradisjonelle ansvarsberarane».⁸⁴⁸ Heyerdahl hadde en

---

⁸⁴³ Undersøkelseskommisjonen av 1945, bind I, 143. Hem, *Meglaren*, 403.

⁸⁴⁴ Undersøkelseskommisjonen av 1945, bind I, 183.

⁸⁴⁵ Ivo de Figueiredo, *Fri mann. Johan B. Hjort – en dannelseshistorie* (Oslo: Aschehoug, 2002), 228.

⁸⁴⁶ Undersøkelseskommisjonen av 1945, bilag bind III, «Riksrådsforhandlingene», 172.

⁸⁴⁷ Sverre Steen, «Riksrådsforhandlingene» i Helge Paulsen (red.), *1940 – Fra nøytral til okkupert* (Oslo: Universitetsforlaget, 1969), 196.

⁸⁴⁸ Magne Skodvin, *Norsk historie 1939–1945. Krig og okkupasjon* (Oslo: Det Norske Samlaget, 1991), 83.

kulturell kapital å spille på, og omfanget av det diplomatiske intermessoet hans tyder på at han ønsket å spille en rolle til tross for at han innledningsvis skal ha stilt seg motvillig til å bli innblandet.⁸⁴⁹ Historikeren Jon Vea skriver at det er interessant å se hvordan en rekke industriledere agerte i denne perioden, og at Heyerdahl var blant dem som var «særlig aktive».⁸⁵⁰

Undersøkelseskommissjonen slo fast at «særlig blant næringslivets folk gjorde det seg gjeldende et ønske om en hurtig avslutning av krigshandlingene, ikke ut fra et unasjonalt sinnelag, ikke av ettergivenhet overfor voldsmennene, men av hensyn til det arbeidende folks interessen».⁸⁵¹ Jon Vea mener denne vurderingen er for ettergivende, og sier motivene heller bør søkes i hensynet til bedriftenes eksistens og manglende tro på verdien av opprettholdt motstand.⁸⁵²

Det er liten tvil om at Heyerdahls innsats i disse månedene for en stor del dreide seg om forretningsmessige hensyn. Som direktør var han nok opptatt av holde «hjulene i gang».⁸⁵³ Anette H. Storeide påpeker i *Norske krigsprofitorer* at den tyske okkupasjonen ikke betød at norsk industri og næringsliv nødvendigvis ville tape alt selvstendig handlingsrom.⁸⁵⁴ For Siemens Norsk ville ikke en nærmere forbindelse til Tyskland bety noen reell endring siden relasjonen var så tett i utgangspunktet. Men Storeide stiller også det betimelige spørsmålet om norske industrilederes balansegang mellom forretning og hjelp til den norske statens fiende – for «hva var økonomi og hva var politikk?»⁸⁵⁵

Heyerdahl kom under de første septembermøtene i 1940 med det som er beskrevet som en «entusiastisk» kommentar til de andre nordmennene om at Hitler så på Norge som «germanernes vugge».⁸⁵⁶ Han mente at den norske delegasjonen burde ta imot tyskernes nye tilbud selv om det innebar at Reichskommissar ble værende i Norge og Quisling likevel ville få en politisk rolle å spille.⁸⁵⁷ Det antyder en tilbøyelighet til radikale holdninger, men overfor Undersøkelseskommissjonen etter krigen ga Heyerdahl uttrykk for stor skuffelse over tyskernes fremgangsmåte i sluttfasen av diskusjonene.⁸⁵⁸ Han

---

⁸⁴⁹ Undersøkelseskommissjonen av 1945, bind I, 131.

⁸⁵⁰ Jon Vea, «Næringslivet i 1940», i Hans Fr. Dahl (red.), *Krigen i Norge* (Oslo: Pax forlag, 1974), 49.

⁸⁵¹ Undersøkelseskommissjonen av 1945, bind I, 134.

⁸⁵² Vea, «Næringslivet i 1940», 47.

⁸⁵³ Didriksen, *Industrien under hakekorset*, 158.

⁸⁵⁴ Storeide, *Norske krigsprofitorer*, 9.

⁸⁵⁵ Storeide, *Norske krigsprofitorer*, 10.

⁸⁵⁶ Tor Bomann-Larsen, *Svaret* (Oslo: Cappelen Damm, 2013), 290.

⁸⁵⁷ Bomann-Larsen, *Svaret*, 290.

⁸⁵⁸ RA/S-1566/D/Db/L0010, Undersøkelseskommissjonens arkiv, mappe «F. Heyerdahl – direktør».

hadde fått «likefrem ordre av Terboven, sa han, til å bli i byen og delta i forhandlingene, enda han var både syk og lei av det hele».⁸⁵⁹

Det er lite som tyder på at Heyerdahl hadde politisk-ideologiske motiver. Han fulgte hele prosessen fra 9. april til midten av september 1940 uten å komme på kant med aktørene eller fremstå påfallende opportunistisk. Han forsøkte verken å skaffe seg politiske posisjoner eller uttrykte sympati eller forståelse for nazismen, og ble oppfattet som mer eller mindre nøytral både på norsk og tysk side. Hvis han hadde blitt tillagt sterke partiske motiver, hadde han neppe kunne utøve den funksjonen han hadde som mediator over så mange måneder.

I sin rapport om hendelsene i Norge i 1940 understreket den tyske hovedforhandleren Hans Delbrügge etter krigen at han brakte inn Fridtjof Heyerdahl nettopp på grunn av hans mellomposisjon: «Da jeg var på jakt etter virkelig neutrale observatører av situasjonen (forholdene) nevnte attaché Lehmann også navnet til ingeniør Heyerdahl. [...] Politisk var Heyerdahl ikke bunnet [sic], han avviste Quisling, og ville heller ikke ha noe å gjøre med NS».⁸⁶⁰

Da Delbrügge mot midten av september innså hvilket utfall forhandlingene med nordmennene kom til å få, er det sannsynlig at det er Heyerdahl han sikter til som en han først informerte på tomannshånd:

... en herre som jeg personlig satte meget høyt. Jeg befant meg i en vanskelig situasjon. Men som ærlig mann kunne jeg ikke tillate at vedkommende ville bli blannet [sic] inn i begivenheter som antagelig ville finne sted, da jeg hadde kjennskap til hans personlige prinsipielle innstilling mot dette. Så jeg ga ham tilkjenne at vår løsning antagelig ikke var bestemt for å føre til målet, og meddelte ham at jeg ville be innenriksdepartementet om å bli overført til Wien per omgående. Jeg kunne forstå at han på grunn av sin helse ville forlate Oslo. Til dette eller til et senere tidspunkt anbefalte jeg ham også å vise tilbakeholdenhet overfor NS, og også en forsiktig opptreden, slik at han ikke senere eventuelt skulle bli utsatt for vanskeligheter.⁸⁶¹

Heyerdahl var i sitt miljø langt fra alene om de språklige ferdighetene og innsikten i tysk mentalitet. Et stort antall norske forretningsmenn hadde tatt handelsutdanning eller skaffet seg karrierer i Tyskland, som for eksempel hans egen bror Thorvald og Jens Bache-Wiig, som ble sjef for industriforsyningen i Administrasjonsrådet.⁸⁶² Siden slutten

---

⁸⁵⁹ Undersøkelseskommissjonen av 1945, bilag bind III, «Riksrådsforhandlingene», 146.

⁸⁶⁰ RA/S-3138/0001/D/Dg/L0408. Hans Delbrügge, «De tysk-norske forhandlinger sommeren 1940. Om planene om en nyordning»

⁸⁶¹ RA, Delbrügge, «De tysk-norske forhandlinger», 59–60.

⁸⁶² Storeide, *Norske krigsprofitorer*, 43.

av 1800-tallet hadde flere generasjoner tatt sin lære ved tyske tekniske høyskoler – ved inngangen til 1940 var det over 50 norske studenter bare i Dresden.⁸⁶³ Selv om de politiske båndene mellom Norge og Tyskland var mer distanserte etter Hitlers maktovertakelse i 1933, forsvant ikke de historiske kulturelle og økonomiske.⁸⁶⁴ Sett opp mot hans egen bakgrunn var Fridtjof Heyerdahls åpning for nærmere tyske forbindelser i 1940 – det som har blitt omtalt som hans «tyskvennlighet» – dermed ikke enestående eller uforståelig, og noe han i sin mellomposisjon under forhandlingsprosessene klarte å balansere. Men det både ga ham fordeler og skapte forventninger.

Den humanitære tillitsmann

Ifølge et brev fra ham selv til Sipo/SD i mai 1942, var Heyerdahls motiv for å gå inn i landsstyret til Norges Røde Kors i midten av april 1940 at det sammenfallende arbeidet til det norske og tyske Røde Kors ville kunne «bygge en bro» mellom de to folkene.⁸⁶⁵ Brevet var skrevet på et kritisk tidspunkt for Norges Røde Kors, og han skal også ha sagt til tyske representanter at han i 1940 «var overbevist om at han i et avgjørende øyeblikk ville kunne hevde seg i Røde Kors og spesielt i hjelpekorpsset».⁸⁶⁶ Det er imidlertid ingen andre kilder som gir noe klart svar på hva som ansporet han til å engasjere seg i organisasjonen.

Det var Jens Christian Meinich som ba den ressurssterke Heyerdahl om å gå inn i det midlertidige presidiet, og selv om det var som visepresident han fungerte de første månedene, var Heyerdahl den klart mest aktive av de to. Han klarerte opp i misforståelser og benyttet nettverket, bakgrunnen og posisjonen han hadde til å tale organisasjonens sak.⁸⁶⁷ Heyerdahl fulgte også opp det han hadde de aller beste forutsetninger til – å skaffe økonomiske midler. Allerede i løpet av sine første dager som visepresident skaffet han 200.000 kroner til veie fra Norges Industriforbund, hvor han hadde gode kontakter, blant

---

⁸⁶³ Sørheim, *Til Berlin faller*, 60.

⁸⁶⁴ Tom Kristiansen, «Closing a Long Chapter: German-Norwegian Relations 1939–45: Norway and the Third Reich», i Gilmour og Stephenson (red.), *Hitler's Scandinavian Legacy*, 77.

⁸⁶⁵ RA/PA250, eske 78, mappe «Øvrige tyske myndigheter», brev fra Heyerdahl til Kriminalkommissar Esser ved Victoria Terrasse, datert 26. mai 1942.

⁸⁶⁶ Ugelvik Larsen, Sandberg og Dahm (red.), *Meldungen aus Norwegen. Teilband III*, 1352.

⁸⁶⁷ RA/PA-250, eske 278, mappe «Norges Røde Kors' arbeid under krigs- og okkupasjonstiden». Rapport av Arnold Rørholt, mars 1945. Se også kapittel 3.

annet til direktør Lorentz Vogt. Norges Røde Kors brukte 700.000 kroner på hjelpearbeid rundt omkring i landet bare de første seks månedene etter invasjonen. Mange, spesielt i Nord-Norge, trengte et sted å bo, klær, mat og husgeråd etter felttogets herjinger.

Den humanitære arenaen var enda et felt Heyerdahl som leder behersket og satte sitt preg på fra start av. På landsmøtet i Norges Røde Kors i begynnelsen av november 1940 var valgkomiteen ikke i tvil om hvem de foretrakk som ny president etter den aldrende Meinich.

Den mann som valgkomiteen enstemmig har sluttet sig om er, om jeg må si, en forholdsvis ny mann i Røde Kors, men årsberetningen vil vise mine damer og herrer at direktør Heyerdahl har vært en mann som har ydet en overmåde stor innsats for Røde Kors i denne vanskelige tid vi har hatt. Han har jo vært medlem av det midlertidige styret den tid da landsstyret var spredt for alle vinne, og han har ydet et aldeles glimrende arbeide for Røde Kors i den tid. Hederstegnet i går viser jo hvad vårt styre har ment om direktør Heyerdahl. Valgkomiteen vil så varmt som mulig få lov til å anbefale direktør Heyerdahl valgt som president.⁸⁶⁸

Voteringen ga overveldende tilslutning, og Heyerdahl takket for tilliten med en vant leders retorikk og selvsikkerhet: «Norges Røde Kors har vært ute i hårdt vær, det fikk jeg en sterk følelse av da jeg isommer måtte fungere som vicepresident ad hoc», fortalte han til forsamlingen. Han var likevel optimist på organisasjonens vegne og for veien videre: «Der er enda mange båer i sjøen, vi er ikke kommet i smult vann enda, og jeg er klar over at seilassen ikke lykkes bare fordi om skipperen er god, det kommer vel så meget an på mannskapet og befalet». Han understreket at han som ny president hadde sitt eget program, men det ville han dokumentere i gjerning og ikke bare med ord. Det handlet om organisasjonens vekst: «Hele Norges befolkning må være medlem av Norges Røde Kors!». ⁸⁶⁹ Under den samlende tonen i Heyerdahls tale, lå en klar oppfatning av rollen han så for seg. Allerede på landsstyremøtet 26. april hadde den nyslåtte visepresidenten ment at presidenten skulle være en «toppfigur» og først og fremst et ansikt utad, og at den daglige myndighet var tillagt generalsekretæren. ⁸⁷⁰

Fridtjof Heyerdahl var en stjernerekuttering for Norges Røde Kors. Det var få andre kandidater med den samme kapasiteten og kontaktflaten kombinert med en

---

⁸⁶⁸ RA/PA-250, eske 55, mappe «Landsmøtet 4.–5.november». «Referat fra det 14de landsmøte i Oslo 4. og 5. nov. 1940».

⁸⁶⁹ RA/PA-250, eske 55, mappe «Landsmøtet 4.–5.november». «Referat fra det 14de landsmøte i Oslo 4. og 5. nov. 1940».

⁸⁷⁰ RA/PA-250, eske 204, mappe «Landsstyreslutninger og protokoller». «Protokoll for Landsstyrets møte fredag den 26. april 1940».

troverdig autoritet overfor okkupasjonsmakten. At Heyerdahl spilte en så sentral rolle som han gjorde under riksrådsforhandlingene sommeren 1940, samtidig som han var aktiv visepresident i Norges Røde Kors, er heller ikke spesielt bemerkelsesverdig med tanke på den ekstraordinære situasjonen som oppsto i april og at han var en som kommuniserte godt med begge sider. Han ble spurt om å bidra i organisasjonen på et prekært tidspunkt for befolkningen og den militære saniteten, i det politiske vakuemet *etter* at Administrasjonsrådet var opprettet og *før* Hitler hadde utnevnt Josef Terboven til Reichskommissar. Omstendighetene frem til høsten 1940 gir lite grunnlag for å si noe om hans holdning til Røde Kors og organisasjonsprinsippene.

Men at den samme tilliten Heyerdahl opparbeidet seg i denne perioden, dannet grunnlaget for hans kontinuerlige og nære kontakt med det tyske miljøet under resten av okkupasjonen i egenskap av forretningsmann – samtidig som han fra november samme året lot seg velge til president i det uttalt uavhengige, nøytrale og upartiske Røde Kors –, er derimot av betydning. I tillegg var det slik at etter felttogets avslutning i juni, da landets gjenværende stridskrefter kapitulerte, var organisasjonens bånd til den norske staten løsnet. Norges Røde Kors befant seg dermed paradoksalt nok både i en friere og mer utsatt stilling enn noen gang da okkupasjonen tok til. Det ga Fridtjof Heyerdahl en unik posisjon i de maktrelasjonene som fantes mellom norske, NS-norske og tyske aktører rundt organisasjonens rolle i det okkuperte landet.

Den industriell-økonomiske aktøren

Det ville virket unaturlig for Norges Røde Kors å kreve Fridtjof Heyerdahls avgang fra Siemens Norsk, som han hadde i blodet og styrt i mer enn 25 år. Bedriften, som blant annet leverte røntgenapparater til norske sykehus, var datterselskap av det tyske Siemens, men fungerte bare i teorien som et selvstendig firma.⁸⁷¹ Forbindelsen til konsernet var så sterk at det i praksis var å regne som en filial.⁸⁷² I 1940 hadde Siemens Norsk rundt 400

---

⁸⁷¹ Ole M. Hoemsnes, *Vannkraft var starten. Siemens. 100 år i Norge 1898–1998. Bind 1* (Oslo: Siemens, 1997), 149.

⁸⁷² RA, Heyerdahls L-sak. «Samlerapport vedr. Siemens Norsk A/S avgitt av pfm. Harald Diesen, 9. juli 1946». Se også Steffensen, «Kollaborasjon, rettsoppgjør og krigsviktig bistand», 36.

ansatte, inkludert sine to underavdelinger i Trondheim og Bergen, og var ansett som et solid firma.⁸⁷³

Heyerdahl prioriterte etter felttoget det humanitære arbeidet over selskapet. Allerede som visepresident brukte han så mye tid på Norges Røde Kors at det gikk på bekostning av hans profesjonelle jobb, og det ble sommeren 1940 brakt inn en person som avlastet direktøroppgavene.⁸⁷⁴ Dette skyldtes imidlertid like mye at han var opptatt med de politiske forhandlingene. Heyerdahl sa heller ikke nei til å bidra til opprettelsen av et tysk handelskammer i Norge, etter et initiativ fra Terboven. Det tyske handelskammerets formål var «å fremme de gjensidige handelsforbindelser mellom Norge og Tyskland samt personlige forbindelser mellom de næringsdrivende i begge land». Det hadde også som oppgave å megle i alle tvister som måtte oppstå mellom norske og tyske forretningsmenn og firmaer.⁸⁷⁵ Ideen skal ha fått Administrasjonsrådets støtte. Tilsvarende organ fantes i land som Sverige og Danmark, og andre stater som Storbritannia, Frankrike og USA hadde før krigen handelskamre i Norge. Heyerdahl hadde vært involvert i samtaler om et slikt handelskammer i slutten av 1930-årene, men den gang hadde prosjektet strandet på norsk skepsis.⁸⁷⁶

Heyerdahl godtok å sitte i den forberedende komiteen til Deutsche Handelskammer in Norwegen (DHK) sammen med Lorentz Vogt, og generalkonsul P.M. Røwde,⁸⁷⁷ men han «kunne ikke garantere at de toneangivende (massgebenden) kretsene i næringslivet ville slutte opp» om kammeret.⁸⁷⁸ Forbeholdet viste seg overflødig. Et rundskriv sendt ut til norske næringslivsorganisasjoner mottok «overveldende» respons.⁸⁷⁹ Ifølge dets tyske president Arnold Pilling, var det innen handelskammerets formelle stiftelse i november registrert 800 firmaer og enkeltpersoner, 475 av dem fra Norge.⁸⁸⁰ «En stor del av landets banker og storindustri stilte seg bak handelskammeret», fastslo en norsk etterforskningsrapport om DHK etter krigen.⁸⁸¹ Et visst press lå bak det høye tallet,

---

⁸⁷³ Hoemsnes, *Vannkraft var starten*, 149.

⁸⁷⁴ RA, Heyerdahls L-sak. «Samlerapport vedr. Siemens Norsk A/S avgitt av pfm. Harald Diesen, 9. juli 1946». Avhor med Adolf Øivind Schjold, 13. februar 1946, Hoemsnes, *Vannkraft var starten*, 133.

⁸⁷⁵ RA/RAFA-2186E/EjLO0152, «Kammergründung 1940», vedtekter for Det tyske handelskammer i Norge.

⁸⁷⁶ Simen Flyen, «Deutsche Handelskammer in Norwegen 1940–1945», hovedoppgave (Oslo: UiO, 1984), 23–24.

⁸⁷⁷ RA, Heyerdahls L-sak. Brev fra Paul Frank i Norges Handelsstands forbund, 15. juni 1946 om Det tyske handelskammer.

⁸⁷⁸ Flyen, «Deutsche Handelskammer», 33.

⁸⁷⁹ Flyen, «Deutsche Handelskammer», 44.

⁸⁸⁰ RA/RAFA-2186E/EjL00152, «Kammergründung 1940»; RA, Heyerdahls L-sak, notat av Lorentz Vogt, 7. juli 1948.

⁸⁸¹ RA, Heyerdahls L-sak. «PM Det tyske handelskammer i Norge».

men Simen Flyen viser i sin hovedoppgave om kammeret til at norsk næringsliv etter invasjonens belastninger opplevde en jamn stigning allerede fra sommeren 1940. Han mener det neppe utelukkende var frykt for fremtidsutsiktene som lå bak den store oppslutningen, men også en viss frivillighet.⁸⁸²

Handelskammeret var i navnet en privat organisasjon og løftet fra Terboven var at det skulle være en «ren merkantil affære»⁸⁸³, men i tillegg til Reichskommissar inkluderte den tyske tilstedeværelsen på stiftelsesmøtet i Rokokkosalen på Grand Hotel 19. november 1940 sjefen for det tyske politiet i Norge Wilhelm Rediess, øverstkommanderende for de militære styrkene i Norge Nikolaus von Falkenhorst og representanter fra statsapparatet i Berlin samt norske næringslivstopper. Okkupanten ville ikke overlate den økonomiske sektoren til NS, tydeligst uttrykt gjennom at de norske kommissariske statsrådene fra 25. september 1940 for Finansdepartementet, Forsyningsdepartementet og Handelsdepartementet ikke var partimedlemmer, men «upolitiske fagpersoner».⁸⁸⁴

Handelskammeret skulle ha en rolle i å fremme nyordningen, og på sikt bli et ledd i å integrere norsk næringsliv i «Grossraumwirtschaft», nazistenes forestilling om en tysk storromsøkonomi.⁸⁸⁵ «Det var ikke i alle tyskokkuperte land at det økonomiske samarbeidet gikk så konfliktfritt, meldte den tyske statssekretæren Friedrich Landfried i et møte i Reichskommissariat et par dager etter opprettelsen av handelskammeret», skriver Nina D. Kroglund i *Hitlers norske hjelpere*.⁸⁸⁶ Tidspunktet for arrangementet falt også sammen med en stor konferanse i Oslo om okkupasjonsøkonomien to dager etter, der flere økonomiske og militære eksperter fra Berlin var tilstede.⁸⁸⁷

Tyskerne anså ikke Heyerdahl som mulig president i DHK til tross for sin respekt «vor der Loyalität und der Weitsicht von Herrn Heyerdahl».⁸⁸⁸ Han ble utpekt som

---

⁸⁸² Flyen, «Deutsche Handelskammer», 18. Paul Frank i Norges Handelsstands Forbund forklarte etter krigen at «engstelse for hva bedriften kunde bli utsatt for hvis den ikke ble tegnet som medlem» forklarer det aller meste av tilslutningen til DHK: «Jeg vet at dette var tilfelle» – brev fra Frank til Riksadvokaten 15. juni 1946; grosserer Bergsland mente etter krigen at Heyerdahl «truet dem som var tilbakeholdende med at en liste over de som ikke vilde melde seg inn ville bli sendt til Terboven» – avhør med Jacob Bergsland 6. september 1945. For begge, se RA, Heyerdahls L-sak.

⁸⁸³ RA, Heyerdahls L-sak, notat fra Lorentz Vogt 7. juli 1948.

⁸⁸⁴ Braut-Simonsen, «Nazifisering, kollaborasjon og motstand», 57.

⁸⁸⁵ Flyen, «Deutsche Handelskammer», 161.

⁸⁸⁶ Nina D. Kroglund, *Hitlers norske hjelpere. Nordmenns samarbeid med Tyskland 1940–45* (Oslo: Historie & Kultur, 2012), 89.

⁸⁸⁷ Skodvin, *Norsk historie 1939–1945*, 115; Frøland, «Organisation Todt som byggherre», 174.

⁸⁸⁸ Flyen, «Deutsche Handelskammer», 31. RA, Heyerdahls L-sak. «PM Det tyske handelskammer i Norge».

visepresident og holdt en kort tale hvor han understreket sin overbevisning om kammerets nytteverdi for norsk handels- og næringsliv, og hvordan det ville bygge en bro mellom de to landenes økonomiske virksomhet – altså en lignende begrunnelse som den han senere hadde overfor tyskerne for å engasjere seg i Norges Røde Kors, som han kun to uker tidligere hadde blitt president i.⁸⁸⁹ Ifølge Heyerdahl selv etter krigen, var det etter oppfordring fra Siemens-stamhuset i Berlin at han sa ja til å være i presidiet.⁸⁹⁰

Han satt som visepresident i DHK helt til okkupasjonens siste dag. Både i februar 1941 og januar 1944 sa Heyerdahl ja til å komme på Max Ilgner's foredrag til handelskammeret.⁸⁹¹ 12. juli 1944 var han til stede på «Deutsches Haus» i Oslo da styret i DHK arrangerte en frokost for fremtredende tyskere: Reichskommissariats Carlo Otte og Sipo/SD-sjefen Heinrich Fehlis samt en representant fra Siemens i Berlin var blant de tilstedeværende.⁸⁹² Men verken Pilling eller Heyerdahl deltok ellers i den daglige driften av handelskammeret. DHK ble i hovedsak styrt av et eget kontor og dets administrerende direktør, tyskeren Georg Brinckmann, som representerte kammeret utad i de fleste sammenhenger.⁸⁹³

2. mai 1941 ble selskapet Nordisk Lettmetall stiftet i Oslo. Aksjekapitalen på 45 millioner kroner var likt fordelt mellom Norsk Hydro, det tyske IG Farben og A/S Nordag, som ble opprettet dagen etter som et datterselskap av det tyske Nordische Aluminium Aktiengesellschaft.⁸⁹⁴ Nordisk Lettmetall skulle bygge et produksjonsanlegg på Herøya utenfor Porsgrunn for å skaffe aluminium til Luftwaffe.⁸⁹⁵ Dette var på det rene for de som bidro. Hydro fikk flere norske investorer, det såkalte Oslo-konsortiet, til å legge flere millioner kroner i prosjektet. «I tillegg legitimerte Industriforbundets Hans Horn, administrerende direktør i Norske Siemens Fredrik [sic!] Heyerdahl, og styreformann i landets største bank, DnC, Haavard Martinsen satsingen ved å bli tillitsvalgte i Nordisk Lettmetall», skriver historikeren Harald Espeli.⁸⁹⁶

---

⁸⁸⁹ RA/RAFA-2186E/EjLO0153, «Bericht über die Gründung der deutschen Handelskammer in Norwegen».

⁸⁹⁰ RA, Heyerdahl's L-sak. Avhør med F. Heyerdahl 21. juni 1946.

⁸⁹¹ Flyen, «Deutsche Handelskammer», 150.

⁸⁹² Flyen, «Deutsche Handelskammer», 74–75.

⁸⁹³ Flyen, «Deutsche Handelskammer», 117–118.

⁸⁹⁴ Ketil Gjølme Andersen, *Flaggskip i fremmed eie*, bind 1 *Hydros historie 1905–2005* (Oslo: Pax forlag, 2005), 359.

⁸⁹⁵ Hans Otto Frøland, Gunnar D. Hatlehol, Mats Ingulstad og Torgeir Sæveraas, «Organisation Todt i Norge under okkupasjonen: et makroperspektiv», upublisert manuskript.

⁸⁹⁶ Harald Espeli, «Det økonomiske forholdet mellom Tyskland og Norge» i Dahl m.fl. (red.), *Danske tilstander. Norske tilstander*, 148.

Organisasjonsformen var etter tysk mønster, med et styre (Vorstand) og et mer overordnet representantskap (Aufsichtsrat), hvor Heyerdahl fikk plass.⁸⁹⁷

Heyerdahl fulgte opp utbyggingen på Herøya med inspeksjoner både i 1941 og året etter. En «tysk sektor» av Siemens Norsk, som Heyerdahl ikke ledet, men tydeligvis hadde et øye på likevel, hadde oppdraget med å montere elektrisk utstyr.⁸⁹⁸ Våren 1943 var anleggsarbeidet kommet langt på vei, men da var prosjektet «blitt et problem for Norsk Hydro og andre involverte nordmenn», slik Storeide skriver.⁸⁹⁹ Overtaket i verdenskrigen var i ferd med å gå over til alliert side – som også skaffet «løsningen». 24. juli bombet amerikanske fly det snart produksjonsklare verket. Arbeidet kom ikke til å bli satt i gang på nytt, konstaterte tyske rapporter.⁹⁰⁰

Hydros velvilje til prosjektet ble kritisert etter krigen, men i den første landssviketterforskningen av selskapet var Nordisk Lettmetall ikke nevnt. En ny innstilling slo fast at Herøya var et «bidrag til fienden», men beholdt den overordnede konklusjonen at Hydro-konsernet ikke hadde begått landssvik. De ulike styremedlemmene i Hydro hadde forklart at de gikk med på samarbeidet «av frykt for å bli satt under tysk forvaltning».⁹⁰¹ Heyerdahl på sin side hadde ikke oppfattet at Hydro var utsatt for tvang i forbindelse med lettmetallprogrammet, men at direktøren Axel Aubert viste entusiasme for utviklingen.⁹⁰² Aubert gikk av som generaldirektør i løpet av 1941, og gikk over til å være styreformann før han døde i 1943. Han ble etter krigen tillagt skylden for Hydros tette samarbeid med okkupanten.⁹⁰³ Fordi Heyerdahl etter krigen ikke fikk anklager mot seg i forbindelse med Nordisk Lettmetall, vet vi lite om hans nærmere rolle i denne sammenhengen.

Saken mot Hydro tok fem år å undersøke, men allerede i 1947 ble mappen på Siemens Norsk A/S arkivert for godt. Henleggelsens avgjørende argument lå i selskapets nære forhold til Tyskland gjennom årtier, og at den norske grenen av selskapet lå under en sterkt sentralisert ledelse i Berlin. Heyerdahl forklarte enkelte pengebidrag fra selskapet til NS som overstyring fra Tyskland, men ikke alle var enige i denne tolkningen. Den norske

---

⁸⁹⁷ Storeide, *Norske krigsprofitorer*, 166–167.

⁸⁹⁸ Hoemsnes, *Vannkraft var starten*, 152.

⁸⁹⁹ Storeide, *Norske krigsprofitorer*, 282.

⁹⁰⁰ Skodvin, *Norsk historie 1939–1945*, 228.

⁹⁰¹ Gjølme Andersen, *Flaggskip i fremmed eie*, 359.

⁹⁰² Gjølme Andersen, *Flaggskip i fremmed eie*, 380.

⁹⁰³ Espeli, «Det økonomiske forholdet», 149.

IG Farben-representanten Otto Falkenberg mente utbetalingene måtte sees på som «et ledd i Direktør Heyerdahls aktive gåen inn for Tysklands sak».⁹⁰⁴ Flere medarbeidere henviste også til et utbrudd Heyerdahl skal ha hatt overfor de ansatte i Siemens Norsk i desember 1941 om at de ikke gjorde nok for å skaffe bestillinger fra tyskerne, og at jakten på oppdrag gjaldt uavhengig av om det var snakk om krigsviktige formål.⁹⁰⁵ Siemens leverte flere tjenester til tyske infrastrukturprosjekter, men «[s]kal det ha noen hensikt å trekke det til økonomisk ansvar for dets forhold under krigen må det antagelig være begrunnet i omstendigheter som ikke er naturlige følger av at det er et tysk firma», begrunnet påtalefullmektig Harald Diesen henleggelsen med.⁹⁰⁶ Grosserer Jacob Bergsland, som i ulike tilfeller hadde hatt med Heyerdahl som Siemens-direktør å gjøre var kritisk til det han mente var «unasjonal opptreden», men la også til at «den brutale måten tyskerne opptrådte på her i landet, var fjernt fra Heyerdahls mentalitet».⁹⁰⁷

Når det gjaldt Deutsche Handelskammer, var den gjennomgående konklusjonen i etterforskningen at det hadde hatt liten betydning. «Etter hvert som varebytte med Tyskland ble strammere regulert, bortfalt i stor utstrekning forutsetningen for kammerets virksomhet, og det kom ikke til å sette store spor etter seg. Det er intet som tyder på at det ikke bare drev regulær kommersiell formidlingsvirksomhet».⁹⁰⁸ Det var i tråd med Heyerdahls egen forklaring, der han la vekt på at kammeret sjeldnere holdt styremøter og at «det faktisk talt var umulig å drive nogen forretning med Tyskland».⁹⁰⁹ Protokollen fra ett av styremøtene i juli 1944 viser også at Heyerdahl var opptatt av å bevare kammerets nøytrale holdning «til alle spørsmål vedrørende det tysk/norske næringsliv».⁹¹⁰

Summen av Heyerdahls økonomisk-industrielle virksomhet, verv og innblanding plasserer ham langt på vei inn i det Grimnes kaller *økonomisk samkvem*, «en utstrakt grad av samarbeid», mellom næringslivsaktører og okkupanten. Terboven prioriterte utviklingen av næringslivet og Heyerdahl var med sin tilstedeværelse en medvirkende deltaker til

---

⁹⁰⁴ RA, Heyerdahls L-sak. Brev fra Otto Falkenberg til Kriminalpolitiet 16. juli 1945.

⁹⁰⁵ RA, Heyerdahls L-sak. Avhør med Adolf Øivind Schjold, 13. februar 1946; avhør med Sigurd Berg 15. februar 1946.

⁹⁰⁶ RA, Heyerdahls L-sak. «Samlerapport vedr. Siemens Norsk A/S avgitt av pfm. Harald Diesen, 9. juli 1946».

⁹⁰⁷ RA, Heyerdahls L-sak. Avhør med Jacob Bergsland 6. september 1945.

⁹⁰⁸ RA, Heyerdahls L-sak. «P.M. Sak nr. 6933 – Fritjof Carl Hugo Heyerdahl», 7. september 1950.

⁹⁰⁹ RA, Heyerdahls L-sak. Redegjørelse til fullmektig Refsnes fra Fridtjof Heyerdahl 22. juni 1945. Ifølge beretningen om Landskontoret virksomhet for andre halvdel av 1944, ble det ikke avholdt landsstyremøte mellom 1. juni og 1. desember – SNS-arkivet, Norges Røde Kors 3. distrikts arkiv, mappe 5, «Beretning om Landskontorets virksomhet i tiden 1. juni til 31. desember 1944».

⁹¹⁰ RA/Digitalarkivet, Olaf W. Fermanns L-sak, «Protokoll for styrets 30. møte 13. juli 1944».

denne utbyggingen. Men Heyerdahl ser også ut til å ha forsøkt å beholde en mellomposisjon også på denne arenaen. Det plasserer ham nærmest det pragmatiske kollaborasjonsbegrepet – som «sprang ut av behovet for å opprettholde visse samfunnsfunksjoner» og var å velge «the lesser evil».⁹¹¹ Men det er også vanskelig å se at Heyerdahl var så uunnværlig som økonomisk strateg at det alene reddet ham fra den personlige motstandsmistanken mot ham, som stadig ble sterkere.

Den humanitære strategien

Generaldirektør i Borregaard i Sarpsborg, Arne Meidell, som selv engasjerte seg i Norges Røde Kors det siste halvannet året av okkupasjonen, har gitt en av de mest kompakte beskrivelsene av Heyerdahls virke og pekte på innsamlingen av økonomiske midler som en av presidentens prioriterte oppgaver: «Arbeidet under krigen kostet selvsagt Norges Røde Kors enorme summer. [...] Hele veien stod finansiering av Røde Kors sin virksomhet høyt oppe på hans agenda».⁹¹² I *Barmhjertighetsfronten* fra 1950 oppgis det at Norges Røde Kors fikk bidrag på rundt fire millioner kroner under okkupasjonen.⁹¹³ Ifølge sine egne beregninger skaffet Heyerdahl fra norsk privat hold til veie mellom to og tre millioner kroner i løpet av krigsårene.⁹¹⁴

Både Arnold Rørholt og Jens Meinich jr. mente at Fridtjof Heyerdahl kunne være en nådeløs leder hvis han ville og trengte, men at han hadde omsorg for sine medarbeidere: «[H]an har aldri vært engstelig for å si kraftig fra hvis det var nødvendig», bemerket Rørholt.⁹¹⁵ Jens Meinich jr. siterer Rørholt slik om Heyerdahl: «Og hans spesielle egenskap, nemlig den at han kunne være nokså jævlig av og til hvis han var utilfreds og syntes man hadde gjort det dårligere enn man skulle. Men han unnlot aldri å rose folk som gjorde det beste de kunne».⁹¹⁶ Til tross for den tidvis tøffe tonen, mente Rørholt begeistret at Heyerdahl var en mann han hadde lært mer av enn noen andre, og så

---

⁹¹¹ HL-senteret, prosjektbeskrivelse DIMNO; Hetland, «In the Shadow of the SS», 14.

⁹¹² RA, Heyerdahls L-sak. «P.M. vedrørende samarbeidet i Norges Røde Kors med den tidligere president, direktør F. Heyerdahl», av Arne Meidell, 15. august 1948.

⁹¹³ Rasmussen (red.), *Barmhjertighetsfronten*, 23. Fire millioner 1945-kroner tilsvarer cirka 91,5 millioner kroner i 2020-verdi.

⁹¹⁴ RA, Heyerdahls L-sak. «Fra direktør F. Heyerdahl, president i Norges Røde Kors fra sommeren 1940 til 6. juni 1945».

⁹¹⁵ RA, Heyerdahls L-sak. Brev fra Rørholt til politimester H. Meyer 3. oktober 1945 og vedlagte «PM».

⁹¹⁶ Meinich jr., *Mitt liv med Røde Kors*, 38.

på ham som en streng og krevende sjef som han «fryktet og elsket». Det var likevel det lokale nivået som utgjorde «den alt overveiende del av de disponible ressurser i Norges Røde Kors' hjelpe- og beredskapstjeneste», slik Martin Sæter påpeker, og innen organisasjonen var Heyerdahl populær selv om mange neppe hadde noe sterkt forhold til ham.⁹¹⁷

Som president i Norges Røde Kors var det tyske Røde Kors den viktigste instansen i okkupasjonsregimet Heyerdahl forholdt seg til. DRKs formelle representant i Norge var «Der Beauftragten des Deutschen Roten Kreuzes bei dem Reichskommissar für die besetzten norwegischen Gebiete», som til tross for sin fulle tittel kun hadde «en løs forbindelse» til Terboven.⁹¹⁸ Ordningen var felles for alle okkuperte land.⁹¹⁹ Den første «Beauftragten» i Norge, Landrat Rudolf Schmidt, rapporterte i 1941 at samarbeidet med det norske Røde Kors var godt.⁹²⁰ Arnold Rørholt betraktet en av Schmidts stedfortredere, dr. Engelsmann, som «en meget, overfor Røde Kors, velvillig stemt mann»,⁹²¹ og samarbeidet med Landrat Schmidts etterfølger, dr. Heinrich, var også uten store friksjoner.⁹²² Fra begynnelsen av 1942 overtok lederen for forvaltningsavdelingen i Reichskommissariat, Hans Reinhard Koch, rollen.⁹²³

Koch uttalte seg i avhør rett etter krigen: «Det hendte også leilighetsvis at jeg hadde muntlige konferanser med præsident Heyerdahl, som for mesteparten oppsøkte meg på kontoret. Heyerdahl nedlagte et utrettelig arbeide for det norske Røde Kors og han kan bokføre de mange gode resultater som det norske Røde Kors oppnådde – som

---

⁹¹⁷ Sæter, *Over alle grenser*, 181.

⁹¹⁸ RA/RAFA-3915-/D/Db/L0017/0016. Forsvaret, Forsvarets overkommando II. CI Questionaries. Tyske okkupasjonsstyrker i Norge. «Koch, Hans Reinhard. SS-Oberführer. RK, Oslo». «Virksomhetsrapport, fra Leiter der Hauptabteilung Verwaltung des Reichskommissariats», 11. desember 1945.

⁹¹⁹ Morgenbrod og Merkenich, *Das Deutsche Rote Kreuz*, 307.

⁹²⁰ «Der Einsatz des Deutschen Rotes Kreuz», *Jahrbuch*, 129.

⁹²¹ RA/PA-250, eske 63, mappe «Kretsene», brev fra Arnold Rørholt til Ålesund krets av Røde Kors 16. juli 1941. Da Engelsmann forlot Norge på høsten, skrev Rørholt et personlig brev og takket ham for interessen «welches Sie dem Norwegischen Roten Kreuz bei verschiedener Angelegenheit haben angedeihen lassen, und für Ihr Wohlwollen und Hilfsbereitschaft». RA/PA250, eske 69, mappe «Tyske myndigheter», brev fra Rørholt til Engelsmann 12. september 1941. Det samme gjorde han med Landrat Schmidt ved dennes avreise fra Norge i juni samme år.

⁹²² Schmidt, «Der Einsatz des Deutschen Rotes Kreuzes», 129; RA/Digitalarkivet, Olaf W. Fermans L-sak, fra gjenopptakelsesbegjæringen: «... dr. Heinrich's brev, hvori denne – etter først å ha markert at han som representant for det tyske Røde Kors – hadde god kontakt med Heyerdahl...»; se også RA/PA250, eske 69, mappe «Tyske myndigheter» for Rørholts takk for samarbeidet til både Rudolf Schmidt og hans stedfortreder dr. Engelsmann.

⁹²³ RA/RAFA-3915-/D/Db/L0017/0016. Forsvaret, Forsvarets overkommando II. CI Questionaries. Tyske okkupasjonsstyrker i Norge. «Koch, Hans Reinhard. SS-Oberführer. RK, Oslo». «Virksomhetsrapport, fra Leiter der Hauptabteilung Verwaltung des Reichskommissariats», 11. desember 1945; Nøkleby, *Hitlers Norge*, 123.

personlig fortjeneste», fortalte Koch.⁹²⁴ Hans stedfortreder som DRK-Beauftragter, Rudolf Weber-Lortsch, hadde samme erfaring: «I det norske Røde Kors lærte jeg presidenten, direktør Fridtjof Heyerdahl [...] å kjenne. Samarbeidet fulgte i ånden til det internasjonale Røde Kors».⁹²⁵ Weber-Lortsch var også DRKs formelle forbindelse til det internasjonale Røde Kors' Stockholm-representant, dr. Georg Hoffmann.⁹²⁶ Som Røde Kors-president gikk han ikke i rette med årsaker eller bakgrunnen til okkupasjonsregimets handlinger, men forsøkte å dempe de humanitære konsekvensene av dem. Slik sett forholdt han seg til Røde Kors-prinsippene. «President Heyerdahl har alltid avslått å begi seg med Røde Kors inn på den politiske plattform og har likeoverfor NS' ensretningsbestrebelse overhodet henvist til Røde Kors' nøytrale stilling», mente Koch.⁹²⁷

De hadde dermed samme oppfatning av Heyerdahl etter krigen som Delbrügge hadde da den begynte. Både Koch og Weber-Lortsch, som seg imellom hadde et «absolutt fortrolighetsforhold»,⁹²⁸ mente at Heyerdahl hadde opptrådt på redelig vis, at nazismen var langt unna hans verdensbilde og at de alle hadde forholdt seg til Røde Kors' verdier og prinsipper. Begge mente likevel at Røde Kors-presidenten Heyerdahl hele veien holdt seg til humanitære saker og normer.

Tyskerne var etter krigen naturlig nok interesserte i å legge vekt på sin humanitære hengivenhet fordi Røde Kors-tilknytningen var et potensielt formildende argument i oppgjøret med deres tjeneste for den nazistiske staten. Men de samtidige kildene forteller også at tyskerne gjennomgående utviste en viss respekt for prinsippene og aksepterte en selvstendig Røde Kors-organisasjon i Norge, og – til tross for sin uforutsigbarhet i folkerettslige sammenhenger – også opprettholdt deler av Genève-konvensjonenes innhold.

---

⁹²⁴ RA/RAFA-3915-/D/Db/L0017/0016. Forsvaret, Forsvarets overkommando II. CI Questionaries. Tyske okkupasjonsstyrker i Norge. «Koch, Hans Reinhard. SS-Oberführer. RK, Oslo». «Virksomhetsrapport, fra Leiter der Hauptabteilung Verwaltung des Reichskommissariats», 11. desember 1945.

⁹²⁵ RA/S-1557/D/Da/L0041, Rapport fra PWIS (Norway) til Rikspolitichef maj. Bryhn, 5. februar 1946.

⁹²⁶ RA/RAFA-3915-/D/Db/L0017/0016. Forsvaret, Forsvarets overkommando II. CI Questionaries. Tyske okkupasjonsstyrker i Norge. «Consolidated Report on the Reichskommissariat for Occupied Norway».

⁹²⁷ RA/Digitalarkivet, Olaf W. Fermanns L-sak, dok. 1510. «Oversettelse av citat fra dr. Koch i Heyerdahls brev av 17/12-48».

⁹²⁸ Hans Reinhard Koch, upublisert manuskript, 308. Gunnar D. Hatlehols privatarkiv.

Tilrettelegger for humanitære leveranser

Heyerdahl var en viktig brikke i å få til det samarbeidet med Svenska Røda Korset og senere Svenska Norgehjälpen og Donatorkomiteen, som okkupasjonsregimet så med velvilje på. Heyerdahl førte flere samtaler med Niels Chr. Ditleff i Relief-Centralen.⁹²⁹ I Norge fungerte flere av de humanitære organisasjonene som distribusjonsapparat for de svenske leveransene, og Norges Røde Kors påtok seg i oktober 1942 en ledende rolle.⁹³⁰

Heyerdahl reiste i hvert fall to ganger til Stockholm for å legge best mulig til rette fra Norges Røde Kors sin side, og samarbeidet godt med den svenske søsterorganisasjonen. En sentral mann i innsamlingene i Sverige fra 1940 var den norske ingeniøren Hans Krogh, som havnet i styret til Svenska Røda Korset. Krogh pekte senere på Heyerdahl som en han beundret «for det enestående arbeide, og de glimrende resultater, han har presteret som president for R.K.», slik han skrev i 1945 til sin danske venn Viggo Forchammer, lektor ved Københavns universitet.⁹³¹ Svenska Røda Korset-presidenten Prins Carl skrev til Heyerdahl sommeren 1945 etter å hørt nyheten om at nordmannen hadde blitt satt under landssviketterforskning: «I nära 5 år har Ni – det är en allmän mening bland oss med sällsynt duglighet, självuppooffring och framgång genomfört Eder tunga och svåra uppgift så som Norges Røde Kors' President».⁹³² Også visepresidenten, generaløytnant Axel Hultkrantz, dro frem superlativene om Heyerdahl: «Handlingskraftig, och umotlig rättrådig, just sådan som en rödakorsledare bör vara. Jag beundrade hans kloka, vidsynte tankesätt».⁹³³

Heyerdahl var også en sentral aktør i det danske hjelpearbeidet for Norge. Kanalen var ustabil, og det krevde en innsats å sørge for kontinuitet. Terboven ville kun tillate større organisert hjelp via Nasjonalhjelpen, men det tyske sikkerhetspolitiet satt på informasjon om at danskenes holdning var den samme som den svenske – de anså Nasjonalhjelpen for å være en NS-organisasjon. I mars 1943 kunne landsstyret i Norges Røde Kors registrere: «I alt har vi hittil mottatt for kr. 50,000 i matvarer gjennom Dansk

---

⁹²⁹ Gogstad, *Slange og sverd*, 388.

⁹³⁰ RA-PA250, eske 72, mappe «Presidenten», «Rapport om Landskontorets virksomhet oktober 1942».

⁹³¹ RA, Heyerdahls L-sak. Brev fra Viggo Forchammer til Landssvigavdelingen, Oslo, datert 9. desember 1945. Om Krogh, se Berge, «Hämmat bistånd», 178–179 og Israelsson, «Den Svenska Norgehjälpen», 19.

⁹³² RA, Heyerdahls L-sak. Brev fra Prins Carl til F. Heyerdahl 29. juni 1945.

⁹³³ RA, Heyerdahls L-sak. «Minnesantackningar av generalöjtnant Axel Hultkrantz», udatert. Ifølge Arne Meidell var Heyerdahl til stadighet i kontakt med Donatorkomiteen «med forslag etc., og ydet i det hele sin verdifulle medvirkning til hjelpeaksjonene fra Sverige».

Røde Kors».⁹³⁴ Sipo/SD rapporterte til Berlin: «President Heyerdahl ser ut til å bestrebe seg på å sette [...] private tiltak inn i den norske Røde Kors-ramme, før det muligens blir en helt ny ordning for alle danske hjelpetiltak».⁹³⁵ Presidenten i Danmark Røde Kors, dr. Karl Lehmann, mente også at den beste forhandlingspartneren ville være Norges Røde Kors.⁹³⁶ Sommeren 1943 var han på besøk i Norge for å diskutere samarbeidet mellom de to søsterorganisasjonene, og Heyerdahl holdt blant annet en lunsj for ham i Oslo.⁹³⁷

På sensommeren ordnet Heyerdahl med at Danmark Røde Kors lånte ut «Enkedronning Louises lasarett» til sivilbefolkningen i Trondheim. Det var mangel på sykehusplasser i byen og distriktet.⁹³⁸ Samtidig kunne landsstyret notere at presidenten hadde meklet frem innkjøp av 2000 kilo ost og nesten ett tonn tørrede grønnsaker.⁹³⁹ «Jeg tør trygt si at Heyerdahls arbeide på dette område har vært av den aller største betydning for de veldige hjelpeaksjoner som Danmark har gjort», skrev Arne Meidell.⁹⁴⁰ Også Niels Christian Ditleff i Stockholm fikk med seg Heyerdahls «energiske» samarbeid med den danske Røde Kors-organisasjonen.⁹⁴¹

Arbeidet for norske fanger

Når det gjaldt de norske krigsfangene, var nazistiske myndigheter relativt imøtekommende og forholdt seg i stor grad til den internasjonale humanitærretten. Forhandlinger måtte likevel til. Meidell skrev: «Heyerdahl arbeidet her som på alle områder overmåte energisk, og fikk utvirket store ting [...] Jeg nevner eksempelvis offiserers rett til å motta pakker uanbrukne».⁹⁴² Sommeren 1943 var Heyerdahl på den ene av sine to krigstidsturer til Berlin, og skrev i etterkant til generalsekretæren i Svenska Røda

---

⁹³⁴ RA/PA-250, eske 72, mappe «Rapporter». «Rapport fra Landskontorets virksomhet januar og februar 1943».

⁹³⁵ Ugelvik Larsen, Sandberg, Dahm (red.), *Meldungen aus Norwegen, Teilband II*, 1070; Mürer, *Boken om Danskehjelpen*, 78.

⁹³⁶ Ugelvik Larsen, Sandberg, Dahm (red.), *Meldungen aus Norwegen, Teilband II*, 1070; Johannes Heimbecks dagbok 17. august 1943.

⁹³⁷ SNS-arkivet, Norges Røde Kors 3. distrikts arkiv, mappe 5. «Rapport om landskontorets virksomhet i august og september 1943»

⁹³⁸ Schilling og Ottersen, *Barmhjertighetsfronten*, 71.

⁹³⁹ RA/PA-250, eske 72, mappe «Rapporter». «Rapport om Landskontorets virksomhet i august og september 1943».

⁹⁴⁰ RA, Heyerdahls L-sak. «P.M. vedrørende samarbeidet i Norges Røde Kors med den tidligere president, direktør F. Heyerdahl», av Arne Meidell, 15. august 1948.

⁹⁴¹ RA, Heyerdahls L-sak. «Notat fra minister N. Chr. Ditleff, Helsingfors, angående direktør Fridtjof Heyerdahls forhold som president for Norges Røde Kors under krigen».

⁹⁴² RA, Heyerdahls L-sak. «P.M. vedrørende samarbeidet i Norges Røde Kors med den tidligere president, direktør F. Heyerdahl», av Arne Meidell, 15. august 1948.

Korset at han i den tyske hovedstaden hadde flere samtaler med DRK og tyske myndigheter angående norske fanger – krigsfanger så vel som politiske fanger. Han håpet på et «godt resultat av min demarche».⁹⁴³

Etter den tyske avskjæringen av pakker direkte fra Norge til norske politiske fanger i Tyskland høsten 1943, gikk Heyerdahl inn for å få i gang en bakrute gjennom Danmark Røde Kors. Heyerdahl var tolv ganger i Danmark i forbindelse med dette spørsmålet.⁹⁴⁴ «Til det vanskelige Arbejde med Fangelisterne havde vi ogsaa stor Hjælp fra Direktør Heyerdahl i Norges Røde Kors», fortelles det i *Boken om Danskehjelpen*.⁹⁴⁵

Frigivelse av politiske fanger i Norge ble etter hvert Heyerdahls kanskje største innsats. I sine forklaringer etter krigen la han selv stor vekt på denne siden av egen virksomhet som Røde Kors-president. Da landssviksetterforskningen av Heyerdahl ble kjent i 1945, strømmet det inn med henvendelser fra medarbeidere, bekjente og utenlandske samarbeidspartnere, som alle understreket hans humanitære innsats. Samlingen av brev og telegrammer fra pårørende, lagt ved i landssvikmappen, dokumenterer at et stort antall nordmenn var han takknemlig for å ha berget og forbedret livene deres.⁹⁴⁶

En episode som ofte trekkes frem er de ti unge nordmennene fra Kristiansand, som ble dømt til døden 27. januar 1943 for å ha «sluttet seg sammen for med våpenmakt å støtte en forventet invasjon fra England».⁹⁴⁷ Forsvarsadvokatene henvendte seg til Heyerdahl for å forhindre henrettelse.⁹⁴⁸ Også guttenes mødre ba Røde Kors-presidenten om hjelp, og han forsøkte å påvirke Terboven gjennom et brev fra 29. januar.⁹⁴⁹ Han fikk støtte i saken fra DRKs Hans Reinhard Koch.⁹⁵⁰ I tillegg til at familien og lokalsamfunnet gjorde det de kunne, tok også Quisling, NS' fylkesordfører i Vest-Agder

---

⁹⁴³ RA/PA-250, eske 72, mappe «Presidenten». Brev fra Heyerdahl til «friherre Stiernstadt, Svenska Røda Korset», 1. juli 1943.

⁹⁴⁴ RA, Heyerdahls L-sak. «Fra direktør F. Heyerdahl, president i Norges Røde Kors fra sommeren 1940 til 6. juni 1946».

⁹⁴⁵ Mürer, *Boken om Danskehjelpen*, 51.

⁹⁴⁶ Se også f.eks. Arne Haarr, *Da vårt land var i krig. En deltakers fortelling* (Oslo: Universitetsforlaget, 1994), 45 og Odd Nansen, *Fra dag til dag II. Fra 5. august 1941 til 21. august 1943* (Oslo: Dreyers forlag, 1946), 218.

⁹⁴⁷ Johan N. Tønnessen, *1914–1945. I krigens århundre*, bind 3 av *Kristiansands historie* (Kristiansand: Christianssands Sparebank, 1974), 510.

⁹⁴⁸ Sæter, *Over alle grenser*, 179.

⁹⁴⁹ RA, Heyerdahls L-sak. Brev fra Heyerdahl til påtalefullmektig Refsnes 12. september 1945 og avskrift av takkebrev fra Heyerdahl til Terboven 24. februar 1943.

⁹⁵⁰ «Han [Koch] var oss i Røde Kors til megen nytte. Han fremmet og støttet de benådningsandragender som jeg sendte til Terboven, således blant annet benådningen av de 10 Kristiansands-guttene». RA/PA-250, eske 130, mappe «Beretning om NRK arbeide under krigen», brev fra Heyerdahl til Fredrik Gjerdum 5. september 1947.

og flere i det tyske miljøet til orde for benådning.⁹⁵¹ Heyerdahl var dermed langt fra alene om å legge sin innflytelse i potten for de ti unge mennene. 23. februar kom beskjeden om at dommene var endret til livsvarig tukthusstraff.⁹⁵² «Hvem som skal ha æren, er da også uklart», skriver Berit Nøkleby om den vellykkede redningsaksjonen.⁹⁵³ Men det kan ha vært Heyerdahl som til slutt var nøkkelen: «Ved direkte henvendelse til Terboven, Falkenhorst eller admiral Böhm lyktes det i flere tilfeller direktør Heyerdahl å få omgjort dødsdommer eller frigitt fanger», står det i Røde Kors-representantskapets beretning om krigsårene.⁹⁵⁴ «Heyerdahl har her utført et imponerende arbeide», skrev Meidell i sitt PM til statsadvokaten Ludvig Nøstdal, og fortsatte: «Heyerdahl har i sitt arbeide utvirket at hundrevis av fanger er blitt frigitt. Videre har han lagt sig imellem på en slik måte at mange nordmenn ikke er blitt henrettet».⁹⁵⁵ Visepresidenten i Norges Røde Kors, overlege Nicolai Paus, skrev: «Alltid på vakt når det gjaldt å hjelpe nordmenn som var i vanskeligheter-, alltid villig til å gå i breschen, var han i krigens tid en glimrende mann i spissen for Norges Røde Kors».⁹⁵⁶

For å få til flere løslatelser, mente Heyerdahl at spesielt forbindelsen til Georg Brinckmann i Det tyske handelskammeret var nyttig i kommunikasjonen med Gestapo.⁹⁵⁷ Forbindelsene i DHK var også med på lettere å gi Heyerdahl tillatelser til å reise ut av Norge. Kammeret var ifølge Simen Flyen «betrodd oppgaven å uttale seg om nødvendigheten av utenlandsreiser overfor sikkerhetstjenesten».⁹⁵⁸ Heyerdahls flersidige rolle skaffet ham slik adgang til flere nivåer og ører enn han ville vært i stand til å oppnå kun som Røde Kors-president, både utenlands og innenlands. Også SDs Fritz Volberg mente Heyerdahls virksomhet for politiske fanger var uslittelig – han «ga seg aldri».⁹⁵⁹

---

⁹⁵¹ Også Knut Hamsun ble bedt om å engasjere seg. I *Fritt Folk* 13. februar skrev dikteren «Det er ungdom og ungdoms håp som her er spildt, det er så sørgerlig» – Ingar Sletten Kolloen, *Hamsun. Erobreren* (Oslo: Gyldendal, 2004), 261.

⁹⁵² Berit Nøkleby, *Skutt blir den... Tysk bruk av dødsstraff i Norge 1940–1945* (Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1996), 123.

⁹⁵³ Nøkleby, *Skutt blir den*, 122.

⁹⁵⁴ SNS, Norges Røde Kors, «Representantskapets beretning» (1945), 10.

⁹⁵⁵ RA, Heyerdahls L-sak. «P.M. vedrørende samarbeidet i Norges Røde Kors med den tidligere president, direktør F. Heyerdahl», av Arne Meidell, 15. august 1948.

⁹⁵⁶ RA, Heyerdahls L-sak. Brev til Harald Diesen fra Nicolai Paus 9. oktober 1947.

⁹⁵⁷ RA, Heyerdahls L-sak. Redegjørelse til fullmektig Refsnes fra Fridtjof Heyerdahl 22. juni 1945.

⁹⁵⁸ Flyen, «Deutsche Handelskammer», 74.

⁹⁵⁹ RA, Heyerdahls L-sak. «Rapport til Oslo Politikammer 6. september 1945», «Forhør av dr. Fritz Volberg», 4. oktober 1945.

Sipo/SD-sjefen Fehlis mislikte sterkt Norges Røde Kors sitt arbeid for politiske fanger, som han korrekt påpekte lå utenfor organisasjonens folkerettslige mandat.⁹⁶⁰ Det er et viktig poeng her at Heyerdahl ikke bare opprettholdt et aktivt Norges Røde Kors, men med sitt arbeid for politiske fanger også *utvidet* organisasjonens virksomhet. Hans innsats ble lagt merke til utenlands og representanter for ICRC skal ha sagt at Norges Røde Kors under Heyerdahl gikk «nye veier» i utvidelsen av bevegelsens arbeidsområde.⁹⁶¹ I det hele tatt skal Heyerdahl ha hatt en stigende status hos den internasjonale Røde Kors-komiteen i Genève.⁹⁶² Arbeidet for de politiske fangene understreket også det som allerede før krigen hadde vært åpenbart. Humanitærretten måtte utvides med en konvensjon for sivile.⁹⁶³

De utenlandske fangene i Norge

Selv om Heyerdahl i stor grad ekspanderte Røde Kors sin portefølje på noen områder gjennom sine gode forbindelser til tyske nøkkelpersoner, måtte han vike unna på andre. Det ene hørte definitivt til Røde Kors sitt opprinnelige folkerettslige mandat – behandlingen av de sovjetiske krigsfangene som kom til Norge fra august 1941. Heyerdahl fikk tidlig beskjed fra okkupanten om at forholdene i fangeleirene var «en tysk affære».⁹⁶⁴ For denne gruppen avviste tyskerne Genève-konvensjonen fullstendig.

Behandlingen av fangene var kjent,⁹⁶⁵ men det norske utenriksdepartementet i London sa seg i mai 1942 enig med en uttalelse fra den norske legasjonen i Stockholm om ikke å ta opp «russerfangenes» behandling i Norge med ICRC. Begge instanser mente «det

---

⁹⁶⁰ RA, Heyerdahls L-sak. Tillegg til forhør av dr. Volberg, 16. oktober 1945.

⁹⁶¹ RA, Heyerdahls L-sak. Brev fra Johan Mellbye til politimester H. Meyer 1. oktober 1945.

⁹⁶² RA, Heyerdahls L-sak. PM fra Arne Meidell til statsadvokaten 15. august 1945 om hans kjennskap til Heyerdahl som Røde Kors-president. «Norges Røde Kors har derfor under Heyerdahls ledelse opparbeidet sig en meget stor posisjon hos det internasjonale Røde Kors». Norge var blant landene som økte sitt årlige økonomiske bidrag til ICRC utover i krigen og var slik med på holde komiteen økonomisk flytende; Crossland, *Britain and the international committee of the Red Cross*, 182.

⁹⁶³ RA/PA250, eske 76, mappe «Diverse». Brev datert 6. mars 1943 sannsynligvis fra Heyerdahl til tidl. president i Norges Røde Kors, Jens Christian Meinich om «en internasjonal konvensjon om beskyttelse av sivilbefolkningen i et land som er under krig er okkupert av en krigførende stab»; RA, UD 1940 – 1949, arkivkode Ad.27 2/2, eske 10558, sak: «Røde Kors. Genèvekonvensjonen.1929». Notat av Didrik Arup Seip om Norges Røde Kors datert 22. juli 1946: «Der bør kunne treffes mellomfolkelige avtaler at politiske fanger får samme behandling som krigsfanger».

⁹⁶⁴ RA/PA-250, eske 63, mappe «Generalsekretæren». «Møte med ingeniør Krogh hos direktør Heyerdahl 19. november 1941».

⁹⁶⁵ «Den norske informasjonstjenesten i London sendte 6. oktober 1942 ut et bilde med tittelen: 'Russiske krigsfanger mishandles. [...] Dette viser at viktig informasjon om mishandling av sovjetiske krigsfanger i Norge ble formidlet til England» – Soleim, *Sovjetiske krigsfanger i Norge*, 232.

må være den russiske regjering som tar seg av dette».⁹⁶⁶ Det er godt mulig, men ikke verifisert, at denne beskjeden, som var «til mulig meddelelse til interesserte kretser i Norge», nådde Heyerdahl. Samtidig valgte Stalin å utfryse krigsfangene som landsforrædere. Overkommandoen i Den røde armé slo fast i ordre 270 av 16. august 1941 at sovjetiske soldater i fangenskap ikke fortjente at fedrelandet var opptatt av deres skjebne.⁹⁶⁷ Den internasjonale Røde Kors-komiteen hadde på sin side store kvaler med å ta opp omstridte spørsmål med Nazi-Tyskland, mens de allierte fokuserte på egne lands borgere.⁹⁶⁸ Heyerdahls posisjon var ikke så sterk at han på egen hånd kunne tatt opp en prinsipiell kamp på dette feltet direkte med tyskerne. Det var større krefter i sving som gjorde at de sovjetiske krigsfangene havnet utenfor både det internasjonale og det nasjonale humanitære rommet.

Når det gjelder de jugoslaviske fangene i Norge, skal Heyerdahl ha gjort minst ett fremstøt overfor Hans Reinhard Koch og nevnt saken til ICRCs dr. Georg Hoffmann i Stockholm. Dette skal ha gjort Terboven rasende, og SS-sjefen i Norge, Wilhelm Rediess, reagerte også kraftig.⁹⁶⁹ Opptrinnet fikk ingen videre konsekvenser for Heyerdahl personlig, men fungerte som en tydelig advarsel for hva Norges Røde Kors som organisasjon kunne foreta seg. Det var dermed ikke Heyerdahls «tyskvennlighet» som sto i veien for Norges Røde Kors til å ta grep og fremme krav angående de utenlandske fangenes situasjon, men det var heller ikke hans fortjeneste da vilkårene for de jugoslaviske fangene endret seg til det bedre våren 1943 (se kapittel 4).

Heyerdahl hadde tatt et indirekte grep ved å be ICRC sende en av sine delegater til Norge, et initiativ som ble realisert sensommeren 1943. Dr. Roland Marti deltok på lunsjselskapet i august 1943 sammen med det danske Røde Kors' dr. Lehmann, og ved bordet var også DRKs Hans Reinhard Koch og dr. Schiedermayer fra Reichskommissariat samt Johannes Heimbeck. Sistnevnte mente dr. Marti «var rund og hyggelig, men jeg er ikke sikker på at han er noe jern som kan få til noe overfor

---

⁹⁶⁶ RA/S-2674/1/D/Da/L0058, Utenriksstasjonene, Legasjonen i Bern, Sveits. Brev fra Det kgl. Utenriksdepartementet til Legasjonen i Stockholm 20. mai 1942.

⁹⁶⁷ Ole Jacob Abraham, «Russarfangane – mytar, fakta og nyansar», i *Historisk Tidsskrift* 2/2009, 302.

⁹⁶⁸ Se Gerald Steinacher, *Humanitarians at War. The Red Cross in the Shadow of the Holocaust* (Oxford: Oxford University Press, 2017); James Crossland, *Britain and the international committee of the Red Cross* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014), 178; intervju med Marianne Neerland Soleim om de sovjetiske krigsfangene, totalkrig.no.

⁹⁶⁹ RA/Digitalarkivet, Fermanns L-sak, dok. 3579. «Tillegg til vitneutsagn bemerkninger Heyerdahl» (av Fermann), udatert.

tyskerne».⁹⁷⁰ Da dr. Marti endelig fikk komme til landet, nesten et år etter at tyskerne aksepterte forespørselen, fikk han kun besøke den jugoslaviske leiren på Øysand i Trøndelag, og ingen av de sovjetiske krigsfangeleirene.⁹⁷¹

I mai året etter kom to andre ICRC-delegater, men de fikk kun besøke jugoslaviske og polske krigsfangeleirer. Dr. Georg Hoffmann, som i to korte perioder befant seg i Norge i siste halvdel av okkupasjonen, skrøt likevel av Heyerdahls effektivitet: «På relativt kort tid kunne jeg takket være den energisk støttende president foreta en effektiv kontroll». ⁹⁷² Men heller ikke ved Hoffmanns besøk i oktober 1944 for å «inspisere pakkeforsendelser fra Genf til jugoslaviske og polske krigsfanger», var de sovjetiske krigsfangene noe tema.⁹⁷³

Norges Røde Kors var klar over de utenlandske fangenes situasjon, men anså ikke at de kunne gjøre noe mer når heller ikke ICRC var i stand til det. I de internasjonale sakene var Heyerdahl en av flere brikker, og av de nøkkelaktørene på feltet i utlandet som skrev bøker om sine erfaringer, nevnes han i liten eller ingen grad.⁹⁷⁴ Han var også involvert i prosessen med hjemhenting av tysklandsfangene våren 1945, men spilte heller ikke da noen hovedrolle. Heyerdahl ble aldri en norsk Folke Bernadotte. Det var først og fremst det *nasjonale* humanitære rommet som var hans domene, og her var han tilsvarende viktig.

Jødene

Etter krigen tok etterforskningen av det tyske handelskammeret i Norge ikke opp at det drev med kartlegging av «usunne» jødiske bedrifter.⁹⁷⁵ Journalisten Terje Carlsen spekulerer i sin kronikk «Røde Kors' doble bokholderi» fra 2005 til grunn at Heyerdahl

---

⁹⁷⁰ Johannes Heimbecks dagbok 17. august 1943.

⁹⁷¹ ICRC-arkivet, Genève. G.17Rapp.G.85G.17/Nor. Korrespondanse mellom ICRC og delegat Dr. Sv. Moatchanine fra det jugoslaviske Røde Kors 4. og 24. november 1943. Michael Stokkes privatarkiv. RA/PA-250, eske 70, mappe «Landsstyre», «Rapport om Den internasjonale Røde Kors-komités representant, dr. Roland Martis, besøk i Norge i tiden 15. august–12. september 1943»; «Rapport om Landskontorets virksomhet i august og september måned 1943».

⁹⁷² RA, Heyerdahls L-sak. Beretning fra dr. Georg Hoffmann til riksadvokat Sven Arntzen 13. november 1945.

⁹⁷³ SNS, Norges Røde Kors 3. distrikts arkiv, mappe 5, «Beretning om Landskontorets virksomhet i tiden 1. juni 1944 til 31/12 1944».

⁹⁷⁴ Det vil i første rekke si Peter Anker i *Fribetens gisler*, men også f.eks. Trygve Lie, *Oslo–Moskva–London*; Didrik Arup Seip; *Hjemme og i fiendeland* og ambassadør Erik Colban, *Femti år* (Oslo: Aschehoug, 1952).

⁹⁷⁵ Flyen, «Deutsche Handelskammer», 137-138. Bjarte Bruland bekrefter at «det tyske handelskammeret var viktigst når det gjaldt forretningslivet». Bruland, *Holocaust i Norge*, 175.

var fullt klar over DHKs «ariseringspolitikk», og kobler han tett opp mot et annet medlem i kammeret, Max Ilgner fra IG Farben – det tyske selskapet som «sto for produksjon av avlivningsgassen Zyklon B til de tyske utryddelsesleirene på kontinentet».⁹⁷⁶ Sporet av en nær forbindelse mellom Ilgner og Heyerdahl gjenspeiles ikke i kildene rundt sistnevnte. Simen Flyen, som er en av dem som mest inngående har studert DHKs arkiver, mener det er umulig å vite hva nordmennene i kammerets styre og representantskap faktisk visste om registreringen av jødiske foretak, men at det angående diskrimineringen av jøder i forhold til medlemskap i kammeret, er «hevet over tvil at i alle fall dir. Heyerdahl visste om det».⁹⁷⁷

Høsten 1942 fikk Siemens Norsk pålegg fra konsernledelsen i Berlin om å kvitte seg med jødiske ansatte.⁹⁷⁸ De flyttet den eneste de hadde, kontordamen Sofie Springmann, til underselskapet Elektriske Husholdningsapparater og mente hun var «mere bortgjemt» der.⁹⁷⁹ Da Springmann ønsket å finne en måte å komme seg til Sverige på, ba hun om forskudd fra arbeidsgiveren. Hun fikk tre måneders gasje fra Elektriske Husholdningsapparater, men mente det ikke var nok og at hun trengte mer penger. Hennes sjef Bjarne Hellum kontaktet Heyerdahl og meddirektør Olav Thygesen i Siemens Norsk, men de skal ha vært skeptiske til slik å koble selskapet til en jødes flukt etter den klare beskjeden fra hovedkontorene. Heyerdahl skal i stedet ha oppgitt navnet på en kontakt som disponerte et beløp til hjelp for jøder. Det viste seg å være midler til hjelp for arresterte jøders pårørende og hjalp henne ikke videre.⁹⁸⁰

26. november ringte Springmann til Siemens-kontoret etter å ha blitt arrestert av Statspolitiet. «Det var nok koblingen mellom Siemens og Heyerdahl som gjorde at hun i det hele tatt fikk ta en telefon», forklarer Bjarte Bruland.⁹⁸¹ Hun ba kontorsjef Asbjørn Løfsgaard satte henne i forbindelse med Heyerdahl «fordi han var president i Norges Røde Kors», men Heyerdahl videresendte spørsmålet til Thygesen ettersom han selv var opptatt i et møte med en tysk forretningsmann. Løfsgaard dro ned til Utstikker I og

---

⁹⁷⁶ *Klassekampen* 3. februar 2005.

⁹⁷⁷ Flyen, «Deutsche Handelskammer», 138.

⁹⁷⁸ Bruland, *Holocaust i Norge*, 329.

⁹⁷⁹ RA, Heyerdahls L-sak. Avhør Asbjørn Løfsgaard 16. februar 1946.

⁹⁸⁰ RA, Heyerdahls L-sak. Avhør Bjarne Hellum 14. februar 1946.

⁹⁸¹ Bruland, *Holocaust i Norge*, 329.

Amerikalinjens kai med 500 kroner, men kom ikke forbi sperringene. «Donau» kastet loss – «og jeg så ikke mer til frk. Springmann».⁹⁸²

Etter arrestasjonene av de mannlige jødene i slutten av oktober, skal Heyerdahl ha ment at det var Heinrich Himmler som sto bak og at NS ikke hadde noe befatning med det. Han skal også på dette tidspunktet ha vært optimistisk med tanke på å få gjort noe for jødene.⁹⁸³ Sofie Springmann ville heller ikke forsøkt å få tak i Heyerdahl 26. november hvis hun ikke hadde håp om at hennes gamle sjef ville hjelpe henne. Heyerdahls reaksjon kan ha skyldtes at han ikke forsto konsekvensene, og/eller at han fikk «kalde føtter» da telefonen kom midt i et møte med en tysk representant. Det finnes ingen indikasjoner på at Heyerdahl skjønte eller visste mer enn andre om hva som var i ferd med å skje.

Bruland skriver at Heyerdahl, ifølge major og Abwehr-offiseren Fridtjof Hammersen, etterpå skal ha forsøkt å få stanset «Donau»-transporten ved å kontakte sjefen for Wehrmacht: «Denne henvendelse ble fra Falckenhorst [sic] sendt til Reichskommissar, og det ble anbefalt at man skulle gå med på forslaget. Reichskommissar, Fehlis og Reinhardt avsto imidlertid dette».⁹⁸⁴ Oskar Mendelsohn skriver at han tok opp denne henvendelsen med Heyerdahl etter krigen, men at Heyerdahl selv ikke kunne huske den. Mendelsohn mener at Hammersen muligens refererte til det svenske initiativet som kom like etterpå om å overføre de gjenværende jødene til Sverige.⁹⁸⁵

I dagene etter 26. november gjorde svenske myndigheter et forsøk gjennom diplomatiske kanaler på å berge jødene med svensk tilknytning om bord på «Donau». Deretter flyttet de fokuset over til jødene som nå satt fengslet i Norge, og kontaktet Fridtjof Heyerdahl for å få ham til å undersøke med sine tyske forbindelser. Heyerdahl påsto overfor det svenske generalkonsulatet at han i et stort middagsselskap Terboven holdt for norske næringslivsfolk den 8. desember, tok opp dette spørsmålet. Han mente at Reichskommissar viste «koncilians och förhandlingsvillighet».⁹⁸⁶ Heyerdahl var likevel i tvil fordi han også hadde fått beskjed fra tyskerne om at «Die Judenfrage wäre

---

⁹⁸² RA, Heyerdahls L-sak. Avhør Asbjørn Løfsgaard 16. februar 1946. Sofie Springmann døde i Auschwitz 1. desember 1942.

⁹⁸³ Kroglund, *Hagelin*, 302.

⁹⁸⁴ Bruland, *Holocaust i Norge*, 285.

⁹⁸⁵ Mendelsohn, *Jødernes historie i Norge*, 559–560; Samme opplysning ble også lagt frem i saken mot Gestapos Hellmuth Reinhard. Torgeir E. Sæveraas, *I skyggen mellom trærne. Om krig og ansvar* (Oslo: Spartacus, 2018), 161 og 335–336.

⁹⁸⁶ Espen Sølbye, *Kathe, alltid vært i Norge. Biografi* (Oslo: Forlaget Oktober 2005), 129.

eine kompromisslose Frage» og var betenkt over de mulige politiske konsekvensene for Sverige.⁹⁸⁷

Den 9. desember (mottatt den 11). skrev også Prins Carl til Heyerdahl og ba Norges Røde Kors-presidenten viderebringe til sine kontakter i det tyske okkupasjonsregimet sitt eget forslag om å frakte jødene som ennå var i Norge over grensen.⁹⁸⁸ Heyerdahl gikk med brevet til Reichskommissariats R. Schiedermaier, som i Hans Reinhard Kochs fravær lovet å ta det videre oppover.⁹⁸⁹ Det resolutt avvisende svaret på de svenske forespørslene kom fra Terboven 15. desember: «Som De herav vil se er Deres hjertevarme tilbud dessverre blitt avslått av prinsipielle grunne», skrev Heyerdahl til Prins Carl tre dager senere.⁹⁹⁰ Samme dag ringte Heyerdahl til det svenske generalkonsulatet:

18. desember ringte Heyerdahl det svenske generalkonsulatet for å gi beskjed om at han hadde fått et brev fra Reichskommissar. I korthet ble han fortalt at en overføring fra jødene til Sverige ikke var i samklang med Tyskland og den norske regjerings politikk i «jødespørsmålet».⁹⁹¹

Terboven hadde avsluttet brevet med å advare både Heyerdahl og svenskene om videre fremstøt. Bjarne Bruland skriver om Heyerdahl at: «For enkelte kan det synes som om prinsipper iblant er viktigere enn mennesker».⁹⁹² Det er ikke helt klart hva slags prinsipper Bruland sikter til, men når det gjelder Røde Kors ser Heyerdahl ut til å ha tøydt sin posisjon ganske langt når det gjaldt forespørsler om å evakuere de gjenværende jødene til Sverige. Han hadde ikke noe annet valg enn å føye seg for Terbovens trusler. Her gikk grensen for hva Norges Røde Kors kunne blande seg inn i.

Det kan argumenteres for at frykten for organisatoriske represalier sto i veien for å gjøre mer, men jødene kunne ikke bli innlemmet i det nasjonale humanitære rommet med de herskende omstendigheter og det korte tidsrommet som var til rådighet. Regina Grüter har konkludert med at Nederland Røde Kors sviktet sitt lands jøder, men det er ikke grunnlag for å hevde at Norges Røde Kors sviktet de norske jødene.

---

⁹⁸⁷ Bruland, *Holocaust i Norge*, 601.

⁹⁸⁸ RA/PA-250, eske 76, mappe «Diverse», brev fra F. Heyerdahl til Prins Carl 18. desember 1942.

⁹⁸⁹ RA/PA-250, eske 76, mappe «Diverse», brev fra F. Heyerdahl til Prins Carl 18. desember 1942.

⁹⁹⁰ RA/PA-250, eske 76, mappe «Diverse», brev fra F. Heyerdahl til Prins Carl 18. desember 1942.

⁹⁹¹ Bruland, *Holocaust i Norge*, 602.

⁹⁹² Bruland, *Holocaust i Norge*, 602.

For Heyerdahls del underbygger saken også bildet av hans egen posisjon. Hadde det ikke vært for hans rolle som viktig-industriell økonomisk aktør, ville han ikke fått muligheten til å forsøke å hjelpe politiske fanger. Og uten akkurat ham som Røde Kors-president og humanitær strateg, er det ikke sikkert han personlig eller organisasjonen hadde sluppet så billig unna Terbovens vrede. Det nyanserer Heyerdahls stilling – han var med andre ord viktig, men han var ikke mektig.

Skjebnefellesskapet

Til tross for de stengte veiene for Norges Røde Kors, åpner Heyerdahls handlingsmønster likevel for at han også prøvde å vri sin underlegne stilling i spørsmålet om jødene til sin fordel i et annet. For Heyerdahls del beskrev han middagen på Skaugum 8. desember fremdeles som nyttig for sitt «caritative arbeid»: «Innbydelsen til det bekjente selskap hos Terboven før jul 1942 fikk jeg skriftlig fra Terboven. Endel ledende industrifolk, i alt 10–12 var innbudt. Jeg var invitert som president i Røde Kors», fortalte Heyerdahl i avhør i 1946, og fortsatte: «Vi hørte at det ville bli meddelt viktige nyheter ved anledningen».⁹⁹³

Den faktiske hensikten med møtet på Skaugum 8. desember var for Terboven å knytte et enda sterkere bånd til norske næringslivstopper, ikke for å komme med noen form for skremmeskudd. Generaldirektør i Hydro, Bjarne Eriksen, var blant de inviterte, og mente at Heyerdahl kom til han og først mente opplegget var «motbydelig», før Heyerdahl lot seg overtale av tyskerne til å snakke med flere av nordmennene med sikte på å delta.⁹⁹⁴ Det siste bekreftes i et notat av DHKs Georg Brinckmann, som særlig roste Heyerdahls medvirkning til at samtlige inviterte nordmenn takket ja.⁹⁹⁵

At Heyerdahl var invitert som Røde Kors-president, stemmer ikke overens med invitasjonslisten, hvor han var oppført som Siemens-direktør og visepresident i handelskammeret.⁹⁹⁶ Heyerdahl sa i sin forklaring: «Med Rediess og Fehlis hadde jeg lange samtaler angående mine Røde Kors-ønsker og sorger [...] Med Fehlis talte jeg angående

---

⁹⁹³ RA, Heyerdahls L-sak. Avhør av Fridtjof Heyerdahl 21. juni 1946.

⁹⁹⁴ RA, Heyerdahls L-sak. Avhør av Bjarne Eriksen 29. august 1945.

⁹⁹⁵ Flyen, «Deutsche Handelskammer», 163. Dagen etter møtet, 9. desember, var de «toneangivende lederne av næringslivet» samlet hjemme hos direktør Bjarne Eriksen for å evaluere kvelden på Skaugum, og samles om en offentlig uttalelse som skulle ta brodden av ryktene som gikk om hva som hadde foregått. Blant punktene som ble sirkulert var at politiske spørsmål ikke hadde vært diskutert og at ingen av middagsdeltakerne ble utsatt for noen som helst form for tvang.

⁹⁹⁶ Flyen, «Deutsche Handelskammer», 166.

en del særdeles ønskelige frigivelser av gidsler, – og bad om fremtidige konferanser med ham i samme anliggende. [...] For mig som president for Norges Røde Kors blev møtet til stor nytte».⁹⁹⁷ Ifølge Berit Nøkleby var det flere nordmenn som «benyttet anledningen til å be for venner og slektninger som satt arrestert», men det var Heyerdahl som noen dager senere presenterte en liste til tyskerne over politiske fanger som kunne løslates i et «juleamnesti».⁹⁹⁸

Taktikken hans for å nå igjennom med slike forespørsler går igjen. Ved en anledning sørget han for at Fritz Volbergs stråleovn ble reparert, før han dagen etter sendte et Røde Kors-brev med anmodning til Volberg om å få løslatt fire fanger «fra den akademiske verden». En annen dag inviterte Heyerdahl jurist ved Sipo/SD i Oslo, dr. Carl Ohm, ut på middag før han neste dag presenterte en lang liste over politiske fanger han ønsket løslatt.⁹⁹⁹ Ohm var ansvarlig for alle Røde Kors-saker i det tyske sikkerhetstjenesten, og en som flere kontaktet for å få frigitt fengslede.¹⁰⁰⁰

Dette viser at Heyerdahl visste å utnytte okkupasjonsregimets polysentriske karakter. Mye kunne oppnås via flere personer og gjenytelser. Heyerdahl forklarte selv at han hadde en bevisst tanke med å takke blant annet Terboven hver gang han fikk gjennomslag for noe «for at opnaa en viss good-will for mit næste andragende».¹⁰⁰¹

Han måtte likevel ta kontinuerlige hensyn til omstendighetene. I et møte med Johannes Heimbeck høsten 1942 kritiserte SS-legen Jochen Rietz på Victoria Terrasse Norges Røde Kors sin avvisende holdning til det nye styret i Norge, samtidig som «han presiserte sterkt Heyerdahl's anstrengelser og sympati for samarbeide med tyskerne».¹⁰⁰² På den ene siden måtte Heyerdahl innfri okkupantens forventninger om samarbeid, og på den andre prøvde han aktivt å utnytte mulighetene til å oppnå humanitære gevinster. Også overfor Wehrmacht ga Heyerdahl inntrykket av garanti for humanitær bistand fra Norges Røde Kors hvis det igjen oppsto krigshandlinger på norsk jord.¹⁰⁰³

---

⁹⁹⁷ RA, Heyerdahls L-sak. Heyerdahl i brev til fullmektig Refsnes 27. september 1945.

⁹⁹⁸ Nøkleby, *Josef Terboven*, 256.

⁹⁹⁹ RA, Heyerdahls L-sak. Forhør av dr. Fritz Volberg 4. oktober 1945».

¹⁰⁰⁰ RA/RAFA-3915-/D/Db/L0017/0016. Forsvaret, Forsvarets overkommando II. CI Questionaries. Tyske okkupasjonsstyrker i Norge. «Consolidated Report on the Reichskommissariat for Occupied Norway»; Kroglund, *Hagelin*, 389.

¹⁰⁰¹ RA, Heyerdahls L-sak. Brev fra Heyerdahl til påtalefullmektig Refsnes 12. september 1945.

¹⁰⁰² Johannes Heimbecks dagbok 24. oktober 1942.

¹⁰⁰³ Ugelvik Larsen, Sandberg, Dahm (red.), *Meldungen aus Norwegen. Teilband III*, 1352.

Men det lå hele veien en uforutsigbar komplikasjon i Nasjonal Samling. Heyerdahl var under okkupasjonen i en krevende posisjon overfor den norske føreren: «Jeg deltok i arbeidet med å fjerne Quisling i april dagene i 1940, og av denne grunn blev jeg senere lagt for hat av ham».¹⁰⁰⁴ Han ble også kalt inn til Hagelin, og fikk beskjed om «at jeg var ilde likt i NS og at jeg måtte ta meg ivare».¹⁰⁰⁵ Innenriksministeren var ofte den drivende kraften bak nyordningsfremstøtene, og Koch kalte senere Hagelin sin største motspiller – «hauptsächlichen Gegenspieler».¹⁰⁰⁶ Heyerdahl ser ut til å ha innsett (og/eller husket Delbrüggens ord fra september 1940) at ved å holde seg inne med den tyske delen av okkupasjonsregimet, skaffet han seg en buffer mot den norske – som var langt mer aggressiv i sin tilnærming overfor Norges Røde Kors. Heyerdahl og enkelte tyske representanter fant «common ground» i å holde NS på en armlengdes avstand fra Norges Røde Kors. Og det var i dette krysningspunktet Fridtjof Heyerdahl oppnådde sin kanskje aller største personlige og humanitært strategiske triumf.

Mellom Quisling, Hagelin og det tyske sikkerhetspolitiet

I juni 1941 startet okkupasjonsregimet vervingen av frivillige nordmenn til Den norske legion, en militær avdeling som fra NS' side var tiltenkt å kjempe mot sovjeterne i Finland, men som SS dirigerte til Ukraina.¹⁰⁰⁷ Fremtredende leger i NS forlangte at Norges Røde Kors skulle stille sanitetspersonell og et feltsykehus til disposisjon for legionen. Generalsekretær Rørholt og president Heyerdahl trenerte henvendelsene, og Wehrmacht stilte seg heller ikke bak kravet.¹⁰⁰⁸ Norges Røde Kors ga fem kasser med medisiner, noe *Fritt Folk* 18. august omtalte som «en komplett sanitetsenhet» og understreket var et utslag av organisasjonens upolitiske arbeid og realisering av sin «humane plikt».¹⁰⁰⁹ I desember uttrykte NS-lege Arne Høygaard likevel sin vrede over at det norske Røde Kors ikke var

---

¹⁰⁰⁴ RA, Heyerdahls L-sak. Avhør av Fridtjof Heyerdahl 21. juni 1946.

¹⁰⁰⁵ RA, Heyerdahls L-sak. Brev til fullmektig Refsnes, 22. juni 1945.

¹⁰⁰⁶ Hans Reinhard Koch, upubliserte memoarer. Gunnar D. Hatlehols privatarkiv.

¹⁰⁰⁷ Sørli, «Solkors eller hakekors», 89 – «Den norske legion hadde på sitt desidert største en mannskapsstyrke på noe over 1200 mann. Til sammen ble i underkant av 2300 mann tatt opp i avdelingen i tiden frem til dens oppløsning våren 1943».

¹⁰⁰⁸ RA/PA-250, eske 278, Beretning NRK's arbeid under krigen, 92.

¹⁰⁰⁹ *Fritt Folk* 18. august 1941.

villige til å bistå med mer: «Til fronten med Norges Røde Kors, ellers har vi ikke lenger bruk for det!».¹⁰¹⁰

I motsetning til i Nederland, hvor det nasjonale Røde Kors ga etter for presset og utstyrte en full feltambulanseløsning til en nederlandsk militær avdeling på Østfronten,¹⁰¹¹ klarte Norges Røde Kors å holde unna substansielle bidrag til den norske legionen. I et mer SS-tungt okkupasjonsregime i Nederland var presset mot myndighetene vanskeligere å stå imot, og rikskommissæren Arthur Seyss-Inquart blandet seg personlig inn i landets Røde Kors, som allerede i 1941 ble lagt inn under Sosialdepartementet og ofte fikk byttet ut lederskapet i organisasjonen.¹⁰¹² I Norge skal den dominerende Terboven ha vært nokså «uinteressert i Røde Kors-arbeidet»,¹⁰¹³ men det nederlandske Røde Kors rakk heller aldri å få en sterk leder med en posisjon overfor tyskerne og landets pro nazi-parti som tilsvarte den Heyerdahl hadde i Norge. At Norges Røde Kors valgte og klarte å holde seg unna rekrutteringen av personell og utstyr til Østfronten, var en seier for det norske Røde Kors sin evne og vilje til å hevde egen selvstendighet. Det illustrerer igjen Heyerdahls aktive innflytelse, og hadde klar betydning for forskjellen i utviklingen til de to nasjonale (Norge og Nederland) foreningene under krigen. Den samme typen fremstøt mot Røde Kors sin selvstendighet som i Nederland, kunne den norske nasjonale foreningen med Heyerdahl møte med en helt annen tyngde, og de ulike aktørenes involvering viser tydelig «sammenhengen mellom institusjonelle forhold, personlige holdninger og den enkeltes handlingsrom». ¹⁰¹⁴

Olaf W. Fermann

Allerede i mai 1941 sendte Statspolitiets sjef, Karl A. Marthinsen, en rapport til Quisling og Sipo/SD om «Demokratenes viktigste motstandsorganisasjoner». Norges Røde Kors sto høyt oppe på denne listen. «Organisasjonens virksomhet i siste halvår er sterkt økt ved opprettelse av flere distriktsorganisasjoner og lokale – til dels reisende sekretærer.

---

¹⁰¹⁰ RA/Digitalarkivet, Olaf W. Fermanns L-sak, dok. 246–248. Avskrift av artikkelen i *Fritt Folk* 20. desember 1941.

¹⁰¹¹ Opplyst i e-post fra Regina Grüter 6. november 2018.

¹⁰¹² Opplyst i e-post fra Regina Grüter 6. november 2018.

¹⁰¹³ RA/RAFA-3915-/D/Db/L0017/0016. Forsvaret, Forsvarets overkommando II. CI Questionnaires. Tyske okkupasjonsstyrker i Norge. «Koch, Hans Reinhard. SS-Oberführer. RK, Oslo». «Virksomhetsrapport, fra Leiter der Hauptabteilung Verwaltung des Reichskommissariates», 11. desember 1945.

¹⁰¹⁴ Fure, *Resultatrapport*, 2.

Organisasjonsarbeidet pågår med full kraft. Som sekretærer og funksjonærer ansettes her også kun notoriske anti-NS folk». ¹⁰¹⁵

3. januar 1942 sendte Foreningskontoret en henvendelse til medisinaldirektør Thorleif Østrem, med henstilling om å foreslå et nytt styre for Norges Røde Kors. «Kontoret har inntrykk av at Norges Røde Kors i dag hverken arbeider i overensstemmelse med sin oppgave, qua institusjon, eller i pakt med nyordningen». ¹⁰¹⁶ To dager senere sendte Foreningskontoret en rapport til Einsatzstab Wegener, Reichskommissariats kontrollavdeling, hvor Røde Kors var oppført som en av organisasjonene som nå sto for tur til å bli gjennomgått og regulert. ¹⁰¹⁷

Den tyske linjen var fremdeles å ikke gå for hardt frem mot de humanitære organisasjonene, men byttet på posten som DRK-Beauftragter på nyåret, skapte et midlertidig vakuum som var gunstig for et fremstøt fra Nasjonal Samling. Den 24. januar satte Hagelin et krav frem for Heyerdahl om at generalsekretær Arnold Rørholt av «politiske grunner» måtte fjernes og at landsstyret også måtte endre sammensetning. ¹⁰¹⁸ Den nye Beauftragter Hans Reinhard Koch måtte først orienteres om prosessen av sin forgjenger dr. Heinrich, men i mellomtiden kom Heyerdahl i nærmere kontakt med NS-mannen Olaf W. Fermann. ¹⁰¹⁹

Olaf Willy Fermann ble født 17. februar 1892 i Kristiania, gikk handelsgymnasium i hjembyen, og reiste i 1911 fra Norge til England, Frankrike og Tyskland hvor han arbeidet i shipping og bankfirmaer. Etter en tur innom Norge i 1914, dro han videre til Petrograd og ansettelse i det norske konsulatet, før han gikk over til å bli selvstendig næringsdrivende i transport- og spedisjonsbransjen. Han giftet seg i Russland med Ilsa Schoenekerl, som hadde utvandrede tyske foreldre og russisk statsborgerskap. ¹⁰²⁰ «Hans innbitte anti-kommunisme hadde sin opprinnelse i denne perioden, og var ikke minst forårsaket av at hans svigerfamilie mistet alle sine russiske besittelser under bolsjevikrevolusjonen», skriver Terje Emberland og Matthew Kott i *Himmlers Norge*. ¹⁰²¹

---

¹⁰¹⁵ Sverre Kjeldstadli, *Hjemmestyrkene. Hovedtrekk av den militære motstanden under okkupasjonen* (Oslo: H. Aschehoug & Co., 1959), 365.

¹⁰¹⁶ Fermann, «Barmhjertighetfronten bak kulissene», bilag 1.

¹⁰¹⁷ Wyller, *Nyordning og motstand*, 336.

¹⁰¹⁸ RA/Digitalarkivet, Olaf W. Fermanns L-sak. Brev fra Hagelin til innenriksråd Thorleif Dahl datert 23. januar 1942; brev fra Heyerdahl til Hagelin datert 26. januar 1942.

¹⁰¹⁹ RA/Digitalarkivet, Olaf W. Fermanns L-sak. Brev fra Koch til Hagelin datert 30. januar 1942.

¹⁰²⁰ RA/Digitalarkivet, Olaf W. Fermanns L-sak. Avhør av Fermann 21. september 1945.

¹⁰²¹ Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 96–97.

Fra 1919 var Fermann noen år i Danmark, deretter to år i Danzig som representant for Bergenske Dampskibsselskap, før han i 1924 kom til Hamburg. I 1936 flyttet han til Berlin, fremdeles som forretningsmann. Han søkte seg før krigen tilbake mot Norge, hvor han ble disponent i selskapet Sjursøya Kull og Koks A/S.

Fermann møtte Heinrich Himmler allerede på 1920-tallet og de «fant hverandre i en felles interesse for den nordisk-germanske fortid».¹⁰²² Fermann meldte seg inn i Nasjonal Samling i 1933, og han fikk året etter et ansvar av Quisling om å holde kontakten med nordmenn i Tyskland på partiets vegne, et arbeid som ble videreført i NS' Utenriksorganisasjon fra høsten 1940.¹⁰²³ Den påfølgende vinteren utpekte Himmler ham til en «særlig oppgave» i Øst-Europa. Våren 1941 befant han seg i Tyskland, og under Operasjon Barbarossa ble han knyttet til Himmlers kommandostab, og fulgte med på inspeksjonsreiser på Østfronten. «Hans spesialoppdrag var å undersøke mulighetene for å etablere norske bosettinger i de okkuperte østområdene som et ledd i SS' etniske rensing og germanisering».¹⁰²⁴ Fermann kom hjem til Norge før jul 1941.

Fermann hadde også en betydelig humanitær bakgrunn. Fra 1915 til 1918 hadde han ledet «et større hjelpearbeide for krigsfanger» og mottok det russiske Røde Kors' orden av 1. og 2. klasse for innsatsen.¹⁰²⁵ Det humanitære aspektet var trolig en av årsakene til Fermanns opprinnelige sans for Quisling fra NS-førerens tid som Nansens medarbeider i Russland – det var slik de først møttes.

Olaf W. Fermann kjente til Fridtjof Heyerdahl fra før krigen gjennom næringslivet. Våren 1940 diskuterte de den politiske situasjonen i landet etter invasjonen: «uten at vi vel kan fastslå at vi er enige, har vi dog funnet mange punkter hvor vi har kunnet dele den samme opfatning», skrev Fermann til Heyerdahl.¹⁰²⁶ I brevet slo NS-medlemmet fast at Quisling burde ha en fremtredende rolle, men respekterte det som tyder på en reservert og noe skeptisk holdning hos Heyerdahls angående den nye situasjonen landet var i. På høsten samme år ble begge to del av styret i Deutsche Handelskammer og dermed også profesjonelt forbundet.

---

¹⁰²² Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 98; RA/Digitalarkivet, Olaf W. Fermanns L-sak. Avhør med Fermann 30. januar 1946.

¹⁰²³ RA/Digitalarkivet, Fermanns L-sak dok. 2617. «N.S.U.O's opprinnelse».

¹⁰²⁴ Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 211.

¹⁰²⁵ Fermann, «Den norske barmhjertighetsfronten under krigen», 8.

¹⁰²⁶ RA, Heyerdahls L-sak. Brev fra Fermann til Heyerdahl 29. mai 1940. Finnes også i RA/Digitalarkivet, O. Fermanns L-sak.

Visepresident fra Nasjonal Samling

I slutten av januar 1942 oppsto ideen om at Olaf W. Fermann kunne tre inn i landsstyret i Norges Røde Kors mot at Innenriksdepartementet frafalt de andre varslede grepene.¹⁰²⁷ Heyerdahl tok kontakt med DRK og advarte mot konsekvensene utbyggingen ville få for organisasjonens virksomhet. Han tok kontakt med DRKs dr. Heinrich, som orienterte sin etterfølger Hans Reinhard Koch. Han skrev 30. januar til Hagelin at Heyerdahl ville godta at Olaf W. Fermann kom inn i styret og kunne følge nærmere med på Rørholt.¹⁰²⁸

Fermann skrev så selv til Innenriksdepartementet 4. februar 1942 at han trodde «det var riktigst å vente med en utveksling av generalsekretæren til jeg har fått anledning til å sette mig inn i Røde Kors' arbeide. Jeg har selvfølgelig ingen forutsetning for å bedømme generalsekretærens arbeide, men vilde for min egen del synes det var riktigst at min tiltreden skjedde så stillferdig som mulig».¹⁰²⁹ 9. februar ga Quisling sin tilslutning til at Fermann skulle inngå i presidiet i Norges Røde Kors som et kompromiss. Fermann kontaktet deretter Hagelin om å formulere et nytt skriv til Heyerdahl etter Røde Kors-presidentens eget ønske.¹⁰³⁰

18. februar mottok deretter Norges Røde Kors et nytt skriftlig «krav» fra Innenriksdepartementet om å innsette Fermann som visepresident. Dette siste brevet var altså avtalt på forhånd med Heyerdahl. Det er mulig å se dette som et kalkulert trekk fra presidentens side: det kunne fungere som et bevis på at Fermanns inntreden var påtvunget. Landsstyret i Norges Røde Kors godtok etter en «meget livlig diskusjon» den 27. februar at Fermann ble organisasjonens andre visepresident ved siden av Nicolai Paus.¹⁰³¹

Foreningskontorets Carl T. Lohrbauer forklarte etter krigen at han ikke husket akkurat hvordan Fermann havnet inn i Norges Røde Kors – «hvorfor valget falt på han

---

¹⁰²⁷ Sæter, *Over alle grenser*, 164.

¹⁰²⁸ Fermann, «Den norske barmhjertighetsfronten under krigen», bilag 4. RA/Digitalarkivet, Olaf W. Fermanns L-sak. Brev fra Koch til Hagelin datert 30. januar 1942.

¹⁰²⁹ RA/Digitalarkivet, O. Fermanns L-sak. Brev fra Fermann til Innenriksdepartementet 4. februar 1942.

¹⁰³⁰ RA/Digitalarkivet, O. Fermanns L-sak. Fermann i brev til Heyerdahl 10. februar 1942.

¹⁰³¹ RA/PA-250, eske 278. «Beretning om NRK's arbeid under krigen», side 96.

vet jeg ikke».¹⁰³² Ifølge Koch *brukte* Heyerdahl Fermann som et vern mot mer inntrengende grep fra NS-myndighetene:¹⁰³³

Jeg kan ennå meget godt erindre hva herr Heyerdahl sa til meg i anledning herr Fermanns opptagelse i styret for Røde Kors. Det var ganske visst om å gjøre for Heyerdahl å få en løs forbindelse til NS uten å tillate partiet noensomhelst innflytelse på Røde Kors, men han anså også herr Fermann for å være en fornem og pålitelig personlighet, ellers hadde han ikke tatt ham inn. Heyerdahl erklærte den gang overfor meg at Fermann ikke var noen tranghjernet NS mann, men et fornuftig menneske som måtte hjelpe ham med å forhindre at Røde Kors blev forbudt eller ensrettet av Quisling. Og det har Fermann også holdt.¹⁰³⁴

Heyerdahl gikk langt i å uttrykke velvilje til en begrenset nyordning overfor Innenriksdepartementet, samtidig som han fremholdt for landsstyret i Norges Røde Kors at Fermann var en løsning som hindret den samme konsekvensen. Det var «'et bitte lite' onde sammenlignet med den katastrofe som ellers truet», skal president Heyerdahl ha forklart det med overfor Jens Meinich jr.¹⁰³⁵ Heyerdahl drev et høyt spill, særlig med tanke på at også Prins Carl i Sverige gikk ut med at NS' behandling av landsstyret satte samarbeidet med det Svenska Røda Korset i fare.¹⁰³⁶ Men Heyerdahl antok at Fermann var en mann han ville klare å holde i sjakk.

Heyerdahl så kanskje heller ikke på Fermann bare som et kompromiss. I tillegg til å beskytte organisasjonen, fikk Heyerdahl sørget for en personlig støtpute mot Quisling. I slutten av februar 1942 kalte ministerpresidenten Heyerdahl inn på teppet for andre gang for å svare for sin rolle i avsettelsen av kuppetregjeringen i april 1940.¹⁰³⁷ Fermann og Quisling hadde riktig nok ikke det beste forholdet, men Fermanns kontakter i SS ga ham en viss status.¹⁰³⁸

Quisling kan også selv ha kommet frem til at ordningen med Fermann var det beste utfallet. Det humanitære kan godt ha hatt en resonans i Fridtjof Nansens tidligere medarbeider. I 1922 var Quisling og Nansen et tospann i Russlandhjelpen, som samarbeidet med Røde Kors-organisasjoner i de verst rammede områdene av

---

¹⁰³² RA/Digitalarkivet, O. Fermann L-sak, dok 2024. Avhør av Carl Torolf Lohrbauer 20. mars 1946.

¹⁰³³ Også Prins Carl i Sverige gikk ut med at samarbeidet mellom det svenske og Røde Kors ble satt i fare med NS' behandling av landsstyret i Norges Røde Kors. *Norsk Tidend* 6. juni 1942.

¹⁰³⁴ RA/Digitalarkivet. O. Fermanns L-sak, dok. 3274. Oversatt brev fra Hans-Reinhard Koch til h.r.advokat Heuch Bugge, 23. januar 1949.

¹⁰³⁵ Sæter, *Over alle grenser*, 164.

¹⁰³⁶ *Norsk Tidend* 6. juni 1942.

¹⁰³⁷ RA, Heyerdahls L-sak. Avhør av F. Heyerdahl 21. juni 1946; Hem, *Megleren*, 520. Den første gangen var høsten 1940.

¹⁰³⁸ Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 305 og 407.

borgerkrigen. «Han fulgte Nansens kallelse om den humanitære plikt til å hjelpe, på tvers av politikken» og at «han personlig lot lidelsene gå inn på seg, kan det heller ikke være tvil om», skriver biograf Hans Fredrik Dahl.¹⁰³⁹ På høsten samme år sendte Nansens privatsekretær A.G. Jayne en forespørsel til Quisling om han kunne tenke seg å returnere (han hadde dratt hjem til Norge i august) til Ukraina «to continue the admirable work you have been carrying on there».¹⁰⁴⁰ I 1925–26 var Nansen og Quisling sammen på reise i Kaukasus for å kartlegge mulighetene for bosetning av armenske flyktninger. I 1929 diskuterte de det ukrainske Røde Kors sine arbeidsbetingelser opp mot sovjetmyndighetene i den nye katastrofen som var under oppseiling.¹⁰⁴¹ «Gåten» Quisling viser seg imidlertid også her. På dette tidspunktet var selv Nansen blitt skeptisk til sin adjutants politiske tendenser, og motsatte seg ideen om at Quisling skulle få St. Olavs orden: «Han er for mystisk, folk her forstår ikke hva han holder på med, jeg aller minst».¹⁰⁴²

Det var nettopp Quislings humanitære prestasjoner som noen år tidligere hadde fanget Hagelins fascinasjon for NS-lederen. Dermed kan det hende at begge hadde et ambivalent forhold til en eventuell overstyring av de humanitære organisasjonene med tanke på mulige konsekvenser, og Norges Røde Kors sin kollaps som Heyerdahl advarte mot.

Ingen av NS-aktørene var imidlertid involvert i det som skjedde bare få uker etter at Fermann inntrådte som visepresident. Pågripelsen av Arnold Rørholt 14. april var utfallet av en langvarig irritasjon i Sipo/SD over generalsekretærens motarbeidelse av regimets ulike forslag om samarbeid og hans blodsband til kjente motstandsfolk.¹⁰⁴³ Få uker senere, etter den oppsnappede sendingen fra London Radio om norske politiske fanger, gikk Gestapo på nytt til verks og arresterte Agnes Kjøning, Einar Rønneberg, Jens Meinich jr. og Hans Nansen (se kapittel 4). Tyskerne tok altså sjansen på å presse den andre drivende kraften, generalsekretær Rørholt, ut av Norges Røde Kors våren 1942 på grunnlag av indisier og på å arrestere annet sentralt personale måneden etter. Heyerdahl, som organisasjonens toppfigur, rørte de ikke.

---

¹⁰³⁹ Dahl, *En fører blir til*, 83 og 87.

¹⁰⁴⁰ Nasjonalbibliotekets brev- og manuskriptsamling. Ms.fol. 3920. Brev fra Jayne til Quisling 9. oktober 1922.

¹⁰⁴¹ Nasjonalbibliotekets brev- og manuskriptsamling. Ms.fol. 3920. Brev fra Nansen til Quisling 14. desember 1926, 5. oktober 1928 og 9. januar 1929.

¹⁰⁴² Roland Huntford, *Fridtjof Nansen. Mennesket bak myten* (Oslo: Aschehoug, 1996), 546.

¹⁰⁴³ RA, Heyerdahls L-sak. Brev fra Rørholt til politimester H. Meyer 3. oktober 1945 og vedlagt «PM».

Også denne gangen tok Heyerdahl i bruk det han hadde av kontakter for å berge Norges Røde Kors unna en krise, blant annet ved på nytt å advare Hans Reinhard Koch om konsekvensene for det humanitære arbeidet.¹⁰⁴⁴ Presidenten truet igjen med å nedlegge vervet sitt og ta med seg hele Røde Kors.¹⁰⁴⁵ Det var i denne sammenhengen han også argumenterte overfor Kriminalkommissar Esser ved Victoria Terrasse om sin tro på folkeforbrødringen gjennom Røde Kors: «Jeg ønsker ikke å se målet mitt om å bygge bro mellom våre to folk basert på Røde Kors strandet, heller fortsette arbeidet med den samme glede som hittil».¹⁰⁴⁶

Sipo/SD fant ingen klare beviser for organisatorisk sammensvergelse innenfor Røde Kors, utenom de smuglede listene de tok Agnes Kjøning for, og løslot etter hvert medarbeiderne. Heyerdahl måtte garantere for Rørholt «mit Kopf und Kragen» for å få ham ut fra fengsel på høsten, men det var ingen vei tilbake til stillingen som generalsekretær.¹⁰⁴⁷ Også Kjøning fikk forbud mot å returnere til sine tidligere oppgaver i Røde Kors. Men uten Heyerdahls evne til å manøvrere dette farvannet, i rommet mellom Sipo/SD, Reichskommissariat og Nasjonal Samling, kunne aksjonene fått et mer alvorlig utfall. Arrestasjonene var et tydelig tysk signal om at interessefellesskapet mellom den tyske staten og Nasjonal Samling fremdeles var større enn interessemotsetningene: «usemja dei imellom galdt i så måte ikkje målet, men framgangsmåten», har Magne Skodvin minnet om, «[d]ifor har motsetningsforholdet karakter av rivningar bak fronten, usemje mellom allierte».¹⁰⁴⁸ På samme måte som tyskerne så seg tjent med Norges nøytralitet og selvstendighet til et visst punkt vinteren 1940, var ikke toleransen for Norges Røde Kors sin nøytralitet og selvstendighet på noe tidspunkt garantert.

Selv om Olaf W. Fermann i april 1942 ble ansvarlig for den ideologiske opplæringen i det nyopprettede Germanske SS Norge – og var leder for NS' Frontkjemperkontor, en instans som skulle sørge for velferden til hjemvendte frivillige frontkjempere og deres pårørende – mente Heyerdahl at hans nye visepresident ikke

---

¹⁰⁴⁴ RA/Digitalarkivet, O. Fermanns L-sak, dok 2015. Avhør av F. Heyerdahl 20. mars 1946.

¹⁰⁴⁵ RA, Heyerdahls L-sak. «Fra direktør F. Heyerdahl, president i Norges Røde Kors fra sommeren 1940 til 6. juni 1946».

¹⁰⁴⁶ RA/PA-250, eske 78, mappe «Øvrige tyske myndigheter», brev fra Heyerdahl til Kriminalkommissar Esser ved Victoria Terrasse datert 26. mai 1942. «Ich möchte mein Ziel des Eingangs erwähnten Brückenbaues zwischen unseren beiden Völkern gerade auf der Basis der Roten Kreuz-Arbeit nicht stranden sehen, sondern gern weiterhin mit derselben Freude daran arbeiten können».

¹⁰⁴⁷ RA, Heyerdahls L-sak. Brev til påtalefullmektig Refsnes 21. september 1945.

¹⁰⁴⁸ Magne Skodvin, «Opposisjonsinnlegg ved Thomas Chr. Wyllers doktordisputas ved Universitetet i Oslo den 29. oktober 1958» i *Historisk Tidsskrift* 1958/60, 193.

hadde noe å gjøre med aksjonen mot Rørholt.¹⁰⁴⁹ I slutten av mai skal også et brev fra Fermann til Innenriksdepartementet ha havnet hos landskontoret til Røde Kors ved en feil. I brevet tilrådet Fermann NS en forsiktig linje overfor Norges Røde Kors for ikke å risikere en medlemsflukt fra organisasjonen.¹⁰⁵⁰ Det er mulig at Heyerdahl likevel undervurderte den nye visepresidentens hensikter noe. Det er ingen tvil om at Fermann gikk hardt ut etter at han overtok vervet, kanskje i et forsøk på å overbevise NS-myndighetene om at han likevel var tro mot nyordningsplanene. Fermann ville ha ut oversøster Karen Elise Moe ved Røde Kors Søsterhjem i Oslo fordi han mente hun utviste en «aggressiv innstilling politisk».¹⁰⁵¹ Han ville også bytte ut medlemmene i Røde Kors sine hjelpekorps fordi de besto «utelukkende av unge menn som er fiendtlig innstilt overfor vår bevegelse».¹⁰⁵² Visepresidenten ville luke ut «regjeringsfiendtlige elementer», som han kalte det. Fermann ville også utdanne 100–200 frivillige norske kvinner til Østfronten gjennom Norges Røde Kors.¹⁰⁵³ Heyerdahl virker ikke å ha umiddelbart stilt seg avvisende til dette siste forslaget, men forsøkte å dra saken ut ved å be overlege Paus i Tønsberg om å vurdere spørsmålet.¹⁰⁵⁴ Til slutt ga Fermann opp – «Mitt ønske i denne retning [spørsmålet om frontsøstre] blev imidlertid ikke imøtekommet. Det tyske Røde Kors har derfor selv tatt initiativ til hverving av frivillige søstre. Dette foregår helt under tysk ledelse».¹⁰⁵⁵ Fermann ønsket i juli 1942 også at Norges Røde Kors skulle bidra til Frontkjemperkontoret.¹⁰⁵⁶ Landsstyret fant ikke å kunne gi frontkjemperkontoret økonomisk bidrag, men var enstemmig villige til å «yde all den støtte som ligger innenfor rammen av Røde Kors' virksomhet», herunder behandling og pleie på alle deres klinikker og sykehus.¹⁰⁵⁷

Oppfatningene om belastningen Fermann utgjorde var delte. Mens Rørholt mente han fra årsskiftet 1942/43 ikke lenger var noen trussel, var Meinich jr. klart negativ – han

---

¹⁰⁴⁹ Roughtvedt, *Norges verste nazister*, 54; Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 344 og 350. /Digitalarkivet, O. Fermanns L-sak, dok 2015. Avhør av F. Heyerdahl 20. mars 1946.

¹⁰⁵⁰ Fermann L-sak. Brev fra Arnold Rørholt til kriminalbetjent Odd Løvmo 5. februar 1946.

¹⁰⁵¹ RA/Digitalarkivet, O. Fermanns L-sak., dok. 1183. Brev fra Fermann til Heyerdahl 28. mai 1942.

¹⁰⁵² RA/Digitalarkivet, O. Fermanns L-sak, dok. 1184. Brev fra Fermann til stabssjef Thv. Thronsen, 28. mai 1942.

¹⁰⁵³ RA/Digitalarkivet, O. Fermann L-sak, dok. 1187. Brev fra Fermann til F. Heyerdahl 30. mai 1942.

¹⁰⁵⁴ RA/Digitalarkivet, O. Fermanns L-sak, dok. 1190. Brev fra F. Heyerdahl til Nicolai Paus 1. juni 1942.

¹⁰⁵⁵ RA/PA-1503/H/0001, mappe «Røde Kors», brev fra Fermann til Heyerdahl 2. mars 1945. Finnes også RA/PA-250, eske 255, mappe «Søstre i tysk tjeneste».

¹⁰⁵⁶ RA/Digitalarkivet, O. Fermanns L-sak, dok. 1211. Brev fra Fermann til F. Heyerdahl 2. juli 1942.

¹⁰⁵⁷ RA/PA-250, eske 78, mappe «Den norske legion», Brev fra Jens Meinich jr. til Olaf W. Fermann 8. august 1942. I det uttrykte Fermann fremdeles sin skuffelse over at Norges Røde Kors hjalp fengslede nordmenn i Tyskland, men stilte seg helt passivt «overfor et hvert foretagende, som angår omhu og pleie av de nordmenn, der deltar som frivillige på Østfronten». Fermanns L-sak, brev fra Fermann til Heyerdahl 8. september 1942.

var «en stor påkjenning i vårt arbeid».¹⁰⁵⁸ Heyerdahl måtte holde ganske kraftig unna en periode, og konsekvensen var at han irriterte andre landsstyremedlemmer, som mente seg underinformerte og ekskluderte. I juli var overlege i Narvik og landsstyremedlem, Erling Borch-Johnsen, i Oslo for blant annet å snakke med presidenten. I et brev til sin Røde Kors-kollega i Harstad, fru Ursin Holm, skrev han etterpå om samtalen: «Det fremgikk tydelig at herr Fermann har tillatt sig en meget egenmektig posisjon, og der skjer en hel del innen presidentskapet som ikke landsstyret engang får underretning om. Dette forhold fandt en del av oss, Paus, Nicolaysen og undertegnede uholdbart».¹⁰⁵⁹ Borch-Johnsen var til tross for sin skepsis midtveis i 1942, til slutt ikke i tvil om presidentens edle hensikter på Røde Kors sine vegne.¹⁰⁶⁰ Den nye konstellasjonen i presidiet førte uansett til en opplevelse av å ikke «kunde tale fritt», og det ble ført merkbart færre landsstyremøter resten av okkupasjonen.¹⁰⁶¹ Heller ikke representantskapet avholdt flere etter august 1942 og frem til freden.¹⁰⁶²

Olaf W. Fermann ble aldri det brekkjernet til nyordning av Norges Røde Kors som Innenriksdepartementet hadde sett for seg. 12. oktober 1945 fikk Quisling spørsmål om sitt inntrykk av Fermann. Svaret var «en moderat partimann» med «interesse for sosialt arbeide».¹⁰⁶³ Inntrykket støttes av Rolf Schiedermairs forklaring av 16. september 1949.¹⁰⁶⁴ Schiedermair var Terbovens juridiske rådgiver og tilknyttet DRK i Norge.¹⁰⁶⁵ Han mente Fermann «var en ren forretningsmann uten politisk betydning», og fortalte at Hagelin hadde sagt at Fermann bare «lot seg lede av humanitære hensyn».¹⁰⁶⁶ Hans Fredrik Dahl skriver at «Fermann var på sin side knapt noen betydelighet, skjønt trofast og arbeidsom for saken».¹⁰⁶⁷ Kanskje var det Himmler som kom nærmest i å definere Fermanns innstilling: «[han] har til alle tider vært bevisst pro-tysk innstilt [...] men han er samtidig en nasjonal og fedrelandselskende nordmann».¹⁰⁶⁸ Fermann var i en mellomposisjon i

---

¹⁰⁵⁸ Rapport mars 1945/ Meinich, *Mitt liv med Røde Kors*, 40.

¹⁰⁵⁹ SNS, Erling Borch-Johnsens privatarkiv, eske 1, brev datert 7. juli 1942.

¹⁰⁶⁰ RA, Heyerdahls L-sak. Avskrift av brev fra Erling Borch-Johnsen til Fridtjof Heyerdahl 30. mai 1945.

¹⁰⁶¹ Fermann L-sak. Brev fra Arnold Rørholt til kriminalbetjent Odd Løvmo 5. februar 1946. «Mens det i 1942 fant sted 10 styremøter og 2 representantskapsmøter, ble det i de resterende to og et halvt år av okkupasjonstiden bare holdt 7 styremøter, ingen representantskapsmøter. Heller ikke fant det sted noen landsmøter» – Sæter, *Over alle grenser*, 172; SNS, Erling Borch-Johnsens privatarkiv, eske 2, «Referat fra Landsstyremøtet 25. mai 1945».

¹⁰⁶² SNS, Erling Borch-Johnsens privatarkiv, eske 2, «Referat fra Landsstyremøtet 25. mai 1945».

¹⁰⁶³ RA/Digitalarkivet, O. Fermanns L-sak, avhør med Vidkun Quisling.

¹⁰⁶⁴ Fermann, «Den norske barmhjertighetsfronten», bilag 19.

¹⁰⁶⁵ Kroglund, *Hagelin*, 188; Fermann, «Den norske barmhjertighetsfronten», bilag 19.

¹⁰⁶⁶ RA/Digitalarkivet, O. Fermanns L-sak, dok. 2614. Avhør med R. Scheidermair 16. juni 1945(?).

¹⁰⁶⁷ Dahl, *En fører blir til*, 375.

¹⁰⁶⁸ Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 210.

okkupasjonsregimet i Norge – han var inne med mange i den tyske delen, men aldri helt komfortabel, samtidig som han engasjerte seg for NS, men holdt avstand til Quisling. Den tyske marineattachéen kaptein Richard Schreiber mente etter krigen at Fermann tilhørte «den måteholdne fløyen av NS», mens jurist (og NS-medlem frem til 1944) Herman Harris Aall forklarte at «Fermann var svært forbeholden overfor Quislings politikk».¹⁰⁶⁹

Tvert imot ble Fermann noe av en ressurs for organisasjonen. Under unntakstilstanden i Trondheim i oktober 1942, utnyttet NS-fylkesfører Henrik Rogstad kaoset til å utpeke sine egne folk til en rekke posisjoner. Han avsatte styret i byens Røde Kors, distriktsformannen og flere kretsledere i organisasjonen og erstattet dem med NS-folk. Unntakstilstanden var rettet mot den militære motstandsbevegelsen etter flere sabotasjeaksjoner og en skuddveksling mellom menn fra Kompani Linge og tyskere ved Majavatn. Heyerdahl forsøkte å få til en løsning, men det var Fermann som i slutten av måneden fikk Hagelin til å godkjenne at de avsatte Røde Kors-medlemmene kunne returnere.¹⁰⁷⁰ Rogstad utnyttet imidlertid formuleringen «med mindre der skulle foreligge reelle innvendinger» og nektet flere gjeninnsettelse. Saken dro ut i tid og flere av de forulempede Røde Kors-tillitsvalgte ønsket ikke å fortsette. Sluttresultatet ble at flere av de opprinnelige viseformennene rykket opp, mens Rogstads NS-alternativer ble «valgt» inn som styremedlemmer.¹⁰⁷¹ I etterkant av *Fritt Folks* angrep på Røde Kors i slutten av oktober 1943, skal Fermann ha møtt opp i *Aftenpostens* redaksjonslokaler og bedt avisen «avvise eventuelle direktiver fra pressemyndighetene om ufordelaktig omtale» av Norges Røde Kors.¹⁰⁷² Koch mente også at Fermann var en viktig, i perioder avgjørende, brikke også i Heyerdahls humanitære seirer.¹⁰⁷³

---

¹⁰⁶⁹ RA/Digitalarkivet, O. Fermanns L-sak, dok. 2272, avhør av Richard Schreiber 21. mai 1946, og dok. 2389, avhør av Herman Harris Aall 28. mars 1947.

¹⁰⁷⁰ RA/PA-250, eske 70, mappe «Representantskapet». Brev fra Jens Meinich jr. til representantskapet i Norges Røde Kors, datert 9. november 1942.

¹⁰⁷¹ Sæter, *Over alle grenser*, 171.

¹⁰⁷² RA/Digitalarkivet, O. Fermanns L-sak, dok. 2027. Avhør av Simon Wright Flood 20. mars 1946.

¹⁰⁷³ RA/RAFA-3915-/D/Db/L0017/0016. Forsvaret, Forsvarets overkommando II. CI Questionaries. Tyske okkupasjonsstyrker i Norge. «Koch, Hans Reinhard. SS-Oberführer. RK, Oslo». «Virksomhetsrapport, fra Leiter der Hauptabteilung Verwaltung des Reichskommissariats», 11. desember 1945.

Motstandsmann?

Var Fridtjof Heyerdahl «Oslos ukronete jøssingkonge», slik SDs Fritz Volberg mente, og som også Hans Reinhard Koch i DRK/Reichskommissariat virker å ha vært overbevist om?

Kildematerialet tyder ikke på at Heyerdahl hadde noen sentral rolle i Hjemmefronten, slik Sipo/SD mistenkte. Litteraturen om og fra motstandsbevegelsens aktører nevner i veldig liten grad Røde Kors-presidenten og Siemens-direktøren.¹⁰⁷⁴ Men Heyerdahl var en person mange var assosiert med i forretningsmessige og humanitære sammenhenger, og selv om han ikke hadde noen selvstendig posisjon innen motstandsbevegelsen, må det ha foreligget en forståelse mellom ham selv og skikkelser sentralt i Hjemmefronten.

Heyerdahl var regelrett omgitt av motstandsfolk. Thorbjørn Dehli Jemtland, sjefen for Siemens Norsk i Trondheim, var Hjemmefrontens kontaktmann i byen.¹⁰⁷⁵ Lederen for Oslo Røde Kors Klinikk, Johannes Heimbeck, var en av flere leger som organiserte de første motstandsgruppene og lenge var et knutepunkt.¹⁰⁷⁶ Landsstyremedlem Erling Borch-Johnsen var en sentral motstandsaktør i sin hjemregion Ofoten.¹⁰⁷⁷ Før Skaugum-møtet 8. desember 1942 hadde noen av nordmennene, ifølge Heyerdahl Arne Meidell, konferert med den sivile motstandsledelsen, nærmere bestemt Paal Berg, og fått klarsignal til å delta.¹⁰⁷⁸ Borregaard-direktøren, som var en av Heyerdahls nærmeste medarbeidere i Norges Røde Kors de siste par årene av okkupasjonen, må dermed ha hatt en direkte kanal rett inn i motstandsledelsen som Heyerdahl trolig var informert om.¹⁰⁷⁹

I tillegg er det flere indikatorer som antyder det samme bildet om en løs forbindelse. I den Sverige-baserte Hans Kroghs brev til Viggo Forchammer i København etter krigen, mente han at Heyerdahl alltid hadde sine uskyldige landsmenns beste i tankene, men i «visse situationer optrådte han så, at 'hjemmefronten' ikke kunde tolerere

---

¹⁰⁷⁴ Se kapittel 6.

¹⁰⁷⁵ Steffensen, «Kollaborasjon, rettsoppgjør og krigsviktig bistand», 38; Hoemsnes, *Vannkraft var starten*, 162.

¹⁰⁷⁶ Grimnes, *Hjemmefrontens ledelse*, 446–447; Johannes Heimbecks dagbok; Gogstad, *Slange og sverd*.

¹⁰⁷⁷ Se kapittel 6.

¹⁰⁷⁸ RA, Heyerdahls L-sak. Avhør av Fridtjof Heyerdahl 21. juni 1946; brev fra Heyerdahl til påtalefullmektig Refsnes 27. september 1945. Opplysningen bekreftes blant annet av Bjarne Eriksen i avhør 29. august 1945. Kroglund, *Hagelin*, 323.

¹⁰⁷⁹ RA, Heyerdahls L-sak. Avhør med F. Heyerdahl 21. juni 1946.

det». ¹⁰⁸⁰ Heyerdahl opererte med andre ord uavhengig og ikke alltid til motstandsledelsens tilfredshet. Det ser også ut til at Heyerdahls status i Hjemmefrontledelsen og det norske miljøet i Sverige sank noe utover i okkupasjonen. Under Heyerdahls besøk til Stockholm i januar 1945 for å ha samtaler med Niels Chr. Ditleff, ville Hans Jacob Ustvedt, som før han måtte flykte fra Norge i 1942 var sentral i oppbyggingen av det sivile motstandsnettverket og nå hadde overtatt som ansvarlig for den norske Relief-Centralen, ikke snakke med Heyerdahl. Ustvedt nærte «en viss skepsis til Norges Røde Kors' virksomhet i Norge og organisasjonens samarbeid med de tyske myndigheter», skriver Anders Chr. Gogstad. ¹⁰⁸¹

Heyerdahls forhold til Paal Berg var også noe ambivalent siden den siste fasen av riksrådsforhandlingene i september 1940, der Heyerdahl etter Bergs mening hadde opptrådt litt for pågående for å komme til en avtale med tyskerne. «Bergs tillit til Heyerdahl skrumpet raskt etter dette», forteller Per E. Hem i sin Paal Berg-biografi. ¹⁰⁸² Det kan være en medvirkende faktor i å forklare at Heyerdahl ikke ble integrert i større grad, og var kanskje grunnen til at det var Meidell, og ikke Heyerdahl, som oppsøkte Berg i forkant av Skaugum-møtet i desember 1942.

Heyerdahl forklarte seg også senere om den siste gangen Quisling kalte ham inn på teppet i begynnelsen av februar 1945. Der fikk han og fire andre fra næringslivet beskjed om å sørge for en stopp i motstandsbevegelsens sabotasjevirksomhet. «Han [Quisling] bebreidet meg særlig at jeg ikke hadde forhindret direktør Jemtlands arbeide for hjemmefronten». ¹⁰⁸³ Ministerpresidenten truet de innkalte direkte på livet, ifølge Heyerdahl selv. ¹⁰⁸⁴ Noen dager etter denne episoden gikk det et usignert memorandum fra Heyerdahl og de andre næringslivsmennene til Hjemmefrontens ledelse (HL), der de oppfordret til å avlyse fremtidig sabotasje. HL tok ikke videre hensyn til dette: «Det er klart at den linje motstandsbevegelsen følger er et direkte resultat av den militære utvikling og følgelig ikke kan endres vilkårlig og aller minst på grunn av trusler». ¹⁰⁸⁵

---

¹⁰⁸⁰ RA, Heyerdahls L-sak. Brev fra Viggo Forchammer til Landssvigavdelingen, Oslo, datert 9. desember 1945.

¹⁰⁸¹ Gogstad, *Slange og sverd*, 235.

¹⁰⁸² Hem, *Megleren*, 457.

¹⁰⁸³ RA, Heyerdahls L-sak. Avhør av F. Heyerdahl 21. juni 1946.

¹⁰⁸⁴ RA, Heyerdahls L-sak. «Fra direktør F. Heyerdahl, president i Norges Røde Kors fra sommeren 1940 til 6. juni 1946». Grimnes, *Hjemmefrontens ledelse*, 447.

¹⁰⁸⁵ Grimnes, *Hjemmefrontens ledelse*, 447.

Det er godt mulig Heyerdahl ville ha denne armlengdes avstanden for å opprettholde sitt personlige handlingsrom. Heyerdahl tilhørte dessuten den industrielle eliten, og den «stadig bedre organiserte sivile motstandskampen omfattet aldri det økonomiske samarbeidet med tyskerne», slik Harald Espeli skriver.¹⁰⁸⁶ Det er ikke sikkert Heyerdahl eller motstandsbevegelsen ønsket en nær forbindelse på grunn av risikoen for Røde Kors, mens det etter krigen var viktigere for hans eget narrativ å understreke den samme forbindelsen. Overfor påtalefullmektigen i saken hans henviste han blant annet til et brev medisinaldirektør Thorleif Østrem skal ha skrevet til NS' fylkesfører Henrik Rogstad i Trondheim i januar 1945 om at Heyerdahl var «den centrale figur» i Røde Kors sitt motstandsarbeid i hovedstaden. Heyerdahl mente at Østrem hadde et horn i siden til ham, som «berodde på at jeg som president for Røde Kors hadde adskillige vansker med ham, og det var vel derfor han angav mig».¹⁰⁸⁷

Heyerdahl konkretiserte ikke sine motstandsforbindelser og sporet er heller ikke lett å følge i litteraturen om motstanden. Kanskje han trivdes aller best med konseptet fra barndommen – der han befant seg i samme hus, men fra andre rom og etasjer kunne kommunisere med sin bror gjennom et «rørsystem, som endte i en taletut, som var tillukket ved en fløyte som pep i det værelset som man ville tale med».¹⁰⁸⁸

Konklusjoner

Etter krigen konkluderte representantskapet i Norges Røde Kors slik om sitt forhold til det tyske militæret og okkupantens Røde Kors:

Stort sett kan N.R.K. ikke beklage sig over sine forbindelser med tyske militære myndigheter og med det tyske Røde Kors' representanter. Når vi først har nådd frem til den riktige instans, har de militære myndigheter som regel vist sig forståelsesfulle. Det tyske Røde Kors representanter har vært velmenende folk, og har prøvet å hjelpe til når de kunde.¹⁰⁸⁹

---

¹⁰⁸⁶ Espeli, «Det økonomiske forholdet mellom Tyskland og Norge», 156. Heyerdahl var for eksempel ikke med i «Hjemmefrontens næringsgruppe», som ble navngitt i *Aftenposten* 28. mai 1945.

¹⁰⁸⁷ RA, Heyerdahls L-sak. Brev fra F. Heyerdahl til påtalefullmektig Refsnes 21. september 1945.

¹⁰⁸⁸ «Mine barneår», et erindringsnotat skrevet av en nær 89 år gammel Fridtjof Heyerdahl.

<https://www.r15.no/rosenborgslottet> (hentet 21. juni 2019).

¹⁰⁸⁹ RA/PA-250, eske 80, mappe «Representantskapet». Referat fra møte i Representantskapet 5. september 1945.

Norges Røde Kors beholdt sin førkrigsstruktur og fikk drive sin virksomhet i relativ frihet fra innblanding og overstyring. Denne posisjonen var likevel ikke gitt, spesielt med et tysk sikkerhetsapparat som var særlig mistenksomt.

Om forholdet til NS, konkluderte landsmøtet i Norges Røde Kors høsten 1945: «Hvordan var NS-myndighetenes stilling til virksomheten? De innså selv at de måtte fare meget varsomt ad for ikke å forstyrre den mektige og spontane trang til å yde hjelp».¹⁰⁹⁰ Men Nasjonal Samling hadde et klart ambivalent forhold til en autonom Røde Kors-organisasjon og var en forstyrrende faktor. Aktørene var dermed avgjørende for utviklingen.

For tyskerne var forretningsmannen Fridtjof Heyerdahl viktig, men ikke uunnværlig, i flere store industriell-økonomiske prosjekter. Den fortrolige relasjonen til DRK var utvilsomt en nøkkel til å sikre seg mot de ambivalente og skeptiske kreftene i Sipo/SD. Derfor kunne hans omgang med tyskerne i realiteten ikke bli mindre utover i okkupasjonsårene. Dette brukte han i stedet til å utvide Norges Røde Kors sin virksomhet. Som humanitær strateg var han særdeles viktig, og jo nærmere Heyerdahl befant seg det tyske miljøet, desto mer fikk han gjort for Røde Kors. Han dro også klar nytte av Fermann som en buffer mot Nasjonal Samlings og Quislings aggresjon, som også virket til Norges Røde Kors sin fordel. På et tidspunkt forlangte Siemens-stamhuset i Berlin at Heyerdahl skulle trekke seg fra presidentvervet i Norges Røde Kors for å konsentrere seg om forretningene, men de ga seg da han forklarte at han heller ville slutte i selskapet.¹⁰⁹¹ I 1943 vurderte også Heyerdahl å tre ut av Det tyske handelskammeret, men fortalte senere at han valgte å bli fordi: «Handelskammeret har vært mig til uvurderlig nytte i mitt caritative arbeide som President for Norges Røde Kors».¹⁰⁹² Sipo/SD gikk aldri til de nødvendige skrittene for å finne ut om Heyerdahl var en «jøssingkonge», kanskje fordi de etter hvert ikke ønsket å bevise det. Mistanken mot ham som motstandsmann kan ha blitt sekundær for tyskerne fordi de ikke ville risikere en kollaps i det humanitære arbeidet ved å presse eller arrestere ham. Også SD-sjefen i

---

¹⁰⁹⁰ RA/PA-250, eske 55, mappe «Landsmøtet 4.-5.november». «Referat fra det 14de landsmøte i Oslo 4. og 5. nov. 1940».

¹⁰⁹¹ RA, Heyerdahls L-sak. Avhør av Fridtjof Heyerdahl 21. juni 1946.

¹⁰⁹² RA, Heyerdahls L-sak. Brev til fullmektig Refsnes, 22. juni 1945.

Norge, Herbert Noot, skal mer og mer ha blitt «en av Heyerdahls mest betydningsfulle støttespillere».¹⁰⁹³

Røde Kors-historiker Eldrid Mageli beskriver Heyerdahl som en «tyskvennlig ikke-nazist», mens Siemens' bedriftshistoriker Ole N. Hoemsnes mener han «i sin tyskbegeistring ikke så helt forskjell på nazisme og Tyskland», var naiv og manglet politisk sans.¹⁰⁹⁴ Heyerdahl gjorde riktig nok bruk av metaforen om å bygge «broer» mellom «sine» to folk både i forbindelse med Røde Kors og DHK, men dette var heller et uttrykk for at han nettopp *skjønte* forskjellen på Tyskland og nazismen. Heyerdahl forsto å utnytte posisjonen sin, men det er ikke mulig ut fra materialet å si hvor overlagt handlingene hans var med tanke på å havne der han gjorde. Summen tyder på at han forsøkte å holde seg på «rett» side av den «gale» siden. Derfor har han ikke passet tydelig inn i den tradisjonelle kollaborasjons-/motstandsaksen. Heyerdahl ser i sin Røde Kors-rolle ut til ha klart å praktisere en form for *pragmatisk nøytralitet*, som spilte på det han fant av «common ground» med tyskerne. Han minner slik sett om ICRCs Carl J. Burckhardt. Men i motsetning til Burckhardt, ser ikke Heyerdahl ut til å ha hatt ambisjoner om personlig vinning, og det de hadde tydeligst til felles var at når de fokuserte sin «innovative, om enn uortodokse» energi på Røde Kors, tjente til slutt organisasjonen, og krigens ofre, sterkt på det.¹⁰⁹⁵

Dette var også Heyerdahls egen, Rørholts, Meinichs, Paus' og andre også utenfor Røde Kors sin oppfatning at Heyerdahl ikke brukte presidentvervet til å vaske seg i det rene vannet, men at det humanitære motivet hans var oppriktig. Rørholt skrev i 1945 at Heyerdahls linje «var hele tiden den, at Norges Røde Kors hadde så mange oppgaver å løse under de forhold som dengang rådet, at det gjalt å ungdå at institusjonen blev beslaglagt».¹⁰⁹⁶ Det viser også omfanget og intensiteten i arbeidet han la ned som Røde Kors-leder, og den personlige risikoen han var villig til å løpe i flere saker ved å presse på for ettergivelser og tillatelser fra okkupanten.

Fridtjof Heyerdahl kom inn i Norges Røde Kors ved tilfeldigheter, men endte opp som en avgjørende brikke for Norges Røde Kors sin stilling. I Nederland klarte landsstyret i det nasjonale Røde Kors ikke å hindre innsettelsen av nazister i ledelsen, og

---

¹⁰⁹³ RA, Heyerdahls L-sak. Tillegg til forhør av dr. Volberg, 16. oktober 1945.

¹⁰⁹⁴ Hoemsnes, *Vannkraft var starten*, 252.

¹⁰⁹⁵ Crossland, «A man of peaceable intent», 182.

¹⁰⁹⁶ RA, Heyerdahls L-sak. Brev fra Rørholt til politimester H. Meyer 3. oktober 1945.

måtte godta et medlem av det nederlandske pro nazi-partiet (Nationaal-Socialistische Beweging der Nederlanden) som øverste leder. I 1944 installerte det tyske regimet enda en nazist som president i organisasjonen, som førte til at styret gikk «under jorden».¹⁰⁹⁷ Det samme skjedde aldri i Norge, og er i seg selv en indikasjon på at Norges Røde Kors sin selvstendighet må ha blitt oppfattet som en reell størrelse både internt og hos okkupasjonsregimet. Fridtjof Heyerdahl var definitivt en av de viktigste arkitektene bak det humanitære rommet i Norge.

---

¹⁰⁹⁷ Opplysninger i e-post fra Regina Grüter 6. november 2018.

Kapittel 6

MOTSTAND

Sanorg, Milorg og Norges Røde Kors

Flere sentrale personer i Norges Røde Kors var i berøring med motstandsbevegelsen: presidenten Fridtjof Heyerdahl, klinikkisjef Johannes Heimbeck, kretsformann i Narvik Erling Borch-Johnsen og Opplysningskontorets Agnes Kjøning.

Men hvor gjennomgående og omfattende var den aktive motstandsvirksomheten i organisasjonen? Hva forklarer i så fall sameksistensen mellom et humanitært etos og motstandsvirksomhet, og hva hadde dette å si for det humanitære rommet? Hvilket syn fantes på Norges Røde Kors sin motstandsrolle i og utenfor organisasjonen?

Hjemmefronten

Den organiserte norske motstandsbevegelsen hadde flere utspring som etter hvert fant sammen via handlekraftige og ressurssterke personers nettverk og initiativ, mange av dem offiserer, leger og advokater.¹⁰⁹⁸

De første grupperingene som pekte fremover oppsto innenfor etablerte miljøer med en kjerne i hovedstadsområdet.¹⁰⁹⁹ Per E. Hem skriver i biografien om Paal Berg: «Mange gikk til Gunnar Jahn, som var kjent for sin klare motstand mot nazismen. Den avgåtte høyesterettsjustitiarius [Berg] var også en opplagt rådgiver. Det samme var biskop Eivind Berggrav [...] Også rektor Didrik Arup Seip hadde en lignende tiltrekningskraft».¹¹⁰⁰ Gjennom halvåret fra høsten 1940 til våren 1941, oppsto en sammenslutning som gikk under flere benevnelser – «Organisasjonen», «Oslo-gruppa», «Norsk Front» eller «R-gruppa». Den var orientert mot den sivile motstanden – holdningskampen mot okkupasjonsregimets forsøk på nyordning av samfunnet – og besto av en hovedkomité med navn som nettopp økonomen og Venstre-politikeren Gunnar Jahn, Arbeiderpartiets Einar Gerhardsen og offiseren Olaf Helset. Hyppige

---

¹⁰⁹⁸ For diskusjon av begrepet «hjemmefronten», se Grimnes, *Hjemmefrontens ledelse*, innledning.

¹⁰⁹⁹ Grimnes, *Hjemmefrontens ledelse*, 103.

¹¹⁰⁰ Hem, *Megleren*, 486.

utskiftinger og flere arrestasjoner, deriblant av Helset i februar, førte til at «Organisasjonen» var i ferd med å rakne utover i de første månedene av 1941.¹¹⁰¹

Etter organisasjonslivets protester til Terboven i mai og hans påfølgende oppgjør i juni, ble det etablert to nye illegale grupper, som sammen kom til å danne den sivile motstandsledelsen Sivilorganisasjonen (Sivorg). *Kretsen* hadde sitt utgangspunkt i borgerlige «toppinstanser» (Høyesterett og Administrasjonsrådet). Den opprettet kontakt med eksilregjeringen samme sommer, og sendte sin representant Paul Hartmann til Storbritannia som «konsultativ statsråd» og senere finansminister. *Kretsen* ble preget av betydelige utskiftinger, men da London i juni 1943 godkjente Paal Berg som den sivile hjemmefrontleder, var han *Kretsens* overordnede skikkelse.¹¹⁰² Den andre gruppen, *Koordinasjonskomiteen* (KK), utviklet seg fra høsten 1941 og hadde sitt grunnlag i yrkes- og næringsorganisasjonene.¹¹⁰³ Hovedfokuset var å inspirere holdningskampen, blant annet ved å spre paroler ut til befolkningen og drive illegale aviser, men den organiserte blant annet også fluktruter. KK bygget opp et «bredt og finmasket nett med berøringspunkter til hele folket».¹¹⁰⁴ Legen Ole Jacob Malm var en sentral aktør i *Koordinasjonskomiteen* det første året mens hoveddelen av nettverket ble etablert.

Parallelt med fremveksten av det som skulle bli Sivorg oppsto våren 1941 den militære motstandsorganisasjonen Milorg. Dens begynnelse var spredt og sårbar, men fra det øverste forumet, Rådet, ble opprettet i mai, var Johan Holst – som også var president i Nasjonalhjelpen – Milorgs reelle leder. Holst flyktet fra Norge til Storbritannia høsten 1941. Milorg ble like etterpå, i november, anerkjent av eksilregjeringen og lagt inn under det norske Forsvaret. I Rådet ble Holst etterfulgt av legen Carl Semb i 1942.

Milorg tok sikte på å bygge opp en hemmelig væpnet hjemmestyrke, som skulle være i beredskap til å støtte en alliert invasjon av Norge. Den gikk gjennom en omorganisering i 1942 etter flere harde tilbakeslag med opprullinger, arrestasjoner og flukt.¹¹⁰⁵ Endelig kontakt ble opprettet med *Kretsen* i mars 1943,¹¹⁰⁶ men de ulike aktørene var hele veien bare delvis klar over hverandre: «Endelig var det et typisk utslag av den hemmeligholdelse som preget alt organisert motstandsarbeid at personer bare til en viss

---

¹¹⁰¹ Anders Frihagen, *To rapporter 1940–42* (Eget forlag, 1972), 48; Undersøkelseskomisjonen av 1945, bind I, 165.

¹¹⁰² Rolf Kluge, *Hjemmefrontledelsen tar form – Kretsen dannes sommeren 1941* (Oslo: Universitetsforlaget, 1970), 11–12.

¹¹⁰³ Grimnes, *Hjemmefrontens ledelse*, 82.

¹¹⁰⁴ Wyller, *Njording og mostand*, 281.

¹¹⁰⁵ Arnfinn Moland, *Milorg 1941–43. Fremvekst, ledelse og organisasjon* (Oslo: Norges Hjemmefrontmuseum, 1991), 19.

¹¹⁰⁶ Kluge, *Hjemmefrontledelsen tar form*, 11.

grad kjente den organisasjonsmessige totalitet som de var en del av, og derfor kunne ha nokså forskjellige oppfatninger av den», skriver Ole Kristian Grimnes.¹¹⁰⁷

Uttrykket «hjemmefrontens ledelse» var løst i bruk fra 1943, men det var først mot slutten av den siste okkupasjonshesten at de sivile og militære frontfigurene fant tiden moden for å inngå et formalisert samarbeid.¹¹⁰⁸ Organet Hjemmefrontens ledelse (HL) ble etablert rett før jul 1944.

I tillegg til disse motstandsstrukturene, fantes det flere ulike etterretningsorganisasjoner som opererte i Norge. Den største av dem var norske XU, som hadde rundt 1500 agenter i Sør-Norge og i løpet av krigen etablerte landsdekkende aktivitet. Også den britiske etterretningstjenesten Secret Intelligence Service (SIS) bygde ut et agentnettverk i landet under okkupasjonen.¹¹⁰⁹

Sanorg, Milorg og Norges Røde Kors

I tillegg til spirene til Sivorg og Milorg kom det allerede fra sommeren 1940 initiativer til å gjenopprette og utvide sanitetslagrene rundt om i landet. Også her var Carl Semb en drivende kraft, i samarbeid med blant andre Sten Florelus, tidligere sanitetskaptein i Hæren og fremdeles sanitetskonsulent i Det sivile luftvern, som ble videreført i offentlig regi under okkupasjonen.

Det hemmelige prosjektet gikk under betegnelsen Sanitetsorganisasjonen (Sanorg). Det hadde to formål: i tilfelle ny krig på den ene siden være reserve for en alliert invasjonshærs sanitet, og på den andre støtte det sivile norske helsevesenet, i første rekke sykehusene, slik lærdommene fra felttoget i 1940 tilsa. Men det var hele tiden retningslinjen at apparatet og materiellet *ikke* skulle tas i bruk så lenge det fremdeles befant seg innenfor tyskkontrollert område.¹¹¹⁰ Det var tiltenkt det norske og allierte behovet og ikke okkupantens eventuelle medisinske behov ved nye kamper på norsk jord.

---

¹¹⁰⁷ Grimnes, *Hjemmefrontens ledelse*, 22, og 33: «Den større sammenheng han [motstandsaktør] inngikk i, lå alltid innhyllet i en større eller mindre grad av mørke».

¹¹⁰⁸ Olav Njølstad, *Jens Chr. Hauge – Fullt og helt* (Oslo: Aschehoug, 2008), 154.

¹¹⁰⁹ «Samarbeid i krigens skygge – Tony Insall om SOE og SIS i Norge», totalkrig.no; Tony Insall, *Secret Alliances. Special Operations and Intelligence in Norway 1940–1945. The British Perspective* (London: Biteback Publishing, 2019). Den kommunistiske motstandsbevegelsen og de ulike etterretningsorganisasjonene som opererte i Norge er ikke nærmere omtalt her av plasshensyn og relevansen for Røde Kors slik det gjenspeiles i det foreliggende kildematerialet.

¹¹¹⁰ SNS, Ryeng-arkivet, «P.M. Disponeringen av San.org» fra Forsvarssjefens stab (?) datert 27. april 1944.

Sanorg ble for en stor del bygget ut gjennom Det sivile luftvernet. Sanorgs omfattende lagre, som inkluderte aggregater til belysning, transformatorer, laboratorium og kjøkken til feltsykehus, ble skjult i kasser merket for luftvernet.¹¹¹¹ Ved inngangen til 1943, var Sanorgs materielle kapasitet opparbeidet til 47 større enheter (med kirurgisk utstyr til et feltsykehus med inntil 200 senger) og 37 reduserte enheter (hver med utstyr for 50–100 senger).¹¹¹²

Carl Semb hevdet at Sanorg hadde en «sentraladministrasjon» hvor en representant (Sten Florelius) for det sivile luftvernet og Røde Kors sine hjelpekorps var med – «noe som dels har muliggjort et intimt samarbeide med disse institusjoner, og dels ved sin erfaring har gitt verdifullt bidrag til planenes utarbeidelse».¹¹¹³ Kontakten mellom de ulike delene av motstandsbevegelsen var hele veien avhengig av enkeltpersonene, og den sentrale Ole Jacob Malm rømte fra Norge 8. november 1942, noen måneder før Semb.¹¹¹⁴ Florelius satt arrestert en periode høsten 1942, og justisminister Sverre Riisnæs nektet etter løslatelsen å la ham fortsette som sanitetskonsulent. Legen Bjørn Foss overtok denne posten, og han var også Sembs etterfølger som Sanorg-leder. Dermed var nettet intakt.

Lege og medisinhistoriker Anders Chr. Gogstad forteller også om Sanorg i sin bok *Slange og sverd*: «I projektet [sic] inngikk også en lokal personellberedskap i tilfelle av eventuelle krigsoperasjoner eller andre katastrofesituasjoner. Utdannelse av hjelpepersonell foregikk fortsatt på kurser i Røde Kors' regi og Det sivile luftverns regi».¹¹¹⁵ Ifølge Semb var både flere Røde Kors-foreninger, Norske Kvinners Sanitetsforening, deler av Norske Kvinners Frivillige Verneplikt (som ble nedlagt i mars 1943) og Norsk Folkehjelp (nedlagt høsten 1941) samlet under Sanorgs paraply.¹¹¹⁶ Med andre ord ble det lagt mobiliseringsplaner som inkluderte både leger og sykepleiere og transport- og hjelpemannskap fra de ordinære sykehusene og de humanitære

---

¹¹¹¹ Gogstad, *Slange og sverd*, 156.

¹¹¹² Kjeldstadli, *Hjemmestyrkene*, 241.

¹¹¹³ SNS, Ryeng-arkivet, «Rapport angående 'san.org' i Norge», fra Carl Semb til Forsvarets Overkommando datert 7. mai 1943, bilag 1. Denne personen var Sten Florelius, som ble tvunget til å slutte i Det sivile luftvern etter et kortvarig fengselsopphold høsten 1943 (?) og dro etter Semb til Sverige høsten 1944 for å bidra i forberedelsene av polititroppene – Malm, *Forsvarets sanitet*, 26; Schilling og Ottersen, *Barmhjertighetsfronten*, 130; Gogstad, *Slange og sverd*, 159.

¹¹¹⁴ Grimnes, *Hjemmefrontens ledelse*, 91; Undersøkelseskommissjonen av 1945, bind I, 166.

¹¹¹⁵ Gogstad, *Slange og sverd*, 157.

¹¹¹⁶ SNS, Ryeng-arkivet, «Rapport om samarbeidet mellom mil.org og sivile organisasjoner i Norge», fra Carl Semb til Forsvarets Overkommando London, datert 7. mai 1943.

organisasjonene. Organisasjonsmedlemmene i Norges Røde Kors, i første rekke hjelpekorpsene tilknyttet luftvernet, var i alminnelighet «regnet med» til innsats når tiden kom, men var ikke informert om utbyggingen og den tiltenkte anvendelsen. Den kunnskapen var forbeholdt noen få sentrale personer.

Historiker Tor-Jørgen Melien påpeker i sin bok *Helse for stridsevne* at tidspunktet for det første Sanorg-initiativet, som kom allerede mens de norske offiserene satt i krigsfangenskap forsommeren 1940, bryter med fremstillingen av motstandsarbeidets sakte oppstart.¹¹¹⁷ Den hemmelige organiseringen, overlappingen av aktører og den tilsynelatende planlagte partiske tilgangen til sanitetsmateriellet ved krig, underbygger Sanorg som en motstandsaktivitet. En løpende funksjon var også at leger og kirurger innvidd i Sanorg hjalp til med å simulere sykdommer og operasjoner for å holde motstandsfolk i sikkerhet på sykehus.¹¹¹⁸

Gogstad mener det er sannsynlig at den tyske sikkerhetstjenesten kjente til Sanorg-prosjektet, men «inntok en pragmatisk holdning, fordi det også kunne komme de tyske militære til gode ved eventuelle forestående begivenheter».¹¹¹⁹ Politidepartementet beordret også sykehusene å sørge for ekstra reservemateriell, noe som ga Sanorg et skinn av legalitet og «reddet» to av Sanorgs depoter i Drammen og Tromsø som ble oppdaget.¹¹²⁰ Å bygge opp depoter av sanitetsmaterieell var også en del av de lokale Røde Kors-foreningenes ordinære oppgaver.¹¹²¹ Grensene mellom det som ble oppfattet som ordinært humanitært arbeid og motstandsbevegelsens sanitetsopplæring var dermed flytende. Sanorg fremstår som en hybridorganisasjon mer enn som en ren motstandsorganisasjon.

For Norges Røde Kors sin del hadde Sanorg i liten eller ingen grad innvirkning på virksomheten. Organisasjonen var ikke gått «under jorden», men ble som ikke-nyordnet automatisk regnet som en del av undergrunnsberedskapen. Denne forståelsen må ha vært utbredt blant organisatorene uten nødvendigvis å ha blitt kommunisert. De var også klar over at det var de humanitære grunnprinsippene som i mellomtiden gjorde at

---

¹¹¹⁷ Melien, *Helse for stridsevne*, 99.

¹¹¹⁸ Malm, *Forsvarets sanitet*, 29.

¹¹¹⁹ Gogstad, *Slange og sverd*, 159.

¹¹²⁰ Kjetil Henriksen (red.), *Fortellinger om motstand. Nordmenn i krig fra 1939 til 1945* (Oslo: Dreyer forlag, 2019), 152. Bjørn Foss' beretning.

¹¹²¹ RA/PA-250, eske 63, mappe «Forretningskontoret», «Referat fra Reisesekretærenes møte i Oslo den 25 og 26, og på Modum den 27 juni 1941».

organisasjonen hang sammen. Så lenge Sanitetsorganisasjonens eksistens og formål var ukjent for de fleste i Norges Røde Kors, kan ikke Sanorg i seg selv sies å bryte med Røde Kors-prinsippene om nøytralitet og upartiskhet, ikke minst fordi en alliert invasjon aldri kom, mens overgangen fra krig til fred i 1945 foregikk i ordnede former.

Samtidig med at Sanitetsorganisasjonen utviklet seg, la Milorg planer for et eget sanitet.¹¹²² Da Johan Holst kom til London høsten 1941, avga han flere rapporter om Milorgs arbeid, deriblant om tilgjengelig sanitetsmateriell. Holst hadde gjennom innkjøpsordningene til Nasjonalhjelpen vært med på å skaffe nytt utstyr for rundt en halv million kroner til Milorg og fremdeles lå 500 000 kroner fra eksilregjeringen til samme formål til disposisjon: «Det finnes således, utenom de regulære sykehusbeholdninger, fordelt sanitetsmateriell til 3 à 4 divisjoner. Materiellet ligger i hemmelige depoter, under tilsyn av forskjellige tillitslæger ved norske kirurgiske sykehus [...] Det er også sørget for transportmateriell og personell for den mobile sanitetstjeneste», skrev Holst i romjula 1941.¹¹²³ Semb rapporterte til Forsvarets Overkommando i London at for «mil.org's kampgrupper er opprettet et eget lite san.vesen, som ingen direkte forbindelse har med san.org». ¹¹²⁴ Også Ole Jacob Malm forteller at Milorgs sanitetsutstyr «ble skaffet fra samme kilder som utstyr til SANORG, men ble holdt atskilt fra SANORGs enheter». ¹¹²⁵

Lenge var forholdet mellom den sivile Sanitetsorganisasjonen og Milorgs benyttelse av den «ennå ikke nevneverdig diskutert», ifølge Semb, selv om han lenge hadde vært en av de ledende i begge gruppene.¹¹²⁶ Milorg hadde «ikke funnet det riktig å oppta noe intimt samarbeide» med de sivile gruppene.¹¹²⁷ Erfaringene fra de første par årene, med alvorlige tilbakeslag både i 1941 og 1942, understreket «den nødvendige forsiktighet» i rekrutteringen.¹¹²⁸ Carl Semb poengterte at samarbeidet mellom Milorg og de sivile organisasjonene foregikk «på en særlig forsiktig måte, og kun få personer har vært

---

¹¹²² Stortinget, *Regjeringen og Hjemmefronten*, 43 og 74: nr. 4, «Rapport til H.M. Kongen fra det militære «Råd» i Norge 10. juni 1941»; nr. 11. «Promemoria av professor Johan Holst dat. London 10. november 1941».

¹¹²³ SNS, Ryeng-arkivet, rapport fra Johan Holst til Carl Gustav Fleischer datert 30. desember 1941.

¹¹²⁴ SNS, Ryeng-arkivet, «Rapport angående 'san.org' i Norge», fra Carl Semb til Forsvarets Overkommando datert 7. mai 1943.

¹¹²⁵ Malm, *Forsvarets sanitet*, 28.

¹¹²⁶ SNS, Ryeng-arkivet, «Rapport angående 'san.org' i Norge», fra Carl Semb til Forsvarets Overkommando datert 7. mai 1943, bilag 1.

¹¹²⁷ SNS, Ryeng-arkivet, «Rapport om samarbeidet mellom mil.org og sivile organisasjoner i Norge», fra Carl Semb til Forsvarets Overkommando London, datert 7. mai 1943.

¹¹²⁸ Stortinget, *Regjeringen og Hjemmefronten*, 121: nr. 40, «Legasjonen i Stockholm til U.D. dat. 24. oktober 1942 (Hjemmefronten til Regjeringen)».

innvidd». ¹¹²⁹ Bjørn Foss er et eksempel på dette. Da han overtok for Semb som Sanorgleder, var han også tilknyttet Milorgs sanitet.

I et notat 27. desember 1943 om «Sanitetsorganisasjonens anvendelse» gjorde medisinaldirektør Karl Evang i London følgende klart overfor Forsvarets Overkommando: «I overensstemmelse hermed er San.org.s materiell og personell ikke i sin helhet lagt hverken under Medisinaldirektøren (som ansvarlig for det Sivile Medisinalvesen) eller under Sanitetssjefen (som ansvarlig for det Militære Sanitet), men det er forutsetningen at disse to etatsjefer alt etter situasjonen skal kunne disponere deler av San.org for de akutte, påtrengende oppgaver som måtte melde seg, uansett om disse er av militær eller sivil natur». ¹¹³⁰

Ifølge Gogstad var det først i løpet av okkupasjonens siste år at «Milorgs sentrale sanitetsledelse [...] [ble] mer eller mindre knyttet til Sanorg». ¹¹³¹ Kjetil Henriksen kaller i boken *Fortellinger om motstand* Sanorg for «Milorgs sanitetsorganisasjon», som blir en upresis beskrivelse for det meste av krigstiden. ¹¹³² Anders Chr. Gogstad poengterer at Sanorgs doble hensikt (sivil og militær) var «effektivt skjult og var neppe kjent utenfor den aller engeste krets før frigjøringen». ¹¹³³

Forbindelsene mellom Norges Røde Kors og Sanorg, som et hemmelig og partisk prosjekt og senere som hjemmestyrkenes tiltenkte sanitet, representerer uansett overveiende *hypotetiske* avvik fra det humanitære etos. Norges Røde Kors sin eventuelle funksjon for Milorg gjennom Sanorg, som ble avtalt først helt mot slutten av krigen og mellom et begrenset utvalg tillitspersoner, var i teorien også en retur til systemet som eksisterte forut for krigen. Skulle Norges Røde Kors nyttiggjøres i krigsinnsats, som var dens grunnpilar og første oppgave, måtte organisasjonen knyttes til en stridende part og i utgangspunktet sitt eget lands. Den hemmelige forbindelsen til Milorg var slik sett ikke et større prinsipielt brudd enn den forutgående og «offisielle» garantien president Heyerdahl ga til Wehrmacht om humanitær hjelp (se kapittel 5). At det fantes motstridende planer, er

---

¹¹²⁹ SNS, Ryeng-arkivet, «Rapport om samarbeidet mellom mil.org og sivile organisasjoner i Norge», fra Carl Semb til Forsvarets Overkommando London, datert 7. mai 1943.

¹¹³⁰ SNS, Ryeng-arkivet, «Sanitetsorganisasjonens anvendelse», fra Karl Evang til Forsvarets Overkommando 27. desember 1943.

¹¹³¹ Gogstad, *Slange og sverd*, 159.

¹¹³² Henriksen, *Fortellinger om motstand*, 147.

¹¹³³ Gogstad, *Slange og sverd*, 166.

det langt fra sikkert at han var klar over.

Milorg og Norges Røde Kors

Mer enn via Sanorg-planene, er det Norges Røde Kors sin kobling direkte til Milorg, som først og fremst er interessant i et motstandsperspektiv.

Illegal aktivitet skal blant annet ha omfattet skjulte våpentransporter til gevær- og ammunisjonslagre under dekke av Røde Kors-merket. Milorgs Arne Laudal kontaktet i 1941/42 hjelpekorpslederen i Kristiansand om å samle militært utstyr: «Det viste seg ikke å være så vanskelig å skaffe våpen. Røde Kors Hjelpekorps disponerte et depot i første etasje i 'Slottet' øverst i Markensgate. I kjelleretasjen oppbevarte tyskerne en god del våpen. Det ble besluttet å 'låne' en del av den tyske beholdningen». ¹¹³⁴

Milorgs gruppe på Lillehammer hadde en egen sanitetssjef med «tilknytning til Røde Kors hjelpekorps», uten at det ser ut til å ha vært noe omfattende illegalt samvirke. ¹¹³⁵ Men denne forbindelsen var lenge under mistanke fra både Innenriksdepartementet og Justisdepartementet. Sverre Riisnæs skrev til Olaf W. Fermann i slutten av februar 1942: «Medlemmene [i Røde Kors] er meget kjente motstandere i Gudbrandsdalen [...] Jeg for min del kan ikke anta at vedkommende i Røde Kors er i god tro!». ¹¹³⁶

Okkupasjonsregimet var altså klar over forbindelsene mellom Røde Kors og motstandsgrupper, men var ikke villige til å la det mistenkte samkvetmet gå utover den humanitære kapasiteten. Hjelpekorpsene var en for viktig del av Det sivile luftvernet og den generelle beredskapen. Dette var utslagsgivende i 1942 for at hjelpekorpsene ikke ble tvunget til nedleggelse. Det uglesette korpset på Lillehammer besto krigen ut, og selv om flere hjelpekorps ble utsatt for razzia og arrestasjoner i løpet av våren, var det tyske forsikringer fra Reichskommissariat dr. Nugel som da roet ned situasjonen. Han henviste

---

¹¹³⁴ Kristen Taraldsen, *Fribetens flamme – major Laudal og hans menn* (Kristiansand: Fædrelandsvennen, 1994), 97–98.

¹¹³⁵ Jon Vegard Lunde, *Det var ei rar tid. Hjemmefronten i Gudbrandsdalen 1940–45* (Otta: Jon Vegard Lunde presseservice, 1982), 162.

¹¹³⁶ RA/Digitalarkivet, Olaf W. Fermanns L-sak. Brev fra Sverre Riisnæs til Olaf W. Fermann 27. februar 1942. Foranledningen var et forsøk fra Røde Kors-medlemmer på å opprette en forsyningstjeneste, som ble funnet mistenkelig: «i allfall er det høyst eiendommelig å gi seg til å organisere den slags forsyningstjeneste ved at ensidige tiltak fra Røde Kors side og uten samarbeid med de organisasjoner som her må komme i betraktning».

til utøvelse av de humanitære grunnprinsippene som betingelse for spesielt hjelpekorpsenes fortsatte virksomhet.¹¹³⁷

I Oslo var Per Willars Nielsen ansatt i forretningsavdelingen på Norges Røde Kors sitt hovedkontor. Historikeren Ragnar Ulstein forteller at Nielsen «hadde gjennom denne organisasjonen kontakt med dei bilane som kjørte rundt i Østfold for Statens skjembilledfotografering, eit nazistisk tiltak som var komme i gang hausten 1943. Bilane kunne kjøre som dei ville i Østfold utan å risikere kontroll av grensepolitiet».¹¹³⁸ Det var Røde Kors sitt hjelpekorps i Oslo som bemannet denne mobile røntgenmaskinen,¹¹³⁹ og Willars Nielsen organiserte gjennom forbindelsen en fluktrute til Sverige, som Milorg fikk benytte fra februar 1944.

20. april 1944 sa røntgenassistent og hjelpekorpsmedlemmet Knut Mathiesen seg villig til å ta med tre sverigeflyktninger for en hastetransport, som på grunn av ulike omstendigheter måtte gjøres i en privatbil og i stedet bare utstyrt med papirer fra Statens skjembilledfotografering.¹¹⁴⁰ Med bare en mil igjen til grensen ble bilen stoppet av tjenestemenn i Grensepolitiet. Den påfølgende visitasjonen endte med at Mathiesen trakk en pistol. Han drepte en av politimennene og ble selv skadet i skuddvekslingen, mens de andre kom seg unna. Kort tid senere ble han sporet opp av Statspolitiet og arrestert.¹¹⁴¹ Like etterpå gikk Stapo ut med en etterlysning av Willars Nielsen for delaktighet i mordet på tjenestemannen og «for å ha utstyrt alle sine gutar i Oslo Røde Kors Hjelpekorps der han var troppssjef, med våpen».¹¹⁴² Samtidig som politiet i dagene etter arrestasjonen gjennomførte et titalls leiligheter i Oslo, anholdt ytterligere hjelpekorpsmedlemmer og sendte patruljer ut i Nordmarka for å spore opp enda flere i jakten på den antatte hovedmannen Willars Nielsen ble Mathiesen dømt til døden etter den militære straffeloven.¹¹⁴³ Jens Meinich jr. fortalte senere at «Vi i Norges Røde Kors gjorde alt som stod i vår makt for å redde ham. Men, forgjeves».¹¹⁴⁴ Willars Nielsen rømte til Sverige 5. mai. Mathiesen ble henrettet tidlig neste morgen.

---

¹¹³⁷ RA/PA-250, eske 70, «Røde Kors' Første-Hjelpsberedskap. En orientering av Norges Røde Kors' Luftvernkonsulent på Representantskapsmøtet 28. og 29. september 1942».

¹¹³⁸ Ragnar Ulstein, *Svensketrafikken II. Norske flyktninger til Sverige 1943–1945* (Oslo: Det Norske Samlaget, 1975), 162.

¹¹³⁹ *Stavanger Avis* 18. september 1943.

¹¹⁴⁰ Ulstein, *Svensketrafikken II*, 162.

¹¹⁴¹ Episoden er omtalt i Arnfinn Moland, *Over grensen? Hjemmefrontens likvidasjoner under den tyske okkupasjonen av Norge 1940–1945* (Oslo: Orion forlag, 1999), 235; og i Veum, *Statspolitiet*, 272–275.

¹¹⁴² Ulstein, *Svensketrafikken II*, 176.

¹¹⁴³ Den norske Sakførerforening, *Norsk Retstidende* (Oslo, 1950), 1004.

¹¹⁴⁴ Meinich, *Mitt liv med Røde Kors*, 44.

Igjen fikk organisasjonen som sådan gå fri, men Statspolitiet mente hjelpekorpsenes virksomhet nå hadde fått «et slik omfang at de i en gitt situasjon absolutt kan innebære en fare».¹¹⁴⁵ Stapo-sjefen Karl A. Marthinsen gikk nå inn for å «få oppløst disse korps og hvis denne eventuelle oppløsning skal ha noen som helst betydning, må vi innrette oss slik at vi får tak i samtlige kartoteker som finnes over hele landet». Situasjonen tvang hjelpekorpslederen i Norges Røde Kors, nå Martin W. Endresen (etter at forgjenger August Tobiesen som offiser ble arrestert og sendt til Tyskland i august 1943), til å rykke ut med en beskjed og advarsel til samtlige av organisasjonens hjelpekorps. «På grunn av et meget beklagelig inntruffet tilfelle innskjerpes på det alvorligste at alle medlemmer av hjelpekorpsene i all sin ferd må vise den absolutte nøytralitet og lojalitet. [...] De som går inn for Røde Kors' arbeide må således ikke ta del i nogen som helst form for illegalt arbeid eller annet som gjør at Røde Kors-medlemmenes nøytralitet kan dras i tvil».¹¹⁴⁶

Også i 1944 var det til slutt nok engang tyske instanser som stilte seg i veien for en større forfølgelse. Sipo/SD fastslo at det var «fortsatt et faktum at opposisjonelle elementer finnes i Røde Kors, særlig i Hjelpekorpsset»,¹¹⁴⁷ men kan til dels ha sett det slik at forbindelsen mellom Røde Kors og Milorg tross alt var noe de hadde en slags oversikt over. Å aksjonere og oppløse både hjelpekorpsene og i forlengelsen resten av Røde Kors, ville derimot kunne føre til nye motstandskonstellasjoner- og strukturer de ikke ville være sikre på å fange opp. På dette tidspunktet, i august 1944, var også uroen for konsekvensene av hva som ville skje i Lappland økt betraktelig og behovet for en humanitær beredskap mer påtrengende enn noen gang tidligere. Sipo/SDs interesser i en sivil beredskap kan ha åpnet for å tolerere suspekt virksomhet i Norges Røde Kors.

Hjelpekorpsenes våpentransporter og den aktive utnyttelsen av Røde Kors-symbolets status var utvilsomt brudd på det humanitære etos, men disse var neppe felles for forbindelsene som fantes mellom korpsene og Milorg, som ofte ser ut til å ha bestått kun i at mannskap var tilsluttet begge deler. Dessuten gjorde åpningen for en NS-andel i Røde Kors det noen steder komplisert eller umulig med aktivt motstandsarbeid innenfor hjelpekorpsene. I Stavanger var motsetningene innenfor hjelpekorpsset store. I 1942 endte

---

¹¹⁴⁵ RA/Digitalarkivet, O. Fermann L-sak. Notat fra Karl A. Marthinsen til Statspolitilederen i Oslo datert 4. mai 1944.

¹¹⁴⁶ RA/PA-250, eske 85, mappe «Hjelpekorpsene», fra Martin Width Endresen til hjelpekorpsene datert 2. juni 1944.

¹¹⁴⁷ Ugelvik Larsen, Sandberg, Dahm (red.), *Meldungen aus Norwegen, Teilband III*, 1352.

det med at korpset ble oppløst – ifølge Schilling og Ottersen fordi stadsfysikus Eyvind Dahl tordnet mot «jøssingsnakket» i korpset, mens årsaken i verket *Stavangers historie under okkupasjonen* legges på ryktene om at blant annet Røde Kors ville bli tvunget til å sende folk til Østfronten. Hjelpekorpsets mannskap og utstyr ble i stedet overført til luftvernets sanitetsavdeling direkte.¹¹⁴⁸ Dahl er selv hovedkilden til den siste fremstillingen, mens Schilling og Ottersen ser ut til å ha basert seg på lokale Røde Kors-rapporter uten at de oppgir konkrete referanser. De påpeker også at Stavanger var det eneste hjelpekorps som ble oppløst for resten av krigen.¹¹⁴⁹ Andre hjelpekorps la også ned virksomheten, men da helst som følge av mindre eller manglende aktivitet.¹¹⁵⁰

Forholdet til Milorg var også delvis omvendt i ansvarlighet. Milorgs sanitetsmannskap ble utdannet gjennom de åpne og offentlige Røde Kors-kursene for Det sivile luftvern. Det var slik sett mer Milorg som utnyttet Røde Kors til å drive sitt motstandsarbeid enn Røde Kors som aktivt sluttet seg til Milorgs motstandsvirksomhet.

Et illustrerende eksempel finnes fra Drammen: Da freden nærmet seg våren 1945, avslørte hjelpekorpslederen i Drammen på et møte at «nå var korpset en del av Hjemmefronten».¹¹⁵¹ Hjelpekorpsmedlem Johnny Søetorp så førstehjelpsferdighetene han hadde tilegnet seg i Røde Kors som formålstjenlige også for sin innsats i Milorg, men var etter eget utsagn ikke klar over lederens samme dobbeltrolle som leder begge steder eller hjelpekorpsets tiltenkte direkte anvendelse for hjemmestyrkene.¹¹⁵²

Det var et gjennomgående og grunnleggende premiss for *all* motstandsvirksomhet at den fungerte etter «celleprinsippet».¹¹⁵³ Det åpnet for at en dualisme faktisk kunne finne sted, der medlemmer faktisk skilte mellom det de holdt på med, slik bergenseren Iver Wasserfall forteller: «–Vi levde to liv, og nesten ingen visste hva vi drev med. Det var et skarpt skille mellom hjelpekorpsarbeidet og det illegale arbeidet [...] Det ble ikke snakket noe om hva som foregikk. Heller ikke etter krigen ble det diskutert. Men jeg tenkte jo på at dette var et dilemma».¹¹⁵⁴ Den samme parallelle aktiviteten beskrives fra Kristiansand: «De fleste medlemmene tilhørte ganske visst motstandsbevegelsen. Men de skjelnet sterkt

---

¹¹⁴⁸ Schilling og Ottersen, *Barmhjertighetsfronten*, 249; Knut Stahl, *De lange årene*, bind 3 i Trygve Wyller og Knut Stahl, *Stavangers historie under okkupasjonen 1940–1945* (Stavanger: Stabenfeldt forlag, 1964), 131–132.

¹¹⁴⁹ Schilling og Ottersen, *Barmhjertighetsfronten*, 249.

¹¹⁵⁰ Sæter, *Over alle grenser*, 168.

¹¹⁵¹ Krog Lund og Valmot, *Ute en vinternatt*, 64.

¹¹⁵² Mageli, *Med rett til å hjelpe*, 189.

¹¹⁵³ Kraglund og Moland, *Hjemmefront*, 78.

¹¹⁵⁴ Krog Lund og Valmot, *Ute en vinternatt*, 62.

mellom den delen av sin virksomhet og Røde Kors-tjenesten. I Hjelpekorpsset holdt de sin sti ren og var nøytrale, så langt det var mulig under de sterke motsetningsforhold som rådet den gang». ¹¹⁵⁵

Utover hjelpekorpsene er det lite som tyder på spesielt utstrakt organisatorisk samrøre mellom Røde Kors-foreninger og Milorg. Heller ikke det norske Statspolitiet ser ut til å ha ment det på generell basis – da Marthinsen planla sitt nye tokt mot hjelpekorpsene i mai 1944 var han ikke opptatt av å gå etter de ordinære Røde Kors-foreningene, men tvert imot unngå uro i Norges Røde Kors som helhet.

Det ligger dessuten spor av en klar bevissthet både i kildene fra samtiden og senere rundt å forsvare Røde Kors sin lojalitet til de humanitære grunnprinsippene, noe som er påfallende fordi det er i motsats til den ellers dominerende tendensen hos okkupasjonstidens tidsvitner og aktører i både intervjuer, avhør og erindringslitteratur til å nettopp vektlegge motstandsinnsatsen under krigen. Etter at det tyske sikkerhetspolitiet stengte et Røde Kors-kontor i Ålesund sommeren 1941 på mistanke om «anti-konsepsjonel virksomhet», rapporterte lokalforeningen til Norges Røde Kors sine hovedkontorer: «Vi kan forsikre at der ikke har vært nogen som helst vanskeligheter eller uoverensstemmelser mellom tyskerne og oss, tvert i mot. Vi har selvfølgelig optraatt strengt neutralt». ¹¹⁵⁶ Høsten 1942 insisterte August Tobiesen overfor representantskapet at hjelpekorpsene ¹¹⁵⁷ måtte drive sin virksomhet uavhengig av medlemmenes politiske oppfatning, og to år senere måtte hans etterfølger Endresen rykke ut og minne om det samme. Også de mange advarslene rundt bruken om Røde Kors-merket i løpet av okkupasjonen, underbygger at det fantes en viss forventning om disiplinert oppførsel og at nøytralitetsprinsippet måtte følges. I Norheimsund i Sogn og Fjordane trakk flere medlemmer seg fra hjelpekorpsset fordi de gikk inn i Milorg. ¹¹⁵⁸ Fra Odda i Hardanger fortelles det at motstandsmannen Finn Sunde trakk seg fra lederrollen i stedets hjelpekorps, som han selv hadde tatt initiativ til å opprette senhøsten 1940, fordi kombinasjonen «var lite heldig, med den nøytralitetsprofil Røde Kors bygde på». Han fortsatte likevel som «konsulent» for det lokale Røde Kors. Om Sunde fortelles det i

---

¹¹⁵⁵ Gunnar Kristiansen (red.), *Kristiansand Røde Kors gjennom 50 år* (Kristiansand, 1967), 37.

¹¹⁵⁶ RA/PA-250, eske 63, mappe «Kretsene», fra formannen i Ålesund Røde Kors til Landskontoret 9. juli 1941.

¹¹⁵⁷ RA/PA-250, eske 70, «Røde Kors' Første-Hjelpsberedskap. En orientering av Norges Røde Kors' Luftvernkonsulent på Representantskapsmøtet 28. og 29. september 1942».

¹¹⁵⁸ Tor Eirik Stensvand, *Norheimsund Røde Kors Hjelpekorps gjennom 50 år* (Øystese, 1992), 11.

korpsets 50-årsberetning: «Finn Sunde var særdeles opptatt av å skille mellom Hjemmefront-arbeidet og Røde Kors-arbeidet, men det hersker liten tvil om at dette var en til tider ytterst delikat balansegang».¹¹⁵⁹

Forbindelsene mellom hjelpekorpsene og Milorg sett opp mot Norges Røde Kors' størrelse, geografiske utbredelse og totale daglige humanitære virksomhet, var av begrenset betydning for organisasjonens samlede karakter. Oslo og Omegn Røde Kors skrev senere om arbeidet under krigen «Det viste seg at de fleste hjelpekorps først og fremst gjennom sine ledere allerede på et tidlig tidspunkt hadde forbindelse med Mil.org., men selv sto tilsluttet den parallelt, men dog med andre oppgaver for øye dannede San.org».¹¹⁶⁰ Begge deler var trolig en overdrivelse. Det totale omfanget av direkte og aktivt samarbeid mellom hjelpekorpsene og Milorg var likevel stort nok til at både det tyske sikkerhetsapparatet og NS-myndighetene la merke til den og i Oslo-området spesielt. Som den militære motstandsbevegelsens kjerneområde, var dette samrøret nærmest uunngåelig. Men organisasjonens berøring med Milorg var ikke resultatet av en koordinert strategi. Det hindret heller ikke organisasjonens praktiske arbeid.

Ledelsens kunnskap

Om hjelpekorpsenes relasjon til motstandsgrupper og Sipo/SDs mistanker, skriver Martin Sæter at «Norges Røde Kors' ledelse var lenge uvitende om hvor farlig situasjonen var».¹¹⁶¹ Men selv om verken generalsekretærene Arnold Rørholt og Jens Meinich jr. ser ut til å ha hatt noen aktiv rolle inn mot motstandsbevegelsen, og Heyerdahls kontakter er uklare, var de klar over flere av hjemmefrontsforbindelsene ut av egen organisasjon. «Men det ville ha vært nytteløst og vel også Røde kors uvedkommende å forsøke å snu denne sterke nasjonale stemningen i folket», slik Martin Sæter kommenterer: «Om Norges Røde Kors i det hele ønsket støtte blant befolkningen, måtte det innrette seg etter forholdene slik de var. Ledelsen kunne ikke tvinge medlemmene til å gjøre noe de ikke ville. Derimot måtte den søke å hindre at Røde kors som organisasjon ble misbrukt i striden».¹¹⁶²

---

¹¹⁵⁹ Ove Nikolaisen (red.), *Et lys i mørket. Odda Røde Kors 50 år 1941–1991* (1991), 7.

¹¹⁶⁰ Kroglund og Valmot, *Ute en vinternatt*, 65.

¹¹⁶¹ Sæter, *Over alle grenser*, 159.

¹¹⁶² Sæter, *Over alle grenser*, 155.

Agnes Kjønings historie passer inn i dette bildet. Hun var ansatt på Opplysningskontoret til Norges Røde Kors fra våren 1940, men sørget på egen hånd for å skaffe seg den ekstraordinære tilgangen til fanger på Grini, Møllergata og Victoria Terrasse på et område Røde Kors ikke hadde noen konvensjon å vise til. Samtidig var det Røde Kors-tilknytningen som var hele grunnlaget for det hun oppnådde. Kjøning utnyttet bevisst den symbolske effekten av å tilhøre organisasjonen: «Jeg ser mulighetene. Jeg er en enslig kvinne med røde kors på armen, en barmhjertig samaritan, nøytral. Utad. Jeg har den nøkkelen som kan åpne alle dører. Resten er et spørsmål om løgn og bestikkelser. Om frekkhet. Om å spille på riktige strenger i menneskers følelsesliv». ¹¹⁶³ I sin memoarbok reflekterer hun rundt Røde Kors-nøytraliteten og dens dilemmaer:

Det ligger i sakens natur at denne bestemmelsen [nøytralitetsprinsippet] gjennom tidene må ha bragt utallige mennesker opp i moralske konflikter, og slik ble det også for meg. Jeg fikk rikelig anledning til å spekulere over problemstillingen gjennom alle fem krigsårene, og det hender at den dukker opp igjen fra sjelsdypet selv i dag. Men så lenge det sto på, hadde jeg ikke et menneske å rådføre meg med, det fantes ikke en levende sjel som jeg våget å betro meg til fullt ut. Jeg gikk inn i en enmannsjobb på rent instinkt. ¹¹⁶⁴

Møtet med brutaliteten mange av fangene ble utsatt for, «menneskelig nød og fortvilelse og en nagende angst for fremtiden», gjorde at hun satte nøytraliteten til side i sin Røde Kors-gjerning: «Jeg *kan* ikke holde meg nøytral. Jeg bestemmer meg for å delta i krigen». ¹¹⁶⁵ Hun begynte med å smugle beskjeder inn til og mellom fangene, og etter hvert fikk hun tillatelse til å kopiere tyskernes lister over nye fanger for at Norges Røde Kors skulle ha oversikten. Ifølge Kjøning selv, la hun til rette for at motstandsfolk som «tilsynelatende så uskyldig» stakk innom Røde Kors-kontorene, kunne benytte seg av denne informasjonen, men fastholdt tretti år senere at «noen organisert videreformidling av listene fra meg til Hjemmefronten forekom aldri». ¹¹⁶⁶

Hun underrettet heller ikke ledelsen i Norges Røde Kors om hva som foregikk i kulissene, men den var klar over det: «'Det vi ikke vet, har ingen av oss vondt av', var liksom holdningen oss i mellom. Men jeg skaffet dem utvilsomt mange våkenetter, og en

---

¹¹⁶³ Kjøning, *Damen fra Røde Kors*, 17.

¹¹⁶⁴ Kjøning, *Damen fra Røde Kors*, 13.

¹¹⁶⁵ Kjøning, *Damen fra Røde Kors*, 19.

¹¹⁶⁶ Kjøning, *Damen fra Røde Kors*, 55.

meget sjelden gang hendte det at de røpet sitt kjennskap til virksomheten». ¹¹⁶⁷ President Heyerdahl var nemlig fullstendig klar over hennes illegale aktiviteter i forbindelse med besøkene til fangene i Møllergata og på Victoria Terrasse, og kunne komme med diskre advarsler til henne om å være forsiktig. ¹¹⁶⁸

Igien viser dette at det internt i Norges Røde Kors var om å sikre selvstendigheten, mens det prinsippet som mest av alt kjennetegnet og bar organisasjonens virksomhet – nøytraliteten – hadde fleksible rammer. Disse eksemplene på motstandsrelasjoner i Norges Røde Kors gir inntrykk av at forbindelsene var sterkt varierende, ikke nødvendigvis ansett som gunstig og avhengig av enkeltpersonenes egne valg og vurderinger.

Johannes Heimbeck – motstandspioner og Røde Kors-lege

En sentralt plassert aktør som kan bidra til å kaste mer lys over de faktiske forbindelsene mellom Norges Røde Kors og motstandsarbeid er sjefen ved Oslo Røde Kors Klinik. Johannes Heimbeck hadde i tillegg til sin legegjerning i Norges Røde Kors lenge en posisjon i toppen av den norske motstandsbevegelsen som var helt spesiell – han representerte et knutepunkt innenfor det nettverket av sivile og militære hjemmefrontsaktører som «lå alltid innhyllet inn i en større eller mindre grad av mørke». ¹¹⁶⁹

I Hjemmefronten

Gjennom sin oppgave som Otto Ruges tilsynslege under krigsfangenskapet på Grini, var det Heimbeck som høsten 1940 videreformidlet beskjeden fra generalen til blant andre Johan Holst og Olaf Helset om at de måtte vurdere å få i gang utbyggingen av en hemmelig, militær motstandsorganisasjon. ¹¹⁷⁰ Helset var allerede ansatt i Norges Geografiske Oppmåling og hadde god dekning for å farte rundt i landet. Holst ansatte i

---

¹¹⁶⁷ Kiønig, *Damen fra Røde Kors*, 48.

¹¹⁶⁸ Kiønig, *Damen fra Røde Kors*, 48–49.

¹¹⁶⁹ Grimnes, *Hjemmefrontens ledelse*, 33 og 290.

¹¹⁷⁰ Undersøkelseskommissjonen av 1945 bind I, 168; Grimnes, *Hjemmefrontens ledelse*, 58.

tillegg Helset som inspektør i Nasjonalhjelpen, som skaffet han ytterligere dekke for rollen som omreisende motstandsbygger.¹¹⁷¹ I desember kom Helset til Svoldvær: «Vi fikk i oppdrag av major Helseth å skape et kontaktnett i Nord-Norge. Vi skulle forsøke å organisere grupper i hele landsdelen», forteller Håkon Kyllingmark i sin selvbiografi.¹¹⁷²

Heimbeck var også en del av «Organisasjonen», som den første okkupasjonsvinteren fungerte som en forløper til både Milorg og Sivorg. Her var han leder for undergruppen for finanser, en oppgave han også fortsatte med i Milorg.¹¹⁷³ Heimbeck fungerte lenge som et viktig bindeledd mellom de militære og sivile aktørene: Einar Gerhardsen forteller i sin bok *Felleskap i krig og fred*: «[...] og så hadde han et hjem som egnet seg fortrinnsvis som møtested. Jeg har ikke tall på de mange kjente og ukjente mennesker som jeg i løpet av ett år møtte hjemme hos Heimbeck».¹¹⁷⁴ Heimbeck var involvert i de første forberedelsene for å overta kommunal forvaltning i tilfelle alliert invasjon, men overlot oppgaven til andre tidlig i 1942.¹¹⁷⁵

Ole Kristian Grimnes forteller om Heimbecks komplekse rolle i *Hjemmefrontens ledelse*:

På den ene siden kjente han Johan Holst i milorgs første råd og hadde forbindelse med Holsts etterfølger Carl Semb som på Heimbecks anmodning gikk inn i rådet. Samtidig ble han en vesentlig del av de pengebeløp som den militære ledelse mottok fra Stockholm, formidlet av Heimbeck helt fram til høsten 1943. På den annen side hadde han allerede meget tidlig møtt bl.a. Paal Berg og Gunnar Jahn som jo var med i «det høye råd» vinteren 1940/41. Da Holst fra den militære ledelse sommeren 1941 prøvde å få kontakt med en hjemlig sivil overledelse, gjorde han det således via Heimbeck som satte seg i forbindelse med Paal Berg.¹¹⁷⁶

Heimbeck ble aldri en av de mektigste figurene i motstandsledelsen og falt ut av den sivile ledelsen i 1941, men trodde likevel lenge at han var en del av noe han kalte «Råd Sivil» med ham, Paal Berg og Gunnar Jahn. «Råd Sivil» eksisterte imidlertid ikke i virkeligheten, og i 1943 førte det til en del misforståelser. Spenningen mellom den virkelige sivile og

---

¹¹⁷¹ Goksoyr og Olstad, *Skjebnekamp*, 59.

¹¹⁷² Håkon Kyllingmark, *Lagspill – i krig og fred* (Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1981), 40–41; Gunnar Pedersen, *Militær motstand i nord 1940–45* (Tromsø: Universitetsforlaget, 1982), 23.

¹¹⁷³ Stortinget, *Regjeringen og Hjemmefronten under krigen. Akstykke* (Oslo: Aschehoug, 1948), 50: «Notat av Frihagen dat. [Stockholm] 4 juli og 27 august 1941. (Rapporter fra Baard Krogvig referert i notatet)»; Frihagen, *To rapporter fra 1940–42*, 56; Sverre Steen (red.), *Norges krig*, bind 3 (Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1950), 355–356.

¹¹⁷⁴ Gerhardsen, *Felleskap i krig og fred*, 50.

¹¹⁷⁵ Undersøkelseskommissjonen av 1945, bind I, 200.

¹¹⁷⁶ Grimnes, *Hjemmefrontens ledelse*, 290.

militære ledelsen var også betydelig og det oppsto flere omorganiseringer, blant annet i Milorgs øverste råd. I etterkant av prosessen ble også ansvaret for de økonomiske overføringene flyttet på. Heimbeck endte ifølge Per E. Hem med å bli «frosset ut og ofret som motstandsleder».¹¹⁷⁷

Bruk av Røde Kors i motstandsarbeidet

Sommeren 1941 klaget flere tyske pasienter som var innom Røde Kors Klinikk på sykepleiernes holdning. Arnold Rørholt tok dette opp med Heimbeck, som igjen forsikret at han innprentet sine ansatte med at de i tjeneste alltid skulle opptre nøytralt og i tråd med Røde Kors sin ånd, og at han ville sørge for at slike overtramp på dette prinsippet ikke ville forekomme igjen.¹¹⁷⁸ En måned senere, 6. september 1941, presiserte Heimbeck sitt personlige syn på organisasjonens fremste oppgave: «det enest [sic] vi kan gjøre er at behandle syke og sårede tysker [sic], som enhver annen syk og såret på vore sykehus [...] NB hvis de anmoder pent om Røde Kors' hjelp. Men vi må ikke tilby, og intet materiel gi. Hvis de forlanger det eller mer må vi nekte, og eventuelt la dem røve eller nedlægge hele Norges Røde Kors. For det er først og fremst NORGES».¹¹⁷⁹ Heimbecks prinsipielle holdning var klar – det gjaldt å være på vakt overfor tysk utnyttelse av organisasjonen.

Overlegen la i dagboken ikke lokk på sitt politiske standpunkt: «Ikke akkord på noe felt hverken med NS eller tyskerne», noterte han i november 1941.¹¹⁸⁰ Men hvordan kombinerte Heimbeck sitt daglige offisielle virke som representant for Norges Røde Kors med den aktive rollen han lenge spilte i motstandsbevegelsen?

Einar Gerhardsen skriver om Heimbecks motstandsarbeid:

Johannes Heimbeck greide det som ikke mange andre greide. Han stod midt oppe i illegalt arbeid fra krigens første til den siste dag uten å bli arrestert. Når det var mulig for ham å holde en slik omfattende og til dels meget farlig virksomhet gående, vil jeg tro at det har sammenheng med at hans legegjerning gav ham en bevegelsesfrihet som han utnyttet på en usedvanlig dyktig måte.¹¹⁸¹

---

¹¹⁷⁷ Hem, *Megleren*, 546; Undersøkelseskommissjonen av 1945, bind I, 169.

¹¹⁷⁸ RA/PA-250, eske 69, mappe «Tyske myndigheter», brev fra Rørholt til dr. Engelsmann i DRK/Reichskommissariat 8. august 1941.

¹¹⁷⁹ Johannes Heimbecks dagbok 6. september 1941.

¹¹⁸⁰ Johannes Heimbecks dagbok 22. november 1941.

¹¹⁸¹ Gerhardsen, *Felleskap i krig og fred*, 50.

I dagboken forteller Heimbeck om enkelte av sine møter med andre motstandsledere, men ikke om hvordan han gjennom Røde Kors støttet opp om motstandsaktivitet. NTH-studenten Bjørn Rørholt, som var radiooperatør tilknyttet SIS, skriver: «Vi lånte Røde Kors-søstrenes feriehytte. Nøkler fikk vi gjennom dr. Johannes Heimbeck, direktør ved Røde Kors klinikk i Oslo. I hytta ville jeg sette opp senderen samme dag».¹¹⁸²

Nettopp Røde Kors-klinikken ga Heimbeck spillerommet til å utøve sin flersidige rolle. Einar Gerhardsen skriver videre: «I Teatergata hadde han sitt private legekantor og i Røde Kors-klinikken i Frederik Stangs gate sitt hovedkvarter».¹¹⁸³ Da *Kretsen* jobbet med å oppnå den første kontakten med London sommeren 1941, var direktøren ved den svenske sjokoladefabrikken Marabou, Henning Throne Holst, mellommann. Throne Holst var fetter av Johan Holst og hans far en venn av Johannes Heimbeck.¹¹⁸⁴ Heimbeck arrangerte møtet der Paul Hartmann fikk beskjed fra Throne Holst om at han var «velkommen» til Storbritannia av eksilregjeringen. Møtet, en tidlig milepæl i hjemmefrontens konsolidering, fant altså sted «på Røde Kors sykehus».¹¹⁸⁵

Heimbeck tok likevel visse forholdsregler. Overlegen stilte opp som redningsmann da Bjørn Rørholt måtte flykte i september 1941. Han ringte Heimbeck og sa han hadde vært utsatt for en ulykke og måtte på sykehus. «[Heimbeck] forsto halvkvedet vise», plukket opp Rørholt og bandasjerte ham.¹¹⁸⁶ «På hjørnet av Fredrik Stangs gate stoppet Heimbeck. 'Det er best både for deg og meg om du ikke blir med til Røde Kors klinikk.' Heimbeck har nok sine gode grunner, han kan mere enn sitt Fadervår, tenkte jeg».¹¹⁸⁷ Via Milorgs apparat kom Bjørn Rørholt seg over til Sverige.¹¹⁸⁸

I februar–mars 1942, da det ble kjent at NS' Olaf W. Fermann var tatt inn i landsstyret, reagerte Heimbeck med: «Det er meget trist at Røde Kors i dag skulle være den forening som brøt fronten».¹¹⁸⁹ For klinikkens sjef var det tydelig at organisasjonens selvstendighet var dens viktigste egenskap, og at den nå var truet. Hans første instinkt etter at Fermann ble visepresident, var å melde seg ut av Røde Kors, men han kom på

---

¹¹⁸² Rørholt, *Amatørspionen Lærken*, 90.

¹¹⁸³ Gerhardsen, *Fellesskap i krig og fred*, 50.

¹¹⁸⁴ Rudeng, *Sjokoladekongen*, 319.

¹¹⁸⁵ Kluge, *Hjemmefrontledelsen tar form*, 54.

¹¹⁸⁶ Bjørn A. Rørholt, *Usynlige soldater. Nordmenn i Secret Service forteller* (Oslo; Aschehoug, 1990), 72.

¹¹⁸⁷ Rørholt, *Amatørspionen Lærken*, 95–96.

¹¹⁸⁸ Rørholt, *Usynlige soldater*, 73.

¹¹⁸⁹ Johannes Heimbecks dagbok 6. mars 1942.

andre tanker. Heimbeck satte fra før Røde Kors inn i en generell sivil motstandsramme der det gjaldt å stå samlet mot okkupasjonsregimets forsøk på nyordning av samfunnet, men NS' nye grep åpnet for et mottrekk fra Heimbecks side, og gjorde det lettere å aktivt bruke Røde Kors i egen motstandsvirksomhet. Da generalsekretær Arnold Rørholt ble arrestert i april, var bekymringen for organisasjonen fremdeles sterk, men av det som kan virke som en annen type årsak: «Hvordan det nå går Røde Kors kan vel være tvilsomt. For Landsstyret kan vel ikke godt finne sig i at dets Generalsekretær tas som gissel».¹¹⁹⁰

På klinikken i Oslo må trolig Heimbeck hatt sine allierte, som visste hva som foregikk. Oversøster Karen Elise Moe var kanskje en av disse, hun er en av få medarbeidere Heimbeck iblant navngir i sin dagbok, og en person Olaf W. Fermann mente var «sterkt jøssingpreget». En annen lege virker også til å ha vært innvidd i motstandsforbindelsen.¹¹⁹¹ Samtidig var klinikken en relativt stor arbeidsplass med flere avdelinger og over flere etasjer: cirka 60 sengeplasser, med poliklinikk, laboratorium, røntgeninstitutt og rundt 40 medisinske spesialister ansatt, var noe av det Heimbeck oppsummerte i en redegjørelse til stadsfysikus i hovedstaden i oktober 1942.¹¹⁹² Å kamuflere motstandsvirksomhet kunne la seg gjøre på en hektisk arbeidsplass.

Klinikken kom stadig mer aktivt i bruk. Da sosiologen og motstandsmannen Arvid Brodersen i 1944 ville gi ut et nytt illegalt blad, en falsk NS-avis (*Norsk Hird*) som skulle skape inntrykk av opposisjon innen Hirden, ble «første nummer skrevet på mitt daværende dekningssted, Røde Kors Klinikk, der direktøren, dr. Johannes Heimbeck, ble en flittig medarbeider».¹¹⁹³ Brodersen ble også tatt inn som «pasient» på klinikken i farlige situasjoner.¹¹⁹⁴ Mot slutten av krigen gikk også Paal Berg etter avtale med Heimbeck i dekning på Røde Kors-klinikken under det fiktive navnet «Peter Eriksen».¹¹⁹⁵

Heimbecks relasjon til Brodersen aktualiserer debatten om varslingen før jødeaksjonene høsten 1942. Marte Michelet skriver i sin bok *Hva visste hjemmefronten?* at Brodersen var mellommann for informasjon fra den tyske anti-nazisten og

---

¹¹⁹⁰ Johannes Heimbecks dagbok 16. april 1942.

¹¹⁹¹ «Patienten [som tilhørte Milorg] blev lagt i dekning [...] Efter konferanse med dr. Asbjørn Nilsen på Røde Kors blev han behandlet der og jeg kjørte ham til og fra behandlingen. Da han var restituert blev han transportert til Sverige» – Henriksen, *Fortellinger om motstand*, 157.

¹¹⁹² Johannes Heimbecks dagbok, kopi av Heimbecks brev til stadsfysikus i Oslo 17. oktober 1942.

¹¹⁹³ Hans Luihn, *De illegale avisene. Den frie, hemmelige pressen i Norge under okkupasjonen* (Oslo: Universitetsforlaget, 1960), 228–229; Arvid Brodersen, *Mellom frontene* (Oslo: J.W. Cappelens Forlag, 1979), 107.

¹¹⁹⁴ Arvid Brodersen, *Et nomadeliv* (Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1982), 201; Dahl m.fl., *Norsk krigsleksikon*, 55.

¹¹⁹⁵ Hem, *Megleren*, 599; Moseng, *Framvekst og profesjonalisering*, 417.

transportoffiser i Wehrmacht, Theodor Steltzer. «Systemet ble deretter at Steltzer rapporterte til Brodersen som rapporterte til [Tore] Gjelsvik som deretter rapporterte til [Jan B.] Jansen. Tore Gjelsvik og Arvid Brodersen ble altså portvokterne for informasjonen fra Steltzer. Det var de som filtrerte det han sa, og avgjorde hva som var relevant å bringe videre til hjemmefronten», skriver Michelet.¹¹⁹⁶ Dette prinsippet bekreftes gjennom Heimbecks dagbok i forbindelse med arrestasjonen av norske offiserer i august 1943: «Fikk i går morges besøk av Jan som kom med beskjed fra Arvid at alle offiserer med melleplikt skulle arresteres på morgensiden mandag 16.». Dette ryktet hadde spredt seg raskt: «Det er utover hele byen og når, hvis tyskerne kommer i natt vil de knapt treffe noen hjemme».¹¹⁹⁷

Men hvis Brodersen var blant dem som på forhånd visste om jødeaksjonen i november 1942, er det ingenting som tyder på at denne informasjonen på samme måte kom videre til Johannes Heimbeck, som også da var et sentralt knutepunkt i den norske motstandsbevegelsen. Den 25. fikk han via noen jødiske pasienter vite at eldre jødiske menn, som på grunn av høy alder hadde sluppet fri igjen etter arrestasjonene av alle mannlige jøder 26. oktober, nå igjen var tatt. En av dem, Israel Jacob Gittelsen, hadde kontaktet sin datter, som igjen tok kontakt med Heimbeck i redsel for at hun og hennes mor også skulle bli arrestert og i verste fall sendes til Tyskland. Heimbeck hadde vanskelig for å tro dette, men ved et tilfeldig møte på trikken 25. november fikk han høre ryktene at Statspolitiet var innkalt til en ny razzia mot jødene neste morgen.¹¹⁹⁸ Utpå formiddagen 26. november kontaktet Heimbeck flere norske politiinstanser for å få unndratt den 70 år gamle og hjertesvake Lea Gittelsen fra anholdelse. Heimbeck mislyktes å holde henne igjen – både ekteparet Gittelsen og deres datter døde i Auschwitz bare fire dager senere.¹¹⁹⁹

Ut fra dagboksnotatene virker det ikke som Heimbeck innså alvoret i situasjonen den 26. Han lot faglige prinsipper stå i veien fra å sykemelde en annen jødisk kvinne fordi hun var frisk – «så jeg intet kunne gjøre».¹²⁰⁰ Det var først senere på dagen at Heimbeck fikk vite at jødene, også kvinner og barn, var sendt ut av landet med «Donau». Om

---

¹¹⁹⁶ Marte Michelet, *Hva visste hjemmefronten? Holocaust i Norge: Varslene, unnvikelsene, hemmeligholdet* (Oslo: Gyldendal, 2018), 69.

¹¹⁹⁷ Johannes Heimbecks dagbok 16. august 1943.

¹¹⁹⁸ Johannes Heimbecks dagbok 26. november 1942.

¹¹⁹⁹ Bruland, *Holocaust i Norge*, 679.

¹²⁰⁰ Johannes Heimbecks dagbok 26. november 1942.

kvelden skrev Heimbeck: «De to siste dagene har vært sorte for jøderne i Norge. [...] Alle rene jøder, mænd kvinder og barn var blitt tatt i løpet av i går, inat og i dag. [...] Det er rystet stemning i byen. Man kan ikke forstå hvordan mennesker kan finne på slikt». ¹²⁰¹

Heimbeck hadde en fot langt inn i motstandskretsene, men hvis øyeblikksinntrykket gjengis i dagboksnotatene, forestilte han seg ikke på forhånd at en ny massearrestasjon av jødene kom til å skje. Heimbecks reaksjon viser hvor vanskelig situasjonen var – og at den kom *overraskende* på. Det verken bekrefter eller avkrefter Michelets teser i *Hva visste hjemmefronten?* om hva sentrale motstandsfolk visste eller prioriterte, men viser at én sentralt plassert person i motstandsbevegelsen ikke var informert eller hadde noen oppfatning om hva som kunne komme til å skje med de norske jødene. Det viser også at de kunne være sterkt berørt av det som skjedde, en reaksjon Espen Søbye viser til ikke finnes spor av i Gunnar Jahns dagbok og som også Marte Michelet har påpekt som nettopp påfallende fraværende hos ledende motstandsfolk. ¹²⁰²

Viktig i denne sammenhengen er at Heimbeck ikke på noe tidspunkt ser ut til å ha vurdert hvorvidt Norges Røde Kors var i noen posisjon til å gjøre noe. Espen Søbye peker i sin bok *Hva vet historikerne?* på at flere sentrale personer under okkupasjonen redigerte dagbøkene sine i ettertid selv om de ikke hadde tenkt å gi dem ut. ¹²⁰³ De tilgjengelige kopiene av Heimbecks dagbok er transkribert og utvilsomt også redigert, av og til kommentert i marginen og med enkelte strykninger og tillegg, men når det gjelder synet på Røde Kors virker omtalen for sporadisk og ærlig gjennom flere års notater til å fremstå som manipulert. Den organisatoriske veien virker igjen ikke til å ha vært sett på som et alternativ når det gjaldt å hjelpe jødene fra deportasjon, verken før 26. november eller senere.

I likhet med Fridtjof Heyerdahl, omgikk Heimbeck okkupasjonsregimets beslutningstakere ganske hyppig. Også han håndterte det å bevisst holde seg nært de tyske maktposisjonene og spille på spenninger i okkupasjonsregimet. Han var ofte i møter med Reichskommissariats avdeling for helse («Gesundheitswesen»), blant annet med dr. Fritz

---

¹²⁰¹ Johannes Heimbecks dagbok 26. november 1942.

¹²⁰² Espen Søbye, *Hva vet historikerne? Om hjemmefronten og deportasjonen av jødene* (Oslo: Forlaget Press, 2021), 28–30; Marte Michelets innledende innlegg på seminaret «Krigens fortellinger» i Samfunnssalen i Oslo 20. desember 2018, <https://www.youtube.com/watch?v=PhK0jkD6d0k> (hentet 18. juli 2021).

¹²⁰³ Søbye, *Hva vet historikerne?*, 33.

Paris og SS-legen Jochen Rietz.¹²⁰⁴ I disse sammenhengene inntok Heimbeck tydelig rollen som det humanitære etos' og Røde Kors-prinsippenes forsvarer. Da Innenriksdepartementet rekvirerte Røde Kors-klinikken i Oslo 16. oktober 1942 for å øke kapasiteten til Aker sykehus, som var i tyskernes hender, reagerte Heimbeck med å henvise til at «Røde Kors Oslo Krets hindres derved fullt og helt i å utføre sine internasjonale forpliktelser ved eventuelle krigshandlinger. Hertil kommer at Røde Kors Klinik under sitt internasjonale merke alltid har vært og er søkt av utlendinger som befinner seg i Oslo og har hjulpet disse som en selvfølgelig oppgave. Dette forhold brytes ved ekspropriasjonen».¹²⁰⁵ Samme kveld foretok han et sykebesøk til forretningsfører Carl Ahlbrecht Walther i A/S Nordag: «Som forklaring på at jeg kom så sent fortalte jeg ham om ekspropriasjonen og dens følger, og han blev helt rystet og sae han ville snakke med [Fritz] Paris snarest».¹²⁰⁶ Ekspropriasjonen ble hevet etter kort tid. Et slikt handlingsmønster tyder på en strategisk relasjonsbygging, der det var viktig å ha kontakt med de «rette» personene. Heimbeck var dessuten også Alf Whists faste livlege, NS' «mektige næringsminister» det siste året av krigen.¹²⁰⁷ Whist var en som samarbeidet nært med Reichskommissariat og «skapte konflikter innad i NS-regjeringen».¹²⁰⁸

Heimbeck ser heller ikke ut til å ha begrenset sin sosiale omgang med motstandskretser. 10. september 1943 skrev han om et middagsselskap han hadde vært i. Der deltok blant andre Arvid Brodersen, Ingrid Furusest og Eva Andresen.¹²⁰⁹ Samtlige tilstede befant seg dypt inne i det illegale arbeidet. Vertinnen var Gudrun Collett – en viktig person i motstandsbevegelsens nettverk av skjulesteder i Oslo, og som også via sitt kjennskap til Borghild Hammerich sørget for å avlede noe av Danskehjelpens forsendelser til Norge til illegale lagre.¹²¹⁰ Furusest var privatsekretær for ekteparet Johan og Eva Andresen, som igjen selv jevnlig arrangerte middager der Paal Berg, Eivind Berggrav, Gunnar Jahn, Tore Gjelsvik, Hans Jacob Ustvedt og Arvid Brodersen ofte vanket. «Man behøvde aldri være forsiktig med å snakke engang der, oss imellom», fortalte

---

¹²⁰⁴ Gogstad, *Helse og hakekors*, 52–53; Heimbecks dagbok 24. oktober 1942 og 30. oktober 1942, 27. august 1943; 10. september 1943.

¹²⁰⁵ Johannes Heimbecks dagbok, kopi av Heimbecks brev til formannen i Oslo Røde Kors datert 17. oktober 1942, og som skulle forevises av Fridtjof Heyerdahl til dr. Koch i Reichskommissariat.

¹²⁰⁶ Johannes Heimbecks dagbok 21. oktober 1942.

¹²⁰⁷ Hem, *Megleren*, 598.

¹²⁰⁸ Dahl m.fl., *Norsk krigsleksikon*, 450.

¹²⁰⁹ Johannes Heimbecks dagbok 10. september 1943.

¹²¹⁰ Gunnar Sønsteby, *Rapport fra nr. 24* (Oslo: Orion Forlag, 1996), 64.

Furuseth senere i et intervju med Ragnar Ulstein.¹²¹¹ Etter at selskapet hadde spist denne kvelden i september 1943, gikk de andre over til å spørre Heimbeck ut om Røde Kors, hvorpå han i sin egen gjengivelse svarte avmålt, men ikke avvisende:

Jeg gjorde dem oppmerksom på at de var kommet til feil adresse, idet jeg ikke hadde noe med den side av saken å gjøre. Men jeg sa, at etter min oppfatning tror jeg at man kan føle seg trygg for at Røde Kors gjorde hvad som kunne gjøres og planla det som kunne planlegges.

Enkelte til stede tok til orde for å engasjere seg sterkere i Røde Kors, noe Heimbeck ikke avfeide, men det var likevel ikke lenge etter dette at Heimbeck gled «ut av de sentrale politiske miljøer i hjemmefrontarbeidet».¹²¹² Reaksjonen hans i og etter selskapet ser igjen ut til å bekrefte at den organisatoriske forbindelsen mellom motstandsbevegelsen og Norges Røde Kors var svak, og at Heimbeck heller ikke var særlig interessert i å bidra til at den økte. Røde Kors kunne brukes til motstand, men måtte ikke overbelastes.

Heimbeck ser ut til å ha kommet frem til en linje der hans Røde Kors-tilknytning kunne brukes som dekke for å personlig motstandsarbeid, men at han var motvillig til å inkludere flere i det samme opplegget. Bildet av motstandsmannen Heimbeck ser ut til å forsterke bildet av forbindelsene mellom Norges Røde Kors og den organiserte motstandsbevegelsen som basert på enkeltpersonene og ikke kollektivet. Samtidig var Heimbeck en bevisst aktør, som aktivt anvendte sin posisjon til organisasjonens beste og så langt som han turte benyttet den til sitt motstandsarbeid. Det var okkupasjonsregimets forsøk på å overkjøre organisasjonen som gjorde at rollene i hans øyne kunne forenes.

Erling Borch-Johnsen – motstandsnav i Ofoten

På nyåret 1943 mottok overlege Erling Borch-Johnsen ved Narvik sykehus et brev fra Reichskommissar Josef Terboven: «I tiden under kampene om Narvik har de i Deres virksomhet som læge uegennyttig og til grensen av Deres fysiske ydeevne med

---

¹²¹¹ Ingrid Furuseth, Tore Pryser og Fredrik A. Andresen, *Kvinne mellom frontene. Mellom hjemmefronten og Wehrmacht* (Oslo: Andresen & Butenschön, 2007), 19–20.

¹²¹² Gogstad, *Slange og sverd*, 71; Jens Chr. Hauge, *Rapport fra mitt arbeid under okkupasjonen* (Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1995), 167.

mønsterverdig yrkesmoral tat Dem av sårede fra den tyske vernemakt. Derfor vil jeg bringe til uttrykk for Dem min hjertelige takk og min oppriktige anerkjennelse».¹²¹³

På samme tidspunkt var Borch-Johnsen i ferd med å bli det klare motstandssentrum i Hålogaland. Ifølge Ivar Kraglund og Arnfinn Moland begynte overlegen «allerede i 1940 å organisere en motstandsgruppe i Ofoten».¹²¹⁴ I Narvik samlet Borch-Johnsen en gruppe av «sine egne kontakter» rundt seg.¹²¹⁵ «Noen var ansatt ved NSB og noen bodde i fjordene og dalstrøkene mot Sverige», forteller lokalhistorikeren Nils Ryeng.¹²¹⁶ Slaktermester Ole Kuraas i Narvik fortalte i 1946 om sitt bidrag til motstandsbevegelsen i distriktet og beskrev Borch-Johnsen som «heimfrontens leder».¹²¹⁷ I 1942–43 opprettet den norske etterretningsorganisasjonen XU en gruppe i distriktet hvor Borch-Johnsen etter hvert ble en sentral figur, og da Milorg opprettet sitt distrikt D.40 i Nordland i 1944, kom overlegen snart i ledelsen også her.¹²¹⁸

Borch-Johnsen skrev i en redegjørelse fra 1946 at han hadde «ikke på noe tidspunkt av krigen noe bestemt opptrukket område. Mine relativt hyppige reiser til Oslo medførte at jeg hadde følelse av å være til en viss grad et hovedkontaktpunkt».¹²¹⁹ Reisene til hovedstaden foretok Borch-Johnsen ofte i egenskap av landsstyremedlem i Norges Røde Kors, og han hadde fra juni 1940 vært leder for foreningen i Narvik. Røde Kors-vervet fungerte utvilsomt som dekke for Borch-Johnsens rendezvous med sentrale motstandsfolk i Oslo. I november 1941 hadde Borch-Johnsen blant annet en samtale med Johannes Heimbeck uten at motstand er direkte omtalt i sistnevntes dagboksinnføring.¹²²⁰ Borch-Johnsen kjente også godt til Johan Holst etter at de begge hadde deltatt i finlandsambulansene under Vinterkrigen og var oppført som en av Sten Florelius' Sanorg-kontakter i Nord-Norge.¹²²¹ At disse gamle kjente visste om hverandres motstandsroller er overveiende sannsynlig.

---

¹²¹³ SNS, XU-arkivet, brev fra Terboven til Borch-Johnsen 10. januar 1943.

¹²¹⁴ Kraglund og Moland, *Hjemmefront*, 32.

¹²¹⁵ Ulstein, *Amatørens tid*, 38; Ragnar Ulstein, *Nettet strammes*, bind 3 av *Etterretningsjenseten i Norge 1940–1945* (Oslo: J.W. Cappelens forlag, 1992), 91.

¹²¹⁶ Nils Ryeng, *Hemmelig krig i nord. Historien om XU i Nord-Norge* (Ankenesstrand: Forlaget Kristiansen, 2009), 24.

¹²¹⁷ SNS, XU-arkivet, rapport fra Ole Kuraas datert 10. juni 1946.

¹²¹⁸ Kjeldstadli, *Hjemmestyrkene*, 368.

¹²¹⁹ SNS, XU-arkivet, brev fra Borch-Johnsen til Hjemmefrontens Historieinstitut 13. oktober 1946.

¹²²⁰ Johannes Heimbecks dagbok 15. november 1941.

¹²²¹ SNS, XU-arkivet, brev fra Borch-Johnsen til Johan Holst datert 15. januar 1940; Gogstad, *Slange og sverd*, 155.

Kraglund og Moland forteller: «På sykehuset [i Narvik] spilte overlege Erling Borch-Johnsen en dobbeltrolle som motstandsmann og utøver av sitt sivile yrke». ¹²²² I hvilken grad han utnyttet vervet i Narvik Røde Kors er ikke lett å vurdere, men et titalls rapporter fra medlemmer av motstandsbevegelsen i Ofoten som ofte nevner Borch-Johnsen, omtaler ikke Røde Kors som noen kanal for den lokale motstandsvirksomheten.

I den grad det forekom et aktivt samarbeid mellom Røde Kors og motstandsbevegelsen i Narvik, lå det like gjerne hos Finn Törnøe. Han kom til byen i 1941 og fikk året etter oppdrag fra den sentrale XU-ledelsen om å etablere et lokalt XU-avsnitt. ¹²²³ Han ble også sanitetssjef i Det sivile luftvern og leder for Røde Kors sitt hjelpekorps. Hans nestleder der var tidligere hjelpekorpsjef Arnulf Hagen. Hagen kom også med i etterretningstjenesten i Narvik i 1942 og «mitt arbeide besto hovedsakelig i å formidle post, forsendelser, opplysninger og påtegninger over tyske stillinger, brakker m.m», fortalte han i en rapport fra 1944. ¹²²⁴

Hvor tett «celleprinsippet» fungerte også på det lokale planet i motstandsbevegelsen, avsløres i forholdet mellom nettopp Borch-Johnsen og Finn Törnøe. Da agenten John Tangli skulle sette opp en sender i Narvik i 1942, fikk han beskjed om å ta kontakt med Borch-Johnsen. Overlegen «kjente ikke til at det var noen gruppe i sving på E-siden», men da var tvert imot Törnøe allerede i gang med sitt prosjekt. ¹²²⁵ Borch-Johnsens diffuse fremtoning var imidlertid karakteristisk for hans motstandsrolle og kan ha vært bevisst for å opptre forsiktig. Ifølge en annen agent, Arne Ekeland, hadde de to legene heller ikke noe godt samarbeid. ¹²²⁶ Historiker Steinar Aas skriver likevel at celleorganiseringen i XU i Narvik var så streng at organisasjonen var delt opp i firemannsgrupper, der bare én i gruppa visste hvem de hadde over seg og rapporterte til – resten «visste ikke om de øvrige medlemmene i XU. Toppledelsen var også ukjent for de andre i systemet». ¹²²⁷ Törnøe forlot uansett til slutt Narvik våren 1944,

---

¹²²² Kraglund og Moland, *Hjemmefront*, 32.

¹²²³ Jan-Petter Pettersen, *Etterretningsorganisasjonen XU-201. Motstandskampen i Hålogaland 1941–1945* (Ankenesstrand: Forlaget Kristiansen, 2014), 58.

¹²²⁴ SNS, XU-arkivet, rapport av Arnulf Hagen avlagt i Stockholm 23. oktober 1944.

¹²²⁵ Ragnar Ulstein, *Harde år*, bind 2 av *Etterretningstjenesten i Norge 1940–1945* (Oslo: J.W. Cappelens forlag, 1990), 177.

¹²²⁶ SNS, XU-arkivet, transkribering av rapport av Arne Ekeland datert 13. juni 1944.

¹²²⁷ Aas, *Byen, banen og bolaget*, 474.

og etter arrestasjonene av flere XU-folk på høsten, overtok Borch-Johnsen den lokale ledelsen også der.¹²²⁸

Utover disse kontaktpunktene ser det ikke ut til å ha vært ut noe systematisk bruk av Røde Kors i motstandsarbeidet. Dette besto i Narvik for det meste av etterretning, noe videre samarbeid med Milorg var neppe av betydning i et distrikt hvor militærorganisasjonen var sent og lite utbygget.¹²²⁹

Borch-Johnsen hadde et spesielt anstrengt forhold til lokale NS-myndigheter, som også var sterkt kritiske til byens Røde Kors (se kapittel 4). Hvor mye han mislikte NS-folkene, kommer sterkt frem i hans samtale med Heimbeck høsten 1941, der han uttrykte at det ved en eventuell tysk tilbaketrekking nordfra kunne «bli nødvendig, at alliere sig med moderate tyskere for at ikke NS folkene i en kortere eller lengre overgangsperiode skulle utrydde for meget av den lokale befolkning».¹²³⁰ Borch-Johnsen kom, på samme måte som både Heyerdahl og Heimbeck, godt overens med de tyske representantene. NS-ordføreren nådde blant annet ikke frem med sin appell til det tyske sikkerhetspolitiet i byen om å bryte opp det Røde Kors-drevne Barnas Hus (se kapittel 4). Borch-Johnsens bidrag til Røde Kors under okkupasjonen var som han selv uttrykte det «beskjeden», men hans autoritet og kontakter bidro utvilsomt til å beskytte den lokale organisasjonen mot NS' aggresjon og jobbet for å opprettholde grunnlaget for et lokalt humanitært arbeid. Omstendighetene tyder på at han viste tilbakeholdenhet med å koble Røde Kors til aktivt motstandsarbeid.

Ekstern utnyttelse av symbolet

Hvordan Røde Kors-merket bevisst ble tatt i bruk for å dekke over eller avlede oppmerksomheten fra motstandsarbeid finnes det flere eksempler på utenom organisasjonen selv. Symbolet ble både forstått og misforstått blant befolkningen. Allerede under felttoget hadde det blitt brukt av privatpersoner for å signalisere seg vekk fra faren for bombeangrep. Tilliten til merkets innebygde verdier resulterte i en «bona fide»-effekt, også innenfor deler av den norske motstandsbevegelsen, der symbolet ble brukt til direkte motstandshandlinger som følge av oppfatningen om dets beskyttelse.

---

¹²²⁸ Ryeng, *Hemmelig krig i nord*, 199.

¹²²⁹ Kjeldstadli, *Hjemmestyrkene*, 368.

¹²³⁰ Johannes Heimbecks dagbok 15. november 1941.

I samlingen til Norges Hjemmefrontmuseum finnes et treskrin med en Røde Kors-logo på lokket. «Under krigen ble det benyttet av etterretningsorganisasjonen XU for transport av film. Det er plass til etterretningsmateriale i midten. På hver side av filmene ligger det en stor blitspære av typen Superflash Wabash. Et batteri er koblet til pærene. Dersom esken ikke ble åpnet på en bestemt måte gikk blitspærene av, og filmene ble destruert». ¹²³¹ Noen var villige til å risikere organisasjonens tillit og troverdighet ved å ta i bruk disse midlene.

I boken *Norske kvinner i krig* skriver historiker Mari Jonassen: «I Hjemmefrontledelsens sekretariat utviklet det seg et omfattende støtteapparat hvor så mange som 32 kvinner arbeidet rundt årsskiftet 1944/45». ¹²³² Esther Schou (Sanengen) var en av disse. Hun hadde tidligere vært med i arbeidet med illegale aviser, men «ble stadig mer engasjert i flyktninghjelpen». ¹²³³ Høsten 1944 økte arbeidspresset og risikoen sterkt, men hun holdt på helt til faren for avsløring og arrestasjon ble overhengende i februar/mars 1945. ¹²³⁴ Men fremfor å flykte, ble hun heltids «illegalist – i perioder forkledd som søster ‘Anne Heide’ i Røde Kors». ¹²³⁵

XU-agent i Narvik, Harry Westrheim, ikledte seg under tvangsevakueringen fra Finnmark og Nord-Troms høsten 1944 et Røde Kors-armbind for å lettere bevege seg blant de evakuerte og samle inn «opplysninger om tyske troppeplasseringer og posisjoner i Finnmark og Troms» ¹²³⁶ – et klart brudd på nøytralitetsprinsippet.

En XU-organisert flyktningerute med utgangspunkt på Eidsvoll brukte også en Røde Kors-merket bil som skalkeskjul for deler av transporten. ¹²³⁷ Ragnar Ulstein forteller i *Jødar på flukt* om redningen av jødiske barn høsten 1942: «Nic. Waal hadde ein liten bil med Røde Kors-merket på, og inn i denne bilen la dei fire-fem born på golvet framfor baksetet, la nokre pledd oppå og køyrde av stad. 22 barn skulle ut, og det tok si tid når ein berre kunne få ut fire-fem i gongen. Men utpå morgonkvisten var dei alle evakuerte». ¹²³⁸

---

¹²³¹ Norges Hjemmefrontmuseum, Instagram-innlegg, 12. juli 2021.

¹²³² Jonassen, *Norske kvinner i krig*, 262.

¹²³³ Jonassen, *Norske kvinner i krig*, 358.

¹²³⁴ Jonassen, *Norske kvinner i krig*, 360.

¹²³⁵ Kraglund og Moland, *Hjemmefront*, 248.

¹²³⁶ Aas, *Byen, banen og bolaget*, 475.

¹²³⁷ Gogstad, *Slange og sverd*, 107; Ulstein, *Jødar på flukt*, 145.

¹²³⁸ Ulstein, *Jødar på flukt*, 145.

For flere av de som kombinerte Røde Kors-engasjement med motstandsvirksomhet både innenfor og utenfor organisasjonen ser det ikke ut til å ha vært en motsetning i det å anvende det nøytrale Røde Kors. Både det å hjelpe og å drive motstand ble sett på som riktig, og kunne derfor begge drives under det nøytrale humanitære emblemet. Motstand kunne tilpasses Røde Kors-tanken om å hjelpe folk i nød.

Det kunne likevel bare et stykke på vei knyttes sammen. Problemet var at også «fienden» kunne gjøre samme nytte av symbolet. En angiver brukte Røde Kors-merket til å skaffe seg tillit hos det tsjekkisk-jødiske paret Marianne og Wilhelm Jaroschy. Ifølge Espen Søbys *Hva vet historikerne?* kjørte en lege dem mot svenskegrensen i en Røde Kors-bil: «han stoppet i nærheten av Mysen og ba flyktningene gå inn på en sidevei, der sto Gestapo og ventet».¹²³⁹

Konklusjoner

Ifølge Thomas Chr. Wyller var organisasjonssamfunnets kontinuitet fra legalitet inn i illegalitet den sentrale komponenten i motstandsorganiseringen, mens Ole Kristian Grimnes peker på at det i «stedet oppsto nye og som oftest lite formaliserte personrelasjoner», som var «født av det gamle og derfor i slekt med det, men likevel en original skapning».¹²⁴⁰

Strukturene innenfor motstandsbevegelsen, Sanorg-prosjektet, de varierte forbindelsene mellom hjelpekorpsene og Milorg, toppledelsens unnvikelse og sporene etter Johannes Heimbecks virksomhet samt forholdene i Narvik, viser at kontakten mellom Hjemmefronten og Norges Røde Kors var sporadiske og ikke del av en koordinert intern motstandsstrategi i organisasjonen. Hjelpekorpsenes funksjon i Sanorg og i Milorgs sanitet ble avtalt først helt mot slutten av krigen og mellom et begrenset utvalg tillitspersoner. De fleste i organisasjonen var ikke engang klar over planene, og de ble heller aldri satt ut i live.

Til tross for det begrensede kildematerialet som finnes om all motstandsvirksomhet, og den rudimentære kunnskapen som følger av det, kan det

---

¹²³⁹ Søbys, *Hva vet historikerne?*, 143.

¹²⁴⁰ Grimnes, *Hjemmefrontens ledelse*, 85.

foreløpig konkluderes med at Norges Røde Kors som *organisasjon* ikke var aktivt tilsluttet Hjemmefronten. Hjemmefrontens illegale aviser anklaget til og med organisasjonen for å være «stripete» (se kapittel 4). Den *aktive* forbindelsen fantes via et utvalg individer, som også hadde betenkeligheter med å koble den humanitære organisasjonen med motstand.

Realistisk sett var total separasjon mellom Norges Røde Kors og motstandsbevegelsen umulig, sett fra begge sider. Det tyske okkupasjonsregimets interesse i å bevare en sivil humanitær beredskap åpnet for en viss toleranse for suspekt virksomhet – de aksepterte at det fantes motstandselementer innenfor Røde Kors, men problemet var heller ikke så stort at det overgikk de fordelaktige tjenestene Røde Kors sto for. Dette speiler Røde Kors sine interesser – visse motstandselementer måtte aksepteres, men det måtte ikke gå så langt at det utsatte organisasjonen for fare. I Norges Røde Kors ble visse tilpasninger til den tyske okkupanten sett på som uunngåelig, mens organisasjonen måtte først og fremst konsentrere seg om å holde NS unna. Det foregikk en kontinuerlig forhandling mellom forpliktelsen til de humanitære prinsippene og lojaliteten til holdningskampen og motstanden mot okkupasjonsregimet. Den høye statusen til Norges Røde Kors fungerte hos alle parter under okkupasjonen som en klar buffer mot for mange inngrep fra regimet og mot omfattende kompromitterende motstandsvirksomhet.

Det finnes ingen entydige svar på hvordan Norges Røde Kors sin rolle under okkupasjonen ble oppfattet av de i og rundt organisasjonen. Men i 1965 skrev kulturjournalisten Sverre Riisøen treffende i en kronikk om Norges Røde Kors: «[B]armhjertighet i handling er den form for etisk esperanto alle mennesker forstår, hvor divergerende motivene enn kan være».¹²⁴¹ Dette var en del av moteffekten som ligger i Odd-Bjørn Fures poeng om at tyskerne i det norske samfunnet møtte en holdning «de aldri forsto», og som var med på å opprettholde dualismen i Røde Kors sitt virke. Det resulterte i at en viss grad av motstand ble integrert i det humanitære rommet mer enn det førte til en forringelse av det.

---

¹²⁴¹ *Verdens Gang* 22. april 1965.

Kapittel 7

FRIGJØRING

Prinsippenes rasjonale

Glede og lettelse preget landet den første perioden etter frigjøringen 8. mai 1945, men krigens kjølvann inneholdt også sterke spenninger, mistanker og misnøye. Mange kjente hadde stått på hver sin side, og et oppgjør var uunngåelig. Motsetningene var ofte like krasse som det moralske landskapet var tåkete. Etterkrigstidens første fase var intens på utallige måter. Stemningen besto av både jubel og raseri – det som forfatteren Ian Buruma refererer til som «frigjøringskomplekset». ¹²⁴²

Under felttoget i 1940 og gjennom okkupasjonsårene, ble Genève-konvensjonene brutt gjentatte ganger og Røde Kors sine grunnleggende prinsipper utsatt for sterkt press fra flere sider. Hjemmefronten anklaget underveis organisasjonen for å være «stripete» og den hadde en kjent «stornazist»¹²⁴³ som visepresident det meste av krigen. Likevel beholdt Norges Røde Kors en utbredt troverdighet og tillit. Den offentlige entusiasmen for organisasjonen fortsatte gjennom de første fredsmånedene og videre inn i etterkrigstiden. I 1947 konstaterte organisasjonen at den «har i dag en enorm good-will». ¹²⁴⁴ Det samme rapporterte den til ICRC året etter: «We can state with conviction that the Norwegian Red Cross has a much stronger position to-day than it had 10 years ago, and in a far greater degree is present in the consciousness of the public». ¹²⁴⁵

På hvilken måte kom organisasjonen styrket ut av okkupasjonen? Hva forteller det som skjedde etter krigen om Norges Røde Kors sin posisjon under den?

Frigjøringsoppgavene – Røde Kors «det store holdepunktet»

To uker før Nazi-Tysklands kapitulasjon returnerte Arnold Rørholt til administrasjonen i Norges Røde Kors. Sipo/SD godkjente på president Fridtjof Heyerdahls forespørsel at

---

¹²⁴² Ian Buruma, *År null. En fortelling om 1945* (Oslo: Forlaget Press, 2013), 27.

¹²⁴³ *Aftenposten* 25. mai 1945.

¹²⁴⁴ SNS, 3. distrikt, mappe 63, brev fra Arnold Rørholt til distriktsformennene i Norges Røde Kors 17. juni 1947.

¹²⁴⁵ Norges Røde Kors, *The Activities of the Norwegian Red Cross 1938–1948*, 5.

den tidligere avsatte generalsekretæren gikk inn og planla arbeidet med Røde Kors sitt nye Hjelpekontor, som skulle «ta imot og hjelpe frigitte norske fanger, samt utenlandske fanger og sivilarbeidere i Norge».¹²⁴⁶

På ettermiddagen 7. mai ble Heyerdahl og Rørholt bedt om å komme til Victoria Terrasse. Der traff de svensken Harry Söderman, som var knyttet til de norske polititroppene og på eget initiativ hadde truffet en avtale med Heinrich Fehlis om en personlig overdragelse av den øverste politimyndigheten i den norske hovedstaden (men kun fikk ha i noen timer før Hjemmefrontens hemmelige politiledelse rykket inn «før tiden» og overtok fra midnatt).¹²⁴⁷ Røde Kors fikk oppgaven med å kjøre 500 løslatte menn fra cellene i Møllergata til Grini, og ordnet det med det sivile luftvernets kjøretøy. De kvinnelige fangene slapp fri samme kveld. I løpet av de neste dagene registrerte Røde Kors Hjelpekontor over 3000 tidligere norske fanger. De som ikke hadde bosted eller familie i Oslo-området fikk losji og mat. De mest reduserte fikk tilbud om rekonvalesensopphold på Modum Bad, som ble et populært tiltak de neste ukene.¹²⁴⁸

I et oppslag i *Aftenposten* 16. mai var Røde Kors sitt arbeid for de løslatte fangene og den øvrige innsatsen omtalt: «Vi blir enige om at dette humanitære arbeid er det vakreste eksempel på samfølelse som situasjonen kan oppvise», fastslo journalisten.¹²⁴⁹ Artikkelen hadde overskriften «I Fridtjof Nansens ånd. Norges Røde Kors i aksjon». 23. mai gjentok tonen seg i ICRCs dr. Hoffmanns uttalelse i samme avis om hans «beundring over at man i Norges Røde Kors hadde klart å utføre oppgaver av slike dimensjoner og på en så presis måte». I samme utgave sto det på andre side: «Har de anskaffet Dem et Røde Kors-flagg? Hvis ikke, så gjør det straks. Det går simpelthen ikke an å vise seg foruten. I fem lange krigsår har Røde Kors ytet hjelp til alle som har vært i nød».¹²⁵⁰

Avisene sørget slik for å understreke en kontinuitet i organisasjonens ideelle barmhjertighetsarbeid gjennom krigen. Pressens egenskaper som både skaper og formidler av stemningen i opinionen var med på å gi Norges Røde Kors en symbolsk bro over okkupasjonstidens ulike avvik fra de humanitære grunnprinsippene, i tillegg til å

---

¹²⁴⁶ SNS, Erling Borch-Johnsens privatarkiv, eske 2, «Referat fra Landsstyremøtet i Norges Røde Kors 25. mai 1945».

¹²⁴⁷ SNS, 3. distrikt, mappe 5, «Rapport over Norges Røde Kors hjelpekontors virksomhet fra 8/5 til 1/6-45»; *Dagbladet* 1. juni 1945; Anders Johansson, *Den glemte armé. I skyggen av hjemmefronten* (Oslo: Cappelen Damm, 2008), 451; Frode Færøy, «Harry Söderman», på Store Norske Leksikon https://snl.no/Harry_S%C3%B6derman (hentet 2. juni 2021); Vollestad, *Livet på Grini*, 302–203.

¹²⁴⁸ SNS, 3. distrikt, mappe 5, «Beretning om Landskontorets arbeide i tiden 1. januar til 1. juni 1945».

¹²⁴⁹ *Aftenposten* 16. mai 1945.

¹²⁵⁰ *Aftenposten* 23. mai 1945.

skyve organisasjonens popularitet videre frem. Den rosende publisiteten rundt Røde Kors var også felles for den borgerlige sidens og arbeiderbevegelsens presse.

Effekten av den nasjonale og internasjonale Røde Kors-dimensjonen var også tydelig for folk. Antallet henvendelser til Opplysningskontoret om nordmenn i utlandet steg «til nye høider» etter frigjøringen.¹²⁵¹ Andre lands Røde Kors-foreninger bidro dessuten med store mengder gaver våren og sommeren 1945: «Norges Røde Kors var nærmest overveldet over den generøse hjelp [...] som omfattet matvarer av alle slag, klær, sko, sykehusutstyr, medisiner, etc.», oppsummerte representantskapet et par år senere.¹²⁵² Blant annet samlet det kanadiske Røde Kors sin ungdomsforening inn midler til hjelp for norske barn, mens Skottland Røde Kors donerte 10 ambulanserbiler.¹²⁵³ Også Jens Meinich jr. kommenterte i sin erindringsbok fra 1975 at det fredsvåren strømmet inn gaver fra utlandet, og at nordmennene slik «fikk føle verdensorganisasjonen Røde Kors' sterke, hjelpende hånd».¹²⁵⁴ Beskrivelsen er talende for den auraen som omga organisasjonen i disse månedene i 1945 – selv om mange forsendelser også kom fra styresmakter og andre instanser enn Røde Kors-foreninger, og ble fordelt både gjennom Nasjonalhjelpen og andre humanitære organisasjoner som Norske Kvinners Sanitetsforening.

Fra slutten av mai kom de store kontingentene frigjorte fanger hjem fra utlandet; en del av studentene var først ute. Den første gruppen med eldre norske krigsfanger kom om morgenen 28. mai.¹²⁵⁵ Norges Røde Kors arrangerte mottakelse på Grand Hotell i hovedstaden, der Fridtjof Heyerdahl ønsket dem velkommen. Oberst Oscar Hammerstads takk til Røde Kors som tilværelsens «store holdepunkt og det faste anker som hjalp til på alle måter» under fangenskapet, sto på trykk i flere aviser.¹²⁵⁶

Like stort inntrykk både på fangene, og enda større på ettertidens allmenne oppmerksomhet rundt Røde Kors, gjorde «de hvite bussene». Visepresident i Svenska Røda Korset, Folke Bernadotte, fremforhandlet i februar 1945 en avtale med Heinrich Himmler om å redde ut skandinaviske fanger fra konsentrasjonsleirene i det skrumpende

---

¹²⁵¹ SNS, 3. distrikt, mappe 69, udatert rapport fra Dagny Martens om Opplysningskontorets virksomhet i mai 1945.

¹²⁵² SNS, 3. distrikt, mappe 63, utkast til «Representantskapets beretning om Norges Røde Kors sin virksomhet 1945–1947».

¹²⁵³ SNS, 3. distrikt, mappe 5, «Beretning om Landskontorets arbeide i tiden 1. januar til 1. juni 1945»; Norges Røde Kors, *The Activities of the Norwegian Red Cross 1938–1948*, 22.

¹²⁵⁴ Meinich, *Mitt liv med Røde Kors*, 46.

¹²⁵⁵ *Aftenposten* 28. mai 1945.

¹²⁵⁶ *Nationen* 29. mai 1945.

tyske riket.¹²⁵⁷ I løpet av mars og april ble fangene samlet ved Hamburg og reddet ut via Danmark til Sverige. 9. juni var Odd Nansen tilbake i Oslo og kunne fortelle i *Dagbladet* at han og hans medfanger hadde fått «pakker gjennom Røde Kors».¹²⁵⁸ Da «Nacht-und-Nebel»-fangen Trygve Bratteli 35 år senere skrev om den farefylte evakueringen fra Tyskland, sto det humanitære symbolet fremdeles sterkt i minnet: «De hvite bussene var klart røde Kors-merket, og selv om vi underveis av og til så biler som var beskyttet og sto i brann, kom det ikke noen angrep på denne hvite bussen som var dekket av både Røde Kors og det svenske flagg».¹²⁵⁹ Bratteli kunne sette sine ben på norsk jord allerede 15. mai 1945.

Åpningen av fengsler og fangeleirer i Norge sørget for at Røde Kors fikk tilgang til og ansvar ikke bare for nordmennene, men også utenlandske krigsfanger og «displaced persons». Til den siste gruppen tilhørte alle sivile utlendinger, unntatt sovjetiske borgere, som av ulike årsaker befant seg i Norge, de fleste av dem tidligere tvangsarbeidere for okkupanten. Det var hektisk møtevirksomhet om denne gruppen mellom Norges Røde Kors, Statens flyktningskontor og Hærens sanitet samt allierte kommisjoner.¹²⁶⁰ Landskontoret i Norges Røde Kors anmodet sine lokalforeninger om å hjelpe offentlige instanser med innkvartering og bespisning til de kunne repatrieres.¹²⁶¹ I transittbyen Narvik var det i slutten av juni registrert 1490 «displaced persons», hvorav blant andre 258 nederlendere, 293 franskmenn, 619 polakker, 89 belgiere og 252 tsjekkosllovakere. Mange av disse søkte Røde Kors om hjelp «av forskjellig art».¹²⁶²

Spesielt det høye antallet utmattede sovjetiske krigsfanger var en stor utfordring. Forholdene i en leir på Gardermoen var ifølge *Aftenposten* «ubeskriverlige», og mange fanger «var så vanstelte og så underernærte at de måtte under øyeblikkelig lægebehandling». Flere ble innlagt på Røde Kors sin klinikk i Oslo, der forsvarssjefen kronprins Olav avla et besøk i månedsskiftet mai/juni.¹²⁶³

---

¹²⁵⁷ RA, Heyerdahls L-sak. Norges Røde Kors månedstidsskrift mai 1945, intervju med Folke Bernadotte.

¹²⁵⁸ *Dagbladet* 9. juni 1945.

¹²⁵⁹ Trygve Bratteli, *Fange i natt og tåke* (Oslo: Tiden Norsk Forlag, 1980), 224.

¹²⁶⁰ SNS, 3. distrikt, mappe 5, «Rapport over Norges Røde Kors hjelpekontors virksomhet fra 8/5 til 1/6-45».

¹²⁶¹ SNS, 3. distrikt, mappe 5, «Rapport over Norges Røde Kors hjelpekontors virksomhet fra 8/5 til 1/6-45».

¹²⁶² SNS, Erling Borch-Johnsens privatarkiv, udatert rapport fra Repatrieringskontoret til Røde Kors signert Jan Harr. «Den tyske okkupasjonsmakten [...] hadde egne sanitetsressurser og egne sykehus» – Melien, *Helse for stridsvenne*, 112.

¹²⁶³ *Aftenposten* 2. juni 1945.

I perioden før de allierte fikk på plass sitt administrative apparat i Norge fikk den norske hærens sanitet pleiansvaret for de sovjetiske krigsfangene, inkludert rundt 7000 sivile tvangsarbeidere.¹²⁶⁴ Sanitetssjefen Carl Semb og Fridtjof Heyerdahl ble enige om at Røde Kors sammen med andre humanitære foreninger skulle bistå.¹²⁶⁵ Organisasjonen oppnevnte en representant til hver distriktskommando for å sikre et godt samarbeid. «Det er dog forutsetningen at sykemateriell og medisiner mest mulig skal leveres av tyskerne slik at norske lagre ikke angripes mere enn strengt nødvendig», opplyste hjelpekantoret til Røde Kors-kretsene.¹²⁶⁶

I Nordland, der det var tett mellom fangeleirene, var innsatsen spesielt prekær. Røde Kors-kretsen i Ballangen i Ofoten ba umiddelbart etter den tyske kapitulasjonen om å få tilgang til krigsfangene i kommunen.¹²⁶⁷ Bare i indre Salten befant det seg ved freden rundt 15 000. På grunn av omfanget og tilstanden i leirene ba Fylkesnemnda for hjelp til «displaced persons» og flyktninger i Nordland (opprettet i mars etter beskjed fra eksilregjeringen) om svensk bistand til hjelpearbeidet. 6. juni overtok Svenska Røda Korset et tysk lasarett på Klungset utenfor Fauske.¹²⁶⁸ Der lå det i slutten av måneden fremdeles innlagt 200 sovjetiske pasienter som led av tuberkulose og alvorlig ernæringsmangel.¹²⁶⁹

«I tiden etter frigjøringen og frem til repatrieringen i juni/juli 1945 utførte Norges Røde Kors et omfattende hjelpearbeid for de sovjetiske krigsfangene», skriver Marianne Neerland Soleim.¹²⁷⁰ Der organisasjonen under okkupasjonen ikke kunne nå dem, var krigsfangene etter frigjøringen en av dens hovedoppgaver. Sovjetiske eks-fanger samlet i hovedstaden viste sin takknemlighet ved å arrangere flere matineer til inntekt for Norges Røde Kors.¹²⁷¹ *Arbeiderbladet* meldte om «stappfullt hus og stor stemning» under den sovjetiske underholdningen på Nationalteatret søndag 17. juni.¹²⁷² Røde Kors kunne være en katalysator for forbrødring på tvers av nasjonaliteter og bygge videre på det viktige holdepunktet organisasjonen hadde vært under okkupasjonen.

---

¹²⁶⁴ SNS, 3. distrikt, mappe 67, supplerende orientering fra Hjelpekantoret til lokalkretsene 25. mai 1945.

¹²⁶⁵ SNS, 3. distrikt, mappe 67, orientering fra Hjelpekantoret til lokalkretsene 22. mai 1945.

¹²⁶⁶ SNS, 3. distrikt, mappe 5, «Rapport over Norges Røde Kors hjelpekantors virksomhet fra 8/5 til 1/6-45».

¹²⁶⁷ SNS, 3. distrikt, mappe 12, årsberetning 1945 fra Ballangen Røde Kors.

¹²⁶⁸ Soleim, *Sovjetiske krigsfanger*, 259 og 261.

¹²⁶⁹ *Aftenposten* 28. juni 1940.

¹²⁷⁰ Soleim, *Sovjetiske krigsfanger*, 269.

¹²⁷¹ *Aftenposten* 18. juni 1945.

¹²⁷² *Arbeiderbladet* 19. juni 1945.

Uroligheter blant de mange tusen personene som befant seg i en usikker situasjon, hører også med til historien. I boken *Falstad. Fangeleirer i diktatur og demokrati 1941–1949* forteller Trond Risto Nilssen og Jon Reitan om en leir i Namsos organisert av Røde Kors med «50 russere av ulike slag», der det «ofte var bråk mellom de ulike gruppene, og kildene viser at det flere steder ikke ble tatt spesielle hensyn til hvilke grupper som ble plassert sammen i interneringsleirene».¹²⁷³

En overveldende jubel for Røde Kors

Norges Røde Kors var etter frigjøringen klare på at en større medlemsrekruttering måtte prioriteres.¹²⁷⁴ I slutten av september 1945 lå landet badet «i Røde Kors' tegn».¹²⁷⁵ Mandag 24. startet «Røde Kors-uken», en storstilt landsdekkende vervingskampanje med parolen «Hver nordmann inn i Røde Kors». På programmet i Trondheim sto blant annet foredrag om Røde Kors-arbeidet i fangeleirene og om de hvite bussene, og en egen Røde Kors-søstrenes og hjelpekorpsenes dag.¹²⁷⁶ I Oslo arrangerte Røde Kors konserter og fallskjermoppvisning.¹²⁷⁷ Norges Røde Kors tok også opp igjen filmvisning. Via ICRC skaffet de til veie «den utmerkede propagandafilm 'One way remains open'».¹²⁷⁸ Ravensbrück-fangen Sylvia Salvesen oppfordret også alle tidligere tysklandsfanger om å melde seg inn i Røde Kors.¹²⁷⁹

Tidligere fange, og sosialminister i den midlertidige samlingsregjeringen, Sven Oftedal, var på forsiden av blant annet *Nordlys* i Tromsø 29. september: «Genferkorset var livssymbolet i fangeleirene».¹²⁸⁰ Også bruken av lyrikk om Røde Kors-emblemet for å formidle organisasjonsverdiene gjentar seg gjennom hele perioden, fra landsmøtet i 1940, via lokale eksempler under okkupasjonen til høsten 1945. På forsiden 23. september trykket *Romsdals Budstikke* en prolog som hyllet organisasjonen, symbolet og Røde Kors

---

¹²⁷³ Risto Nilssen og Reitan, *Falstad*, 176.

¹²⁷⁴ *Verdens Gang* 19. september 1945.

¹²⁷⁵ *Adresseavisen* 24. september 1945.

¹²⁷⁶ *Adresseavisen* 19. september 1945.

¹²⁷⁷ *Aftenposten* 22. september 1945.

¹²⁷⁸ SNS, Norges Røde Kors, «Representantskapets beretning... 1940–1945», 33.

¹²⁷⁹ *Nordlys* 28. september 1945; *Aftenposten* 25. september.

¹²⁸⁰ *Nordlys* 29. september 1945. Sjømannspresten i Hamburg, Arne Berger, skrev blant annet i *Aftenposten* og *Nordlandsposten* 27. september 1945 og avisene *Østerdølen*, *Vestfold*, *Arbeider-Avisa* samt flere andre over flere dager: «Jo, Norges Røde Kors, det skal vi slutte opp om».

sin betydning under krigsårenes påkjenninger: «Håpet, troen – viljer sterke/ bæres fram – på korsets grunn/ Røde Kors – du felles eie./ Felles sak – gir felles plikt./ Nu vet vi de rette veie:/ Hver nordmann med –/ og aldri svikt».¹²⁸¹ Røde Kors pekte på samholdet og solidariteten både bakover og fremover i tid.

Det ble også lagt stor vekt på at kong Haakon var organisasjonens høye beskytter, og den gjeninntrådte forsvarssjef Otto Ruge – som under krigen ble et nasjonalt motstandssymbol, og ifølge biograf Tom Kristiansen var blant personene som etter monarken hadde størst anseelse både i offentligheten og hos myndighetene i de første etterkrigsårene¹²⁸² – kom med en uttalelse om Røde Kors, som sto på trykk i flere aviser:

Som mangeårig krigsfange har jeg personlig meget å takke Røde Kors for. [...] Jeg har også sett at det ikke bare er fangene selv som har grunn til å takke Norges Røde Kors. Det er kanskje i like høy grad fangenenes familier her hjemme. [...] Jeg synes ikke at jeg for min del kan stanse med en slik almindelig takk. Jeg føler det som en plikt å gjøre det jeg kan for å skaffe Norges Røde Kors de best mulige arbeidsbetingelser også i fremtiden. Det er meg derfor en glede på denne måte å støtte den appell som Norges Røde Kors i disse dager retter til offentligheten.¹²⁸³

Jens Meinich jr. beskrev selv den entusiasmen for organisasjonen han opplevde underveis på sin foredragsreise høsten 1945. «I september gikk Røde Kors-ukene av stabelen over hele landet med en fantastisk oppslutning. [...] Det var en lett jobb jeg hadde da jeg reiste rundt i landet og holdt foredrag om Røde Kors, – den rene seiersrunden».¹²⁸⁴ Selv om Landskontoret mente at tidspress hindret dem fra å legge enda mer jobb i arrangementet, sa representantskapet seg fornøyd med resultatet av Røde Kors-dagene.¹²⁸⁵ Det så ut til at organisasjonen ikke lenger var dominerende assosiert med krig, men gjennom de første månedene etter frigjøringen også med fredstid.

Feiringen var heller ikke over. 1945 markerte Norges Røde Kors sitt 80-årsjubileum. Det preget opptakten til organisasjonens første landsmøte på fem år, med en festmiddag på Grand Hotell den 4. november. Kongehuset, statsminister Einar Gerhardsen, forsvarssjef Ruge, ICRCs Georg Hoffmann og Folke Bernadotte stilte alle

---

¹²⁸¹ *Romsdals budstikke* 23. september 1945.

¹²⁸² Kristiansen, *Otto Ruge*, 333.

¹²⁸³ *Aftenposten* 24. september; *Adresseavisen* 27. september; *Nordlys* 28. september.

¹²⁸⁴ Meinich, *Mitt liv med Røde Kors*, 46.

¹²⁸⁵ SNS, Norges Røde Kors, «Representantskapets beretning ... 1940–1945», 33.

opp og sørget for ekstra publisitet. Stortingspresident Carl J. Hambro holdt takk for maten-talen og kronprins Olav ble utnevnt til æresmedlem.¹²⁸⁶

Norges Røde Kors sin medgang fikk et ytterligere løft bare en drøy uke etter landsmøtet. Tirsdag 13. november var den internasjonale Røde Kors-komiteen førstesidestoff både innenlands og utenlands. I den doble tildelingen av Nobels fredspris gikk den for 1945 til den tidligere amerikanske utenriksministeren Cordell Hull for arbeidet med å etablere FN, mens ICRC mottok prisen for året 1944. «Da [Nobel]komiteen fattet sin endelige beslutning i november 1945, var det bred enighet om å gi fredsprisen til ICRC», skriver Øivind Stenersen.¹²⁸⁷ Begrunnelsen var fundert i den internasjonale Røde Kors-komiteens arbeid med opplysningstjenesten for krigsfanger, hjelpen til okkuperte land og å opprettholde oppmerksomheten rundt folkeretten. Nicolai Paus i Norges Røde Kors uttalte til Norsk Telegrambyrå (NTB) at «ingen annen person eller institusjon fortjener bedre prisen».¹²⁸⁸ Nobelprisen forsterket bevegelsens og dermed også den norske organisasjonens prinsipielle kapital: det medfølgende budskapet var at Røde Kors sitt grunnleggende etos hadde stått imot den tyske okkupantens og NS sine nyordningsfremstøt.

Synergien av de mange tunge oppgavene Norges Røde Kors var med på i de første ukene etter frigjøringen, den gjentatt uttrykte takknemligheten og Nobelprisens prestisje, produserte en offentlig anseelse som gjorde det vanskelig for eventuelle kritiske stemmer og oppfatninger om organisasjonens okkupasjonshistorie å vinne frem. Organisasjonens nimbus betød likevel ikke at Norges Røde Kors sto uten forstyrrelser. Det fantes flere parallelle prosesser som utfordret fortellingen om organisasjonens krigshistorie.

Eksklusjonsvedtak om NS-medlemmer

Norges Røde Kors slapp ikke unna at den i egne rekker hadde navn som ble dratt inn i de mange oppgjørene med okkupasjonsregimet og dets støttespillere. Midt i fredsvårens mest hektiske periode for organisasjonen holdt landsstyret møte 25. mai. Det gikk gjennom frigjøringsoppgavene, men spørsmålet om eksklusjon av NS-medlemmer kom også

---

¹²⁸⁶ *Aftenposten* 5. november.

¹²⁸⁷ Stenersen, Libæk og Sveen, *Nobels fredspris*, 132.

¹²⁸⁸ *Nationen* 13. november 1945.

opp.¹²⁸⁹ Visepresident Nicolai Paus refererte til et vedtak i Røde Kors sitt Sykepleieutvalg dagen før, som han selv og Jens Meinich jr. hadde vært med på å fatte. Det hadde sin foranledning i at Norsk Sykepleierforbund gikk inn for et oppgjør med NS-innmeldte i fagforeningen, etter påtrykk fra medisinaldirektør Karl Evang.¹²⁹⁰

Det hadde også sammenheng med «æresrettene» flere norske organisasjoner satte ned på dette tidspunktet. Disse skulle «ordne opp i det som var politisk, men som befant seg utenfor det juridiske rettsoppgjøret».¹²⁹¹ Hjemmefronten gikk etter frigjøringen ut og ba kulturorganisasjoner om å kaste ut alle som hadde vært NS-medlemmer eller begått andre former for landssvik.¹²⁹² Dessuten hadde Justisdepartementet i London utarbeidet en Tjenestemannsanordning, som skulle gi anledning til å fjerne NS-medlemmer og andre med uverdlig nasjonal adferd fra stillinger i offentlige etater, men også «innretninger som drives av private dersom de mottar bidrag fra stat eller kommune, står under særskilt tilsyn av offentlig myndighet eller er av framtreddende samfunnsmessig betydning».¹²⁹³ Dette kunne inkludert Norges Røde Kors, men Tjenestemannsanordningen gikk først og fremst på ansettelser, og de frivillige baserte organisasjonene ser ut til å ha falt utenom. Det er heller ikke noe som tyder på at lignende oppfordringer fra Hjemmefronten kom direkte til Norges Røde Kors.

Likevel lå det en klar forventning i luften om å gjennomføre en opprydding i egne rekker. Som modell for andre hadde Tjenestemannsanordningen «en betydning som rakk mye lenger enn bare til den offentlige tjenesten», skriver Tore Rem, Espen Søybye og Kjartan Fløgstad i *På aren løs*.¹²⁹⁴ Organisasjonsvesenet sto selv fritt til å «vurdere hvilke represalier som skulle settes i verk mot egne brune eller stripete medlemmer»,¹²⁹⁵ og Norges Røde Kors sin ekskluderingsprosess hadde samme beveggrunner og kom på identisk tidspunkt med flere av kulturorganisasjonenes æresretter.

Landsstyret vedtok 25. mai å sende beskjed til alle landets Røde Kors-kretser om «øieblikkelig å ekskludere de av sine tillitsmenn og medlemmer som har tilhørt Nasjonal

---

¹²⁸⁹ SNS, Erling Borch-Johnsens privatarkiv, «Referat fra Landsstyrets møte den 25. mai 1945».

¹²⁹⁰ Moseng, *Framvekst og profesjonalisering*, 441.

¹²⁹¹ Tore Rem, Espen Søybye og Kjartan Fløgstad, *På aren løs. Krigen, litteraturen og Æresretten* (Oslo: Forlaget Press, 2020), 369.

¹²⁹² Guri Hjeltnes, *Avisoppgjøret etter 1945* (Oslo: Aschehoug, 1990), 71.

¹²⁹³ Baard Herman Borge og Lars-Erik Vaale, *Grunnlovens største prøve. Rettsoppgjøret etter 1945* (Oslo: Scandinavian Academic Press, 2018), 40; Rem, Søybye og Fløgstad, *På aren løs*, 226.

¹²⁹⁴ Rem, Søybye, Fløgstad, *På aren løs*, 206.

¹²⁹⁵ Moseng, *Framvekst og profesjonalisering*, 445.

Samling eller en organisasjon tilknyttet denne, eller som har gjort sig skyldig i annen landsforrederisk handling». ¹²⁹⁶ Men skrivet presiserte også at tilfeller som var under tvil måtte undersøkes grundig og påla kretsene «å være på vakt mot ugrunnet angiveri». ¹²⁹⁷ Prosessens omfang i Norges Røde Kors ser ut til å blitt begrenset hovedsakelig til sykepleierne. 21. mai 1946 vedtok Sykepleieutvalget en suspensjon (og likevel ikke varig eksklusjon) av 26 Røde Kors-søstre, som hadde vært medlem av eller støttet opp om NS. ¹²⁹⁸

Øvrige medlemmer som organisasjonen eventuelt kastet ut er det ikke like klare spor etter. Andre eksklusjoner fra organisasjonen er ikke nevnt i den «eldre» Røde Kors-litteraturen (Rasmussen 1950, Sæter 1965 eller hos Schilling og Ottersen 1995). Representantskapets beretning fra høsten 1945 nevnte eksklusjon av NS-medlemmer som noe landsstyret hadde behandlet siden frigjøringen, men kun som ett punkt i en lengre oppramsing og uten utdyping eller tallfesting. ¹²⁹⁹ Da representantskapet i 1947 forfattet en toårsberetning for perioden etter krigen, var ikke eksklusjonsspørsmålet omtalt. ¹³⁰⁰ Det var det heller ikke i den neste toårsrapporten fra 1949. ¹³⁰¹ I Norges Røde Kors sin rapport til ICRC i 1948 var imidlertid det interne oppgjøret referert i ett kort avsnitt, men dreide seg kun om de 26 «Red Cross nurses who had been member of the N.S» og som hadde fått tillatelse til å søke om å gjenoppta medlemskapet i organisasjonen etter suspensjoner på mellom ett og tre år. ¹³⁰²

Norges Røde Kors konstituerte heller ikke noen sentral granskningskommisjon eller æresrett, i motsetning til kulturorganisasjoner som Norsk Presseforbund, Den norske Forfatterforening og Videnskaps-Akademiet. ¹³⁰³ Slik disse organisasjonene gjennomførte æresrettene, dreide de seg fremfor alt om å frata enkeltpersoner deres personlige ære hvis de hadde gjort seg «fortjent til alminnelig forakt», men også fordi deres «fortsatte

---

¹²⁹⁶ SNS, Erling Borch-Johnsens privatarkiv, «Referat fra Landsstyrets møte den 25. mai 1945».

¹²⁹⁷ RA/PA-250, eske 80, mappe «Landsstyret 1945», brev fra Landsstyret til lokalkretsene 26. mai 1945.

¹²⁹⁸ SNS (RA), «Frontsøstre», referat av møte i Norges Røde Kors sitt sykepleieutvalg 21. mai 1946. Eldrid Mageli skriver noe upresist om dette spørsmålet i *Med rett til å hjelpe* på side 195. Av de 26 som ble ekskludert var det noen, men ikke alle, som hadde vervet seg til det tyske Røde Kors som frontsøstre.

¹²⁹⁹ SNS, Norges Røde Kors, «Representantskapets beretning om Norges Røde Kors' virksomhet 1940–1945», 28.

¹³⁰⁰ SNS, 3. distrikt, mappe 63, utkast til «Representantskapets beretning om Norges Røde Kors sin virksomhet 1945–1947».

¹³⁰¹ SNS, Norges Røde Kors, «Representantskapets beretning om virksomheten 1947–1949».

¹³⁰² Norges Røde Kors, *The Activities of the Norwegian Red Cross 1938–1948*, 30.

¹³⁰³ Hjeltnes, *Avisoppjøret etter 1945*, 71; Rem, Søbye og Flagstad, *På aren løst*, 229; Kim Gunnar Helsvig, *Elitisme på norsk. Det norske Videnskaps-Akademi 1945–2007* (Oslo: Novis forlag, 2007), 56.

medlemskap ville være til skade for institusjonen».¹³⁰⁴ Den betydningen folk tilla Røde Kors gjennom krigen, og den sterke populariteten etter frigjøringen, gjorde at implikasjonene var noe annerledes enn for kunstner- og forskerorganisasjonene, slik de latinske ordspråkene knyttet til dem illustrerer: Røde Kors sitt eget motto «*inter arma caritas – barmhjertighet mellom våpnene*», mot «*inter arma silent musae – mellom våpnene trives ikke diktetekunst og vitenskap*».¹³⁰⁵ For Norges Røde Kors ville en for hard intern oppgjørsstrategi bryte med bildet av organisasjonens selvstendighet og ideelle virksomhet under okkupasjonen, og kan ha satt varsellampene på hos flere. Å fremheve egne prestasjoner var det aller viktigste. Dagen etter ekskluderingsvedtaket 25. mai 1945, sendte Norges Røde Kors også rundt en utlysning til alle kretsene om kandidater til Røde Kors sitt hederstegn – organisasjonens «eneste og høyeste utmerkelse».¹³⁰⁶

Det var to andre tilfeller som sterkere utfordret forestillingen om Norges Røde Kors sin krigs- og okkupasjonshistorie. Det ene var etterforskningen av Fridtjof Heyerdahl. Det andre var det rettslige oppgjøret med de hundrevis av norske kvinnene som hadde meldt seg frivillig til det tyske Røde Kors.

Heyerdahls exit

Samtidig som de utenomrettslige konfrontasjonene var i gang i deler av organisasjonsvesenet, var det lenge forberedte juridiske oppgjøret i emning.

Den 3. juni 1945, dagen før han fylte 66 år, skrev Fridtjof Heyerdahl til representantskapet i Norges Røde Kors at han trakk seg som president med umiddelbar virkning:

Da jeg for snart 5 år siden mottok valget som President i Norges Røde Kors ante jeg ikke hvilket overordentlig arbeide dette skulde komme til å medføre og at det vilde bli så langvarig. Det var min mening å nedlegge mitt hverv som president når freden kom, og derfor har jeg innkaldt Representantskapet for blant annet å meddele dette.¹³⁰⁷

---

¹³⁰⁴ Helsvig, *Elitisme på norsk*, 57.

¹³⁰⁵ Bjarne Slapgard, *Inter arma caritas. Røde Kors gjennom 100 år* (Oslo: Rune Forlag, 1963), 34; Espen Karlsen, «*Inter arma silent musae*», snl.no https://snl.no/inter_arma_silent_musae (hentet 7. juni 2021).

¹³⁰⁶ SNS, 3. distrikt, mappe 67, orientering fra Jens Meinich jr. til lokalkretsene 26. mai 1945.

¹³⁰⁷ RA/PA-250, eske 80, mappe «Representantskapet», brev fra Heyerdahl til representantskapet i Norges Røde Kors datert 3. juni 1945.

Han påpekte at han hadde hatt stor glede av å stå i Røde Kors sin tjeneste, men også at den private og personlige slitasten var stor. Forklaringen var plausibel, men tidspunktet påfallende. Heyerdahl hadde, så langt referatet forteller, ikke antydning av avgjørelsen i forbindelse med landsstyremøtet en drøy uke tidligere. Nicolai Paus skrev til Heyerdahl den 11. juni at opplysningen kom «så overraskende på meg, at jeg ikke med en gang fattet rekkevidden av, hvad dette innebærer». ¹³⁰⁸

Den plutselige kunngjøringen kan vært en effekt av landsstyrets ekskluderingsvedtak. Heyerdahl må ha vært klar over sin utsatte stilling. Det kan også ha blitt drevet frem av andre som var bekymret for en eventuell kobling mellom Røde Kors og Heyerdahls industriell-økonomiske samhandling med okkupanten. 1. juni 1945 mottok riksadvokat Svein Arntzen et brev fra ingeniøren Otto Falkenberg. Der ble det opplyst at samtlige styremedlemmer i Norsk Saugbrugsforening, deriblant Fridtjof Heyerdahl, sommeren 1940 stemte for å bevilge 5000 kroner «av selskapets – aksjonærenes – midler til N.S». ¹³⁰⁹ Falkenberg mente dette falt inn under landssvikanordningens paragrafer om «utilbørlig hjelp til fienden». Siemens Norsk-historiker Ole Hoemsnes skriver: «I de første fredsdagene ble han [Heyerdahl] oppsøkt på sitt kontor i Rosenkrantz' gate 11 av representanter for Hjemmefronten, og han ble etter frigjøringen tilkalt til daværende riksadvokat Svein Arntzen, som ledet rettsoppgjøret etter krigen, der han fikk beskjed om å trekke seg som president i Røde Kors». ¹³¹⁰

Samtalen mellom Arntzen og Heyerdahl som Hoemsnes omtaler, kan ha funnet sted etter Falkenbergs brev den 1. juni, og utløst Heyerdahls kunngjøring til representantskapet den 3.: «Nu mener jeg at jeg har løst den mig pålagte opgave, og at jeg derfor idag nedlegger mitt hverv» [min uth]. Under tre uker etter at samtalen mellom Heyerdahl og Arntzen i så fall fant sted, satt Heyerdahl 20. juni i sitt første avhør om sitt bidrag til NS gjennom Saugbrugsforeningen og om sine roller i Siemens og Deutsche Handelskammer. ¹³¹¹

At Heyerdahl uansett planla å trekke seg som president når krigen var over, er sannsynlig, men tidspunktet og omstendighetene for tilbaketredelsen tilsier at han handlet aktivt for å beskytte Norges Røde Kors fra det han forsto og fikk advarsler om ville

---

¹³⁰⁸ RA, Heyerdahls L-sak. Avskrift av brev Paus til Heyerdahl datert 11. juni 1945.

¹³⁰⁹ RA, Heyerdahls L-sak. Brev fra Otto Falkenberg til riksadvokat Svein Arntzen datert 1. juni 1945.

¹³¹⁰ Hoemsnes, *Vannkraft var starten*, 251.

¹³¹¹ RA, Heyerdahls L-sak. Avhør 20. juni 1945.

komme. Visepresident Nicolai Paus fungerte som president frem til landsmøtet i november. I slutten av juli gikk Heyerdahl også av som Siemens Norsk-direktør, samtidig som det ble opprettet etterforskningsaker både på ham personlig og mot selskapet.

3. august 1945 kom Landssvikanordningens provisoriske anordning om mulige unnlatelser av straff: «Det avgjørende vil være om den skyldige i virkeligheten har vært nasjonalsinnet og har vist dette i gjerning. Ofte kan forholdet være det at den skyldige i større eller mindre grad har vært gjenstand for press, men den hele tid har stilt seg avvisende overfor N.S. og dens virksomhet».¹³¹² Formuleringen var som skapt for å anvendes til Heyerdahls forsvar, og støttespillerne hans fikk det med seg.

Allerede 6. august 1945 skrev Hans Krogh i Sverige til Viggo Forchammer i København: «Efter de oplysninger jeg har fået fra Norge den senere tid tror jeg også, man kan gå ud fra, at han kommer til at bedømmes på en fordelaktigere måte, når sindene kommer til ro. Alle vil måtte indrømme, at han ikke har handlet med tanke på egen fordel. Ingen vil heller kunne beskyldte ham for tysksympatier. Og alle må indse, at den taktik han gjennomførte, gav store resultater. Mange menneskeliv og meget andet har han på sin kreditside».¹³¹³

Landsstyremedlem i Norges Røde Kors, Arne Meidell, skrev 15. august sitt notat om Heyerdahls mangfoldige innsats i Røde Kors til statsadvokat for landssviksaker, Ludvig Nøstdal (se kapittel 5). Høyesterettsadvokat Gunnar Mellbye kritiserte 1. oktober den formelle prosessen mot Heyerdahl i et brev til politimesteren i Oslo, Henrik Meyer. To dager etter fulgte Arnold Rørholt opp med et promemoria om eks-presidentens humanitære betydning: «Under henvisning til den bestemmelse i Landssvikanordningen at saken kan henlegges hvis vedkommende har innlagt sig fortjenester ved handling til gagn for landet, tillater jeg mig på grunnlag av vedlagte P.M. å be om at saken mot direktør Heyerdahl snarest må bli henlagt».¹³¹⁴

Den personlige etterforskningen mot Heyerdahl måtte nødvendigvis dra ut i tid fordi de første undersøkelsene førte til nye spørsmål rundt hans roller i både Siemens Norsk og Deutsche Handelskammer. Hans bidrag gjennom Saugbrugsforeningen

---

¹³¹² *Landssvikanordningen (Prov. anordn. av 15. desbr. 1944 med tillegg)* (Oslo: Johan Grundt Tanum, 1945), 145.

¹³¹³ RA, Heyerdahls L- sak. Kroghs brev gjengitt i brev fra Viggo Forchammer til Landssvikavdelingen i Oslo 9. desember 1945.

¹³¹⁴ RA, Heyerdahls L-sak. P.M fra Arnold Rørholt til politimester Henrik Meyer 3. oktober 1945.

involverte dessuten tre andre styremedlemmer. I tillegg kom det frem anklager om at han hadde ytt personlige økonomiske bidrag til Nasjonal Samling.¹³¹⁵

Manglende treff på et digitalt søk i et bredt utvalg aviser forteller at etterforskningen mot Heyerdahl knapt ble omtalt i norsk presse verken i 1945 eller senere. Samtidig gjorde Norges Røde Kors det organisasjonen kunne for å holde oppe Heyerdahls status som humanitært fyrtårn under okkupasjonen. Da representantskapet 3. november holdt forberedende møte før landskonferansen, var ett av punktene å forfatte en samlet henvendelse til statsadvokat Ludvig Nøstdal for igjen å fremheve Heyerdahls arbeid for norske fanger under okkupasjonen.¹³¹⁶ Da hadde representantskapet allerede utarbeidet sin okkupasjonsberetning, der de konkluderte med at organisasjonen bevarte sin selvstendighet gjennom okkupasjonen takket være de som sto i spissen for foreningen og «i særlig grad presidenten – direktør F. Heyerdahl – hans arbeidskraft, forhandlingsevne, administrasjonstalent og evne til å finne utveier har vært av uvurderlig betydning».¹³¹⁷ Noen avsnitt forut for denne konklusjonen hadde representantskapet lagt inn sin påfallende bemerkning: «Det spørsmål [...] som måtte avgjøres, var hvor steil skal man være, eller på hvilke punkter kan man gi etter, uten å komme i konflikt med Røde Kors' prinsipper, *slik som ledelsen nu engang oppfattet dem*» [min uth]. Dette var en erkjennelse av realitetene, men kan også minne om et plantet slingringsmann – en buffer mot de potensielle kritiske spørsmålene om hvordan organisasjonens toppfigur(er) hadde samhandlet med okkupasjonsregimet, og ikke minst som en forklaring på hvordan Olaf W. Fermann hadde kunnet fungere som visepresident.

Et annet moment lå til rette for benyttelse. Å påberope seg aktiv motstandsvirksomhet var en puls i tiden Norges Røde Kors ikke kunne forbli upåvirket av. Samme dag som 80-årsfesten 4. november ble Hjemmefrontens første krigskors symbolsk nok delt ut på Røde Kors-klinikken, til den rekonvalesente Arnold Hansen i Milorg.¹³¹⁸ I sin kortfattede, radiooverførte tale på Røde Kors sin jubileumsmiddag om kvelden, la fungerende president Nicolai Paus vekt på organisasjonens samarbeid med nettopp Hjemmefronten, og «i denne forbindelse vilde han nevne direktør Heyerdahl, den

---

¹³¹⁵ RA, Heyerdahls L-sak. Rapport til Oslo politikammer 17. februar 1948.

¹³¹⁶ RA, Heyerdahls L-sak. Brev fra representantskapet i Norges Røde Kors til Ludvig Nøstdal 3. november 1940.

¹³¹⁷ SNS, Norges Røde Kors, «Representantskapets beretning ... 1940–1945» (1945), 22.

¹³¹⁸ *Aftenposten* 5. november 1945.

nu avgåtte president». ¹³¹⁹ Var dette et forsøk på å gi Heyerdahl en håndsrekning, ved å understreke distansen mellom anklager og virkelighet og få frem at han var «nasjonalsinnet og har vist dette i gjerninger»? Uttalelsen spilte utvilsomt på strømningene i befolkningen og fremstilte organisasjonens motstandsforbindelse som valgt og koordinert. Mye tyder på at dette var en overdrivelse, slik undersøkelsen i kapittel 6 viser. Det var i det minste en side ved organisasjonens aktivitet som bare kunne vektlegges under visse omstendigheter – frigjøringens dynamikk ikke bare åpnet for det, men gjorde det også påtrengende. Under selve landsmøtet den 5. november ble Heyerdahls innsats som president under krigen «meget hederlig omtalt», ifølge avisene. ¹³²⁰ Koblingen mellom organisasjonsarbeidet og motstandsvirksomheten var på dette tidspunktet en anerkjent side ved Norges Røde Kors sin rolle under okkupasjonen.

Da Nobelprisen like etterpå var et faktum, intervjuet pressen en tidligere president i Norges Røde Kors – men dette var Jens Christian Meinich. ¹³²¹ Heyerdahl, som kanskje burde vært det naturlige intervjuobjektet, var ikke nevnt i denne runden. Årsaken kan ha vært at Heyerdahl var innkalt som vitne i rettssaken mot «hans gamle venn», NS-statsråden Axel Stang, som åpnet bare få dager etterpå. ¹³²² Heyerdahl ble primært utspurt om sitt forslag sommeren 1940 om å ta Stang inn i riksrådet, men fremsto likevel først og fremst som Røde Kors-president. På spørsmålet om Heyerdahl hadde opprettholdt den personlige kontakten med Stang etter at han var blitt kommissarisk statsråd og minister, svarte Heyerdahl. «—Ja, som president i Norges Røde Kors henvendte jeg meg til Stang [...] han var i det hele tatt den eneste av de norske ‘makthavere’ som gikk aktivt inn for å hjelpe landsmenn som var kommet i vanskeligheter [...] Han var i det hele tatt en god støtte for Røde Kors». Disse siste formuleringene nådde hovedstadsavisene *Aftenpostens* og *Verdens Gangs* overskrifter i Stang-saken. ¹³²³ Retten kom likevel frem til at de ikke kunne «legge noen særlig vekt på Stangs hjelpevirksomhet», men gikk bort fra den overveiede dødsstraffen og dømte Stang til livsvarig tvangsarbeid, å betale halvannen

---

¹³¹⁹ *Mass Avis* 5 november 1945; *Teledolen* 6. november 1945.

¹³²⁰ *Lofotposten* 24. november 1945.

¹³²¹ *Aftenposten* 13. november 1945.

¹³²² Kroglund, *Hitlers norske hjelpere*, 202.

¹³²³ *Aftenposten* 20. november 1945 ([...] Direktør Heyerdahl: Stang var den eneste norske ‘makthaver’ som gikk inn for å hjelpe Røde Kors); «Stangs hjelp til Norges Røde Kors» var mellomtittel hos *Verdens Gang* 21. november 1945.

million kroner i erstatning samt et omfattende rettighetstap i ti år.¹³²⁴ Gjennom å kalle Stang Røde Kors sin «eneste» venn, plasserte Heyerdahl både seg selv og organisasjonen i klar avstand til Nasjonal Samling samtidig som han bidro til at Stang ikke fikk dødsdom. Han viste igjen en evne til å innfinne seg mellom aktørene og institusjonene og innta en egen uangripelig posisjon.

Da ICRC-presidenten Max Huber ankom Oslo i begynnelsen av desember for å motta Nobelprisen, fikk *Aftenposten* nå med seg at den første personen han oppsøkte var nettopp Fridtjof Heyerdahl.¹³²⁵ Det var to viktige humanitære strateger som møttes.

Frontsøstrene

Røde Kors-uken i september og Nobelprisfeiringen i desember 1945 overdøvet lenge et annet forhold som kretset rundt fortellingen om Røde Kors under andre verdenskrig. Antallet norske kvinner som fra 1942 til 1945 reiste frivillig til Tyskland gjennom det tyske Røde Kors for å gjennomgå sanitetsopplæring og tjenestegjøre som sykepleiere ved fronten, er av historikeren Vegard Sæther anslått til rundt 450 personer.¹³²⁶ Den første norske frontsøsteren stilt for retten for landssvik, Janna Skaiaa, mottok 21. september 1945 dommen på tre års tvangsarbeid samt rettighetstap og inndragelse av 2000 kroner for å ha vært medlem av NS og aktiv hjelp til fienden Tyskland.¹³²⁷ Skaiaa protesterte mot det siste punktet,¹³²⁸ men Høyesterett forkastet anken 1. desember: «Etter hva det er opplyst under prosedyren for Høyesterett arbeidet det tyske Røde Kors sammen med hærens sanitet, og ved å yde frivillig tjeneste i Røde Kors har domfelte således ydet direkte bistand til den tyske krigsmakt».¹³²⁹

Motivene, opplevelsene og handlingene blant frontsøstrene varierte utvilsomt, men det var tilslutningen til den tyske krigsinnsatsen de ble siktet og dømt for under det norske landssvikoppgjøret. Frontsøstrene ble ikke dømt for sanitetstjeneste i DRK, men for som

---

¹³²⁴ *Norges Handels- og Sjøfartstidende* 24. november 1945. «Erstatningskravet på 1,5 millioner kroner ble av Høyesterett forhøyet til 2 millioner» – Hans Fredrik Dahl, «Axel Stang» på Norsk biografisk leksikon, nbl.snl.no/Axel_Stang (hentet 11. juni 2021).

¹³²⁵ *Aftenposten* 10. desember 1945.

¹³²⁶ Sæther, *Frontsøstre*, 201.

¹³²⁷ SNS (RA), mappe «Frontsøstre», Janne Skaiaas L-sak. Domsavsigelse 21. september 1945.

¹³²⁸ SNS (RA), mappe «Frontsøstre», Janne Skaiaas L-sak. Anke 24. september 1945.

¹³²⁹ SNS (RA), mappe «Frontsøstre», Janne Skaiaas L-sak. Høyesteretts kjennelse 1. desember 1945; *Aftenposten* 4. desember 1945.

norske borgere å ha vervet seg frivillig for en fiendtlig stat *gjennom* Tysklands Røde Kors.¹³³⁰ Derfor godtok ikke retten at de kunne påberope seg Genève-konvensjonenes beskyttelse. «Barmhjertighetsmotivet» var dermed i beste fall av formildende betydning. Hvorvidt front søstrene bevisst sluttet opp om nazismen, slik blant andre Eirik Gripp Bay tar opp i sin bok *Himmlers valkyrjer*, og deres praktiske virke, spilte en sekundær rolle. Straffene mot front søstrene varierte etter om de hadde vært medlem av Nasjonal Samling i tillegg til at familiemedlemmers påvirkning og veldig ung alder (tidlig i 20-årene og yngre) i noen tilfeller ser ut til å ha vært ansett formildende.

Som Eirik Gripp Bay er inne på, både var og er det uklart om front søstrene ble ansett som SS-personell mer enn Røde Kors-personell. Røde Kors og sanitetstjeneste var så forbundet med Genève-konvensjonen at det var usikkerhet og en del ulikheter i tiltalebeslutninger og domsavsigelser. At det hersket en viss forvirring blant påtalemyndighetens advokater, fremkommer av en henvendelse fra Landssvikavdelingen i politiet til Norges Røde Kors våren 1946 «vedr. sykepleiersker i Tyske Røde Kors». Arnold Rørholt svarte i et brev 24. april:

Under krig er alt sanitetspersonell i det Tyske Røde Kors eller i et hvilket som helst annet lands Røde Kors, beskyttet av Genferkonvensjonen. f.eks. med hensyn til tilfangetagelse, beskyttelse av Røde Kors-merket etc., samt forpliktelse til å pleie venn og fiende. Dette må imidlertid ikke forstås derhen at sykepleierske som tar tjeneste i sanitet i et land som er i krig med hennes eget ikke må stå til ansvar for dette. Det faktum at Røde Kors-folk skal hjelpe venn og fiende er ikke så å forstå at de fortrinnsvis skal hjelpe fienden, og en anmodning om å tjenestegjøre under krigen i Tyskland, som Norge lå i krig med, vil derfor betraktes som landssvik. Dette bekreftes av en nylig avlagt høiesterettsdom.¹³³¹

I oktober 1946 sendte Riksadvokatembetet et rundskriv til statsadvokatene i landssviksaker og påpekte nettopp ujevnheten i straffutmålinger for norske kvinner som under krigen gjorde tjeneste i DRK: «Det er vanskelig å gi alminnelige direktiver om de straffepåstander som skal nedlegges, ikke minst i saker av denne art. Etter de avgjørelser Høyesterett har truffet, antar jeg godt at det vanskelig kan bli tale om å påstå mindre enn

---

¹³³⁰ Johs. Andenæs, *Det vanskelige oppgjøret. Rettsoppgjøret etter okkupasjonen* (Oslo: Tanum-Norli, 1979), 193.

¹³³¹ SNS (RA), mappe «Front søstre» 16.03.16, brev fra Arnold Rørholt til Landssvikavdelingen i politiet 24. april 1946. Takk til Ann Kristin Kristensen for hjelp med disse kildene.

ett års fengsel eller tvangsarbeid for de kvinner som har gjort direkte tjeneste som front søstre og som var fullt voksne da de meldte seg til denne tjeneste». ¹³³²

Spørsmålene om Genève-konvensjonenes beskyttelse for sanitetspersonell kom dessuten opp i pressen. ¹³³³ I *Morgenbladet* 18. juni 1946 stilte den profilerte psykiateren Johan Scharffenberg spørsmålet om sanitetstjeneste hos fienden var landssvik. Hans eget syn var: «Sanitetstjeneste hos fienden er ikke landssvik, hvis den er øvet ut fra en ekte følelse av almenmenneskelig samhörighet». ¹³³⁴ Han fikk imidlertid tilsvaer fra kolleger i legestanden i dagene etter: «Krigens hårde lov tillater ikke å la følelser spille inn når det gjelder assistanse til fienden, uansett av hva art denne er», skrev Henrik Scheen i samme avis to dager senere. ¹³³⁵ Høyesterettsadvokat Leif S. Rohde forklarte også i *Morgenbladet* at behandlingen av fiendens soldater i fiendens tjeneste, innebar at pasientene kunne returnere til strid, mens de ellers ville vært krigsfanger. Hans innvending var at norsk pleie til tyske soldater i DRK var «direkte bistand til fienden» og bidro til å frigjøre fiendtlig personell til annen innsats. ¹³³⁶

Enkelte jurister og privatpersoner engasjerte seg for front søstrene. Overrettssakfører Einar Grimsø på Helgeland var forsvarer i en rekke rettssaker. Vinteren 1947 kontaktet han ICRC. Det første svaret fra Genève var likelydende med Norges Røde Kors sin innstilling om at de måtte straffes som landssvikere. ICRC mente likevel at regler som forhindret straffeforfølgelse for sanitetspersonell måtte innarbeides i den neste utgaven av Genève-konvensjonene. Et oppfølgende svar til Grimsø i august la til: «Ved å støtte seg til ånden om ikke til bokstaven av denne konvensjon, mener den Internasjonale Komite av Røde Kors med hensyn til en lege, en sykepleier eller en sykepleierske som har tjenestegjort i en sanitetsgruppe i hæren eller i et fremmed lands Røde Kors, for å utøve sin profesjonelle plikt, hos de sårede og syke, selv av fiendtlig nasjonalitet, ikke burde bli dømt ved tilbakekomsten til sitt fedreland». ¹³³⁷

På bakgrunn av dette kontaktet Grimsø i september Norges Røde Kors for å få organisasjonens synspunkt på en høyesterettsdommers dissens på det høye straffnivået i

---

¹³³² RA, Elisabeth Falchs L-sak, rundskriv fra Riksadvokatembetet til statsadvokater for landssviksaker 24. oktober 1946.

¹³³³ Andenæs, *Det vanskelige oppgjøret*, 193.

¹³³⁴ *Morgenbladet* 18. juni 1946.

¹³³⁵ *Morgenbladet* 20. juni 1946.

¹³³⁶ *Morgenbladet* 20. juni 1946.

¹³³⁷ SNS (RA), mappe «Front søstre» april 2018 48 4, avskrift av oversatt brev fra ICRCs L. Odier til Einar Grimsø 19. august 1947.

kjæremålsutvalgets behandling av saken mot en frontsøster fra Rana-distriktet. «Det har nemlig tidligere på alle hold vært oppfattet som et hellig og ukrenkelig bud at hospitaltjenesten under krig ikke kjente forskjell på venn eller fiende. Derfor har også Røde Kors hatt en enestående tilslutning fra alle hold».¹³³⁸ Vedlagt var korrespondansen med ICRC, men holdningen i Norges Røde Kors var fremdeles den samme.

ICRC understreket også at dens befatning med spørsmålet var «purely from the point of view of the general Red Cross principles involved, and that it is entirely outside their competence to give any considered opinion on individual cases».¹³³⁹ Rørholt holdt fast overfor andre som var skeptiske til organisasjonens innstilling: «For øvrig vil jeg gjerne gjøre oppmerksom på at Norges Røde Kors ikke 'kjemper' for noensomhelst sak. Det eneste vi har sagt er at vi er enig med norsk rettspraksis på dette område», skrev han i 1948.¹³⁴⁰

Å forsvare frontsøstrene mot landssvik ville ikke bare gå imot den juridiske presedensen som var satt, og som kunne komme til å skade organisasjonens popularitet. Et annet implisitt problem var at kvinnene hadde sviktet Røde Kors like mye som de hadde sviktet landet. Hvis frontsøstrene skulle forsvares med henvisning til Genève-konvensjonene, måtte de også ha fulgt prinsippet om upartisk behandling av sårede, noe mange av dem ikke hadde.

Norges Røde Kors stilte seg tydelig bak linjen om å straffe frontsøstrene juridisk, men de lot også være å straffe direkte de få av frontsøstrene i DRK som var med i Norges Røde Kors før de reiste ut og fremdeles sto oppført som medlem. Under et landsstyremøte i Norges Røde Kors i oktober 1946 kom spørsmålet opp om nettopp de medlemmene som hadde fått permisjon for å delta i det tyske Røde Kors. Noen «fremholdt at det var vanskelig å straffe søstrene for dette».¹³⁴¹ Rørholt henviste igjen til Høyesterett og at det var som landssvikere de ble straffet i rettssystemet. Permisjonene fra Norges Røde Kors var gitt for at søstrene kunne gjøre sanitetstjeneste i DRK, men ikke for å bistå den tyske staten, var holdningen. Nøkkelpunktet her var at landssviket tilhørte

---

¹³³⁸ SNS (RA), mappe «Frontsøstre» april 1948 48 4, brev fra Einar Grimsø til Norges Røde Kors 30. september 1947.

¹³³⁹ SNS (RA), mappe «Frontsøstre» 'tysk 48 holt-saken', brev fra ICRC til Arvid Holt-Seeland 5. april 1948.

¹³⁴⁰ SNS (RA), mappe «Frontsøstre» 'tysk 48 holt-saken', brev fra Arnold Rørholt til Arvid Holt-Seeland 12. oktober 1948.

¹³⁴¹ RA/PA-250, eske 229, «Protokoller for Norges Røde Kors Landsstyre- og Representantskapsmøter 11. januar 1946–14. desember 1948», protokoll fra Landsstyrets møte den 16. oktober 1946.

noe *utenfor* organisasjonen. Selv om dette resonnementet ble formulert først etter krigen i konfrontasjon med rettsoppgjøret, var det den eneste mulige forklaringen organisasjonen kunne kommunisere.

Norges Røde Kors åpnet selv for at de få medlemmene dømt som landssvikere som frontsøstre, kunne gjenoppta medlemskapet etter at *suspensjonen for NS-medlemskap* (som ser ut til å ha vært felles for dem) var gått ut. Gudrun Nordhagen var en av disse kvinnene. Hun var født i 1919, tok sitt første sanitetskurs i 1938, var med i Elverum Røde Kors, meldte seg inn i Nasjonal Samling i februar 1941 og vervet seg i det tyske Røde Kors i februar 1944. «Hun gjorde tjeneste på mange sykehus og krigslasaretter. Ett av dem lå i Seibersdorf i Wien. Bombingen førte til at sykehuset ble flyttet til Eberreichsdorf, nær grensen til Ungarn», forteller Vegard Sæther.¹³⁴² Nordhagen ble i mai 1946 suspendert i tre år fra Norges Røde Kors for sin NS-tilslutning, og året etter dømt til ett år og tre måneders fengsel for NS-medlemskap og ha bistått den tyske krigen gjennom Røde Kors.¹³⁴³

I mars 1948 skrev også den nye presidenten i Norges Røde Kors, Erling Steen, til Justisdepartementet at frontsøstrenes handlinger måtte være snakk om «meget mild grad av landssvik», og oppfordret til å gi amnesti for de som allerede var dømt og gi benådning i kommende saker.¹³⁴⁴ Dette viser at Norges Røde Kors også tok dem i forsvar og at fremgangsmåten overfor denne gruppen var mildere og mer prinsipielt konsekvent enn det senere har blitt fremstilt som, og som blant annet ledet til organisasjonens offentlige beklagelse overfor frontsøstrene mange tiår senere, i 2015.¹³⁴⁵ Det er vanskelig å måle påvirkningen saken om frontsøstrene hadde på Norges Røde Kors sitt rykte og sin popularitet i samtiden, og selv om saken var vanskelig, ser den ikke ut til å ha skapt høylytt bekymring internt. At landssvikdommene mot frontsøstrene var i tråd med Norges Røde Kors sin innstilling, styrket om noe troen på organisasjonens institusjonelle selvstendighet under okkupasjonen.

Men til tross for at Røde Kors opprettholdt sitt momentum og hadde en «enorm good-will i samfunnet», mente representantskapets medlem Oscar Smith i juni 1947 at

---

¹³⁴² Sæther, *Frontsøstre*, 112.

¹³⁴³ SNS (RA), «Frontsøstre», referat av møte i Norges Røde Kors sitt sykepleieutvalg 21. mai 1946; *Østlendingen* 27. mars 1947.

¹³⁴⁴ SNS (RA), mappe «Frontsøstre» april 2018 48 1, brev fra Erling Steen til Justisdepartementets Fengselsstyre, Avdelingen for Landssviksaker datert 12. mars 1948.

¹³⁴⁵ <https://www.nrk.no/ytring/unnskyld-frontsostre-1.12193427> (hentet 15. juni 2021).

organisasjonen hadde «en meget svak posisjon kvantitativt sett».¹³⁴⁶ Diskrepansen mellom hyppig publisitet og stagnert medlemstall var merkbar. Norges Røde Kors sin sterke posisjon i den offentlige bevisstheten gjenspeilte seg aldri i mengden innmeldinger. Folk strømmet ikke lenger til de humanitære organisasjonene når krigen ikke lenger var en overskyggende del av tilværelsen. Røde Kors nådde heller ikke etter krigen opp til en sammenslutning som Norske Kvinners Sanitetsforening, som med sine nesten 200 000 medlemmer og over 1000 lokale foreninger i 1946 fremdeles var langt større.¹³⁴⁷ Under okkupasjonen var det *ideen* om Røde Kors som var overordnet som samlende kraft, ikke organisasjonens tallmessige styrke. Det var realiteten også etter frigjøringen. Norges Røde Kors var fremdeles bundet til konflikten som hadde vært, det var den som var grunnlaget for organisasjonens posisjon.

Fridtjof Heyerdahl – fra spøkelse til æresmedlem

Tyngdepunktet i oppmerksomheten rundt Norges Røde Kors lå på organisasjonens egen aktivitet, men ble også skapt mellom de mange linjene i avisspalter og krigslitteratur. Oppmerksomheten sirklet også uunngåelig tilbake til de sentrale aktørene. Det hadde helt fra 1941 gått rykter om at Olaf W. Fermann før 9. april 1940 hadde skjult tyske invasjonstropper på Oslo havn om bord i kull- og koksbåtene han eide.¹³⁴⁸ I slutten av mai 1945 meldte pressen at «stornazisten»¹³⁴⁹ rett før den tyske kapitulasjonen hadde sendt et brev og en sjekk til organisasjonen: «Nazisten Fermann trodde han kunne kjøpe seg fri ved å gi 8 millioner kroner til Norges Røde Kors».¹³⁵⁰ Begge historiene ble senere motbevist i retten, men tonen i avisene var klar helt fra krigens slutt.

9. mai 1945 meldte *Bergens Tidende* via NTB at Norges Røde Kors var under norsk ledelse igjen etter at «medlem av NS, direktør Olaf W. Fermann, som i sin tid ble påtvunget Norges Røde kors' landsstyre ved en forordning, er av presidenten i Norges Røde Kors den 7. mai blitt fratatt enhver befatning med Røde kors».¹³⁵¹ Umiddelbart ved

---

¹³⁴⁶ SNS, 3. distrikt, mappe 63, brev fra Arnold Rørholt til distriktsformennene i Norges Røde Kors 17. juni 1947.

¹³⁴⁷ Schram, *Vekst og virke*, 292.

¹³⁴⁸ Karlsen, *Profitorene*, 219.

¹³⁴⁹ *Aftenposten* 25. mai 1945.

¹³⁵⁰ *Telemark Arbeiderblad* 26. mai; *Dagbladet* 25. mai.

¹³⁵¹ *Bergens Tidende* 9. mai.

frigjøringen definerte pressen de to som motpoler, men etterforskningen av Heyerdahl fra sommeren 1945 forstyrret potensielt antitesens holdbarhet. Organisasjonens krigshistorie var nært knyttet til denne duoen. Selv om det helt fra august 1945 var usannsynlig at Heyerdahls rolle i handelskammeret og direktørstillingen i Siemens ville føre til noen tiltale mot ham og hans angivelige rolle som motstandsaktør ble forsøkt etablert i løpet av høsten, var hans ettermæle i Norges Røde Kors – og dermed fortellingen om organisasjonen – fremdeles avhengig av utfallet i rettssaken mot Fermann.

I 1947 henla påtalemyndighetene saken mot Siemens Norsk A/S.¹³⁵² Det førte til nye vurderinger i den personlige etterforskningen mot Fridtjof Heyerdahl, blant annet om pengetildelingen til NS gjennom Saugbrugsforeningen. På nytt mobiliserte hans gamle venner. Niels Chr. Ditleff, nå norsk minister i Helsingfors, skrev i september et notat «til eventuelt bruk for myndighetene» etter at han ble kjent med at saken mot Heyerdahl tilsynelatende sto foran sin konklusjon. Beskjeden var at Ditleffs samarbeid med Heyerdahl under krigen var uproblematisk, og han fremhevet Heyerdahls «aktive hjelp» og «energiske arbeide» for å sørge for humanitære tilførsler fra Danmark og Sverige.¹³⁵³ Også Nicolai Paus skrev 9. oktober til byråsjef Harald Diesen i Justisdepartementet. «Når jeg henvender meg til Dem i denne anledning, er det fordi jeg som Heyerdahls nærmeste Røde Kors medarbeider og etterfølger gjerne har villet påvise at han har gjort gagn for sitt land i krigstiden».¹³⁵⁴ Organisasjonen viste også i august 1947 at den selv hadde tiltro til ham, ved å engasjere eks-presidenten til å sitte i en ny organisasjons- og finansieringskomité.¹³⁵⁵ Et prematurt forslag om å utnevne Heyerdahl til æresmedlem kom også opp i representantskapet,¹³⁵⁶ men hans egen og Fermanns sak lå fremdeles på vent i rettssystemet.

I mellomtiden bygget Norges Røde Kors videre på motsetningene mellom dem, som i 1948-rapporten til ICRC: «[...] Norwegian Red Cross carried on its work even after the Quisling director Fermann, against the laws and regulations of the Organisation, was foisted on the Society as a member of the Central Committee».¹³⁵⁷ I februar 1948 henvendte politiet seg til Harald Diesen, som hadde ledet etterforskningen av Siemens.

---

¹³⁵² RA, Heyerdahls L-sak. «Samlerapport vedr. Siemens Norsk A/S avgitt av pfm. Harald Diesen, 9. juli 1946».

¹³⁵³ RA, Heyerdahls L-sak, fortrolig notat av Niels Chr. Ditleff 26. september 1947.

¹³⁵⁴ RA, Heyerdahls L-sak, brev fra Nicolai Paus til byråsjef Diesen 9. oktober 1947.

¹³⁵⁵ SNS, 3. distrikt, mappe 63, beslutningsprotokoll fra representantskapsmøtet 25. august 1947.

¹³⁵⁶ SNS, 3. distrikt, mappe 63, protokoll for representantskapsmøtet 25. august 1947.

¹³⁵⁷ Norges Røde Kors, *The Activities of the Norwegian Red Cross 1938–1948*, 21.

Diesen svarte at videre undersøkelser neppe «ville føre til fremmelse av noen straffesak mot direktør Heyerdahl, i det han mente at det eventuelle straffbare forhold ville oppveies av de gode gjerninger H. ville kunne påberope seg».¹³⁵⁸ Sakene mot de tre andre styremedlemmene i Saugbrugsforeningen ble avklart våren og sommeren 1948 med påtaleunntatelse, mens Heyerdahls siktelse fortsatt ble hengende fordi den inkluderte flere punkter og falt inn under begrepet om «utilbørlig» hjelp til fienden, som politiet oppfattet som «meget vanskelig».¹³⁵⁹ Dessuten finnes det en udatert og usignert etterforskningsrapport i landssvikmappen hans som konkluderer med at «det kan ikke herske begrunnet tvil om at Heyerdahls forhold ikke bør gi anledning til strafferettslig ansvar, spørsmålet kan bare være på hvilket grunnlag hans sak bør henlegges. Jeg vil foreslå at ‘saken henlegges etter bevisets stilling da der ikke er funnet grunnlag for straffbart forhold’».

4. juni 1949 fylte Fridtjof Heyerdahl 70 år: «[...] særlig ytte han sine landsmenn store tjenester som president i Norges Røde Kors 1940–45, da han oppnådde benådning av dødsdømte, fikk frigitt fanger og etablerte pakkeforsendelser til norske fanger i Tyskland», sto det i gratulasjonen i *Verdens Gang*.¹³⁶⁰ I sterk kontrast til de rosende ordene om Heyerdahl kom Fermanns sak opp for Lagmannsretten bare tre dager etter. Han hadde «et langt synderegister å svare for», rapporterte *Dagbladet*.¹³⁶¹ Post 6 i tiltalebeslutningen var at Fermann vinteren 1942 lot seg innsette av NS som visepresident i Norges Røde Kors med mål om å nyordne organisasjonen. Ifølge Fermanns upubliserte forsvarsskrift fra 1959 vitnet Heyerdahl i rettssaken mot ham ti år tidligere mot en personlig avtale at det ikke skulle stilles spørsmål mellom dem. «Han må ha følt seg i en meget vanskelig og pinlig situasjon når han på denne måte påla både seg selv og meg taushet under vår konfrontasjon i retten», skriver Fermann.¹³⁶² For Fermann var det viktig å opprettholde bildet av et nøytralt Røde Kors og dermed underbygge sin egen uskyldighet og humanitære innsats. Da måtte også Heyerdahls status holdes oppe. Det må de begge ha vært klar over. Heyerdahl kritiserte ikke Fermann mer enn han måtte, mens Fermann på sin side uttrykte beundring over Heyerdahls humanitære virksomhet.

---

¹³⁵⁸ RA, Heyerdahls L-sak, rapport til Oslo politikammer fra politikonstabel Aalgaard 17. februar 1948.

¹³⁵⁹ Flyen, «Deutsche Handelskammer», 232; Andenæs, *Det vanskelige oppjøret*, 135; Steffensen, «Kollaborasjon, rettsoppgjør og krigsviktig bistand», 42.

¹³⁶⁰ *Verdens Gang* 4. juni 1949.

¹³⁶¹ *Dagbladet* 7. juni 1949.

¹³⁶² Fermann, «Den norske barmhjertighetsfronten», 7.

Hovedstadsavisene omtalte rettssaken flere ganger, men i liten grad punktet om Røde Kors, og Heyerdahls navn ser ikke ut til å ha vært nevnt.

Verken i Norges Røde Kors sine beretninger fra etter krigen, i Heyerdahls landssviksak eller i saken mot Olaf W. Fermann i 1949, kom det frem nøyaktig hva som hadde foregått da Fermann kom inn i organisasjonen vinteren 1942. Rørholt fremhevet i sitt promemoria til politimester Meyer 3. oktober 1945 at Heyerdahl hadde «fullstendig nøytralisert» Fermann under okkupasjonen – når sannheten var at Heyerdahl nærmest hadde rekruttert visepresidenten.¹³⁶³ Det var Rørholts fremstilling som slo igjennom hos retten. I dommen som falt 5. juli 1949 het det under punkt 6:

I slutten av januar 1942 gjorde Innenriksdepartementet henvendelse til presidenten for Norges Røde Kors, F. Heyerdahl, med krav om at sammensetningen av Landsstyret for N.R.K. måtte endres og foreningens generalsekretær A. Rørholt skiftes ut. Meningen var å skaffe N.S. kontroll over og innflytelse i foreningen. Heyerdahl opptok forhandlinger med Innenriksdepartementet og med vedkommende tyske myndigheter for å slippe deres krav og fremholdt bl.a. at gjennomføringen av disse ville føre til at funksjonærene i N.R.K. la ned sine hverv og at foreningen måtte opphøre [...]. Det endte med at Innenriksdepartementet innskrenket seg til å forlange at Røde Kors tok tiltalte inn i landsstyret som visepresident. Heyerdahl protesterte også mot dette krav, men fikk beskjed om at det var et minimumskrav. Heyerdahl fant da å måtte bøye seg. Innenriksdepartementets krav ble godtatt på et stormfullt landsstyremøte i N.R.K. 27/2-1942 og senere på representantskapsmøte 15. mai s.å. Tiltalte tiltrådte som visepresident visstnok i mars 1942. Han ble sittende som sådan til frigjøringen.¹³⁶⁴

Fermann fikk ni års tvangsarbeid, rettighetstap og inndragelse av 3,3 millioner kroner.¹³⁶⁵ 1. september avviste Høyesteretts kjæremålsutvalg anken hans. Knappt fire uker senere var det duket for at Fridtjof Heyerdahl endelig kunne utnevnes som æresmedlem i Norges Røde Kors – selv om han fremdeles formelt var under landssviketterforskning.

Landsmøtets vedtak var referert i blant annet *Dagbladet*, *Vårt Land* og *Aftenposten*.¹³⁶⁶

Da saken mot Fridtjof Heyerdahl ble foreslått endelig henlagt 7. september 1950 av påtalefullmektig Kaare Haavik, var begrunnelsen blitt mer spesifikk: «En har herunder lagt vekt på det overordentlig betydelige og omfattende hjelpearbeid siktede har drevet som president i Norges Røde Kors under okkupasjonen». Til tross for det lange tidsspennet mellom avgjørelsene, kan dommen mot Fermann ha vært en forutsetning for,

---

¹³⁶³ RA, Heyerdahls L-sak. P.M fra Arnold Rørholt til politimester Henrik Meyer 3. oktober 1945.

¹³⁶⁴ RA, Fermanns L-sak, dok. 3419. Domsavsigelse.

¹³⁶⁵ *Arbeiderbladet* 6. juli 1949.

¹³⁶⁶ *Dagbladet* 27. september 1949; *Vårt land* 27. september 1949; *Aftenposten* 28. september 1949.

eller en foranledning til, denne endelige begrunnelsen. Riksadvokatens kontor godkjente henleggelsen 18. september 1950.

Det hadde utvilsomt ringvirkninger for Norges Røde Kors at Olaf W. Fermann ble dømt som landssviker for sitt angivelige forsøk på å kompromittere organisasjonens grunnleggende prinsipper, mens Heyerdahl ble fullstendig frikjent sine overtramp i økonomiske forhold med *eksplisitt* henvisning til hans arbeid for Norges Røde Kors. Det siste ikke kom riktig nok ikke direkte ut i offentligheten, men dommen mot Fermann var et tydelig budskap – det manifesterte forståelsen av at Røde Kors var forsøkt angrepet av nazismens ondsinnede krefter, men fungerte som et vern mot dens ugjerninger, og det siste personifisert gjennom presidenten.

Fermann fikk innvilget benådning og slapp fri allerede i desember 1949, men godtok aldri utfallet av rettsaken på punktet om nyordningsforsøket av Norges Røde Kors. Fermann hadde minst ett nervesammenbrudd under oppholdet i fengsel og selv knyttet han senere sin mentale overbelastning sterkt til denne byrden. At han hadde sviktet nasjonen kunne han medgi, men at han skulle ha sviktet Norges Røde Kors var ikke til å holde ut, slik han skrev til Arnold Rørholt i april 1965 og samtidig uttrykte skuffelse over at han ikke hadde fått mer støtte fra ham og Heyerdahl.¹³⁶⁷ Det tok Fermann nesten tjue år å få saken prøvd på nytt. Under gjenopptakelsen sa Heyerdahl seg for gammel og svak til å stille som vitne.

Det er ingen grunn til å påstå at det lå noen sammensvergelse i at Heyerdahl og Fermann gang etter gang innenfor de samme korte tidsrommene fikk pressedekning med konsekvent motsatte fortegn helt fra frigjøringsdagene. Men da Heyerdahl var renvasket en gang for alle høsten 1950, gikk det kun få uker før boken om Norges Røde Kors under krigen, som organisasjonen hadde bestilt fra forfatter Sigurd Rasmussen, kom ut. Den presenterte tidlig premisset at «Landsforeningens mønstergyldige arbeid under okkupasjonen er preget av president Heyerdahls personlighet»,¹³⁶⁸ mens Fermann var omtalt som «en aggressiv mann», som «lot ingen anledning gå fra seg til å lage vanskeligheter».¹³⁶⁹ *Morgenbladet* skrev i sin omtale: «I jøssingkretser gikk det jo frasagn om Røde Kors-presidenten Fritjof Heyerdahls dyktighet og evne til å forhandle med

---

¹³⁶⁷ RA, Fermanns L-sak. Brev fra Fermann til Arnold datert april 1965.

¹³⁶⁸ Rasmussen (red.), *Barmhjertighetsfronten*, 22.

¹³⁶⁹ Rasmussen (red.), *Barmhjertighetsfronten*, 32 og 105.

okkupasjonsmakten på en smidig, men samtidig bestemt måte og avlokke 'herrefolket' innrømmelser som kom våre nødstilte landsmenn til gode». ¹³⁷⁰ *Tønsbergs Blad* konstaterte at boken var «i høi grad fortellingen om Direktør Fr. Heyerdahls personlige innsats». ¹³⁷¹ Anmelderen var ingen andre enn Heyerdahls gamle industrikollega, Lorentz Vogt, som hadde vært kritisk til omfanget av det økonomiske landssvikoppgjøret. ¹³⁷²

Femten år senere, i 1965, utkom Martin Sæters hundreårshistorie om Norges Røde Kors, *Over alle grenser*. Sverre Riisøens anmeldelse i *Verdens Gang* omtalte verkets balanserte fremstilling av organisasjonens okkupasjonshistorie, at tyskerne hadde vært delvis imøtekommende og at Fermanns inntreden i presidentskapet ikke hadde vært bare til det onde, men konkluderte klart og tydelig: «Røde Kors i Norge gikk både i råd og dåd styrket ut av krigen. På vei til å bli hele folkets æressak». ¹³⁷³

Fermanns faktiske frikjennelse på punktet om nyordningsforsøket av Norges Røde Kors kom i februar i 1968. Den forbigikk i stillhet. I slutten av mai året etter, skrev derimot blant andre *Aftenposten* om at Fridtjof Heyerdahl, kun få dager før sin 90-årsdag, fikk tildelt Den tyske forbundsrepublikkens fortjenesteorden «som takk og honnør for arbeide for den tysk-norske handelsforbindelse og for hans medvirkning til å gjenopprette normal forbindelse mellom Norge og Tyskland etter krigen». ¹³⁷⁴ På selve fødselsdagen like etterpå fulgte *Morgenbladet* opp med å tilføye om denne tyske utmerkelsen: «Men det var nok ikke mindre presidenten for Norges Røde Kors i krigsårene 1940–45 som ble hedret ved denne anledning. Hans caritative virksomhet som president for Røde Kors hadde hans medmennesker stor nytte av, idet han var i stand til å hjelpe hundrevis av landsmenn». ¹³⁷⁵

Den naturaliserte myten

At president Nicolai Paus under landsmøtet høsten 1945 eksplisitt koblet Norges Røde Kors til motstandsarbeid fikk en uforutsett og umiddelbar duplikasjon. I førjulsdagene

---

¹³⁷⁰ *Morgenbladet* 23. november 1950.

¹³⁷¹ *Tønsbergs Blad* 11. november 1950.

¹³⁷² Ingerid Hagen, *Oppgjørets time. Om landssvikoppgjørets skyggesider* (Oslo: Spartacus forlag, 2009), 282–283.

¹³⁷³ *Verdens Gang* 22. april 1965.

¹³⁷⁴ *Aftenposten* 31. mai 1969.

¹³⁷⁵ *Morgenbladet* 3. juni 1969.

1945 annonserte avisene en ny bok av fengselspresten Dagfinn Hauge. *Slik dør menn* fortalte dramatiske historier fra dødsdømte nordmenns siste timer på Akershus festning under okkupasjonen. Én av de omtalte var hjelpekorpsmedlemmet Knut Mathiesen, som Statspolitiet tok i slutten av april 1944 etter forsøket på løse flyktninger til svenskegrensa og drapet på en tjenestemann i Grensepolitiet (se kapittel 6). Mens hans organisator Per Willars Nielsen flyktet til Sverige, satt Mathiesen natt til 6. mai og ventet på henrettelse. Hauges beskrivelse av samtalen dem imellom skapte en kraftfull symbiose av patriotisk heltemot og lojalitet til Røde Kors.

Knut Mathiesen var Røde Kors-mann med liv og sjel. [...] Han reiste seg og gjorde seg i stand. På jakkeslaget lyste Røde Kors-merket – symbolet på en sak han var grepet av og hadde ofret meget av kraft og fritid på. Han hadde bedt om å få bære det til slutt.¹³⁷⁶

De humanitære normenes samtidige tillit og elastisitet, og Røde Kors-symbols «moralske kraft» som et bevis på organisasjonens ukrenkelighet, var kompakt illustrert i skildringen av den unge mannens skjebne. Hauges bok var en stor salgssuksess og ble trykket i flere opplag.

Norges Røde Kors sin motstandsprofil fortsatte å bygge seg opp, og da *Aftenposten* intervjuet August Tobiesen i november 1946, kunne han uten kritiske motspørsmål legge stor vekt på det han fremstilte som hjelpekorpsenes hemmelige og heroiske funksjon: «De sluttet seg til det sivile luftvernets sanitet – offisielt, i virkeligheten ble det meget tidlig organisert som en del av hjemmestyrkenes sanitet og kunne fortsette sin trening og organisasjon i ly av kamouflasjen med de sivile luftvern».¹³⁷⁷

Motstandsnarrativet fikk følge av populære skikkelsers publiserte dagbøker, erindringsamlinger og dramatiske skildringer, som stort sett utelukkende var hedrende i sin omtale av Norges Røde Kors, fra Johan Borgens *Dager på Grini* allerede i 1945, til utgivelsen av boken *Kirkenesferda* og Odd Nansens dagbøker året etter. Organisasjonen spilte ikke noen hovedrolle i disse bøkene, men befant seg i bakgrunnen som en alltid pålitelig hjelper. Humanitær innsats var tilnærmet umerkelig integrert med motstandsarbeid både i toppen og bunnen av organisasjonen. Påfallende nok var ingen av

---

¹³⁷⁶ Dagfinn Hauge, *Slik dør menn* (Oslo: Lutherstiftelsens forlag, 1946), 108 og 118.

¹³⁷⁷ *Aftenposten* 7. november 1946.

Røde Kors sine mest kjente aktører blant stemmene som ytret seg. Verken Arnold Rørholt, Johannes Heimbeck eller Fridtjof Heyerdahl utga noen bøker.

Den historiske virkeligheten hadde fått en klar retning, ikke nødvendigvis som en bevisst strategi fra organisasjonens side, men som en inkrementell og automatisk generert forståelse av organisasjonens sammensmeltede funksjon under okkupasjonen. Den prinsipielle balansen var intakt, og den var «uten motsigelser [...] og uten dybde».¹³⁷⁸ Norges Røde Kors sin plass i det humanitære rommet var dermed formulert og kunne knapt vært mer treffende definert enn tittelen på Sigurd Rasmussens bok:

Barmhjertighetsfronten. I den var hjelpekorpsenes forbindelse med Milorg understreket: «Men Hjemmefrontens ledelse visste helt fra 1940 at de når som helst kunne mobilisere hjelpekorpsene hvis det ble nødvendig».¹³⁷⁹

Det gikk over 25 år, en hel generasjon, fra krigens slutt før Agnes Kjøning ga ut *Damen fra Røde Kors* i 1972. Da kunne hun trygt få gjennomslag for sin retrospektive forståelse av Røde Kors sin *misjon* da hun bevisst brøt med nøytralitetsprinsippet ved å bruke organisasjonen som dekke for motstandsaktivitet:

Hva sa de om meg nå i Røde Kors? At jeg hadde misbrukt min stilling til å drive med illegalt arbeid, og at jeg dermed hadde torpedert organisasjonen? NEI! Det var tyskerne og de norske nazistene som drev med illegal virksomhet. Jeg hadde forsøkt å hjelpe de torturerte og ulykkelige, jeg hadde handlet i Røde Kors' ånd, om ikke alltid etter bokstaven. Det kunne jeg svare overfor min egen samvittighet.¹³⁸⁰

Da var motstandselementet for lengst anerkjent som en underforstått del av organisasjonens krigshistorie. Det overdøvet den dualistiske forståelsen som også hadde eksistert under okkupasjonen og som fremdeles eksisterte, blant annet i *Kristiansand Røde Kors gjennom 50 år fra 1967* (se kapittel 6). Men kombinasjonen var allerede blitt til en *naturalisert myte*, slik et intervju med Johannes Heimbeck fra 1963 illustrerer. Der ble det mot slutten av teksten minnet om at overlegen «hadde en sentral stilling i den sentrale såkalte illegale norske ledelse under krigen». Intervjueren, Einar Diesen, la til at han selv hadde hentet penger hos Heimbeck under okkupasjonen. Diesen husket «ennu besøkene på direktørkontoret i den svære Røde Kors-bygning, hvor doktoren først omhyggelig

---

¹³⁷⁸ Barthes, *Mytologier*, 331–333.

¹³⁷⁹ Rasmussen (red.), *Barmhjertighetsfronten*, 104–105.

¹³⁸⁰ Kjøning, *Damen fra Røde Kors*, 135.

noterte ‘symptomer’ i en protokoll for å ha noe å fortelle hvis uvedkommende skulle spørre hva hensikten var med dette besøket». Heimbeck la selv ut om hvordan han førte oversikt over innkomne og utbetalte penger til Hjemmefronten på en veggtafle over Pirquet-prøver og BCG-vaksiner: «– og jeg fikk mange tyske pasienter i den tiden, de var sterkt interessert i statistikken, men skjønte ikke tallene, og det var bra, for det var i virkeligheten mitt regnskap for de penger jeg mottok fra regjeringen i London». ¹³⁸¹

Konklusjoner

Forestillingen om det uangripelige Røde Kors *etter* krigen – med jubel og Nobelpris og måten saken mot front søstrene fikk små eller ingen konsekvenser for organisasjonens gode rykte på – gjenspeiler og var en fortsettelse av den samme standhaftige tiltroen til Norges Røde Kors som dominerte *under* okkupasjonen.

På samme måte som Norges Røde Kors mellom 1940 og 1945 var et samlingspunkt for divergerende krefter gjennom prinsipielle tilpasninger, var den narrative pragmatismen etter krigen en måte å rasjonalisere fortidens handlinger på, der motstand ikke bare var til en viss grad akseptert innenfor det humanitære rommet slik den var under okkupasjonen, men ble anerkjent som en naturlig del av det.

Den naturaliserte myten om Norges Røde Kors dekket over variasjonene av prinsipielt avvikende handlinger som organisasjonen hadde vært i berøring med under okkupasjonen. Det gjorde også utfallet i sakene mot Heyerdahl og Fermann forutsigbare. Heyerdahl ble til tross for sin nære kontakt med tyskerne, nesten utelukkende oppfattet som en av de viktigste humanitære aktørene mellom 1940 og 1945. Fermann ble dømt for å ha latt seg innsette som visepresident på NS’ ordre og dermed for å ha sviktet de samme prinsippene som en person som for eksempel Johannes Heimbeck også hadde sviktet, men som derimot ble ansett som motstandshelt.

Handlinger som var prinsipielt motstridende i «det godes» favør ble ikke oppfattet som problematisk, men derimot som logisk og rasjonelle. Tilsvarende ble prinsipielt motstridende handlinger i «det ondes» tjeneste ikke godtatt. Som blant andre Anette H.

---

¹³⁸¹ *Aftenposten* 12. januar 1963. Historien om tavlene med kodet regnskap dukket opp igjen i et minneord om Heimbeck i *Aftenposten* 2. oktober 1976.

Storeide har påpekt, la den forenklede modellen med motstand *eller* landssvik et lokk på potensielle konfliktlinjer som kunne ha kommet ut av de veldig forskjellige opplevelsene nordmenn hadde under krigen, også innenfor og i kontakt med Norges Røde Kors.¹³⁸²

Under krigen var det folket som trengte Røde Kors. Etter krigen var det Røde Kors som trengte folket. Dette var organisasjonens eget frigjøringskompleks. At Norges Røde Kors beholdt sin utstrakte tillit og troverdighet, skyldtes i stor grad dens betydning og innsats under okkupasjonen. Den skapte en «myte» som organisasjonen selv var med på å opprettholde, men som først og fremst ble skapt av tiden og dens særegne krefter.

---

¹³⁸² Storeide, «Local and National Memories».

Kapittel 8

KONKLUSJON

Denne avhandlingens hovedmål har vært å undersøke hvordan Norges Røde Kors klarte å komme styrket ut av den tyske invasjonen og okkupasjonen av landet under andre verdenskrig. De ulike kapitlene har kartlagt aktiviteten, hvordan og av hvem virksomheten ble etablert og hvordan grensene for denne virksomheten ble trukket innenfor og utenfor organisasjonen.

For å analysere og forstå Norges Røde Kors sin utvikling gjennom krigsårene har avhandlingen tatt i bruk konseptet om det «humanitære rommet» som teoretisk hovedperspektiv. Dette er en abstrakt konstruksjon som ikke tar utgangspunkt i eksplisitte betraktninger i samtiden, men gjenspeiler forestillinger aktørene selv ikke formulerte. Begrepet har vært nyttig for å kunne beskrive summen av momentene som påvirket og avgjorde Norges Røde Kors sin rolle og status i perioden, og hvordan disse virket inn på hverandre. Momentene som har vært identifisert og utforsket som viktige i utformingen av dette humanitære rommet og Norges Røde Kors sin plass i det, har vært det tyske okkupasjonsregimet, Nasjonal Samling, det norske sivilsamfunnet, folkeretten, de grunnleggende Røde Kors-prinsippene og aktørene som opererte som del av og mellom disse strukturene og institusjonene.

I 1940 var Røde Kors en katalysator for humanitære impulser

Røde Kors-bevegelsen og Genève-konvensjonene i humanitærretten var ved inngangen til andre verdenskrig betydelige internasjonale opinionsmarkører. De ga tyngde til hverandre, ikke minst gjennom det felles sanitetssymbolet – det røde korset på hvit bunn – som bandt sammen et institusjonalisert humanitært etos. De humanitære grunnprinsippene om selvstendighet, nøytralitet og upartiskhet hadde skaffet seg feste i den offentlige bevisstheten, både nasjonalt og internasjonalt, frem til slutten av 1930-tallet.

Selv om andre verdenskrig utviklet seg til en total krig, fantes det et internasjonalt humanitært rom, som ICRC opererte i og med delvis forankring i Genève-konvensjonene. Det hadde avgjørende betydning for utsatte grupper av både krigsfanger og okkuperte befolkninger. Den internasjonale Røde Kors-komiteen måtte likevel forhandle seg gjennom krigsårene og innse at den ikke kunne hjelpe alle. Fremfor et absolutt krav om humanitær tilgang, prioriterte den å opprettholde hjelp til så mange de kunne innenfor en pragmatisk tilnærming til de krigførende, og spesielt Nazi-Tyskland.

I Norge hadde Røde Kors fremdeles en markant borgerlig forankring, men fikk mot slutten av mellomkrigstiden økt allmenn oppslutning som en nasjonal beredskapsinstans, ikke bare gjennom egen sivil aktivitet, men også som støtteforening for den militære saniteten. Som del av det internasjonale Røde Kors-felleskapet og med nær tilknytning til folkeretten, var Norges Røde Kors den synligste aktøren i det humanitære rommet under det to måneder lange felttoget på norsk jord. Hjelpekorpsene var en del av det sivile luftvernet, som viste seg å få spesielt stor betydning under den tyske invasjonen, takket være store statlige bevilgninger i årene før.

Under kampene i Norge våren 1940, var Nazi-Tyskland nødt til å ta hensyn til folkeretten fordi Det tredje rikets herredømme i Europa fremdeles ikke var sikret. Tyskerne forholdt seg likevel kynisk til internasjonale avtaler, og var tydelig villige til å bryte dem når reglene sto i veien for krigføringen. Det var den tyske invasjonsmakten som sto for de klareste og mest alvorlige bruddene på krigens folkerett som fant sted under felttoget i Norge. Begge parter innfridde i stor grad Genève-konvensjonen for behandling av syke og sårede soldater. Tyskerne anerkjente at forsvarerne overholdt det humanitære etos slik prinsippene var lagt opp i både Genève-konvensjonene og i Røde Kors-bevegelsens normative struktur. Wehrmacht observerte også hvordan sivilsamfunnet støttet tydelig opp om det humanitære arbeidet under kampene, spesielt betydningen de norske humanitære organisasjonene hadde i form av effektivitet, kapasitet og tillit. Dette ga Norges Røde Kors forhandlingskort i det nasjonale humanitære rommet som ble etablert under okkupasjonen, men disse måtte forvaltes.

For det tyske okkupasjonsregimet var Norges Røde Kors både et virkemiddel og en forutsetning for en stabil humanitær situasjon i landet

Det tyske okkupasjonsregimet så den humanitære situasjonen i Norge i et strategisk og i et ideologisk lys. Okkupantens første mål var å holde ro og orden i samfunnet for å kunne utnytte landets ressurser i den pågående krigføringen. Tyskerne hadde en sterk militær tilstedeværelse i landet, men innførte et begrenset sivilt apparat under ledelse av Reichskommissar Josef Terboven. Dette styret hadde en kvasi-legal profil, som åpnet for at visse førkrigsstrukturer kunne fortsette å eksistere. Det åpnet for et selvgående humanitært arbeid. Flere av de norske humanitære organisasjonene, koordinert gjennom Nasjonalhjelpen, produserte og distribuerte store verdier i månedene etter felttoget. Selv ikke etter Terbovens oppgjør med brede lag av det norske organisasjonsvesenet i juni 1941, gikk dette utover de enkelte humanitære foreningene. De kom likevel under sterkere press fra dette tidspunktet, som sammenfalt med den tyske invasjonen av Sovjetunionen, og omveltningen i Nasjonalhjelpens ledelse i september samme år var et tydelig signal på at okkupasjonsregimet hadde den overordnede styringen på det humanitære arbeidet. Men der store deler av det øvrige organisasjonslivet ble nedlagt eller gikk selv under jorden i protest mot nyordningsfremstøtene, fikk de humanitære organisasjonene fortsette sitt åpne og frie virke fordi okkupasjonsregimet hadde behov for dem. Det signaliserte at okkupanten var «avhengige av nordmennesenes kunnskaper og kontakter», og ga en situasjonsbetinget innflytelse.

Den andre delen av okkupantens hovedmål var på sikt å innlemme Norge og det norske folket i et fremtidig storgermansk rike. Det skulle skje gjennom å overvinne nordmennene for nasjonalsosialismen. For å opprettholde en «skinnlegalitet» forsøkte tyskerne å legge prosessen med denne nyordningen over på Nasjonal Samling, samtidig som de holdt fast på den overordnede politiske kontrollen.

Den sterke posisjonen og økte kapasiteten de humanitære organisasjonene oppnådde, ble enda et argument for å la dem beholde sin autonomi. På den andre siden økte det mistanken om illegal virksomhet innenfor Norges Røde Kors. Kollaborasjonsmyndighetene hadde et ambivalent forhold til Norges Røde Kors sin økende popularitet. Spesielt Statspolitiet og Innenriksdepartementet ønsket en mer direkte

tilnærming, men var nødt til å ta hensyn til det tyske prerogativ. Kombinert med sterke mistanker i okkupantens politi- og sikkerhetsapparat (Sipo/SD) rettet mot elementer innenfor Norges Røde Kors, opprettholdt NS-norske myndigheter presset på organisasjonen. Denne spenningen preget forholdet mellom Norges Røde Kors og okkupasjonsregimet gjennom hele krigstiden og gjorde at organisasjonen konstant befant seg i en forhandlingssituasjon.

Den humanitære arenaen ga mening i okkupasjonstilværelsen

Mye var dermed opp til Norges Røde Kors selv. Organisasjonen drev hjelpekorps, sykestuer, operasjonsklinikker og Barnas Hus, produserte sanitetsmateriell og utdannet sykepleiere, sto for en lang rekke folkehelseiltak, omsatte varer og – som den eneste legale grensekryssende postforbindelsen – formidlet kontakt mellom pårørende og nordmenn i utlandet via det internasjonale Røde Kors sin formularbrevordning. Norges Røde Kors kunne etablere et visst samarbeid med det internasjonale Røde Kors-nettverket, både direkte med de danske og svenske nasjonale foreningene, og via det tyske Røde Kors (DRK) sine representanter i Norge med ICRC i Sveits. DRK var selv til stede med mannskap på norsk jord, men i hovedsak kun som støtte til forpleiningen av de tyske okkupasjonsstyrkene. Utvidelsen av aktivitetsporteføljen var med på å skaffe Norges Røde Kors et bredere folkelig fundament i løpet av okkupasjonsårene.

Men det var mer enn bare å motta hjelp som underbygde organisasjonens status i sivilsamfunnet. Impulsen til å slutte opp om det humanitære arbeidet – «rally around humanitarianism» – i krisetider var viktig. For flertallet av Norges Røde Kors sine medlemmer dreide det daglige engasjementet seg om lokale tiltak, der det å hjelpe hverandre sto i sentrum. Det humanitære rommet var *selvernærende* og vokste seg sterkt nedenfra. Norges Røde Kors gikk også inn for å være synlig og iverksatte rekrutteringsstrategier for å øke medlemstallet, noe organisasjonen lyktes med. Sivilsamfunnet reagerte med å støtte opp om de humanitære organisasjonene under okkupasjonen fordi det *ga mening*. Derfor kunne det i bredden av organisasjonen, rundt de lokale Røde Kors-foreningene spredt over hele landet, eksistere en reell selvstendig og nøytral humanitær plattform frikoblet fra politiske motsetninger. Dette inkluderte til en viss grad en felles arena med medlemmer av Nasjonal Samling, men som unntak klart mer

enn et gjennomgående trekk. Det antyder likevel at det humanitære feltet kunne gi plass for solidaritet mellom nordmenn på hver sin side, på samme måte som forskningen har antydning at det kunne finne sted solidariske handlinger mellom nordmenn og okkupanten, for eksempel med hjelp til flukt eller tillate å gi mat til fanger.¹³⁸³

Undersøkelsen har vist hvordan det humanitære arbeidet i krig i seg selv er et konstant paradoks og alltid til den ene eller den andre partens fordel. Okkupantens interessebaserte valg om ikke å overkjøre den norske Røde Kors-organisasjonen kan sees på som en kynisk måte å utnytte samfunnet på siden det bidro til å spare tyskerne for ressurser, men det nulles ut ved at argumentet samtidig retter en anklage mot den norske befolkningen for å ha understøttet den tyske krigføringen. Motivene for å engasjere seg i det humanitære arbeidet hadde helt andre dominerende, om enn uensartede, motiver og beveggrunner.

Under tvangsevakueringen fra Nord-Troms og Finnmark i 1944 viste det humanitære etos seg igjen standhaftig. Okkupasjonens største krise for den norske sivilbefolkningen viste at i de mest kritiske situasjonene kunne det fremdeles finne sted et samarbeid mellom frivillige og profesjonelle krefter og kollaborasjonsmyndigheter og det tyske sivile og militære apparatet, basert på de humanitære grunnprinsippene. Det var organisasjoner som Norges Røde Kors og frivillige lokale som sto for den humanitære innsatsen under tvangsevakueringen og de ønsket i størst mulig grad å gjøre det uavhengig, noe regimet ikke motarbeidet når katastrofen først var i gang. Den normative faktoren – oppfatningen av de humanitære grunnprinsippenes rekkevidde og gyldighet – er empirisk og analytisk uhandgripelig. Det er derimot mulig å belegge synet på Røde Kors-symbolet. Emblemet var et tegn tydelig forbundet med fellesskap, håp og barmhjertighet. Det hadde på den ene siden stor tiltrekningskraft fordi det uttrykte den allmenne altruistiske strømningen og minnet om at Norges Røde Kors var «den eneste åpne vei». På den andre kunne den samme tilliten bli forstått og utnyttet på ulike og prinsipielt motstridende måter.

---

¹³⁸³ Fritsche, «Spaces of encounter».

Norges Røde Kors forvaltet forholdet til det tyske okkupasjonsregimet, men vendte tydelig ryggen til Nasjonal Samling

Krigens utvikling, der tyskerne begynte å møte motgang på hovedfrontene og strammet grepet i okkuperte områder, gjorde at regimet i Norge fremsto som stadig mer uberegnelig. I flere omganger kom klare advarsler om hvor grensene for Norges Røde Kors sin virksomhet gikk, klart demonstrert det første halvåret av 1942 da NS presset seg inn i presidentskapet, mens Gestapo arresterte deler av administrasjonen.

Medarbeiderne slapp ut igjen etter soning av varierende lengde, men mens den tyske aksjonen avslørte selvstendighetens skjørhet, viste den samtidig at tyskerne var seriøse i intensjonen med å tillate reelt nøytralt humanitært arbeid. Denne balansen innså Norges Røde Kors ikke måtte settes på spill, da ville både organisasjonen kollapse og potensielt også store deler av det humanitære rommet. NS sitt fremstøt skapte en moteffekt som forskjøv de prinsipielle spillereglene. Det åpnet døren på gløtt for nettopp det partiet anklaget Norges Røde Kors for – å bruke organisasjonen som dekke for motstandsarbeid. NS-mannen Olaf W. Fermanns inntreden som visepresident fikk et helt annet utfall enn det tiltenkte – som var å røyke ut motstandselementene. En selvstendig organisasjon i et okkupert land var i seg selv et opposisjonselement og det humanitære arbeidet – å klare seg selv – også et uttrykk for å stå imot undertrykkelsen. Mange tolket Norges Røde Kors uunngåelig inn i en slik motstandsramme. Veien var kort fra «å hjelpe hverandre» til å motarbeide et overveldende uønsket okkupasjonsregime.

Berøringspunktene med den aktive motstandsbevegelsen ser likevel ikke ut til å ha vært koordinerte, men eksisterte både underforstått som en måte å legitimere organisasjonens selvstendighet på og som noe som ble holdt på avstand fordi vissheten om at det var nøytralitetens troverdighet som holdt den samme selvstendigheten oppe. Dette visste også tyskerne. Én nyanse som har kommet ut av denne undersøkelsen om Norges Røde Kors, er at okkupasjonsregimet aksepterte visse former for motstand når nytten – i dette tilfellet den sivile beredskapen og det humanitære systemet – var større enn den antatte trusselen de utgjorde.

Den pragmatiske nøytraliteten

Det var i dynamikken mellom alle disse strukturene, i samspillet mellom betingelsene, at aktørene i toppen av institusjonene utspilte sine roller. For Norges Røde Kors var presidenten Fridtjof Heyerdahl protagonisten. Som norsk-tysk forretningsmann og en sentralt plassert industriell-økonomisk leder, kunne han spille på motsetningene innenfor okkupasjonsregimet. Hans proaktive handlingsmønster holdt han selv og organisasjonen inne med den tyske delen. Han hadde et kalkulert og profesjonelt samarbeid med Reichskommissar Terboven og pleiet tilliten til DRK-Beauftragter Hans Reinhard Koch og andre nøkkelpersoner i det tyske polykratiske systemet. Dette brukte Heyerdahl som en buffer mot NS sine fremstøt.

For Heyerdahl og Norges Røde Kors å godta Fermann som visepresident, var ikke bare å velge «the lesser evil», men «et bitte lite onde». Heyerdahl oppnådde sin kanskje største taktiske triumf ved selv å legge til rette for denne tilpasningen. Slik avvæpnet han angrepene fra de som anklaget organisasjonen for å være for nasjonal, mens han unngikk kritikken fra de som mente organisasjonen var for nær okkupanten ved å vise til at Fermann ikke oppnådde noe.

Nasjonal Samling *mislyktes* i å integrere Norges Røde Kors i sitt nyordningsprosjekt først og fremst fordi tyskerne *ikke* ønsket å nazifisere Norges Røde Kors. Det gjorde også Heyerdahl blant annet i stand til å holde organisasjonen unna prosjekter som Den norske legion og rekrutteringen av norske front søstre, og gjøre en bemerkelsesverdig jobb for norske politiske fanger både innenlands og utenlands – et område organisasjonen ikke hadde noen folkerettslig konvensjon å henvise til. Dette var enda en viktig brikke i nordmennenes oppfatning av organisasjonens betydning.

Heyerdahl bidro aktivt til utformingen av det humanitære rommet og til Norges Røde Kors sin plass i det, noe som styrket hans egen stilling både under og etter krigen. Han var heller ikke alene om å dra lasset. Skikkelser som overlege og klinikk sjef Johannes Heimbeck i Oslo, Opplysningskontorets Agnes Kjøning, ildsjelen Dagny Sollie i Målselv, reisesekretær for Nord-Norge Hjerdis Raaness og kretsformann Erling Borch-Johnsen i Narvik var alle profiler som hver på sin måte bidro til og bygget opp under Norges Røde Kors sin posisjon.

Der proaktive handlinger blant forretningsledere førte til at bedrifter ble integrert i det økonomiske feltet, ledet den samme strategien på det humanitære til at Norges Røde

Kors langt på vei forble reelt selvstendig. Men også det hadde sin pris. Organisasjonen måtte bøye av i spørsmålene om hjelp til de norske jødene og utenlandske krigsfanger. For krigens ideologiske ofre var det nasjonale humanitære rommet stengt. Dette gjenspeiler det internasjonale humanitære rommet: både de allierte og ICRC innså at handlingsrommet her var marginalt. Når det gjaldt sovjetiske krigsfanger i Norge, var også det norske Utenriksdepartementets innstilling at det ikke kunne være noen andre sin sak enn sovjeternes. At den internasjonale Røde Kors-komiteen (ICRC) fikk tilgang til polske krigsfanger og jugoslaviske fanger fra 1943 samt samarbeide med Norges Røde Kors om Opplysningskontoret og en del matleveranser, viser hvordan det internasjonale humanitære rommet virket inn på det nasjonale, og at folkeretten fremdeles spilte en viss rolle.

Krigens karakter satte klare begrensninger både på Heyerdahls innflytelse og utstrekningen av Norges Røde Kors sin virksomhet. Nøytraliteten var bevegelsens «defining element» – ikke i kraft av sin rendyrkede form, men i sin evne til tilpasning. På samme måte som ICRC gjorde i det internasjonale humanitære rommet, inntok Norges Røde Kors en *pragmatisk nøytral* posisjon i det nasjonale humanitære rommet. Prinsippene var ikke immune fordi å følge dem i ett og alt ville motvirke formålet – å hjelpe medmennesker i nød. Organisasjonen måtte tilpasse seg for å ikke havne i en tvangsbasert form for kollaborasjon og for å kunne opprettholde hjelpen til hverandre, og brukte prinsippene for å få det til. Nødvendige, men begrensede tilpasninger til okkupasjonsregimet ble godtatt, og ble kompensert med en viss aksept for motstand, noe Heimbeck og Kiønig var eksponenter for. Røde Kors sin normative struktur fungerte dermed mer som et utjevningsspunkt enn en styringslinje under den tyske okkupasjonen av Norge. Prinsippene var «ultimately [...] means to an end, not ends in themselves».¹³⁸⁴

Her ligger nøkkelen til å forstå representantskapets formulering fra høsten 1945 om Røde Kors-prinsippene: «slik som ledelsen nu engang oppfattet dem». I egne og i sivilsamfunnets øyne trådte dermed ikke Norges Røde Kors over noen prinsipiell grense, slik Leo van Bergen har stilt spørsmålet: «When is a line crossed, that from a humanitarian point of view should never have been crossed?» Det skyldtes ikke bare at ideen om Røde Kors var større enn realitetene. De humanitære grunnprinsippene bandt organisasjonen

---

¹³⁸⁴ Brassard-Boudreau og Hubert, «Shrinking Humanitarian Space?», i *The Journal of Humanitarian Assistance*.

sammen innenfra og opprettholdt dens status utenfra. Dette er i tråd med tidligere konklusjoner, men det nyanserer og korrigerer historikeren Eldrid Magelis slutning om at Røde Kors klarte «langt på vei å forene hensynet til nøytralitet med hensynet til organisasjonens overlevelse». ¹³⁸⁵ Et avgjørende bidrag til at organisasjonen kom styrket ut av krigsårene var at det under den tyske invasjonen og okkupasjonen eksisterte et humanitært rom, som kunne utnyttes av aktørene til fordel for ulike strategier, og som Norges Røde Kors brukte til, og lyktes med, å underbygge og bevare egen selvstendighet.

*

Ved frigjøringen hadde brede lag av folket opparbeidet seg et eierskap til Norges Røde Kors, noe som kom til syne da det humanitære rommet åpnet seg og prinsippene kunne returnere til sin rendyrkede form. Oppmerksomheten i de første etterkrigsårene – og årene bekrefter oppfatningene om Norges Røde Kors sin sterke posisjon under okkupasjonen. Den optimismen og entusiasmen som Norges Røde Kors ble omfavnet med ved krigens avslutning underbygget forestillingen – eller «myten» – som allerede eksisterte blant folk: Røde Kors sin betydning knapt kunne overdrives.

Dynamikken endret seg med freden og Norges Røde Kors tilpasset seg det generelle motstandsnarrativet. Til tross for at Olaf W. Fermann selv aldri satte organisasjonens selvstendighet reelt på spill, men tvert imot personifiserte bufferen mot nyordning, ble visepresidenten syndebukken som bekreftet motsetningene mellom organisasjonen og Nasjonal Samling. At tyskerne hadde vært imøtekommende, kunne organisasjonen derimot åpent vedkjenne seg, slik det fremgår i representantskapets beretning fra høsten 1945. Begge deler ga inntrykket av at organisasjonen hadde temmet okkupanten og oppfylt «sin misjon».

Med sin omfattende innsats var Norges Røde Kors en del av en større utvikling. Den første verdenskrigen hadde vekket den humanitære nerven i det internasjonale samfunnet, men fremdeles som et funksjonelt middel. Den andre verdenskrigs brutale karakter var med på å skyve det nøytrale humanitære arbeidet over i den moralske dimensjonen. Det humanitære arbeidet fikk økt oppmerksomhet under og etter den andre

---

¹³⁸⁵ Mageli, *Med rett til å hjelpe* 193.

verdenskrigen, blant annet med Nobelprisen til ICRC i 1945 og en fjerde Genève-konvensjon i 1949 med regler for beskyttelsen av sivile. Det signaliserte en ny internasjonal holdningsendring.

Humaniteten forsvant ikke i den totale krigen, og hele ideen om «humanitarianism» ser ut til å ha kommet styrket ut av den.

Videre forskning

Det humanitære perspektivet åpner for mange forskningsmuligheter. Det sivile bidraget under felttoget i 1940 er et tema som fremdeles er underrepresentert i historiografien. Svenske- og danskhjelpen byr på store mengder kvantitativ og kvalitativ empiri. En analyse av omfanget og sammensetningen av medlemsmassen i Norges Røde Kors kan gi interessante opplysninger. Det britiske Røde Kors i London er ett av flere aspekter som er utelatt i denne avhandlingen. Det er også «hvite flekker» i kunnskapen om hjelpen til norske fanger i leirer i Tyskland og i det tysk-okkuperte Polen. I større rammer er det muligheter for mer systematisk komparative undersøkelser av tysk-okkuperte land med tanke på Røde Kors samt studier av hvordan humanitære hensyn spilte en rolle i både tysk-svenske og norsk-svenske relasjoner.

Litteratur og kilder

- Abelsen, Frank. *Marinens fartøyer 1939–1945 og deres skjebne*. Oslo: Sem & Stenersen A/S, 1986.
- Amundsen, Sverre S. og Snorre Bjørnstad (red.). *Kirkenesferda 1942*. Oslo: J.W. Cappelens forlag, 1946.
- Andenæs, Johs. *Det vanskelige oppgjøret. Rettsoppgjøret etter okkupasjonen*. Oslo: Tanum-Norli, 1979.
- Andersen, Ketil Gjørme. *Hitlers byggherrer. Fritz Todt og Albert Speer i Norge*. Bergen: Fagbokforlaget, 2021.
- Andersen, Ketil Gjørme. *Flaggskip i fremmed eie*, bind 1 av *Hydros historie 1905–2005*. Oslo: Pax forlag, 2005.
- Andresen, Astri, Sissel Rosland, Teemu Ryymin, Svein Atle Skålevåg, *Å gripe fortida. Innføring i historisk forståing og metode*. Oslo: Det Norske Samlaget, 2015.
- Andresen, Ruth. *Fra norsk sanitets historie*. Oslo: NKS-forlaget, 1986.
- Anker, Peter Martin. *Fribetens gisler. Fra hjelpearbeidet for de norske fangene 1940–1945*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1971.
- Almås, Reidar. *Frå bondesamfunn til bioindustri*, bind 4 av *Norges landbruks historie*. Oslo: Det norske Samlaget, 2002.
- Bakken, Kjell. *Fauske under 2. verdenskrig. Overfallet*. Fauske: Fauske slektshistorielag, 2017.
- Balsvik, Eivind og Susanna Maria Solli (red.). *Introduksjon til samfunnsvitenskapene*, bind 2. Oslo: Universitetsforlaget, 2011.
- Balsvik, Randi Rønning. *Vardø. Grensepost og fiskevær 1850–1950*, bind 2. Vardø: Vardø kommune, 1989.
- Barnett, Michael. *Empire of Humanity. A History of Humanitarianism*. Ithaca: Cornell University Press, 2011.
- Barnett, Michael og Thomas G. Weiss, *Humanitarianism Contested. Where angels fear to tread*. London/ New York: Routledge, 2011.
- Barthes, Roland. *Mytologier*. Oslo: De norske Bokklubbene, 2002.
- Beevor, Antony. *Den andre verdenskrig*. Oslo: Cappelen Damm, 2012.
- Beevor, Antony. *Ardennene 1944. Hitlers siste sjansespill*. Oslo: Cappelen Damm, 2015.
- Benthell, Nicholas. *Den siste hemmelighet. Trangs-hjemsendelsen til Sovjet-Unionen 1944–47*. Oslo: H. Aschehoug & Co., 1975.

«Beretning fra Bergen Røde Kors og Bergen Sanitetsforening», i *Det Frivillige hjelpearbeid i Bergen og Laksevåg etter krigsulykkene i 1944*. Bergen, 1949.

Bjørnsen, Bjørn. *Under bomberegnet. Det sivile luftvern før 1945*. Direktoratet for sivilt beredskap, 1995.

Bohn, Robert. *Reichskommissariat Norwegen. Nationalsozialistische Neuordnung und Kriegswirtschaft*. München: R. Oldenburg Verlag, 2000.

Bomann-Larsen, Tor. *Svaret*. Oslo: Cappelen Damm, 2013.

Borge, Baard Herman og Lars-Erik Vaale, *Grunnlovens største prøve. Rettsoppgjøret etter 1945*. Oslo: Scandinavian Academic Press, 2018.

Borgen, Johan. *Dager på Grini*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1945.

Borgersrud, Lars. *Vi er jo et militært parti. Den norske militærfascismens historie 1930–1945*, bind 1. Oslo: Scandinavian Academic Press, 2010.

Boye, Thorvald. *Haandbok i folkeret*. Kristiania: Grøndahl og Søn, 1918.

Bratteli, Trygve. *Fange i natt og tåke*. Oslo: Tiden Norsk Forlag, 1980.

Broch, Theodor. *Fjellene venter*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1946.

Brodersen, Arvid. *Mellom frontene*. Oslo: J.W. Cappelens Forlag, 1979.

Brodersen, Arvid. *Et nomadeliv*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1982.

Bruland, Bjarte. *Holocaust i Norge. Registrering – deportasjon – tilintetjørelse*. Oslo: Dreyers forlag, 2017.

Bugge, I.C. Heuch m.fl. (red.). *Oslo Røde Kors 100 år*. Oslo: Oslo Røde Kors, 1966.

Buruma, Ian. *År null. En fortelling om 1945*. Oslo: Forlaget Press, 2013.

Castberg, Frede. *Folkerett*. Oslo: O. Christiansen Boktrykkeri, 1937.

Christensen, Stig H. og Unn Christensen, *Fange 37722 i Ravensbrück. Margretes utrolige historie fra konsentrasjonsleiren*. Trondheim: Museumsforlaget, 2020.

Christie, Nils. *Fangevoktere i konsentrasjonsleire. En sosiologisk undersøkelse av norske fangevoktere i «serberleirene» i Nord-Norge 1942–1943*. Oslo: Pax Forlag, 1972.

Crossland, James. *Britain and the International Committee of the Red Cross, 1939–1945*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014.

Crossland, James. *War, Law and Humanity. The Campaign to Control Warfare, 1853–1914*. London: Bloomsbury, 2018.

- Colban, Erik. *Femti år*. Oslo: Aschehoug, 1952.
- Coldevin, Axel. *Bodø by 1816–1966*. Bodø: Bodø kommune, 1966.
- Corell, Synne. *Krigens ettertid. Okkupasjonshistorien i norske historiebøker*. Oslo: Scandinavian Academic Press, 2010.
- Dahl, Hans Fredrik (red.). *Krigen i Norge*. Oslo: Pax Forlag, 1974.
- Dahl, Hans Fredrik. *En fører blir til*. Oslo: Aschehoug, 1991.
- Dahl, Hans Fredrik. *En fører for fall*. Oslo: Aschehoug, 1992.
- Dahl, Hans Fredrik, Guri Hjeltnes, Berit Nøkleby, Nils Johan Ringdal og Øystein Sørensen (red.). *Norske krigsleksikon*. Oslo: Cappelen, 1995.
- Dahl, Hans Fredrik, Hans Kirchhoff, Joachim Lund og Lars-Erik Vaale, *Danske tilstander. Norske tilstander. Forskjeller og likheter under tysk okkupasjon 1940–45*. Oslo: Forlaget Press, 2010.
- Dahl, Hans Fredrik. *Krigen som aldri tar slutt*. Oslo: Aschehoug, 2017.
- Det Kgl. Utenriksdepartement, *Norges forhold til Sverige under krigen 1940–1945, 3* (Oslo: Gyldendal Norsk forlag).
- Didriksen, Jan. *Industrien under bakekorset*. Oslo: Universitetsforlaget, 1987.
- Dunant, Henri. *Minner fra Solferino*. Oslo: Humanist Forlag, 1999.
- Eco, Umberto. *Kunsten å skrive en akademisk oppgave*. Oslo: Idem forlag, 2010.
- Eidum, Espen. *Blodsporet*. Ankenesstrand: Forlaget Kristiansen, 2012.
- Ekman, Stig og Ole Kristian Grimnes (red.). *Broderfolk i ufredstid*. Oslo: Universitetsforlaget, 1991.
- Ellingsen, Anne. *Odd Nansen. Arvtageren*. Oslo: Historie & Kultur, 2015.
- Elstad, Ingunn. *Tvangsevakueringa. Finnmark og Nord-Troms 1944 – bakgrunn, gjennomføring og overleving*. Stamsund: Orkana Akademisk, 2020.
- Elstad, Ingunn og Torunn Hamran. *Sykdom. Nord-Norge før 1940*. Bergen: Fagbokforlaget, 2006.
- Emberland, Terje og Matthew Kott. *Himmlers Norge. Nordmenn i det storgermanske prosjekt*. Oslo: Aschehoug, 2012.
- Englund, Peter. *Ufredsår. Om den svenske stormaktstiden og en mann i dens midte*. Oslo: Cappelen Damm, 2010.
- Eriksen, Knut Einar og Terje Halvorsen. *Frigjøring*, bind 8 i *Norge i krig*. Oslo: Aschehoug, 1987.

- Fause, Åshild og Anne Micaelsen. *Et fag i kamp for livet. Sykepleiefagets historie i Norge*. Oslo: Fagbokforlaget, 2001.
- Favez, Jean-Claude. *The Red Cross and the Holocaust*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Faye, Wilhelm. *Operasjonene i Østfold*. Oslo: Forsvarets krigshistoriske avdeling/ Gyldendal Norsk Forlag, 1963.
- Figueiredo, Ivo de. *Fri mann. Johan B. Hjort – en dannelsehistorie*. Oslo: Aschehoug, 2002.
- Forsythe, David. *The Humanitarians. The international committee of the Red Cross*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Frihagen, Anders. *To rapporter fra 1940–42*. Eget forlag, 1972.
- Frøland, Hans Otto, Mats Ingulstad og Jonas Scherner. *Industrial Collaboration in Nazi-Occupied Europe*. London: Palgrave Macmillan, 2016.
- Fure, Odd-Bjørn. *Mellomkrigstid 1920–1940*, bind 3 av *Norsk utenrikspolitikkens historie*. Oslo: Universitetsforlaget, 1996.
- Furuset, Ingrid, Tore Pryser og Fredrik A. Andresen. *Kvinne mellom frontene. Mellom hjemmefronten og Wehrmacht*. Oslo: Andresen & Butenschøn, 2007.
- Gerhardsen, Einar. *Felleskap i krig og fred. Erindringer 1940–45*. Oslo: Tiden Norsk Forlag, 1970.
- Gilje, Nils. *Hermeneutikk som metode. En historisk introduksjon*. Oslo: Det Norske Samlaget, 2019.
- Gilmour, John og Jill Stephenson (red.). *Hitler's Scandinavian Legacy*. London: Bloomsbury, 2013.
- Gogstad, Anders Chr. *Helse og bakekors. Helsetjeneste og helse under okkupasjonsstyret i Norge 1940–45*. Bergen: Alma Mater Forlag, 1991.
- Gogstad, Anders Chr. *Slange og sverd. Hjemmefront og utefront – leger og helsetjenester 1940–1945*. Bergen: Alma Mater forlag, 1995.
- Goksøyr, Matti og Finn Olstad. *Skjebnekamp. Norsk idrett under okkupasjonen 1940–1945*. Oslo: Aschehoug, 2017. Granaa, Kaare. *Hærens sanitet*. 2002.
- Grimnes, Ole Kristian. *Overfall*, bind 1 i *Norge i krig*. Oslo: Aschehoug, 1984.
- Grimnes, Ole Kristian. *Hjemmefrontens ledelse*. Oslo: Universitetsforlaget, 1977.
- Grimnes, Ole Kristian. *Norge under andre verdenskrig. 1939–1945*. Oslo: Aschehoug, 2018.
- Grindheim, Jan Erik. *I menneskets og samfunnets tjeneste. Nasjonalforeningen for tuberkulose 1910–2010*. Oslo: Universitetsforlaget, 2010.
- Gripp Bay, Eirik. *Himmlers valkyrjer. De norske frontsøstrene på Østfronten*. Oslo: Cappelen Damm, 2017.

- Hagen, Ingerid. *Oppgjørets time. Om landssvikoppjørets skyggesider*. Oslo: Spartacus forlag, 2009.
- Hansen, Agner L. *Hålogaland sanitetsbataljon's historie 1911–1995*. Hålogaland Sanitetsbataljon, 1995.
- Hartmann, Sverre. *Spillet om Norge*. Oslo: Ernst G. Mortensens forlag, 1958.
- Hasian jr., Marouf. *Communicating During Medical Crises. The Consequences of Silence or "Témoignage"*. London: Lexington Books, 2019.
- Hauge, Dagfinn. *Slik dør menn*. Oslo: Lutherstiftelsens forlag, 1946.
- Hauge, Jens Chr. *Rapport fra mitt arbeid under okkupasjonen*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1995.
- Hauglid, Anders Ole Knut Erik Jensen og Harry Westrheim, *Til befolkningen! Brannbøsten 1944 – gjenreisningen etterpå*. Tromsø: Universitetsforlaget, 1985.
- Haukland, Linda. *Hverdag i ruinene. Bodo 1940–1945*. Stamsund: Orkana Akademisk, 2012.
- Heger, Wanda. *Hver fredag foran porten*. Oslo: Gyldendal, 1984.
- Heide, Sigrid. *Kanskje i morgen –*. Oslo: H. Aschehoug & Co, 1995.
- Helle, Knut, Finn Einar Eliassen, Jan Eivind Myhre og Ola Svein Stugu. *Norske byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*. Oslo: Pax forlag, 2006.
- Hellesnes, Berntine Ruud. *Finnmark i flammer – fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*. Trondheim: F. Bruns Bokhandels Forlag, 1950.
- Helskog, Anne. *Det er bombevær i natt... Fire år i Festung Kirkenes*. Kirkenes: Bealljecohkka Innovation, 2006.
- Helsvig, Kim-Gunnar. *Elitisme på norsk. Det norske Videnskaps-Akademi 1945–2007*. Oslo: Novis forlag, 2007.
- Hem, Per E. *Megleren Paal Berg. 1873–1968*. Oslo: Aschehoug, 2012.
- Henriksen, Kjetil (red.). *Fortellinger om motstand. Nordmenn i krig fra 1939 til 1945*. Oslo: Dreyer forlag, 2019.
- Hertzberg, Niels. *Krigen i Norge 1940. Operasjonene på Ringerike og Hadeland*. Oslo: Forsvarets krigshistoriske avdeling/ Gyldendal Norsk Forlag, 1960.
- Hjeltnes, Guri. *Hverdagsliv*, bind 5 i *Norge i krig*. Oslo: Aschehoug, 1986.
- Hjeltnes, Guri. *Avisoppjøret etter 1945*. Oslo: Aschehoug, 1990.
- Hjeltnes, Guri. *Krigsseiler: krig, hjemkomst, oppgjør*, bind 4 i *Handelsflåten i krig 1939–1945*. Oslo: Grøndahl og Dreyers Forlag, 1997.

- Hobson, Rolf og Tom Kristiansen. *Total krig, nøytralitet og splittelse*, bind 3 i *Norske forsvarspolitikkens historie*. Bergen: Eide Forlag, 2001.
- Hobson, Rolf. *Krig og strategisk tenkning i Europa 1500–1945*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk, 2005.
- Hoemsnes, Ole M. *Vannkraft var starten. Siemens. 100 år i Norge 1898–1998, bind 1*. Oslo: Siemens, 1997.
- Hoff, Knut R. *Langt fra Andøya. Det er boka om den tyske flyveren Horst Götz*. 1989.
- Hoffmann, Peter J. og Thomas G. Weiss, *Humanitarianism, War and Politics. Solferino to Syria and beyond*. London: Rowman & Littlefield, 2018.
- Huntford, Roland. *Fridtjof Nansen. Mennesket bak myten*. Oslo: Aschehoug, 1996.
- Hutchinson, John F. *Champions of Charity: War and the Rise of the Red Cross*. Boulder: Westview Press, 1996.
- Høiback, Harald. *Krigskunstens historie. Fra 1500 til i dag*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk, 2014.
- Haarr, Arne. *Da vårt land var i krig. En deltakers fortelling*. Oslo: Universitetsforlaget, 1994.
- Haarr, Geirr H. *The Battle for Norway. April–June 1940*. London: Seaforth, 2010.
- Insall, Tony. *Secret Alliances. Special Operations and Intelligence in Norway 1940–1945. The British Perspective*. London: Biteback Publishing, 2019.
- Jacob, Frank (red.). *War and Semiotics. Signs, Communication Systems, and the Preparation, Legitimization and Commemoration of Collective Mass Violence*. London: Routledge, 2020.
- Jacobsen, Alf R. *Skjebnebøst. Nord-Norge 1944*. Oslo: Vega forlag, 2017.
- Jakhelln, Carl August Lange og Olav Larssen. *3 fra Sachsenhausen*. Oslo: Johan Grundt Tanum, 1945.
- Jaklin, Asbjørn. *Brent jord – 1944 – 1945. Heltene, ofrende, de skyldige*. Oslo: Gyldendal, 2016.
- Jaklin, Asbjørn. *Kampen om Narvik. 62 desperate dager*. Oslo: Gyldendal, 2018.
- Jensen, Tom B. *Det frie Norges periodiske skrifter 1940–1945*. Oslo: Grafisk Media Forlag, 1992.
- Johansson, Anders. *Den glemte armé. I skyggen av hjemmefronten*. Oslo: Cappelen Damm, 2008.
- Johansson, Anders. *De glömda agenterna*. Stockholm: Fischer & Co, 2014.
- Jonassen, Mari. *Norske kvinner i krig 1940–1945*. Oslo: Aschehoug, 2020.
- Jovanovic, Cveja. *Flukt til friheten. Fra nazi-dødsleire i Norge*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1985.
- Jovanovic, Cveja. *Blodveien til nordpartisanavdelingen*. Beograd: Utgitt av Cveja Jovanovic, 1988.

- Karcher, Nicola. *Kampen om skolen. Nazifisering og lærernes motstand i det okkuperte Norge*. Oslo: Dreyers forlag, 2018.
- Karlsen, Ola. *Profitørene. De ukjente landssvikkerne*. Oslo: Gyldendal, 2017.
- Kershaw, Ian. *Hitler*. London: Penguin Books, 2008.
- Kinnunen, Tiina og Ville Kivimäki (red.). *Finland in World War II*. Leiden: Brill, 2012.
- Kiszely, John. *Anatomy of a Campaign. The British fiasco in Norway*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Kjønig, Aggi. *Damen fra Røde Kors*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1975.
- Kjeldstadli, Knut. *Fortida er ikke hva den engang var. En innføring i historiefaget*. Oslo: Universitetsforlaget, 1999.
- Kjeldstadli, Sverre. *Hjemmestyrkene. Hovedtrekk av den militære motstanden under okkupasjonen*. Oslo: H. Aschehoug & Co., 1959.
- Kjær, Anders (red.). *Vi vil oss et land*. Oslo: Skandinavisk Kulturforlag, 1946.
- Kluge, Rolf. *Hjemmefrontledelsen tar form – Kretsen dannes sommeren 1941*. Oslo: Universitetsforlaget, 1970.
- Kraglund, Ivar og Arnfinn Moland. *Hjemmefront*, bind 6 i *Norge i krig*. Oslo: Aschehoug, 1987.
- Kreyberg, Leiv. *Efter ordre og uten*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1976.
- Kristiansen, Gunnar (red.). *Kristiansand Røde Kors gjennom 50 år. 1917–1967*. Kristiansand 1967.
- Kristiansen, Tom. *Otto Ruge. Hærføreren*. Oslo: Aschehoug, 2019.
- Kroglund, Nina D. og Tove Valmot. *Ute en vinternatt. Røde Kors Hjelpekorps gjennom 75 år*. Oslo: Kagge forlag, 2007.
- Kroglund, Nina D. *Hitlers norske hjelpere. Nordmenns samarbeid med Tyskland 1940–45*. Oslo: Historie & Kultur, 2012.
- Kroglund, Nina D. *Hagelin. Quislings høyre hånd*. Oslo: Historie & Kultur, 2016.
- Kolloen, Ingar Sletten. *Hamsun. Erobreren*. Oslo: Gyldendal, 2004.
- Kolsrud, Ole. *En splintret stat. Regjeringskontorene 1940–1945*. Oslo: Universitetsforlaget, 2004.
- Komissar, Vera. *Nådetid. Norske jøder på flukt 1942*. Oslo: Aschehoug, 1992.
- Kyllingmark, Håkon. *Lagspill – i krig og fred*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1981.
- Landssvikanordningen (Prov. anordn. av 15. desbr. 1944 med tillegg)*. Oslo: Johan Grundt Tanum, 1945.

- Lang, Arnim. *Strukturelemente der Besatzungsherrschaft in Norwegen 1940–1945*. Potsdam: 1996.
- Lange, August og Johan Schreiner (red.). *Griniboken 1*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1946.
- Lie, Trygve. *Oslo–Moskva–London*. Oslo: Tiden Norsk Forlag, 1968.
- Lilleskare, Egon (red.). *Bergen Røde Kors gjennom 100 år. 1984–1994*. Bergen Røde Kors, 1996.
- Lindbäck-Larsen, Odd. *Krigen i Norge 1940*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1965.
- Lottebevegelsen i Norge. 19. mars 1928–19. mars 1953. Et tilbakeblikk*. Norges Lotteforbund, 1953.
- Luihn, Hans. *De illegale avisene. Den frie, hemmelige pressen i Norge under okkupasjonen*. Oslo: Universitetsforlaget, 1960.
- Lund, Sigrid Helliesen. *Alltid underveis*. Oslo: Tiden Norsk Forlag, 1981.
- Lunde, Jon Vegard. *Det var ei rar tid. Hjemmefronten i Gudbrandsdalen 1940–45*. Otta: Jon Vegard Lunde presseservice, 1982.
- Løberg, Sverre. *Det jeg husker best*. Oslo: H. Aschehoug & Co., 1966.
- Mageli, Eldrid. *Med rett til å hjelpe. Norges Røde Kors 150 år*. Oslo: Pax Forlag, 2014.
- Malm, Ole J. (red.). *Forsvarets sanitet. 50 år under felles ledelse*. Oslo: Forsvarets overkommando, 1997.
- Meinich, Jens. *Mitt liv med Røde Kors*. Oslo: Dreyer forlag, 1975.
- Melien, Tor Jørgen. *Forsvarets sanitet 1941–2016. Helse for stridsevne*. Oslo: Dreyers forlag, 2016.
- Mendelsohn, Oskar. *Jødene i historie i Norge*. Oslo: Forlaget Press, 2019.
- Michelet, Marte. *Hva visste hjemmefronten? Holocaust i Norge: Varslene, unnvikelsene, hemmeligholdet*. Oslo: Gyldendal, 2018.
- Milward, Alan S. *The Fascist Economy in Norway*. Oxford, 1972.
- Moland, Arnfinn. *Milorg 1941–43. Fremvekst, ledelse og organisasjon*. Oslo: Norges Hjemmefrontmuseum, 1991.
- Moland, Arnfinn. *Over grensen? Hjemmefrontens likvidasjoner under den tyske okkupasjonen av Norge 1940–1945*. Oslo: Orion forlag, 1999.
- Morgenbrod, Birgit og Stephanie Merkenich. *Das Deutsche Rote Kreuz unter der NS-Diktatur 1933–1945*. Paderborn/München: Ferdinand Schöningh, 2008.
- Moseng, Ole-Georg. *Framvekst og profesjonalisering*, bind 2 av *Norsk sykepleierforbund gjennom 100 år*. Oslo: Akribe forlag, 2012.

- Munthe-Kaas, Otto. *Operasjonene gjennom Romerike-Hedemarken-Gudbrandsdalen-Romsdalen. Bind 1.* Oslo: Forsvarets krigshistoriske avdeling/ Gyldendal Norsk Forlag, 1955.
- Munthe-Kaas, Otto. *Operasjonene gjennom Romerike-Hedemarken-Gudbrandsdalen-Romsdalen. Bind 2.* Oslo: Forsvarets krigshistoriske avdeling/ Gyldendal Norsk Forlag, 1955.
- Mürer, Niels J. *Boken om Danskehjelpen.* Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1947.
- Nansen, Odd. *Fra dag til dag I. Fra 13. januar til 4. august 1942.* Oslo: Dreyers forlag, 1946.
- Nansen, Odd. *Fra dag til dag II. Fra 5. august 1941 til 21. august 1943.* Oslo: Dreyers forlag, 1946.
- Nansen, Odd. *Fra dag til dag III. Fra 22. august 1943 til 28. april 1945.* Oslo: Dreyers forlag, 1946.
- Nikolaisen, Ove (red.). *Et lys i mørket. Odda Røde Kors 50 år 1941–1991.* 1991.
- Nilssen, Trond Risto og Jon Reitan. *Falstad. Fangeleirer i diktatur og demokrati 1941–1949.* Oslo: Scandinavian Academic Press, 2021.
- Njølstad, Olav. *Jens Chr. Hauge – Fullt og helt.* Oslo: Aschehoug, 2008.
- Norges Røde Kors. *Norges Røde Kors gjennom 75 år. 4. november 1865–4. november 1940.* Oslo: Norges Røde Kors, 1940.
- Nøkleby, Berit. *Holdningskamp*, bind 4 i *Norge i krig.* Oslo: Aschehoug, 1985.
- Nøkleby, Berit. *Josef Terboven. Hitlers mann i Norge.* Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1992.
- Nøkleby, Berit. *Skutt blir den... Tysk bruk av dødsstraff i Norge 1940–1945.* Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1996.
- Nøkleby, Berit. *Politigeneral og birdsjef. Karl A. Marthinsen.* Oslo: Aschehoug, 2011.
- Nøkleby, Berit. *Hitlers Norge.* Oslo: Aschehoug, 2016.
- Olsen, Per Kristian. *Jevnet med jorden. Brenningen av Finnmark og Nord-Troms 1944.* Oslo: Aschehoug, 2019.
- Ording, Arne. *Arne Ordings dagbøker. Bind 1. 19. juni 1942–23. juli 1945.* Oslo: Tano Aschehoug, 2000.
- Oslo Røde Kors Hjelpekorps 1933–1958.* Oslo, 1958.
- Ottosen, Kristian. *Nasjonalhjelpen – et lys i mørket.* Oslo: Nasjonalhjelpens fond for krigens ofre/ Aschehoug, 1997.
- Ottosen, Kristian. *Nordmenn i fangenskap 1940–1945.* Oslo: Universitetsforlaget, 2004.
- Ottosen, Rune. *Parti, presse og publikum 1880–1945*, bind 3 i Hans Fredrik Dahl m.fl. (red.), *Norsk presses historie 1660–2010.* Oslo: Universitetsforlaget, 2010.

- Oppegaard, Tore H. *Østfold regiment. Norske infanteri gjennom 350 år*. Oslo: Elanders forlag, 1996.
- Paulsen, Helge (red.). *1940 – Fra nøytral til okkupert*. Oslo: Universitetsforlaget, 1969.
- Pedersen, Gunnar. *Militær motstand i nord 1940–45*. Tromsø: Universitetsforlaget, 1982.
- Pettersen, Jan-Petter. *Etterretningsorganisasjonen XU-201. Motstandskampen i Hålogaland 1941–1945*. Ankenesstrand: Forlaget Kristiansen, 2014.
- Petterson, Arvid. *Fortiet fortid. Tragedien Norge aldri forsto*. Hammerfest: Gjenreisningsmuseet, 2008.
- Pryser, Tore. *Kvinner i hemmelige tjenester. Etterretning i Norge under den annen verdenskrig*. Oslo: Cappelen, 2007.
- Rasmussen, Sigurd (red.). *Barmhjertighetsfronten. Norges Røde Kors under krigen 1940–1945*. Oslo: Halvorsen & Larsen Forlag, 1950.
- Rees, Laurence. *The Holocaust. A New History*. London: Penguin Books, 2017.
- Rem, Tore, Espen Søybye og Kjartan Fløgstad. *På åren løs. Krigen, litteraturen og Æresretten*. Oslo: Forlaget Press, 2020.
- Ringnes, Ellef. *Bak okkupasjonens kulisser*. Oslo: Heim og Samfund, 1950.
- Roguntke, Peter. *Gleichgeschaltet. Rotkreuzgemeinschaften im NS-Staat*. Köln/Weimar/Wien: Böhlau Verlag, 2010.
- Roughtvedt, Bernt. *Norges verste nazister. Nordmenn og tyskere i Hitlers tjeneste 1940–1945*. Oslo: Spartacus forlag, 2015.
- Rønnebu, Finn. *Et skammens eventyr. Det tyske jernbaneprosjektet i Nordland – fanger, okkupanter og lokalbefolkning*. Sandnes: Commentum, 2017.
- Rørholt, Bjørn A. *Amatørspionen «Lerken»*. Oslo: Hjemmenes forlag, 1985.
- Rørholt, Bjørn A. *Usynlige soldater. Nordmenn i Secret Service forteller*. Oslo; Aschehoug, 1990.
- Rudeng, Erik. *Sjokoladekongen. Johan Throne Holst – en biografi*. Oslo: Universitetsforlaget, 1989.
- Ruge, Otto. *Felttoget*. Oslo: Aschehoug, 1989.
- Ryeng, Nils. *Hemmelig krig i nord*. Oslo: Orion Forlag, 2009.
- Rygg, A.N. *American Relief for Norway. En oversikt over Amerikas hjelpearbeid for Norge under og etter den annen verdenskrig*. Chicago, 1947.
- Salvesen, Sylvia. *Tilgi, men glem ikke*. Oslo: H. Aschehoug & Co., 1947.
- Sanne, Karl U. *Norske eksilpost 1940–45*. Utgitt av Norsk filatelistforbund, 1981.

- Sandvik, Trygve. *Operasjonene til lands i Nord-Norge. Bind 1.* (Oslo: Forsvarets krigshistoriske avdeling/ Gyldendal Norsk Forlag, 1965.
- Sandvik, Trygve. *Krigen i Nord-Norge 1940. Operasjonene til lands i Nord-Norge. Bind 2.* Oslo: Forsvarets krigshistoriske avdeling/ Gyldendal Norsk Forlag, 1965.
- Schilling, Dag Fr. Chr. og Kåre Ottersen. *Barmhjertighetsfronten. Norges Røde Kors under krigen 1940–1945.* Oslo: Norges Røde Kors, 1995.
- Schjelderup, Ferdinand. *På bred front.* Oslo: Grøndahl og Søns Forlag, 1947.
- Schram, Constance Wiel. *Norske kvinners sanitetsforening. Tiden og menneskene som skapte den. Vekst og virke i 50 år 1896–1950.* Oslo: NKS, 1946 [utgitt på nytt i 1995].
- Seip, Didrik Arup. *Hjemme og i fiendeland* (Oslo: Gyldendal, 1946.
- Sehested, Thomas. *Norgeshjælpen: den danske bistand til Norge under 2. verdenskrig.* Gentofte: Fondet for Dansk-Norske Samarbejde, 2000.
- Senje, Sigurd. *Dømte kvinner. Tyskerjenter og frontsøstre 1940–1945.* Oslo: Pax Forlag, 1986.
- Skar, Alfred. *Fagorganisasjonen under okkupasjonen.* Oslo: Arbeidernes Faglige Landsorganisasjon, 1949.
- Skodvin, Magne (red.). *Norge i krig 1–8.* Oslo: Aschehoug, 1984–1987.
- Skodvin, Magne. *Norsk historie 1939–1945. Krig og okkupasjon.* Oslo: Det Norske Samlaget, 1991.
- Skodvin, Magne. *Striden om okkupasjonsstyret i Norge. Fram til 25. september 1940.* Oslo: Det Norske Samlaget, 1956.
- Slapgard, Bjarne. *Inter arma caritas. Røde Kors gjennom 100 år.* Oslo: Rune Forlag, 1963.
- Smette, Johanne Løvoll. *Slik busker vi det. Krigsminner fra Smalfjord i Tana.* Brandbu, 2001.
- Snyder, Snyder. *Om tyranni. 20 ting vi kan lære av det 20. århundre.* Oslo: Gyldendal, 2017.
- Snyder, Timothy. *Svart jord. Holocaust som historie og advarsel.* Oslo: Gyldendal, 2015.
- Snyder, Timothy. *Dødsmerkene. Europa mellom Hitler og Stalin.* Oslo: Gyldendal, 2011.
- Soleim, Marianne Neerland. *Sovjetiske krigsfanger i Norge. Antall, organisering og repatriering.* Oslo: Spartacus forlag, 2009.
- Stahl, Knut. *De lange årene*, bind 3 i Trygve Wyller og Knut Stahl. *Stavangers historie under okkupasjonen 1940–1945.* Stavanger: Stabenfeldt forlag, 1964.
- Steen, Sverre (red.). *Norges krig I–III.* Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1947–1950.
- Steensrup, H.J. *Hvem er hvem 1934.* Oslo: H. Aschehoug & Co, 1934.

- Stenersen, Ivar Libæk, og Asle Sveen. *Nobels fredspris. Hundre år for fred*. Oslo: Cappelen, 2001.
- Stensvand, Tor Erik m.fl. (red.). *Hordaland Røde Kors gjennom 50 år. Et tilbakeblikk*. Hordaland Røde Kors, 1996.
- Steinacher, Gerald. *Humanitarians at War. The Red Cross in the Shadow of the Holocaust*. Oxford: Oxford University Press, 2017.
- Stokke, Michael. «Polske krigsfanger og sivile tvangsarbeidere i Norge 1942–1945». Narvik: Narviksenteret, 2020.
- Storeide, Anette H. *Norske krigsprofitorer. Nazi-Tysklands velvillige medløpere*. Oslo: Gyldendal, 2014.
- Stortinget. *Regjeringen og Hjemmefronten under krigen. Aktstykker*. Oslo: Aschehoug, 1948.
- Stortinget. *Den norske regjeringens virksomhet. Fra 9. april 1940–22. juni 1945, 1*. Oslo: H. Aschehoug & Co., 1948.
- Stratigakos, Despina. *Hitler's Northern Utopia. Building the New Order in Occupied Norway*. New York: Princeton University Press, 2020.
- Sæter, Martin. *Over alle grenser. Norges Røde Kors 100 år*. Oslo: H. Aschehoug & Co., 1965.
- Sæther, Vegard. *Frontsøstre. Norske kvinner under hakekorset*. Oslo: Cappelen Damm, 2015.
- Sæther, Vegard. «En av oss». *Norske frontkjemper i krig og fred*. Oslo: Cappelen Damm, 2010.
- Sæther, Vegard. *Elverum 1940. Den skjulte fienden*. Oslo: Cappelen Damm, 2020.
- Sæveraas, Torgeir E. *I skyggen mellom trærne. Om krig og ansvar*. Oslo: Spartacus, 2018.
- Sæveraas, Torgeir E. *Wehrmacht i Norge. På vakt i krigens skjebnesone*. Oslo: Pax forlag, 2021.
- Søbye, Espen. *Kathe, alltid vært i Norge. Biografi*. Oslo: Forlaget Oktober, 2005.
- Søbye, Espen. *Hva vet historikerne? Om hjemmefronten og deportasjonen av jødene*. Oslo: Forlaget Press, 2021.
- Sønsteby, Gunnar. *Rapport fra nr. 24*. Oslo: Orion Forlag, 1996.
- Sørensen, Øystein, Bernt Hagtvet og Nik. Brandal (red.). *Intellektuelle og det totalitære. Pervertert idealisme?* Oslo: Dreyers forlag, 2014.
- Sørli, Sigurd. *Solkors eller hakekors. Nordmenn i Waffen-SS 1941–1945*. Oslo: Dreyers forlag, 2015.
- Sørli, Sigurd og Helle K. Rønne. *Hele folket i forsvar. Totalforsvaret i Norge frem til 1970*. Oslo: Unipub forlag, 2006.
- Sørheim, Erle Marie. *Til Berlin faller. Nordmenn i Det tredje riket*. Oslo: Kagge forlag, 2018.

Søraa Gerd. *Medmennesket i fokus. Trondheim Røde Kors 100 år 1905–2005*. Trondheim: Trondheim Røde Kors, 2006.

Tamelander, Michael og Niklas Zetterling. *Niende april. Nazi-Tysklands invasjon av Norge*. Oslo: Spartacus forlag, 2000.

Taraldsen, Kristian. *Fribetens flamme – major Laudal og hans menn*. Kristiansand: Fædrelandsvennen, 1994.

Terry, Fiona. *Condemned to Repeat? The Paradox of Humanitarian Action*. Itacha/London: Cornell University Press, 2002.

Thoresen, Knut Flovik. *Til Norge for å dø. Serberfangene i nazistenes dødsleirer i Nord-Norge. Basert på fangehistorien til Nikola Rokic*. Ankenesstrand: Forlaget Kristiansen, 2013.

Tofte, Rolf. *Med hånden på ploegen. Om biskop Dagfinn Hauge*. Oslo: Luther forlag, 2002.

Tønnessen, Johan N. *1914–1945. I krigens årbundre*, bind 3 av *Kristiansands historie*. Kristiansand: Christianssands Sparebank, 1974.

Tönsmeier, Tatjana Peter Haslinger og Agnes Laba (red.). *Coping With Hunger under German Occupation in World War II*. London: Palgrave Macmillan, 2018.

Ugelvik Larsen, Stein (red.). *I krigens kjølvann. Nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid*. Oslo: Universitetsforlaget, 1999.

Ugelvik Larsen, Stein Beatrice Sandberg, Volker Dahm (red.). *Meldungen aus Norwegen 1940–1945. Die geheimen Lageberichte des Befehlshabers der Sicherheitspolizei und des SD in Norwegen. Teilband III*. München, R. Oldenbourg Verlag, 2008.

Ulateig, Egil. *Fordømte engler*. Oslo: Forl. Reportasje, 2004.

Ulstein, Ragnar. *Amatørens tid*, bind 1 av *Etterretningstjenesten i Norge 1940–1945*. Oslo: J.W. Cappelens forlag, 1989.

Ulstein, Ragnar. *Harde år*, bind 2 av *Etterretningstjenesten i Norge 1940–1945*. Oslo: J.W. Cappelens forlag, 1990.

Ulstein, Ragnar. *Nettet strammes*, bind 3 av *Etterretningstjenesten i Norge 1940–1945*. Oslo: J.W. Cappelens forlag, 1992.

Ulstein, Ragnar. *Jødar på flukt*. Oslo: Det Norske Samlaget, 1995.

Ulstein, Ragnar. *Svensketrafikken II. Norske flyktninger til Sverige 1943–1945*. Oslo: Det Norske Samlaget, 1975.

Veimo, Morten. *Verdalsboka. Krig–okkupasjon–motstand 1940–1945*. Verdal, 1987.

Veum, Eirik. *Nådeløse nordmenn. Statspolitiet 1941–1945*. Oslo: Kagge forlag, 2012.

Vogt, Carl Emil. *Nansens kamp mot hungersnøden i Russland 1921–23*. Oslo: Aschehoug, 2007.

- Vollestad, Per. *Livet på Grini under annen verdenskrig*. Oslo: Kagge forlag, 2020.
- Værnø, Grethe (red.). *Naboskap i krisetider. Norge og Sverige under 2. verdenskrig*. 1987.
- Værnø, Grethe og Elisabeth Sveri. *Kvinnenes forsvarshistorie*. Oslo: Kvinners Frivillige Beredskap, 1990.
- Wachsmann, Nikolaus. *KL. A History of the Nazi Concentration Camps*. New York: Abacus, 2015.
- Wallenius, Mats og Johansson, Anders. *Norges tack till Sverige. Sveke, samverkan och solidaritet över Kölen*. Utgitt av Svensk-norska samarbeidsfonden, 2016.
- Watts, Inger Selven. *De kom til oss. Tvangsevakueringen av Finnmark og Nord-Troms*. Oslo: Pax forlag, 2016.
- Weinberg, Gerhard L. *A World at Arms. A Global History of World War II*. Cambridge/New York: Cambridge University Press, 2005.
- Weindling, Paul Julian. *Nazi medicine and the Nuremberg trials*. New York: Palgrave Macmillan, 2004.
- Wicke, Markus. *SS und DRK. Das Präsidium des Deutschen Rote Kreuzes im nationalsozialistischen Herrschaftssystem 1937–1945*. Potsdam: Books on Demand, 2002.
- Wormdal, Cecilie. *Kvinner i krig. Gløtt inn i en forsømt samtidshistorie*. Oslo: Aschehoug, 1979.
- Wylie, Neville, Melanie Oppenheimer og James Crossland (red.). *The Red Cross Movement. Myths, practices and turning points*. Manchester: Manchester University Press, 2020.
- Wyller, Thomas Chr. *Fra okkupasjonsårenes maktkamp. Nasjonal Samlings korporative nyordningsforsøk 9. april 1940–1. februar 1942*. Oslo: Johan Grundt Tanum, 1953.
- Wyller, Thomas Chr. *Nyordning og motstand. Organisasjonenes politiske rolle under den tyske okkupasjonen*. Oslo: Universitetsforlaget, 1958.
- Ytreberg, Nils A. *Tromsø bys historie. Tredje bind*. Tromsø, 1971.
- Zachariassen, Aksel. *Spennende år. Fra krig til krig med ord og penn*. Oslo: Tiden Norsk Forlag, 1978.
- Østbye, Gudbrand. *Krigen i Norge 1940. Operasjonene i Nord-Trøndelag*. Oslo: Forsvarets krigshistoriske avdeling/ Gyldendal Norsk Forlag, 1963.
- Aas, Steinar. *Byen, banen og bolaget. Narviks historie, bind 1*. Narvik: Stiftelsen Narviks historieverk, 2001.
- Aas, Steinar. *Forvandlinga. Bodøs historie, bind 3*. Oslo: Vigmostad & Bjørke, 2014.
- «Aalesund Røde Kors Hjelpekorps 1940–1965». Ålesund: Sunnmørspostens bok- og aksidenstrykkeri, 1965.

Aarnes, Tor. «1940 – Okkupert», i *Sør-Varanger under 2. verdenskrig. Arena i stormaktskonflikt*. Kirkenes: Sør-Varanger historielag, 1995.

Aass, Eivind. *Byen som brant. Kristiansund 1900–1942 2. del*, bind 6 av *Kristiansunds historie*. Kristiansund: Kristiansund kommune, 1991.

Åmark, Klas. *Att bo granne med ondskan. Sveriges förhållande til nazismen, Nazityskland och Förintelsen*. Stockholm: Albert Bonniers Forlag, 2016.

AVHANDLINGER

Ahmad, Sana. «Rethinking humanitarian space. An Analysis of Human Rights and Humanitarianism in Myanmar». Masteroppgave, UiT Norges arktiske universitet, 2016.

Augestad, Ragnar. «Organisering og gjennomføring av tvangsevakueringa hausten 1944: Arbeidet til evakueringskommisjonen i Tromsø». Masteroppgave, UiT Norges arktiske universitet, 2016.

Braut Simonsen, Kjetil. «Nazifisering, kollaborasjon, motstand. En analyse av Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) 25. september 1940–8. mai 1945». Ph.d.-avhandling, Universitetet i Oslo, 2016.

Dalmo, Kurt Henrik. «Krig og historie – Narvik 1940». Ph.d.-avhandling, UiT Norges arktiske universitet, 2021.

Danielsen, Mads. «Hvorfor ble Bodø bombet?». Hovedoppgave, Luftkrigsskolen, 2000.

Eng, Vidar. «Holdninger i Troms til regjeringens krigspolitikk 9. april til 9. juni 1940». Masteroppgave, Universitetet i Tromsø, 2006.

Flyen, Simen. «Deutsche Handelskammer in Norwegen 1940–1945». Hovedoppgave, Universitetet i Oslo, 1984.

Gogl, Simon. «Laying the Foundations of Occupation. Organisation Todt and the German Construction Industry in Occupied Norway». Ph.d.-avhandling, NTNU, 2019.

Grüter, Regina. «Kwesties van leven en dood: Het Nederlandse Rode Kruis in de Tweede Wereldoorlog» [Spørsmål om liv og død: Nederland Røde Kors under andre verdenskrig]. Ph.d.-avhandling, NIOD, 2017.

Hatlehol, Gunnar D. «'Norwegeneinsatz' 1940–1945. Organisation Todts arbeidere i Norge og gradene av tvang». Ph.d.-avhandling, NTNU, 2015.

Hetland, Øystein. «In the Shadow of the SS. Three Norwegian Police Districts 1940–1945». Ph.d.-avhandling, Universitetet i Oslo, 2020.

Israelsson, Emma. «Den svenska Norgehjälpen i Grängesberg och Tunabygden». Hovedoppgave, Högskolan Dalarna, 2008.

Soleim, Marianne Neerland. «Sovjetiske krigsfanger. Antall, organisering, repatriering». Dr.art-avhandling, Universitetet i Tromsø, 2004.

Steffensen, Martin. «Kollaborasjon, rettsoppgjør og krigsviktig bistand». Masteroppgave, NTNU, 2018.

Støen, Ane. «Justisdepartementet under okkupasjonen». Masteroppgave, Universitetet i Oslo, 2013.

Svensden, Herman. «Hjelparbeidet i Bodø under krigen og okkupasjonen 1940–1945». Hovedoppgave, Universitetet i Tromsø, 1989.

Sæveraas, Torgeir E. «'Beton macht geschichte.' Organisation Todt og utbyggingen av Festung Norwegen». Ph.d.-avhandling, NTNU, 2017.

Wigernes, Bue. «Krigens krav og krigens rett. Krigens folkerett og militæretikk blant norske offiserer og jurister 1880–1900». Masteroppgave, Universitetet i Oslo, 2016.

RAPPORTER/UTREDNINGER

Davey, Eleanor, John Borton og Matthew Fowler. «A History of the Humanitarian System. Western Origins and Foundations». London: Humanitarian Policy Group, 2013.

Davies, Katherine. «Continuity, Change and Contest». London: Humanitarian Policy Group, 2012.

Evang, Karl. «Beretning for tiden 9/4–7/6 1940».

Fure, Odd-Bjørn. *Resultatrapport til Forskningsrådet. Demokratiets institusjoner i møte med en nazistisk okkupasjonsmakt: Norge i et komparativt perspektiv*. HL-senteret, 2017.

ICRC, *Report of the International Committee of the Red Cross on its activities during the Second World War (September 1, 1939–June 30, 1947. Volume 1)*.

ICRC, «Conference. Connecting with the past. The fundamental principles of the International Red Cross and the Red Crescent movement: a critical historical perspective» (Genève, 2015).

«Innstilling fra Utvalget om erfaringer fra 1940» (1947, Forsvarets høyskoles arkiver).

«Innstilling fra den forsterkede militærkomite om ny forsvarsordning» (St.prp. nr. 6 – 1933).
<https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Stortingsforhandlinger/Lesevisning/?p=1933&paid=6&wid=a&psid=DIVL966>.

Heid, Ludger «Dem Staat zu Diensten», <https://www.juedische-allgemeine.de/kultur/dem-staat-zu-diensten/>.

Els Herrebout (red.), *Internationales Archivsymposium in Koblenz. Besatzungszeit*. Brüssel, 2018.

«Nasjonal Samlings organisasjon i Norge 1941–1945,
<http://www.norgesdokumentasjon.no/rapporter/5-NSORGANI.PDF?PHPSESSID=2a891b321d9080543f12ad1eec94018c>.

Norges Røde Kors, *The Activities of the Norwegian Red Cross 1938–1948. Report to the XVIIth International Red Cross Conference Stockholm 1948*. Oslo 1948.

«Pakkettenrapport Rode Kruis» (Nederland Røde Kors, 1947))
<https://joodsebibliotheek.nl/auteur/YEo/Onbekend-meerdere-auteurs-organisaties/boek/Woo/Pakkettenrapport-Rode-Kruis/133/>.

Hansen, Ragnar. «Rapport om Evakueringschefens arbeide i Tromsø i tiden oktober 1943–28. april 1945».

Palmstrøm, Finn og Rolf Normann Torgersen, «Preliminary Report on Germany's Crimes against Norway». SNS-arkivet.

Rapport fra den militære undersøkelseskommissjonen av 1946, bind 1. Oslo: Forlaget Oktober, 1978.

Sehested, Thomas. «Om Norgeshjælpen», i *50-året for befrielsen. Schæffergården 4. maj 1995. Rapport*. Fondet for dansk-norsk samarbeid, 1995.

«Sunnhetstilstanden og medisinalforholdene 1940»: 10. SSB, 88. årgang.

«Transiteringsfrågor och därmed sammanhängande spørsmål april-juni 1940». «Handlingar rörande Sveriges politik under andra världskriget. Aktstycken utgivna av Kungl. Utrikesdepartementet. Stockholm, 1947».

Undersøkelseskommissjonen av 1945, bind I.
Undersøkelseskommissjonen av 1945, bind II.
Undersøkelseskommissjonen av 1945, bind III.
Undersøkelseskommissjonen av 1945, bilag bind II.
Undersøkelseskommissjonen av 1945, bilag bind III.

TIDSSKRIFTARTIKLER, BOKKAPITLER OG ÅRBØKER

Abraham, Ole Jacob. «Russarfangane – mytar, fakta og nyansar», i *Historisk Tidsskrift* (2/2009), 293–305.

Bang Dietrichson, O. «I sanitetstjeneste i Østerdalen april 1940» i *Sanitetsnytt* (4/1966), 283–286.

Berge, Anders. «Hämmat bistånd», i Ekman og Grimnes (red.), *Broderfolk i ufredstid*, 170–226.

Best, Geoffrey. «World War two and the law of war. *Review of International Studies*, vol. 7, no. 2 (April 1981), 67–78.

Blom, Ida. «Hva er en borger? Nasjon, borgerskap og mobilisering i Norden», i *Historisk Tidsskrift* (4/2013), 513–526.

- Boignier, Francois. «Birth of an idea: the founding of the International Committee of the Red Cross and of the International Red Cross and Red Crescent Movement: from Solferino to the original Geneva Convention (1849–1864)», i *International Review of the Red Cross*, Vol. 94, No. 88 (2012), 1299–1338: 1302. <https://www.icrc.org/en/international-review/icrc-150-years-humanitarian-action>.
- Borgersrud, Lars. «Nøytralitet i endring. Den pro-finske politikk 1939–40», i *Internasjonal politikk* (3/1996), 359–391.
- Brassard-Boudreau, Cynthia og Don Hubert. «Shrinking Humanitarian Space?», i *The Journal of Humanitarian Assistance* (2010). <https://gsdrc.org/document-library/shrinking-humanitarian-space-trends-and-prospects-on-security-and-access/>.
- Crossland, James. «Expansion, Suspicion and the Development of the International Committee of the Red Cross: 1939–1945», i *Australian Journal of Politics and History*, vol. 56, no. 3 (2010), 381–392.
- Crossland, James. «A man of peaceable intent: Burckhardt, the British and Red Cross neutrality during the Second World War», i *Historical Research* 84. no. 223 (2011), 165–182.
- Crossland, James og Gaute Lund Rønnebu. «Symbol or Shield? The semiotic duality of the Red Cross during the Invasion and Occupation of Norway, 1940–1945», i Jacob (red.), *War and Semiotics*, 37–55.
- Florelius, Sten. «Fra Hamar til Romsdalen i april 1940», i *Sanitetsnytt* (4/1965), 247–282.
- Fritsche, Maria. «Spaces of encounter. Relations between the occupier and the occupied in Norway during the Second World War», i *Social history* 45 (3/2020), 360–383.
- Frøland, Hans Otto. «Organisation Todt som byggherre i Norge». *Historisk Tidsskrift* (3/2018), 167–188.
- Gogstad, Anders Chr. «Gjemt eller glemt? Norske kvinner i tysk sanitetstjeneste under Den annen verdenskrig» i *Michael* (4/2008), 305–344.
- Greenwood, Christopher. «The relationship between ius ad bellum and ius in bello», i *Review of International Studies*, Vol. 9 (1983), 221–234.
- Hellestveit, Cecilie. «Når etikken blir jus. Om det brokete forholdet mellom retten til krig og retten i krig i folkeretten» i *Pacem* 19:12 (2016), 59–73.
- Heyerdahl, Fridtjof. «Mine barneår». <https://www.r15.no/rosenborgslottet>.
- Hjeltnes, Guri. «Supplies under Pressure. Survival in a Fully Rationed Society: Experiences, Cases and Innovation in Rural and Urban Regions in Occupied Norway», i Tönsmeier, Haslinger og Laba (red.), *Coping With Hunger under German Occupation in World War II*, 61–82.
- Ingulstad, Mats. «I nyordningens tegn. Organisation Todt og reguleringen av den norske byggebransjen», i *Historisk Tidsskrift* (3/2018), 256–276.
- «Interview with Richard Overy», i *International Review of the Red Cross*, vol. 97 (2015), 969–983.

<https://www.cambridge.org/core/journals/international-review-of-the-red-cross/issue/6C5571D437E5E379D08ED1EF5FEFB7A4>.

Junila, Marianne. «Wars on the Home Front: Mobilization, Economy and Everyday Experiences», i Kinnunen og Kivimäki (red.), *Finland in World War II*, 189–232.

Karcher, Nicola. «Victor Mogens – en lojal talsmann for Nazi-Tyskland?», i Øystein Sørensen, Bernt Hagtvet og Nik. Brandal (red.), *Intellektuelle og det totalitære. Pervertert idealisme?*. Oslo: Dreyers forlag, 2014. 55–77.

Kristiansen, Tom. «De europeiske småstatene på vei mot storkrigen», i *IFS Info* nr. 6/2003 <https://forsvaret.no/ifs/IFS-Info-62003-Europeiske-smaastater-og-storkrig>.

Kristiansen, Tom. «Closing a Long Chapter: German-Norwegian Relations 1939–45: Norway and the Third Reich», i Gilmour og Stephenson (red.), *Hitler's Scandinavian Legacy*, 73–100.

Larssen, Olav. «Blant landsmenn i Sachsenhausen», i Jakhelln, Lange og Larssen, *3 fra Sachsenhausen*, 135–196.

Lohne, Kjersti og Kristin Bergtora Sandvik. «Bringing Law into the Political Sociology of Humanitarianism», i *Oslo Law Review* vol. 4 (1/2017), 4–27.

Merton, Robert K. «Vitenskapens normative struktur», i Balsvik og Solli (red.), *Introduksjon til samfunnsvitenskapene*, bind 2, 253–264.

NS Rikspropagandaledelsen. *NS Årbok 1944*. Gjøvik: Mariendals Boktrykkeri, 1943.

Overy, Richard. «Scandinavia in the Second World War», i Gilmour og Stephenson (red.), *Hitler's Scandinavian Legacy*, 13–38.

Paulmann, Johannes. «Conjunctures in the History of International Humanitarian Aid during the Twentieth Century», i *Humanity* vol. 4, no. 2 (2013), 215–238.

Paulsen, Helge. «Tysk økonomisk politikk i Norge 1940–45», i Dahl (red.), *Krigen i Norge*, 75–88.

Rieffer-Flanagan, Barbara Ann J. «David Forsythe's Contribution to the Study of the International Committee of the Red Cross and Humanitarian Politics», i *Journal of Human Rights* Vol. 11. No.3 (2012), 344–349.

Ryymän, Teemu. «Anarki og kaos – eller funksjonell regionalisme?». *Historisk Tidsskrift* (3/2012), 355–383.

Schie, Einar G. «Rapport om feltsykehus 6's virksomhet under felttoget i Ofotenavsnittet 9/4 til 10/6 1940». SNS-arkivet.

Schmidt, Rudolf. «Der Einsatz des Deutschen Roten Kreuzes von dem Beauftragten des DRK beim Reichskommissar für die besetzten norwegischen Gebiete», i *Jahrbuch des Deutschen Roten Kreuzes 1941*, 126–129.

Skodvin, Magne. «Opposisjonsinnlegg ved Thomas Chr. Wyllers doktordisputas ved Universitetet i Oslo den 29. oktober 1958», i *Historisk Tidsskrift* (1958/60), 191–208.

Storeide, Anette H. «Local and National Memories of WWII in a Transnational Age: the Case of Norway», i *International Journal of Politics, Culture and Society*, 2019.

Svane, Sivert. «Hjelpeaksjonen under paratyfoid A-epidemien i Kirkenes 1943–44», i *Tidsskrift for den norske legeforening* (30/2000), 3688–3692.

Sæveraas, Torgeir E. «OT, Wehrmacht og byggingen av Festung Norwegen». *Historisk Tidsskrift* (3/2018), 189–205.

Thürer, Daniel. «Dunant's pyramid: thoughts on the 'humanitarian space'» i *International Review of the Red Cross*, vol. 89 no. 865 (2007), 47–61.

Jon Veia, «Næringslivet i 1940», i Dahl (red.), *Krigen i Norge*, 41–74.

Wylie, Neville Melanie Oppenheimer og James Crossland, «The Red Cross Movement: Continuities, changes and challenges», i Wylie, Oppenheimer og Crossland (red.), *The Red Cross Movement*, 1–26.

Årbok for Sørfold 2017 (Straumen: Sørfold lokallhistorielag, 2017), 60–66.

UPUBLISERT MATERIALE

Olaf W. Fermann, «Barmhjertighetsfronten bak kulissen» (1959).

Hans Otto Frøland, Gunnar D. Hatlehol, Mats Ingulstad og Torgeir Sæveraas, «Organisation Todt i Norge under okkupasjonen: et makroperspektiv», upublisert manuskript.

Gunnar D. Hatlehol, «Polycracy and Common Interests in the German Occupation Regime: Studies of Cooperation and Conflict between Wehrmacht, Reich Commissariat, SS and OT», upublisert manuskript.

Johannes Heimbecks dagbok. I familiens eie.

Hans Reinhard Koch, upublisert manuskript. Gunnar D. Hatlehols privatarkiv.

Hallvard Tjelmeland, «Aviser som historisk kilde», foredragsmanus Mo i Rana, 2003.

ARKIVER

Riksarkivet:

UD 1940–1949 Utenriksdepartementet

RAFA-3915 Forsvaret, Forsvarets Overkommando II

RAFA-2186 Tyske arkiver, Deutsche Handelskammer in Norwegen
S-1566 Undersøkelseskommissjonen av 1945
S-3138 Fridtjof Heyerdahls landssviksak
S-2674/1 Den norske legasjonen i Bern
PA-1503 Bjørn Egges privatarkiv
PA-250 Norges Røde Kors
S-1557 Riksadvokaten, Krigsforbryterarkivet
S-3138 Hans Delbrüggens beretning
PA-1973 Olaf W. Fermanns privatarkiv
Digitalarkivet Olaf W. Fermanns landssviksak
Digitalarkivet «Captured German Documents»

SNS-arkivet:

mappe «Büffelunternehmen»
mappe «DC Ebeltoft»
mappe «Frontsøstre» (RA: fra Riksarkivet)
mappe «Narvik Røde Kors Hjelpekorps»
mappe «Narvik sykehus»
Norges Røde Kors 3. distrikts arkiv
Erling Borch-Johnsens privatarkiv
«Representantskapets beretning...1940–1945»
«Representantskapets beretning...1945–1947»
Nils Ryeng-arkivet
XU-arkivet

ICRC, Genève:
G.17Rapp.G.85G.17/Nor.

Nasjonalbiblioteket:

Nasjonalbibliotekets brev- og manuskriptsamling. Ms.fol. 3920.

Norsk folkemminnesamling 1996

The National Archives, London:

AOK 20 KTB 2 Anlegeband. Oversatt av Kjetil Korsnes. Privatarkivet til Kjetil Korsnes.

Arkiv i Nordland:

AIN/NA143/251/L0027/0002.

Forvarets Høgskole:

Kommanderende Generals arkiv, boks 100. Fra Generalstabens arkiv I, boks 281.

NETTRESSURSER

<https://www.rodekors.no/om/om-rode-kors-bevegelsen/>

<https://www.hlsenteret.no/forskning/nazismen-fascismen-og-europeiske-okkupasjonsregimer/okkupasjonsprosjekt/>

https://uit.no/prosjekter/prosjekt?p_document_id=590210

<https://www.totalkrig.no/>

<https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/vwTreatiesHistoricalByDate.xsp>

